

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΙΣΤΟΡΙΑ

Γιώργος Σεφέρης, μάρτυρας και ιστορικός της εποχής του:
βιώνοντας και γράφοντας την Ιστορία «εν τω γίνεσθαι»:
Μεσοπόλεμος-Κατοχή-Εμφύλιος

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Μαρία Σούμα

Αθήνα, 2024

Διμελής Επιτροπή

Μπογιατζής Βασίλειος, μέλος ΕΔΙΠ Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων)

Παπαδημητρίου–Ζώτου Δέσποινα, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Μαρία Σούμα, 2024

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνωμών του συγγραφέα.

Στον πατέρα μου

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ βαθύτατα τον επιβλέποντα καθηγητή κ. Βασίλη Μπογιατζή, για την ουσιαστική στήριξη που μου παρείχε κατά τη συγγραφή της παρούσας εργασίας.

Περιεχόμενα

Περίληψη	7
Abstract	8
Εισαγωγή.....	9
Ο Σεφέρης και τα Ημερολόγια	13
Δομή και θεματική των ημερολογίων	16
Τα Πολιτικά Ημερολόγια	21
Κεφάλαιο 1 ^ο	23
Στη δίνη του Μεσοπολέμου, μέχρι την ώρα της φυγής (23 ^η Απριλίου 1941).....	23
Μεσοπόλεμος: η «αυγή μιας νέας εποχής».....	24
Το μεγαλοϊδεατικό τέλος και η Καταστροφή	28
Λίγο πριν από την 4 ^η Αυγούστου 1936.....	31
Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, στο τέλος μιας εποχής «μεγάλων ονείρων»	34
Στην πορεία για ένα νέο καθεστώς	36
Η ιδεολογία του μεταξικού καθεστώτος	41
Η Ελλάδα στην αναζήτηση συμμάχου, 1938-1940.....	49
Πόλεμος.....	55
Το τέλος μια εποχής	57
Συμπερασματικά	65
Κεφάλαιο 2 ^ο	66
Εξορία: 23 Απριλίου 1941 - 22 Οκτωβρίου 1944.....	66
Κρήτη	67
Από την Αλεξάνδρεια και το Κάιρο στο δρόμο προς την Πρετόρια.	69
Στην Πρεσβεία	72
Στη Μέση Ανατολή.....	77
Ο Κανελλόπουλος ως Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης.....	77
Η «επανάσταση» Φεβρουαρίου-Μαρτίου 1943 και η παραίτηση Κανελλόπουλου	82
Η υπεράσπιση του εαυτού.....	86
«Αντάρτες στη Μέση Ανατολή»	89
Εμφύλιος	97
Εμμανουήλ Τσουδερός.....	102
Το κίνημα Απριλίου 1944 και η βρετανική εμπλοκή.....	107
Γεώργιος Παπανδρέου	122
Το Συνέδριο του Λιβάνου (17 - 20 Μαΐου 1944)	126

Απόπειρες για τη συγκρότηση Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας.....	126
Στο Λονδίνο με τον Καρτάλη.....	132
Στο Κάιρο, απόπειρες για τον σχηματισμό Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας.....	140
Τελευταίος Σταθμός, Cava dei Tirreni.....	146
Επιλογικά	156
Κεφάλαιο 3°	158
Στην Ελλάδα του Εμφυλίου: 22 Οκτωβρίου 1944 – Καλοκαίρι 1949	158
Τα Δεκεμβριανά, 1944	160
Αποστασιοποίηση	177
Ο Δαμασκηνός στην Αντιβασιλεία	181
Σεφέρης και Δαμασκηνός	186
Με τον Δαμασκηνό στο Λονδίνο (6 Σεπτεμβρίου - 22 Σεπτεμβρίου 1945).....	191
Ο Αντιβασιλέας στην Πρωθυπουργία	205
Προς τις εκλογές	217
Το τέλος της Αντιβασιλείας	225
Συμπεράσματα	232
Βιβλιογραφία	236
Ελληνόγλωσση.....	241
Ξενόγλωσση.....	244
Επίμετρο.....	245

Περίληψη

Η παρούσα μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία εστιάζει στα *Ημερολόγια* του Γιώργου Σεφέρη (ψευδώνυμο του Γιώργου Σεφεριάδη, 1900-1971). Επικεντρώνεται, ειδικότερα, σε όσα από αυτά ερμηνεύουν το κρίσιμο χρονικό διάστημα από τη δεκαετία του '30 μέχρι το 1946 και την έναρξη του Εμφυλίου Πολέμου (1946-1949). Συγκεκριμένα, οι *Μέρες Γ', Δ', και Ε'*, όπως και τα *Πολιτικά ημερολόγια Α' και Β'* θα αποτελέσουν την κειμενική αφορμή, ώστε να δοθεί μια εκτίμηση για το πώς ο Σεφέρης επιχείρησε να προσλάβει τη σύνθετη αντικειμενική πραγματικότητα, αλλά και πώς τη συγκρότησε λεκτικά. Ζητούμενο της εργασίας αποτελεί η εξακρίβωση του λόγου αλλά και του τρόπου με τον οποίο ο γράφων βίωσε την ιστορική συγκυρία, την οικειοποιήθηκε και την «κατασκεύασε» τελικά ως μαρτυρία.

Ο Σεφέρης έζησε μεταχρυσιακές στιγμές της σύγχρονης ελληνικής Ιστορίας: τον Μεσοπόλεμο (1923-1940) και τη Δικτατορία του Μεταξά (1936-1941). Κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (1940-1944), ακολούθησε την εξόριστη Κυβέρνηση στη Μέση Ανατολή. Μετά την Απελευθέρωση, η εμφύλια σύρραξη των Δεκεμβριανών (Δεκέμβριος 1944 - Ιανουάριος 1945) τον καθόρισε ιδεολογικά. Στη συνέχεια, τοποθετήθηκε Διευθυντής στο Πολιτικό Γραφείο του Αντιβασιλέα Δαμασκηνού (Μάιος 1945 - Σεπτέμβριος 1946), θέση από την οποία βίωσε τις Εκλογές (31 Μαρτίου 1946), το Δημοψήφισμα (1 Σεπτεμβρίου 1946) και την επάνοδο του Γεωργίου Β'.

Η εργασία εστιάζει στο πολιτικό και ευρύτερο ημερολογιακό έργο του Σεφέρη μέσα από ένα μεθοδολογικό πλαίσιο που ορίζεται από την ερμηνευτική κοινωνιολογία της νεωτερικότητας και την ιστορική κοινωνιολογία των διανοουμένων. Επιδιώκει να εντοπίσει και να ερμηνεύσει πώς βιώνει και πώς επιτελεί (perform) ως μαρτυρία-ιστορία ο Σεφέρης τη συγκυρία εντός της οποίας βρίσκεται και συμμετέχει, πρωταγωνιστεί και (συν)διαμορφώνει. Έτσι, η εργασία αποπειράται και να καταστήσει αντιληπτή την αξιοπιστία της μαρτυρίας-ιστορίας του Σεφέρη, αλλά και να αναδείξει την επιτελούμενη (performative) παρέμβασή του και τους όρους της.

Λέξεις-Κλειδιά:

Σεφέρης, Ημερολόγια, Μεσοπόλεμος, Μεταξάς, Μέση Ανατολή, Δεκεμβριανά, Δαμασκηνός, Εμφύλιος.

**George Seferis, witness and historian of his time: experiencing and writing
History “in the making”**

Maria Souma

Abstract

The following postgraduate thesis focuses on the *Diaries* of George Seferis (pseudonym of George Seferiadis, 1900-1971). Concentrates, in particular, on those that interpret the crucial period from the 1930s to 1946 and the outbreak of the Civil War (1946-1949). Specifically, *Days C, D, and E*, as well as the *Political Diary A and B*, will constitute the textual starting point in our attempt to give an assessment of Seferis' effort to engage with the complex, objective reality, but also the way he composed it verbally. Thus, the aim of this thesis is to ascertain the reason why and the manner in which the writer experienced the historical moment, and finally "constructed" it as a testimony-history.

Seferis lived through momentous times in modern Greek History: the Interwar period (1923-1940) and the Metaxas' Dictatorship (1936-1941). During the Second World War (1940-1944) he followed the Government in exile in the Middle East. After the Liberation, the civil conflict of December 1944 defined him ideologically. He was then appointed Director of the Political Office of Damaskinos Viceroy (May 1945 - September 1946), a position from which he experienced the Elections (March 31, 1946), the Referendum (September 1, 1946) and the return of the king, George II.

The paper focuses on the political and wider Diary work of Seferis through a methodological framework defined by the interpretive sociology of modernity and the historical sociology of intellectuals. It seeks to identify and interpret how Seferis experiences and performs as a testimony-history the situation in which he finds himself and participates, plays a leading role and (co)shapes. Thus, the work attempts to make the reliability of Seferis' testimony-history noticeable, but also to highlight his performative intervention and its conditions.

Keywords:

Seferis, Diaries, Interwar Period, Metaxas, Middle East, Damaskinos, Civil War.

Εισαγωγή

Ο Γιώργος Σεφέρης (ψευδώνυμο του Γιώργου Σεφεριάδη, 1900-1971), ποιητής με μεγάλη φήμη και ισχυρή επιρροή, θεωρείται η κορυφαία λογοτεχνική προσωπικότητα της «γενιάς του '30». Με τη βράβειυσή του με το Νόμπελ Λογοτεχνίας, τον Δεκέμβριο του 1963, απέκτησε διεθνή αναγνώριση και διαχρονική αποδοχή για το πολυσχιδές έργο του.

Γεννήθηκε στις 29 Φεβρουαρίου 1900 στη Σμύρνη, μια κοσμοπολίτικη πόλη της Μικράς Ασίας, πριν από την Καταστροφή του 1922. Το καλοκαίρι του 1914, με την κήρυξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1914-1918), η οικογένεια Σεφεριάδη εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Ο ποιητής αποφοίτησε από το «Πρότυπον Γυμνάσιον». Ακολούθησαν νομικές σπουδές και το διδακτορικό δίπλωμα στη Σορβόνη, στο Παρίσι, το διάστημα 1918-1924, κατά το οποίο ήρθε σε επαφή με όλα τα ανανεωτικά ρεύματα της Ευρώπης.

Στο Παρίσι πληροφορήθηκε ο Σεφέρης την οριστική απώλεια της αγαπημένης του πατρίδας, της Σμύρνης. Η Καταστροφή του 1922 στιγματίσε μάλιστα την ψυχή του εφ' όρου ζωής με το ανεπούλωτο βίωμα του πρόσφυγα. Επιβεβαίωση αυτής της «πληγής» που έφερε ο ποιητής «δια βίου» συνιστά η επιστολή του, τον Μάιο του 1944, προς τον Τίμο Μαλάνο, στην οποία τονίζει: «το γεγονός που μ' επηρέασε το περισσότερο απ' όλα τα άλλα είναι η Μικρασιατική Καταστροφή. [...] Ίσως σε φωτίσω αν προσθέσω ότι από 13 χρόνων δεν έπαψα να είμαι πρόσφυγας».¹

Πράγματι, καθώς η περιουσία της οικογένειας Σεφεριάδη χάθηκε στη Σμύρνη με την Καταστροφή του 1922, ο νεαρός Σεφέρης για βιοπορισμό υπηρέτησε στο διπλωματικό κλάδο.² Έτσι, το 1926, μετά από πίεση του πατέρα του, μετείχε με επιτυχία στις απαιτητικές εξετάσεις του Υπουργείου Εξωτερικών. Ως διπλωμάτης υπηρέτησε το ελληνικό κράτος συνολικά 36 χρόνια: από το 1927, ως ακόλουθος Πρεσβείας αρχικά, έως τη συνταξιοδότησή του το 1964, ως πρέσβης στο Λονδίνο.

Όλα αυτά τα χρόνια ο Σεφέρης συχνά κατέφευγε σε καταγραφές ημερολογίου. Ορισμένες από αυτές εκδόθηκαν σταδιακά. Πιο συγκεκριμένα, οι *Μέρες* αποτελούνται από οκτώ τόμους και καλύπτουν την περίοδο 1925-1971. Στην περίπτωση αυτή, και καθώς το χρονικό διάστημα είναι ευρύ (46 χρόνια), παρατηρείται διαφοροποίηση στο

¹ Επιστολή [από το Κάιρο], Σά[ββατο] 13. 5. 1944. Γαραντούδης Ε. & Καγιαλής Τ., *Ο Σεφέρης για νέους αναγνώστες*, Αθήνα, Ίκαρος, 2012, σ. 174.

² Παπαδόπουλος Β., *Διπλωματία και Ποίηση, Η περίπτωση του Γιώργου Σεφέρη*, Αθήνα, Ίκαρος, 2019, σ. 86.

θέμα και συχνά στο ύφος της γραφής. Στα πρώτα τουλάχιστον ημερολόγια η ένταση της εσωτερικής μαρτυρίας είναι ισχυρή. Προοδευτικά, το εξωτερικό περιβάλλον και η εξέλιξη των αντικειμενικών γεγονότων επιβάλλονται, σε σημαντικό βαθμό, στην ιδιωτική ζωή του γράφοντα. Και αυτό γιατί μαίνεται ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και ο Σεφέρης εμπλέκεται άμεσα στις πολιτικές εξελίξεις λόγω της επαγγελματικής του ιδιότητας. Αντίθετα, στις *Μέρες Ε'* οι αναφορές στην πολιτική περιορίζονται. Το «γιατί», όπως θα εκτεθεί αναλυτικότερα στη συνέχεια, σχετίζεται με την ιστορική στιγμή. Ήταν εποχές δύσκολες και ανήσυχες, τα χρόνια του εμφυλίου (1946-1949). Παρά τη δεδηλωμένη αποστροφή του απέναντι στην πολιτική, ο Σεφέρης δεν κατέστρεψε ημερολογιακές εγγραφές που σχετίζονταν με τις κρίσιμες ιστορικές εξελίξεις. Αντίθετα, τις συμπεριέλαβε στους δύο τόμους των *Πολιτικών ημερολογίων* τα οποία αναφέρονται στα δραματικά γεγονότα της περιόδου 1935-1952.³

Το παρόν πόνημα εστιάζει στα *Ημερολόγια* του Σεφέρη και ειδικότερα σε όσα από αυτά ερμηνεύουν το κρίσιμο χρονικό διάστημα από τη δεκαετία του '30 μέχρι και την έναρξη του Εμφυλίου (1946-1949). Συγκεκριμένα, οι *Μέρες Γ', Δ' και Ε'*, όπως και τα *Πολιτικά ημερολόγια Α' και Β'* θα αποτελέσουν την κειμενική αφορμή, ώστε να δοθεί μια εκτίμηση για το πώς ο Σεφέρης επιχείρησε να προσλάβει την αντικειμενική πραγματικότητα, αλλά και πώς τη συγκρότησε λεκτικά. Συνεπώς, ζητούμενο της εργασίας αποτελεί η εξακρίβωση του λόγου αλλά και του τρόπου με τον οποίο ο γράφων βίωσε την ιστορική συγκυρία, την οικειοποιήθηκε και την «κατασκεύασε» τελικά ως μαρτυρία.

Η εστίαση στα συγκεκριμένα *Ημερολόγια* αιτιολογείται από το γεγονός ότι ερμηνεύουν μια οριακή και μεταίχμιακή χρονική περίοδο: ο Σεφέρης έζησε στον Μεσοπόλεμο (1923-1940) και τη Δικτατορία του Μεταξά (1936-1941). Κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1940-1944) μετέβη στη Μέση Ανατολή. Για ένα διάστημα υπήρξε γενικός Διευθυντής της εν εξορία ευρισκόμενης ελληνικής Κυβέρνησης, μέχρι να επιστρέψει στην Ελλάδα το 1944. Ακολούθως, τοποθετήθηκε διευθυντής στο Πολιτικό Γραφείο του Αντιβασιλέα Αρχιεπίσκοπου Δαμασκηνού. Ο Εμφύλιος ξέσπασε το 1946. Από το 1947 έως το 1951 υπηρετούσε ως πρόεδρος στην Άγκυρα.

Την ενάργεια της σκέψης του Σεφέρη, ως καταγραφή των *Ημερολογίων* θα επιχειρήσουμε να καταδείξουμε στη συνέχεια, εστιάζοντας στον τρόπο με τον οποίο

³ Μυλωνάκη Ιωάννα, «Τα ημερολόγια του Γιώργου Σεφέρη και η ημερολογιακή γραφή στην Ευρώπη», *Σύγκριση*, 18, 28–46. <https://doi.org/10.12681/comparison.10317>, (τελευταία ανάκτηση στις 23 Ιουλίου 2023).

ως ιστορικός βίωσε τα γεγονότα και επιχείρησε να τα ερμηνεύσει. Δεν πρόκειται απλώς για μια ιστορία της προσωπικότητάς του, για να περιγραφεί το πλαίσιο της εποχής μέσα από τις πράξεις και τις ιδέες που παρατίθενται στα γραπτά του. Αντ' αυτού, οφείλουμε να εστιάσουμε στα κείμενα του διανοούμενου, στοιχείο το οποίο ορίζει και τον πρώτο μεθοδολογικό άξονα της εργασίας μας. Γιατί ο λόγος του, διατυπωμένος σε κρίσιμες περιστάσεις, όχι μόνο περιγράφει τη συνθετότητα των ιστορικών στιγμών, αλλά παρεμβαίνει με τις ιδέες του και συνάγει εμπεριστατωμένες κρίσεις για τα τεκταινόμενα.

Για να κατανοηθεί ο χαρακτήρας αυτής της «παρέμβασης», είναι αναγκαίο να περιγραφεί η συγκεκριμένη ιστορική κατάσταση, μέσα στην οποία συντελείται η εννοιολογική δραστηριότητα. Αυτό συνιστά τον δεύτερο μεθοδολογικό άξονα της εργασίας μας, δηλαδή η κατασκευή ενός επεξηγηματικού πλαισίου, συνδεδεμένου με τις ιστορικές διαδικασίες, με σκοπό να κατανοηθεί η προθετικότητα του γράφοντος, κατά τις κρίσιμες ιστορικές τομές, δηλαδή κατά την κρίσιμη συγκυρία που συνιστά μεταίχμιο.⁴ Ζητούμενο της εργασίας αποτελεί, τελικά, η ανίχνευση του τρόπου με τον οποίο αυτό το πλαίσιο επηρεάζει τον Σεφέρη, αλλά και το πώς ο ίδιος το διαμορφώνει, μέσα από τις ημερολογιακές καταγραφές για τον Μεσοπόλεμο, τη Μέση Ανατολή (1941-1944), την Απελευθέρωση (1944), τα Δεκεμβριανά (1944), την Αντιβασιλεία (1945-1946), τον Εμφύλιο (1946-1949).

Έτσι, αφού αποφασηθθούν εισαγωγικά τα αίτια για τα οποία ο Σεφέρης καταφεύγει στην ημερολογιακή γραφή, το κυρίως μέρος θα αποτελείται από τα εξής κεφάλαια:

Στο πρώτο κεφάλαιο, θα προσεγγίσουμε αρχικά το κρίσιμο χρονικό διάστημα του Μεσοπολέμου και ειδικότερα το καθεστώς Μεταξά της 4^{ης} Αυγούστου 1936. Θα διακρίνουμε πώς ο Σεφέρης ερμηνεύει τα πρόσωπα και τα γεγονότα, μέχρι την 23^η Απριλίου 1941, όταν φεύγει, εξαιτίας της Κατοχής, μαζί με την εξόριστη ελληνική Κυβέρνηση πρώτα για την Κρήτη και στη συνέχεια για τη Μέση Ανατολή.

Στο δεύτερο, θα εστιάσουμε στην περίοδο της εξορίας, αρχικά στην Κρήτη, από την 23^η Απριλίου 1941 έως την 20^η Μαΐου 1941, και στη συνέχεια στη Μέση Ανατολή, με την άφιξη του Σεφέρη στην Αλεξάνδρεια. Το κεφάλαιο θα αναφέρεται στα ιστορικά γεγονότα μέχρι και την 22^η Οκτωβρίου 1944, ημερομηνία κατά την οποία ο Σεφέρης

⁴ Skinner Q., *Θεωρήσεις της πολιτικής. Σχετικά με τη μέθοδο*, μτφ. Καράμπερας Γ., Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2008, σ. 92.

επιστρέφει στην ελεύθερη από τους Γερμανούς Αθήνα, ακολουθώντας την ελληνική Κυβέρνηση στον επαναπατρισμό της.

Στο τρίτο κεφάλαιο, θα επικεντρωθούμε σε όσα συνέβησαν αμέσως μετά την Απελευθέρωση. Θα εξακριβώσουμε τους τρόπους με τους οποίους ο Σεφέρης προσέλαβε τα δραματικά γεγονότα: τα Δεκεμβριανά στην Αθήνα το 1944, «τις συμφωνίες» της Βάρκιζας (12 Φεβρουαρίου 1945), τις Εκλογές (31 Μαρτίου 1946), τη στάση του ΚΚΕ, το Δημοψήφισμα (1^η Σεπτεμβρίου 1946), την επάνοδο του Γεωργίου Β'. Θα διερευνηθεί, επίσης, ο ρόλος που επιτέλεσε ως Διπλωματικός και Πολιτικός Σύμβουλος του Δαμασκηνού (25^η Μαΐου 1945 – 28^η Σεπτεμβρίου 1946), αλλά και η στάση που υιοθέτησε προς τους Βρετανούς σε αυτή τη νέα μεταπολεμική πραγματικότητα. Τέλος, θα επιχειρήσουμε να ερμηνεύσουμε το πώς προσέλαβε τον Εμφύλιο Πόλεμο (1946-1949) και ποιες πεποιθήσεις υπερασπίστηκε, όσο αυτός διαρκούσε.

Επιλογικά, θα εξαχθούν συνολικά συμπεράσματα με κύριο ζητούμενο το πώς ο Σεφέρης επιχείρησε να ερμηνεύσει την Ιστορία των Γεγονότων: ποια από αυτά κατέγραψε, σε ποιο πλαίσιο εξελίξεων τα εξέθεσε, με ποια διαπλοκή τα συνέδεσε, ποια εικόνα τελικά διαμόρφωσε για τα τεκταινόμενα και ποια πρόσωπα «κατασκεύασε» με τον ελλειπτικό του λόγο.

Για τη μεθοδολογική πλαισίωσή της η εργασία στηρίζεται στα έργα των Peter Wagner, Roger Griffin, Morgens Pelt και Dick Pels.

Ο Σεφέρης και τα Ημερολόγια ⁵

Πολύ πρώιμα, ήδη από το 1925, ο Σεφέρης αρχίζει να γράφει το προσωπικό του ημερολόγιο. Σε αυτό αναφέρονται πρόσωπα, γεγονότα ή και τα βιωμένα συναισθήματα. Τί οδήγησε όμως τον νεαρό ποιητή στην ημερολογιακή γραφή και κατά πόσο επηρεάστηκε από άλλους συγγραφείς, των οποίων τα κείμενα μελέτησε; Φαίνεται ότι ήδη από τον 19^ο αιώνα η καταγραφή σε ένα προσωπικό ημερολόγιο των σκέψεων και των συναισθημάτων ενός προσώπου ήταν πολύ διαδεδομένη, τουλάχιστον στην Ευρώπη. Κατ' αυτόν τον τρόπο, γεννήθηκε ένα νέο είδος κειμενικής έκφρασης, το *journal intime*, το προσωπικό ημερολόγιο δηλαδή.

Σε αυτό το νέο είδος το αίτημα της ειλικρίνειας του γράφοντος και της αυθεντικότητας της αφηγούμενης εμπειρίας θεωρήθηκαν από την αρχή δεδομένες, ως αναγκαίες προϋποθέσεις για τη συγγραφή του. Αν και γεννήθηκε κατά τον 19^ο αιώνα, ιδιαίτερη άνθηση γνωρίζει κατά τον Μεσοπόλεμο. Και αυτό γιατί το υποκείμενο παρουσιάζεται διασπασμένο μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1914-1918). Η πολλαπλότητα και η ασυνέχεια του ανθρώπινου όντος στον χρόνο συνιστά το νέο δεδομένο, γεγονός το οποίο μεταστοιχείωνεται και στην ημερολογιακή γραφή,

⁵ Ημερολόγια του Γιώργου Σεφέρη

- *Μέρες Α΄*, 16 Φεβρουαρίου 1925 – 17 Αυγούστου 1931, φιλολογική επιμέλεια Ε. Χ. Κάσδαγλης, Αθήνα, Ίκαρος, 1975.
- *Μέρες Β΄*, 24 Αυγούστου 1931 – 12 Φεβρουαρίου 1934, φιλολογική επιμέλεια Δ. Ν. Μαρωνίτης, Αθήνα, Ίκαρος, 1975.
- *Μέρες Γ΄*, 16 Απρίλη 1934 – 14 Δεκεμβρίου 1940, Αθήνα, Ίκαρος, 1977.
- *Μέρες Δ΄*, 1 Γενάρη 1941 – 31 Δεκέμβρη 1944, Αθήνα, Ίκαρος, 1977.
- *Μέρες Ε΄*, 1 Γενάρη 1945 – 19 Απρίλη 1951, φιλολογική επιμέλεια Ε. Χ. Κάσδαγλης, Αθήνα, Ίκαρος 1977 [το 1973, κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Ίκαρος με τον τίτλο *Μέρες του 1945-1951*. Αργότερα εντάχθηκε κανονικά στη σειρά των *Ημερολογίων*].
- *Μέρες ΣΤ΄*, 20 Απρίλη 1951 – 4 Αυγούστου 1956, φιλολογική επιμέλεια Παναγιώτης Μέρμηγκας, Αθήνα, Ίκαρος, 1986.
- *Μέρες Ζ΄*, 1 Οκτώβρη 1956 – 27 Δεκεμβρίου 1960, επιμέλεια Θεανώ Ν. Μιχαηλίδου, Αθήνα, Ίκαρος, 1990.
- *Μέρες Η΄*, 2 Γενάρη 1961 - 16 Δεκέμβρη 1963, επιμέλεια Κατερίνα Κρίκου-Davis, Αθήνα, Ίκαρος, 2018.
- Σεφέρης Γ., *Μέρες Θ΄*, 1 Φεβρουαρίου 1964 – 11 Μάη 1971, επιμέλεια Κατερίνα Κρίκου-Davis, Αθήνα, Ίκαρος, 2019.
- *Χειρόγραφο Σεπ. '41*, επιμέλεια Αλέξανδρος Ξύδης, Αθήνα, Ίκαρος 1972 [τώρα στο *Δοκίμες, τρίτος τόμος (1932-1971). Παραλειπόμενα (1932-1971)*].
- *Χειρόγραφο Σεπ. '68*, εισαγωγή-σημειώσεις Παύλος Ζάννας, Αθήνα, Διάττων, 1986 [τώρα στο *Δοκίμες, τρίτος τόμος (1932-1971). Παραλειπόμενα (1932-1971)*].
- *Πολιτικό ημερολόγιο Α΄*, 25 Νοέμβρη 1935 - 13 Οκτωβρίου 1944, επιμέλεια Αλέξανδρος Ξύδης, Αθήνα, Ίκαρος, 1979.
- *Πολιτικό ημερολόγιο Β΄*, 1945-1947, 1949, 1952, επιμέλεια Αλέξανδρος Ξύδης, Αθήνα, Ίκαρος, 1985.

http://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/tools/concordance/works.html?cnd_id=1
(τελευταία ανάκτηση στις 18 Ιανουαρίου 2024).

ειδικότερά μετά από την επικράτηση της φροϋδικής θεωρίας.⁶ Ο αποσπασματικός χαρακτήρας αποτελεί κύριο γνώρισμα και των ημερολογίων της εποχής. Σε αυτό επηρεάζεται και ο Σεφέρης. Θεωρείται μάλιστα και πλεονέκτημα, διότι η «στιγμή» ταυτίζεται με την έμπνευση, τη φευγαλέα εντύπωση που λειτουργεί ως κινητήριος μοχλός της λογοτεχνικής δημιουργίας. Φαίνεται ότι η τεχνική του μοντάζ στην ποίηση του '30 έχει τις ρίζες της στον Μοντερνισμό και αντιστοιχεί στην αποσπασματική μνήμη του ημερολογίου.⁷ «Ωσπου να γυρίσω το φύλλο, έχω αλλάξει, έγινα άλλος», σημειώνει με έμφαση ο ποιητής στις *Μέρες Α'*.

Ο Σεφέρης, στο προσωπικό του ημερολόγιο, επιλέγει ο ίδιος τι θα συμπεριληφθεί: αποσιωπά γεγονότα, σκέψεις ή αισθήματα. Έτσι η «αναζήτηση της βαθύτερης αλήθειας» πλήττεται και το «χρονικό της ιδιωτικής ζωής» διαβρώνεται, καθώς το αρχικό κείμενο έχει δεχθεί σε μεγάλο βαθμό την επεξεργασία του ποιητή. Σύμφωνα με την Αλεξάνδρα Σαμουήλ, στα *Ημερολόγια* ο ποιητής, περισσότερο από άλλους ημερολογιακούς συντάκτες, λογοκρίνει το ενδόμυχο «εγώ» του, γράφει με σκοπό την υστεροφημία του και «κατασκευάζει» ένα πρόσωπο για τους μελλοντικούς του αναγνώστες.⁸ Γιατί;

Η αποσιώπηση, η λογοκρισία απέναντι σε αυτόν τον βαθύτερο εαυτό επιχειρείται καθώς ο Σεφέρης αναζητά τη συγγραφική του ταυτότητα, «αυτό το βαθύτερο δικό μου που το έχουν σκεπάσει ένα σωρό φράσεις, στίχοι, σκέψεις, πέτρες· αυτά τα ξένα πράγματα που ανατινάζονται κάθε φορά που θέλω να είμαι εγώ...», όπως γράφει στις *Μέρες Α'*. Σε αυτό το κρυμμένο «εγώ» λανθάνει ο ποιητής. Και για τον λόγο αυτό, στις *Μέρες*, περιέχονται σχεδιάσματα και πρώτες γραφές ποιημάτων ή πεζογραφημάτων, δίνοντας την εντύπωση τελικά πως, οτιδήποτε καταγράφεται στο ημερολόγιο αυτό, γράφεται με προφανή σκοπό την ενδεχόμενη λογοτεχνική αξιοποίησή του και λειτουργεί ως το εργαστήρι του συγγραφέα.⁹ Έτσι, καθώς οι ημερολογιακές αυτές εγγραφές είναι αρκετά επεξεργασμένες, συχνά μας επιτρέπουν να

⁶ Παρόλα αυτά, διατηρείται η πίστη της ημερολογιακής κριτικής σε ένα μπερζονικής καταγωγής «βαθύτερο εγώ», στο οποίο εδρεύουν οι σταθερές του ανθρώπινου όντος ή το ζήτημα της ειλικρίνειας και της αυθεντικότητας.

Μυλωνάκη Ιωάννα, «Τα ημερολόγια του Γιώργου Σεφέρη και η ημερολογιακή γραφή στην Ευρώπη», ό. π.

⁷ Ό. π.

⁸ Σαμουήλ Αλ., Η αναζήτηση του «εγώ» στο ημερολόγιο του ποιητή, *Το Βήμα*, <https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/i-anazitisi-toy-egw-sto-imerologio-toy-poiiti/>, (τελευταία ανάκτηση στις 23 Ιουλίου 2023).

⁹ Ό. π.

παρακολουθούμε ευχερέστερα τη μετάβαση στη λογοτεχνία, με την οποία μεταγράφονται αισθητικά επιμέρους συμβάντα, ακόμα και ιστορικά γεγονότα.

Ο Σεφέρης φαίνεται να υιοθετεί στοιχεία γραφής από τον André Gide (1869-1951), στου οποίου το ημερολόγιο συχνά κατέφευγε. Ο ποιητής θαύμαζε τον Γάλλο λογοτέχνη ήδη από τη νεότητά του. «Στη γραφή του Σεφέρη όμως, είναι εμφανής η εξέλιξη από το ημερολόγιο του εγωτισμού (journal d' égotisme) στο αφηγούμενο «εγώ» που συμμετέχει στα κοινά, έστω και απρόθυμα», όπως τονίζει η Ιωάννα Μυλωνάκη.¹⁰ Περνώντας από την ιδιωτική στη δημόσια σφαίρα και έχοντας δεχθεί σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό την επεξεργασία του συντάκτη του δηλαδή, το ημερολόγιο τείνει να μετατραπεί από ιδιωτικό χρονικό σε οριακό λογοτεχνικό είδος, σε κείμενο το οποίο συνομιλεί με το υπόλοιπο έργο του συγγραφέα του, γονιμοποιώντας το.

Αυτή ακριβώς τη διαδικασία ακολουθεί και ο Σεφέρης: από το ημερολόγιο εισέρχεται στην ποίηση και αντίστροφα, ώστε τα όρια της γραφής να είναι τελικά ρευστά. Το ημερολόγιο δεν ήταν γι' αυτόν πάρεργο ή όχληση. Αντίθετα, προωθούσε δυο σημαντικές λειτουργίες: την οικεία αυτοαναφορικότητα για τον ιδιώτη Σεφέρη αφενός, και τη μνημοτεχνική βοήθεια για τον ποιητή αφετέρου. Εξάλλου, το αυτοβιογραφικό στοιχείο θεωρείται εγγενές κριτήριο και κλειδί ερμηνείας της ποίησης του, όπως έγραφε στις 24 Δεκεμβρίου 1949 στον Αντρέα Καραντώνη.¹¹

Ο Σεφέρης, ήδη από το 1927, θεωρεί πιθανή μια μελλοντική δημοσίευση των ημερολογίων του. Από πολύ νωρίς επίσης προβληματίζεται για την προσωπική του εξέλιξη: θέλει να διακριθεί ως διανοούμενος αλλά και μεταξύ των ομοτέχνων του. Αισθάνεται ότι ξεχωρίζει. Οι νομικές σπουδές και το διδακτορικό δίπλωμα στη Σορβόνη, στο Παρίσι, το διάστημα 1918-1924, του έχουν προσδώσει ευρύτητα πνεύματος. Στην Ευρώπη επίσης έρχεται σε επαφή με τον Συμβολισμό και τον Μοντερνισμό.¹² Γι' αυτό βρίσκει την Ελλάδα «πνευματικά πνιγηρή», όταν επιστρέφει μετά από έξι χρόνια.¹³ Παράλληλα, ο Σεφέρης προσπαθεί να συμφιλιωθεί με την ιδέα ότι η θητεία του στο διπλωματικό σώμα, για λόγους βιοπορισμού, θα είναι η κύρια επαγγελματική του ενασχόληση. Με αυτό ως δεδομένο η ανάγκη για κοινωνική

¹⁰ Μυλωνάκη Ιωάννα, «Τα ημερολόγια του Γιώργου Σεφέρη και η ημερολογιακή γραφή στην Ευρώπη», ό. π.

¹¹ Δημητρακόπουλος Φ, *Γιώργος Σεφέρης και Ανδρέας Καραντώνης. Αλληλογραφία, 1931-1960*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1988, σ. 151.

¹² Beaton R., *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία. Ποίηση και πεζογραφία, 1821-1992* (μτφρ. Ευαγγελία Ζουργού - Μαριάννα Σπανάκη), Αθήνα, Νεφέλη, 1996, σ. 204-210.

¹³ Σεφέρης Γ., *Δοκίμες Α΄*, Αθήνα, Ίκαρος, 1984, σ. 64.

αποδοχή και αναγνώριση είναι πιεστική. Τον απασχολεί, επομένως, ο χαρακτήρας της ημερολογιακής γραφής και η μαρτυρία για την «αλήθεια» που αναδύεται σε αυτά. Σημειώνει χαρακτηριστικά στις 15 Αυγούστου 1926:

«Ως τώρα, έγραφα εδώ μόνο για προσωπική μου άσκηση. Οι λίγες γραμμές που ακολουθούν είναι για τον νέο που ίσως τις διαβάσει, αν έχω ποτέ μου ένα όνομα. Θα ήθελα να μη με νομίζει υπερήφανο έτσι που μιλώ. Απεναντίας, γράφω με βαθιά και ταπεινή αδελφοσύνη».¹⁴

Δομή και θεματική των ημερολογίων

Τα δημοσιευμένα ημερολόγια του Γιώργου Σεφέρη με τον τίτλο *Μέρες*, αποτελούνται από οκτώ τόμους και καλύπτουν την περίοδο από το 1925 έως και το 1971. Η χρονολογία των εγγραφών περιλαμβάνει συνήθως ημέρα και μήνα, συχνά και την ώρα. Σπάνια, κυρίως στους τρεις πρώτους τόμους (1925-1940), αναφέρεται μόνο η μέρα χωρίς το μήνα ή το αντίστροφο. Σε αυτά παρατίθενται στοιχεία από την ιδιωτική, την κοινωνική και την επαγγελματική ζωή του Σεφέρη, ταξιδιωτικές εντυπώσεις, ποιητικές δοκιμές και αποσπάσματα από λογοτεχνικές μελέτες. Όπως αναφέρει και η Ιωάννα Μυλωνάκη, «η συχνότητα της ενασχόλησης με διάφορους θεματικούς πυρήνες αλλά και οι τρόποι αντιπαράθεσης του ημερολογιογράφου με το «εγώ» και τον εξωτερικό κόσμο παρουσιάζουν εξελικτικά κάποιες μεταβολές που συνθέτουν την υφολογική εξέλιξη των ημερολογίων».¹⁵

Έτσι, στις *Μέρες Α΄* και *Μέρες Β΄* «ο ημερολογιογράφος εμφανίζεται ως αποστασιοποιημένος παρατηρητής του εξωτερικού κόσμου». Η αυτοπαρατήρηση συνιστά τον κεντρικό πυρήνα της ημερολογιακής αφήγησης, σε αντίστιξη προς τον αντικειμενικό χώρο. Η «σπατάλη ζωής», ως επαναλαμβανόμενο μοτίβο του σεφερικού λεξιλογίου, αναδύεται για πρώτη φορά στις *Μέρες Α΄* (16 Φεβρουαρίου 1925 – 17 Αυγούστου 1931).¹⁶

«Λογαριάζω με πίκρα τι θα μπορούσα να είχα κάνει στα τέσσερα κακόμοιρα χρόνια που πέρασαν, αν μ' άφηναν λίγο ήσυχο».¹⁷

¹⁴ Σεφέρης Γ., *Μέρες Α΄*, 16 Φεβρουαρίου 1925 – 17 Αυγούστου 1931, φιλολογική επιμέλεια Ε. Χ. Κάσδαγλης, Αθήνα, Ίκαρος, 1975.

¹⁵ Μυλωνάκη Ιωάννα, «Τα ημερολόγια του Γιώργου Σεφέρη και η ημερολογιακή γραφή στην Ευρώπη», ό. π.

¹⁶ Ο. π.

¹⁷ Σεφέρης Γ., *Μέρες Α΄*, ό. π., σ. 17.

Στη συγκεκριμένη εγγραφή, ο Σεφέρης υπαινίσσεται την οικογένειά του, τις σπουδές νομικής στο Παρίσι (1919-1924), την επαγγελματική σταδιοδρομία στο διπλωματικό σώμα που του επέβαλε ο πατέρας του Στυλιανός Σεφεριάδης για βιοπορισμό, ισοδύναμο με τη σπατάλη της ζωής του.¹⁸

Οι *Μέρες Β΄* (24 Αυγούστου 1931 – 12 Φεβρουαρίου 1934) απαρτίζονται κατά κύριο λόγο από επιστολές στη Λουκία Φωτοπούλου, γραμμένες κατά το διάστημα 1931-1933 στο Λονδίνο, όταν ο Σεφέρης ήταν αρχικά γραμματέας και ένα χρόνο αργότερα υποπρόξενος του εκεί ελληνικού Προξενείου.¹⁹ Η μουσική, η ποίηση, η μοναχική ζωή στο Λονδίνο αποτελούν τη θεματική τους, μέσα από μια διαδικασία «ενδοσκόπησης» που εξαιρεί τα πρόσωπα και τα γεγονότα της αντικειμενικής πραγματικότητας.²⁰

Το 1936, ο Σεφέρης τοποθετείται ως πρόξενος της Ελλάδας στην Κορυτσά. Όταν επιστρέφει στην Αθήνα, τα τέλη του 1937 και παρότι εγνωσμένος βενιζελικός, τοποθετείται από τη δικτατορία Μεταξά ως προϊστάμενος στη Διεύθυνση του τμήματος Εξωτερικού Τύπου στο υφυπουργείο Τύπου και Πληροφοριών.²¹ Συγγράφει τις *Μέρες Γ΄* (16 Απρίλη 1934 – 14 Δεκεμβρίου 1940). Σε αυτές υιοθετούνται αλλαγές: πρόσωπα και πράγματα σχολιάζονται, ο εξωτερικός περίγυρος διεισδύει στα ημερολόγια, η «ενδοσκόπηση» περιορίζεται.²² Ο τρίτος τόμος ολοκληρώνεται με το έτος 1940 και πλήθος εγγραφών για την πολιτική ζωή στη συγκυρία της έκρηξης του πολέμου. Αυτή η χρονιά ορίζει μια νέα φάση δημιουργίας για τον Σεφέρη, καθώς η ημερολογιακή ενασχόληση θα αποτελέσει από τότε και για μεγάλη περίοδο μια από τις σημαντικότερες δραστηριότητές του.²³

Όλα τα παραπάνω επιβεβαιώνονται στις *Μέρες Δ΄* (1 Γενάρη 1941 – 31 Δεκέμβρη 1944), τον ογκωδέστερο τόμο των ημερολογίων.²⁴ Ο Σεφέρης βρισκόταν στην Αφρική ως μέλος της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης: από τον Σεπτέμβριο του

¹⁸ Παπαδόπουλος Β., *Διπλωματία και Ποίηση*, ό. π., σ. 87

¹⁹ Και οι *Μέρες Β΄* αποτελούν αντικείμενο μεταγενέστερης επεξεργασίας (1967). Προστέθηκαν αποσπάσματα επιστολών από τον ίδιο τον ποιητή άλλα από τον επιμελητή Δημήτρη Μαρωνίτη και τη Μαρώ Σεφέρη το 1975, όταν εκδόθηκε το ημερολόγιο. Παρατίθενται επίσης ποιητικά σχεδιάσματα της περιόδου 1931-1934. Το γεγονός ότι ο Σεφέρης επεξεργάστηκε τις προαναφερθείσες επιστολές για να τις συμπεριλάβει στο ημερολόγιό του, δείχνει πόση σημασία απέδιδε στα αυτοβιογραφικά του κείμενα. Εξάλλου διατηρούσε στο αρχείο του αντίγραφα όλων των επιστολών του.

Μυλωνάκη Ιωάννα, ό. π.

²⁰ Σεφέρης Γ., *Μέρες Β΄*, 24 Αυγούστου 1931 – 12 Φεβρουαρίου 1934, φιλολογική επιμέλεια Δ. Ν. Μαρωνίτης. Αθήνα, Ίκαρος, 1975.

²¹ Παπαδόπουλος Β., ό. π., 129.

²² Σεφέρης Γ., *Μέρες Γ΄*, 16 Απρίλη 1934 – 14 Δεκεμβρίου 1940, Αθήνα, Ίκαρος, 1977.

²³ Παπαδόπουλος Β., ό. π., σ. 124.

²⁴ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ΄*, 1 Γενάρη 1941 – 31 Δεκέμβρη 1944, Αθήνα, Ίκαρος, 1977.

1941 έως τον Απρίλιο του 1942 ήταν γραμματέας της ελληνικής Πρεσβείας στην Πρετόρια, ενώ το διάστημα 1942-1944 διευθυντής του Γραφείου Τύπου της ελληνικής κυβέρνησης στο Κάιρο. Η ταχεία εξέλιξη των γεγονότων της αντικειμενικής πραγματικότητας επηρεάζει τον ημερολογιογράφο, ο οποίος εκφράζει αυξανόμενη ανησυχία και συγχρόνως δυσαρέσκεια για τα πρόσωπα που τον περιβάλλουν. Έτσι, οι *Μέρες Δ'* διακρίνονται για τον έντονο πολιτικό χαρακτήρα τους, έστω και αν κάποιες εγγραφές αφαιρέθηκαν για να συμπεριληφθούν στο *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*. Στην εγγραφή της 11^{ης} Οκτωβρίου 1941 ο Σεφέρης σχολιάζει τη φορτική ανάγκη της γραφής:

«Το πιο βαρύ πράγμα για έναν τεχνίτη είναι να ξαναρχίζει, αφού άφησε για χρόνια την τέχνη του. Είναι ασήκωτο κάποτε το βάρος. Ακόμη και τούτο το ημερολόγιο έχω την εντύπωση πως με βλάπτει. Παρατηρώ και στα άλλα γραψίματα μου έναν τόνο ημερολογιακό που μ' ενοχλεί».²⁵

Συμπερασματικά, ο Σεφέρης στις *Μέρες Γ'* και *Μέρες Δ'*, παρέχει πληροφορίες για τα ιστορικά γεγονότα και τις καταστάσεις, ενώ παράλληλα ασκεί ενδελεχή κριτική σε πρόσωπα με τα οποία ήρθε σε επαφή ως διπλωμάτης. Παράλληλα, περιγράφει τις εξελίξεις στα πολεμικά μέτωπα και σκιαγραφεί με κριτικό πνεύμα τις πολιτικές ζυμώσεις στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο. Καταθέτει επίσης τις απόψεις του για την ποίηση και την πνευματική ζωή και εκφράζει τις πολύμορφες συναισθηματικές διακυμάνσεις που του προκαλεί η κρίσιμη χρονική συγκυρία. Τέλος, η βιογραφία του συγγραφέα συνδέεται με το λυρικό του έργο, ενώ το ημερολόγιο αναλαμβάνει έναν μεσολαβητικό ρόλο.²⁶

Από το 1946 έως το 1951, ο Σεφέρης ασχολήθηκε πιο συστηματικά με τα ημερολόγια που από το 1925 κρατούσε: αντέγραψε, έκανε υφολογικές διορθώσεις, διέγραψε ονόματα και στοιχεία ασύμβατα ή και χωρίς ενδιαφέρον στην περίπτωση μιας ενδεχόμενης δημοσίευσης των ημερολογίων.

Στις 16 Ιουλίου 1949, γράφει σχετικά με αυτή τη διαδικασία στον Ζήσιμο Λορεντζάτο:

«Αυτή η επιστροφή, η βηματιστή, σε χρόνια περασμένα είναι απροσδόκητα επίπονη, αλλά θέλω να τη βγάλω πέρα μια που την άρχισα. Δεν πρόκειται

²⁵ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ'*, 1 Γενάρη 1941 – 31 Δεκέμβρη 1944, ό. π., σ. 142.

²⁶ Μυλωνάκη Ιωάννα, «Τα ημερολόγια του Γιώργου Σεφέρη και η ημερολογιακή γραφή στην Ευρώπη», ό. π.

φυσικά να δημοσιευτεί όσο ζω, θέλω να πω ολόκληρη. Ας βρίσκονται όμως τα χαρτιά μου ταχτοποιημένα».²⁷

Φαίνεται ότι «τα όρια του ιδιωτικού συμπίπτουν με τα όρια της αυτοαποδοχής, η ημερολογιακή εγγραφή είναι το πεδίο αναμέτρησης του εγώ με τον -κοινωνικά προκαθορισμένο- εαυτό του. Μια απόλυτα προσωπική υπόθεση», παρατηρεί η Ιωάννα Μυλωνάκη, για να τονίσει την ανάγκη του ποιητή να προκαταβάλλει το κοινό του θετικά προς αυτόν. Έτσι, καθώς το αφηγούμενο «εγώ» συνιστά μια κατασκευή, ο Σεφέρης με την επεξεργασία των ημερολογίων του προκαθορίζει τα στοιχεία μιας εποικοδομητικής κριτικής. Ίσως η ιδιότητα του διπλωμάτη να λανθάνει στην επιλογή, ίσως ακόμη και η αστική του καταγωγή ή το οικογενειακό περιβάλλον να επιδρούν καθοριστικά στην εμμονή για υστεροφημία.

Οι *Μέρες Ε'* (1 Γενάρη 1945 – 19 Απρίλη 1951) αποτελούν ημερολόγιο του οποίου η επεξεργασία έχει ολοκληρωθεί από τον ίδιο τον ποιητή. Ήταν το πρώτο βιβλίο των ημερολογίων που δημοσιεύθηκε δυο χρόνια μετά τον θάνατο του ποιητή, το 1973.²⁸ Οι αναφορές στην πολιτική περιορίζονται δραστικά. Ο Σεφέρης φαίνεται να επιστρέφει στην ποίηση και ο ημερολογιογράφος στον εαυτό του.²⁹ Ας μη λησμονούμε την δυσχερή ιστορική συγκυρία και τον Εμφύλιο (1946-1949) που μαίνεται. Παρατίθενται όμως πολλά ποιητικά σχεδιάσματα, με κυριότερο αυτών το σχετικό με τη γένεση της «Κίχλης». Η ομώνυμη ποιητική συλλογή εκδίδεται το 1947.

Στις *Μέρες ΣΤ'* (20 Απρίλη 1951 – 4 Αυγούστου 1956) αποτυπώνεται η γοητεία που άσκησε η Κύπρος στον Σεφέρη.³⁰ Το *Ημερολόγιο καταστρώματος Γ'* (1955) ως ποιητική συλλογή το επιβεβαιώνει. Ο ποιητής πραγματοποίησε τρία ταξίδια στο νησί, το 1953, 1954, 1955, έχοντας ως βάση τη Βηρυτό, όπου μετατέθηκε το 1952 ως πρέσβης. Σχεδόν ταυτόχρονα αρχίζει και ο ένοπλος αγώνας των Κυπρίων για Ένωση με την Ελλάδα και οι Βρετανοί εμπλέκουν σκοπίμως και την Τουρκία. Τον Ιούνιο του 1956 ο Σεφέρης μετατίθεται στην Αθήνα, όπου αναλαμβάνει την Β' Πολιτική Διεύθυνση του υπουργείου Εξωτερικών, αρμόδια για την Κύπρο και τις ευρωπαϊκές υποθέσεις. Τον Νοέμβριο του 1956 μεταβαίνει στη Νέα Υόρκη, ως μέλος της

²⁷ Τριανταφυλλόπουλος Χ. Δ. (επιμ), *Γράμματα Σεφέρη—Λορεντζάτου, (1948-1968)*, Αθήνα, Δόμος, σ. 69.

²⁸ Σεφέρης Γ., *Μέρες Ε', 1 Γενάρη 1945 – 19 Απρίλη 1951*, φιλολογική επιμέλεια Ε. Χ. Κάσδαγλης, Αθήνα, Ίκαρος 1977. Το 1973, κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Ίκαρος με τον τίτλο *Μέρες του 1945 - 1951*. Αργότερα εντάχθηκε κανονικά στη σειρά των *Ημερολογίων*.

²⁹ Μυλωνάκη Ιωάννα, ό. π.

³⁰ Σεφέρης Γ., *Μέρες ΣΤ', 20 Απρίλη 1951 – 4 Αυγούστου 1956*, φιλολογική επιμέλεια Παναγιώτης Μέρμηγκας, Αθήνα, Ίκαρος, 1986.

ελληνικής αντιπροσωπείας, για να υποστηρίξει την τρίτη προσφυγή της Ελλάδας για το Κυπριακό στα Ηνωμένα Έθνη. Στη Νέα Υόρκη επιστρέφει τον Ιανουάριο του 1957 για να προωθηθεί το ζήτημα της αυτοδιάθεσης του νησιού. Μετέχει επίσης στις διαπραγματεύσεις για τις Συμφωνίες Ζυρίχης και Λονδίνου (Φεβρουάριος 1959). Έρχεται σε σφοδρή ρήξη με τον πολιτικό του προϊστάμενο και υπουργό Εξωτερικών Ευάγγελο Αβέρωφ-Τοσίτσα, τον οποίο χαρακτηρίζει διπρόσωπο και ασυνεπή.³¹ Στις *Μέρες ΣΤ'* ο ημερολογιογράφος ταυτίζεται με τον περιβάλλοντα χώρο, την Κύπρο και τα εξωτερικά γεγονότα.³²

Οι *Μέρες Ζ'* (1 Οκτώβρη 1956 – 27 Δεκεμβρίου 1960) συνιστούν καταγραφές της κοινωνικής, πνευματικής και λιγότερο της πολιτικής ζωής στο Λονδίνο, κατά το διάστημα 1957-1962, όταν ο Σεφέρης ήταν πρέσβης της Ελλάδας στη Μεγάλη Βρετανία.³³ Ο τελευταίος περιγράφει τους νέους τόπους στους οποίους ταξιδεύει στη Δύση: Νέα Υόρκη, Washington, Λονδίνο, Σκωτία, Isle of Man. Ο ταξιδιώτης Σεφέρης διαθέτει έντονη ακόμη τη διάθεση για παρατήρηση και έρευνα. Είναι όμως ένας ώριμος άνδρας με αυτοπεποίθηση που αναζήτησε και βρήκε την ταυτότητα του μέσα στον μεγάλο «ξένο» κόσμο. Δεν τονίζει πια τη διαφορετικότητά του και την απόσταση από τα πράγματα, όπως στα ημερολόγια της νεότητας.³⁴

Οι *Μέρες Η'* (2 Γενάρη 1961 - 16 Δεκέμβρη 1963) αναφέρονται στους τελευταίους μήνες της θητείας του Γιώργου Σεφέρη ως Πρέσβη στη Μεγάλη Βρετανία. Στη συνέχεια παρατίθενται σημαντικές πληροφορίες για τον επαναπατρισμό του και αναδεικνύονται οι συνθήκες μέσα στις οποίες ο ποιητής προτάθηκε για το Βραβείο Νόμπελ το 1963.³⁵

Στις *Μέρες Θ'* (1 Φεβρουαρίου 1964 – 11 Μάη 1971) εμπεριέχονται ημερολογιακές εγγραφές, αποκόμματα εφημερίδων, σχέδια επιστολών, ακόμη και διευθύνσεις ή σημειώσεις για τα βιβλία που μελετούσε ο ποιητής. Παράλληλα, μέσα από τις σελίδες του σκιαγραφείται η ιδιαίτερη τοιχογραφία της εποχής.³⁶

³¹ Παπαδόπουλος Β., *Διπλωματία και Ποίηση*, ό. π., σ. 63-65.

³² Μυλωνάκη Ιωάννα, «Τα ημερολόγια του Γιώργου Σεφέρη και η ημερολογιακή γραφή στην Ευρώπη», ό. π.

³³ Σεφέρης Γ., *Μέρες Ζ', 1 Οκτώβρη 1956 – 27 Δεκεμβρίου 1960*, επιμέλεια Θεανώ Ν. Μιχαηλίδου, Αθήνα, Ίκαρος, 1990.

³⁴ Μυλωνάκη Ιωάννα, ό. π.

³⁵ Σεφέρης Γ., *Μέρες Η', 2 Γενάρη 1961-16 Δεκέμβρη 1963*, επιμέλεια Κατερίνα Κρίκου-Davis, Αθήνα, Ίκαρος, 2018.

³⁶ Σεφέρης Γ., *Μέρες Θ', 1 Φεβρουαρίου 1964 – 11 Μάη 1971*, επιμέλεια Κατερίνα Κρίκου-Davis, Αθήνα, Ίκαρος, 2019.

Τα Πολιτικά Ημερολόγια³⁷

Ο ποιητής, ήδη από το 1935, κρατούσε σημειώσεις για ένα «πολιτικό ημερολόγιο». Τότε υιοθετεί μια διχοτομική διαδικασία με την οποία διακρίνει και διαφοροποιεί τον διπλωμάτη Γεώργιο Στυλιανού Σεφεριάδη από τον λογοτέχνη Γιώργο Σεφέρη. Αυτό απαιτούσε επίμονη πειθαρχία καθώς «η ανάγκη να υπηρετώ δύο αφεντάδες [...] με βασάνισε αδιάκοπα. Κάποτε ήταν μαρτύριο», παραδέχεται. Πράγματι, «η αποστροφή [τ]ου γενικά προς την ερασιτεχνία» ενίσχυε το αίσθημα της ευθύνης στην εκτέλεση των καθηκόντων του και τον οδηγούσε συχνά σε εργασιακό φόρτο, αφού θεωρούσε τον εαυτό του «υπηρέτη του κράτους», «υπηρέτη του τόπου».³⁸

Κάθε μέρα ο Σεφέρης μεταφέρει τις σκέψεις του σε σημειώσεις. Στη συνέχεια επιλέγει ποιες θα καταγράψει στο «κυρίως», όπως το ονομάζει, και ποιες στο «υπηρεσιακό» ημερολόγιο. Το τελευταίο αποτελείται από κείμενα γραμμένα με εντιμότητα, που αποστάζουν πείρα και βαθιά γνώση της πολιτικής κατάστασης εκείνης της εποχής, αποτελούν επομένως πολύτιμα ιστορικά ντοκουμέντα. Τα κείμενα αυτά διακρίνονται επίσης για την αντικειμενικότητα, την ακρίβεια της πληροφόρησης και την κριτική οξύνοια των επισημάνσεων του διπλωμάτη Σεφέρη.

Πιο συγκεκριμένα, ο πρώτος τόμος του *Πολιτικού Ημερολογίου* (25 Νοέμβρη 1935 - 13 Οκτωβρίου 1944) καλύπτει μια δεκαετία.³⁹ Οι εγγραφές για τα έτη 1935-1940 είναι ελάχιστες. Στη συνέχεια πυκνώνουν: από 32 το 1941 γίνονται 139 το 1944. Ο Σεφέρης περιγράφει τα μεγάλα ιστορικά γεγονότα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ως προσωπικό βίωμα, τη στιγμή ακριβώς που αυτά επιτελούνται: βρίσκεται στην Αφρική ως μέλος της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης. Από τον Σεπτέμβριο του 1941 έως τον Απρίλιο του 1942 υπηρέτησε ως γραμματέας της ελληνικής Πρεσβείας στην Πρετόρια, ενώ το διάστημα 1942-1944 διετέλεσε Διευθυντής του Γραφείου Τύπου της Ελληνικής Κυβέρνησης στο Κάιρο. Παρακολουθεί δηλαδή «εκ των έσω» και «εκ του σύνεγγυς» τις εξελίξεις. Βρίσκεται δίπλα σε Πρωθυπουργούς, τη στιγμή ακριβώς κατά την οποία διαμορφώνεται η σύγχρονη ελληνική Ιστορία: συνεργάζεται με τον Εμμανουήλ Τσουδερό, τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, τον Γεώργιο Παπανδρέου. Για παράδειγμα, ως προσωπική μαρτυρία, τον Απρίλιο του 1944 περιγράφει το χάος που επικρατεί στην

³⁷ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α', 25 Νοέμβρη 1935 - 13 Οκτωβρίου 1944*, επιμέλεια Αλέξανδρος Ξύδης, Αθήνα, Ίκαρος, 1979.

Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β', 1945-1947, 1949, 1952*, επιμέλεια Αλέξανδρος Ξύδης, Αθήνα, Ίκαρος, 1985.

³⁸ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Προλογικό Σημείωμα, σ. 8.

³⁹ Ο. π., σ. 9.

ελληνική κυβέρνηση, εκθέτει τις βεβιασμένες επιλογές της τελευταίας, στηλιτεύει την απροκάλυπτη βρετανική επέμβαση.

Ο δεύτερος τόμος του *Πολιτικού Ημερολογίου* (1945-1947, 1949, 1952) καλύπτει τυπικά μια οκταετία. Η πλειονότητα των εγγραφών αναφέρονται στο 1945 (96 στον αριθμό), για το 1946 υπάρχουν 59, 37 για το 1947, μία για το 1949 και τέλος τρεις για το 1952, σε σύνολο 195. Πηγή αυτών αποτελούν δυο χειρόγραφα σχετικά με τον πολιτικό ή υπηρεσιακό βίο του Σεφέρη. Όλες οι εγγραφές έχουν επιλεγεί από τον ίδιο. Σύμφωνα με τον Αλέξανδρο Ξύδη, επιμελητή των *Πολιτικών Ημερολογίων* και οικείο πρόσωπο για τον ποιητή, τρεις λόγοι δικαιολογούν τη συχνότητα ή όχι της ημερολογιακής γραφής:⁴⁰

Ο Σεφέρης καταφεύγει στο *Πολιτικό Ημερολόγιο* το διάστημα κατά το οποίο κατέχει μια θέση ευθύνης υπηρεσιακής και κυρίως πολιτικής. Έτσι, θεωρεί χρέος του να αποτελέσει η εγγραφή του μια μαρτυρία για την κρισιμότητα της ιστορικής συγκυρίας. Για παράδειγμα, από τον Μάιο του 1945, όταν αναλαμβάνει Διπλωματικός και στη συνέχεια Πολιτικός Σύμβουλος του Αντιβασιλέα και Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού, έως τον Σεπτέμβριο του 1946 που θα παραδώσει υπηρεσία με την επάνοδο του Γεωργίου Β΄, οι εγγραφές είναι συνεχείς. Σε αυτές παραθέτει προσωπικές κρίσεις, περιγράφει συναντήσεις και γεγονότα και σκιαγραφεί τους πρωταγωνιστές της πολιτικής σκηνής.⁴¹ Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα, στα *Πολιτικά Ημερολόγια* και στις *Μέρες*, παρατηρείται κοινή θεματική η οποία λειτουργεί συμπληρωματικά.⁴²

Ο δεύτερος λόγος αποχής από την ημερολογιακή γραφή σχετίζεται με αντικειμενικές δυσκολίες. Λόγοι υγείας ή οικογενειακοί, όπως η ρήξη με τον πατέρα του, τον αποτρέπουν. Συγχρόνως, «άσπονδοι» συνάδελφοι από το Υπουργείο προσπαθούν να ακυρώσουν ή να επιβραδύνουν την υπηρεσιακή του εξέλιξη. Τέλος, ο κορεσμός και η απέχθεια που προκύπτει από το «ποιόν» των πολιτικών προσώπων, μετά κυρίως από τη θητεία του στη Μέση Ανατολή, τον απομακρύνουν από τη γραφή στα *Ημερολόγια* για χάρη της ποίησης.⁴³

Σε κάθε περίπτωση, οι εγγραφές του Σεφέρη και στους δύο τόμους των *Πολιτικών Ημερολογίων* αποκτούν ιδιαίτερη αξία καθώς αποτελούν «ψήγματα των

⁴⁰ Ο Αλέξανδρος Ξύδης (1918-2004) ως διπλωμάτης είχε συνυπηρετήσει με τον Σεφέρη στη Μέση Ανατολή αλλά και στην ελληνική Πρεσβεία του Λονδίνου (1957-1960), κατά τα κρίσιμα χρόνια για το Κυπριακό.

⁴¹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Προλογικό Σημείωμα, σ. 8.

⁴² Για παράδειγμα, το ταξίδι στο Λονδίνο το καλοκαίρι του 1944 (15 Ιουλίου έως 12 Αυγούστου) αναφέρεται και στο *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄* αλλά και στις *Μέρες Δ΄*.

⁴³ Ο. π., σ. 9.

πρόσκαιρων εμπειριών και των αντιδράσεων σε αυτές ενός υπερευαίσθητου δέκτη». ⁴⁴ Πρόκειται για μαρτυρίες, για αυθεντικές εμπειρίες, οι οποίες σκιαγραφούν με ενάργεια τα κρίσιμα ιστορικά γεγονότα της εποχής και αναδεικνύουν, συνάμα, ένα πανόραμα ποικιλόχρωμης και αυθεντικής εσωτερικής ζωής. Εδώ ακριβώς αναδύεται το ερώτημα, την απάντηση του οποίου θα ανιχνεύσουμε στη συνέχεια, αν μπορεί να θεωρηθεί ο Σεφέρης, πέρα από μάρτυρα, και ιστορικός της εποχής του, όντας τόσο κοντά αλλά και μέσα στα γεγονότα. Γιατί, στην ιστορική συγγραφή υπάρχει ως «αξίωμα» «η χρονική απόσταση». Ο Tooze παραδέχεται ότι η τελευταία αποτελεί ένα «τονωτικό» για τους ιστορικούς. «Επιτρέπει την αποστασιοποίηση και την αίσθηση της προοπτικής, οι οποίες συνήθως προβάλλονται ως αρετές της επιστήμης».

«Η συγγραφή της Ιστορίας δεν ξεφεύγει από την ιστορία που επιχειρεί να ανακατασκευάσει. Το πιο εύστοχο ερώτημα που πρέπει να θέσουμε δεν είναι πόσος χρόνος πρέπει να περάσει πριν η ιστορία γραφτεί, αλλά τι συνέβη στο μεσοδιάστημα και τι, τη στιγμή της συγγραφής, αναμένεται να συμβεί στη συνέχεια». ⁴⁵

Κεφάλαιο 1^ο

Στη δίνη του Μεσοπολέμου, μέχρι την ώρα της φυγής (23^η Απριλίου 1941)

Το κρίσιμο αυτό χρονικό διάστημα, δηλαδή οι δεκαετίες του 1920 και 1930, κατατίθεται ως ημερολογιακή καταγραφή στις *Μέρες Β'* (24 Αυγούστου 1931 – 12 Φεβρουαρίου 1934) και στις *Μέρες Γ'* (16 Απρίλη 1934 – 14 Δεκεμβρίου 1940). Οι καταχωρίσεις που σχετίζονται με τις πολιτικές εξελίξεις στα ημερολόγια αυξάνουν σε αριθμό, όσο πλησιάζουμε προς την έκρηξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, καθώς ο γράφων τις θεωρεί σημαντικές για την μεταγενέστερη ερμηνεία της ιστορικής συγκυρίας.

Σημαντικές όμως παρατηρήσεις και σχολιασμός κρίσιμων ιστορικών στιγμών και πολιτικών προσώπων του Μεσοπολέμου εντοπίζονται και σε ένα άλλο κείμενο του Σεφέρη, στο «Χειρόγραφο Σεπ. '41». Το τελευταίο έχει συντεθεί ενώ ο συντάκτης του, λόγω της διπλωματικής του ιδιότητας, βρισκόταν στην Πρετόρια, μακριά από το

⁴⁴ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Προλογικό Σημείωμα, σ. 9.

⁴⁵ Tooze Adam, *Πολιτική Οικονομία μιας Κατάρρευσης, Οι Χρηματοπιστωτικές Κρίσεις που Αλλάξαν τον Κόσμο*, 2022, Π.Ε.Κ. (Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης), Εισαγωγή.

επίκεντρο των πολιτικών εξελίξεων της Μέσης Ανατολής.⁴⁶ Έτσι, βρίσκει χρόνο για ενδοσκόπηση. Εστιάζει στα παιδικά του χρόνια και κάνει μια αποτίμηση ζωής. «Έγραψα αυτές τις σελίδες χωρίς άλλο σκοπό παρά να βάλω τάξη στη συνείδησή μου», παραδέχεται ο ίδιος.⁴⁷

Αρχικά, το ύφος του «Χειρόγραφου Σεπ. '41» προσεγγίζει αυτό της αυτοβιογραφικής εξομολόγησης. Μάλιστα, για να ενισχύσει την αξιοπιστία της γραπτής μαρτυρίας του, ο γράφων προσδιορίζει το ιδίόχειρο του κειμένου («Χειρόγραφο»), τον τόπο και το ακριβές χρονικό πλαίσιο: Σεπτέμβρης - Δεκέμβρης 1941. Δίνεται επίσης η εντύπωση μιας παγιωμένης αντίληψης σε σχέση με τα γεγονότα που παρατίθενται, επειδή υπάρχει χρονική απόσταση από αυτά. Το κείμενο αφορά τελικά στην πολιτική ζωή της Ελλάδας κατά τον Μεσοπόλεμο. Περισσότερο από το μισό αποτελεί μια οξυδερκέστατη ανάλυση των αντιφάσεων και των παραλογισμών που χαρακτηρίζει το πολιτικό «σκηνικό» αυτής της περιόδου. Περιγράφονται αδρά τα πολιτικά πρόσωπα, όπως αυτό του Ελευθέριου Βενιζέλου, του Ιωάννη Μεταξά, του βασιλιά Κωνσταντίνου, οι αστοχίες του Γεώργιου Κονδύλη. Επίσης, σκιαγραφείται το ιστορικό πλαίσιο και καθίσταται σαφής η ανικανότητα της πολιτικής ηγεσίας, λίγο πριν τον Β' Παγκόσμιο.

Συνεπώς, αφού πρώτα θέσουμε το επεξηγηματικό πλαίσιο που συνδέεται με τις ιστορικές διαδικασίες, το «Χειρόγραφο Σεπ. '41» θα αποτελέσει, μαζί με τις *Μέρες Β'* και τις *Μέρες Γ'*, κείμενο αναφοράς για να αποσαφηνιστεί η ιδεολογική πρόθεση του Σεφέρη.

Μεσοπόλεμος: η «αυγή μιας νέας εποχής»

Ο Μεσοπόλεμος θεωρείται μεταίχμιακή περίοδος. Για τον Κορνήλιο Καστοριάδη χαρακτηρίζεται από δύο σημεία καμπής: την έκρηξη του Α' Παγκοσμίου και τη Μεγάλη Κρίση στις αρχές της δεκαετίας του 1930. Αυτό είχε ως απότοκο την κατάρρευση της ιδεολογίας της προόδου, την τεκμηρίωση της αδυναμίας του «συστήματος» να αυτοκυβερνηθεί, καθώς και την ανάδυση ολοκληρωτικών φαινομένων.⁴⁸ Κατά το διάστημα αυτό δηλαδή, ακυρώνεται η φιλελεύθερη αντίληψη

⁴⁶ Ο πρωθυπουργός της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης Εμμανουήλ Τσουδερός απέστειλε τον Γιώργο Σεφέρη στη Νότια Αφρική, για να συμβάλει στη σύσταση της νέας Πρεσβείας υπό τον πρώην μεταξικό υφυπουργό Τύπου και Τουρισμού Θεολόγο Νικολούδη.

⁴⁷ Σεφέρης Γ., *Δοκίμες, Τόμος Γ', Παραλειπόμενα (1932- 1971)*, Αθήνα, 1992, Ίκαρος, «Χειρόγραφο Σεπ. '41», σ. 55.

⁴⁸ Καστοριάδης Κ., «Σκέψεις πάνω στην “ανάπτυξη” και την “ορθολογικότητα”», *Χώροι του Ανθρώπου*, μτφ. Ζ. Σαρίκας, Ύψιλον, Αθήνα, 1995, σ. 11.

της πολιτικής, της οικονομίας και της επιστήμης, ενώ ακολουθεί ο ακραία καταστροφικός Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος.

Η συνθήκη μεταιχμίου για τον Μεσοπόλεμο αντιτίθεται στις αισιόδοξες προβλέψεις για το τέλος του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα. Τότε, σύμφωνα με τον Griffin, η Ευρώπη βίωνε τα αποτελέσματα μιας «Διπλής Επανάστασης», κατά τον ορισμό του Hobsbawm, της Γαλλικής και των Βιομηχανικών Επαναστάσεων και η τεχνολογική πρόοδος προδιαγραφόταν αναμενόμενη. Σε σύντομο όμως χρονικό διάστημα, ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, η φιλελεύθερη νεωτερικότητα, πέρα από την πολιτική, συνδέθηκε με φαινόμενα εκφυλισμού και διαφθοράς σε ηθικό, αισθητικό και κοινωνικό επίπεδο.⁴⁹

Σε αυτό συνηγορεί και η τοποθέτηση του Peter Wagner, ο οποίος προσεγγίζει τον Μεσοπόλεμο ως το αποκορύφωμα της «πρώτης κρίσης της νεωτερικότητας», εξαιτίας των επιπτώσεων του «Μεγάλου Πολέμου» και της οξείας οικονομικής, παγκόσμιας Κρίσης μετά το Κραχ του 1929. Σύμφωνα με τον Wagner, ο οικονομικός φιλελευθερισμός αλλά και η Δημοκρατία και η Επιστήμη αμφισβητούνται ως έννοιες, ενώ ένα δεινό ιδεολογικό «άγχος» εμφανίζεται ως πειστικό βίωμα.⁵⁰

Ομοίως ο Roger Griffin διακρίνει στην αντίστοιχη περίοδο διαδεδομένη «την πεποίθηση πως οι αναταράξεις της σύγχρονης ιστορίας αποτελούσαν τον επιθανάτιο ρόγχο του μοντέρνου κόσμου, αυτού που διαμόρφωσε ο Διαφωτισμός και ο φιλελεύθερος Καπιταλισμός». Ως επακόλουθο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, εκατομμύρια «απλών και καθημερινών ανθρώπων» και όχι μόνο η ελίτ της σκέψης και της τέχνης θα επιβεβαίωναν τη γέννηση ενός νέου κόσμου με συλλογικού χαρακτήρα ιδεολογικό και πολιτικό καθεστώς.⁵¹

Σε αυτό συνηγορεί και ο Γιώργος Σεφέρης ο οποίος χαρακτήρισε - μεταγενέστερα- τη μεταπολεμική περίοδο του Α' Παγκοσμίου ως μια «εποχή καλλιτεχνικής δημιουργίας», μιας καλλιτεχνικής δημιουργίας όμως ιδιάζουσας: «Οι πνευματικοί τεχνίτες της Ευρώπης», γράφει ο ποιητής, «έχουν καθαρά τη συνείδηση

⁴⁹ Griffin R., *Modernism and Fascism, The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, New York 2007, σ. 38-39.

⁵⁰ Wagner P., *A Sociology of Modernity, Liberty and Discipline*, Routledge London and New York, 1994, και Bogiatzis B, «From the “nobleman’s sword” to the “flag of the fascist Ideals.” The Formation and the Development of Ioannis Metaxas Intellectual Weltanschauung (1897-1941)», *Fascism 11, Journal of comparative fascist studies*, 2022, σ. 316.

⁵¹ Griffin R., *Modernism and Fascism*, ό. π., σ. 8.

πως ζουν σ' έναν κόσμο χαλασμένο. Αυτή η συνείδηση προκάλεσε εξαιρετικά βίαιες πνευματικές επαναστάσεις, που φάνηκαν από τα πρώτα χρόνια της ειρήνης». ⁵²

Η ριζική μεταμόρφωση ήταν επομένως το ζητούμενο και το αίτημα για δριμεία μεταβολή πιεστικό, χωρίς τους νεωτερικούς μύθους του Διαφωτισμού, της προόδου, του φιλελευθερισμού και του καπιταλισμού. Αναζητείται πιεστικά το πρότυπο ενός «νέου ανθρώπου», μιας «νέας κοινωνίας», είτε εθνικής, είτε ταξικής. Οι παλιγγενετικοί πόθοι εγείρονται εκ νέου. ⁵³ Και αυτό γιατί ολόκληρη η κοινωνία, κατά τον Griffin, βιώνει γεγονότα που την οδηγούν στην *οριακότητα* (*liminoidality*): η ακραία βιαιότητα του παγκόσμιου πολέμου και η μαζική καταστροφή πλήττουν τον ψυχισμό του ατόμου, το οποίο βιώνει ένα ακραίο υπαρξιακό άγχος, γιατί κάθε νόημα ζωής έχει εκλείψει και η «ανομία» (*nomie crisis*) διαβρώνει την ισχυρή μεταφυσική ανάγκη. Ένα νέο «ιερό καταφύγιο» (*sacred canopy*), μια «ουράνια σκέπη» (*sky shelter*) αναζητείται ή ένας ηγέτης-«λυτρωτής» για το «νέο ξεκίνημα», χωρίς μετεωρισμούς, τον φόβο του θανάτου, την αίσθηση της ακραίας ματαιότητας της ζωής. ⁵⁴

Τότε ακριβώς εμφανίστηκε στο προσκήνιο μια συγκροτημένη πνευματική και καλλιτεχνική ελίτ, η οποία ταύτισε την περίοδο με την παρακμή, την κατάπτωση και τόνισε την ανάγκη για ένα «νέο ξεκίνημα», το *Aufbruch*. Αυτό ταυτιζόταν με την ιδέα της εγκατάλειψης του συντριμμένου παρελθοντικού κόσμου με την πορεία, αντιστοίχως, προς ένα μέλλον δομημένο στα θεμέλια επαναστατικών σκέψεων, ενώ υλοποιούσε τον «μοντερνισμό» και ένα νέο ήθος, το «μοντερνιστικό», κατά την προσέγγιση του Roger Griffin. ⁵⁵ Ο τελευταίος, δεν συσχετίζει τον μοντερνισμό μόνο με το αισθητικό επίπεδο ή τα κινήματα της Πρωτοπορίας. Τονίζει ότι πρόκειται για ένα «διευρυμένο μοντερνισμό», στον οποίο ενυπάρχουν, εκτός από τις καλλιτεχνικές, ευρύτερες πολιτικές και ιδεολογικές προσεγγίσεις, τόσο της Αριστεράς όσο και της Δεξιάς. ⁵⁶

Στην Τέχνη, για παράδειγμα, υιοθετούνται ριζοσπαστικοί πειραματισμοί. Στη Λογοτεχνία, ειδικότερα, η ενδοσκόπηση και η συνειρμική σκέψη, η υποκειμενική εποπτεία και η καταβύθιση στο ασυνείδητο καταδεικνύονται κειμενικά και επιβεβαιώνουν ότι το άτομο, έρμαιο της τυχαιότητας, βιώνει τον διχασμό της

⁵² Σεφέρης Γ., *Δοκίμες Α'*, ό. π., σ. 268.

⁵³ Μπογιατζής Β. «Τρόποι οικειοποίησης της τεχνολογίας και του επιστημονικού ιδεώδους», *Μετέωρος μοντερνισμός, Τεχνολογία, ιδεολογία της επιστήμης και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, Αθήνα, Ευρασία, 2012, σ. 27.

⁵⁴ Griffin R., *Modernism and Fascism*, ό. π., σ. 70-71, 74-75, 88-99 και Μπογιατζής Β., ό. π., σ. 29.

⁵⁵ Griffin R., ό. π., σ. 38-39.

⁵⁶ Ο. π., σ. 26.

προσωπικότητάς του. Ως αποτέλεσμα προκύπτει μια πολιτισμική θεώρηση που εδράζεται σε μια ποικιλία από νεωτερικότητες (*multiple modernities*), καθώς καθίσταται αναγκαία η έμφαση στην ατομική εμπειρία και στις ερμηνείες των κρίσιμων ιστορικών στιγμών.⁵⁷

Το διευρυμένο αυτό μοντερνιστικό ήθος χαρακτηρίζει επίσης και την πολιτική: κινήματα κοινωνικά, λαϊκές πρωτοβουλίες, ριζοσπαστικές πολιτικές της Αριστεράς αλλά και της Δεξιάς, προσδοκούσαν να βιώσουν μια νέα αίσθησης *ριζώματος*, *κοινότητας* και *υγείας* και να ανακόψουν την πολιτική, πολιτισμική, ηθική και φυσική διάλυση.⁵⁸ Και ο Φασισμός, επίσης, εδράζεται στο ήθος αυτό: οι παλιγγενετικοί μύθοι συνδυάζονται με τον ακραίο εθνικοσοσιαλισμό και προσβλέπουν στη δημιουργία μιας νέας τάξης πραγμάτων, μεταφιλελεύθερης, έντονα εθνικιστικής και ισχυρά αντικομμουνιστικής, η οποία θα αποτελεί ανάσχεση της απόλυτης παρακμής μετά τον «Μεγάλο Πόλεμο». Για να επιτευχθεί το τελευταίο, για τη δημιουργία μιας νέας κοινωνίας, ήταν αναγκαία η επιστροφή στο μυθοποιημένο παρελθόν και στις υγιείς πνευματικές αξίες του.⁵⁹ Ήταν αναγκαία μια επανεκκίνηση, μια «επανένωση προς τα εμπρός», κατά τον Griffin, μακριά από το χάος, την αμφιταλάντευση και τη δυσφορία του μοντερνισμού.⁶⁰

Η «αυγή μιας νέας εποχής», η ανάδυση ενός νέου τύπου ανθρώπου, είναι ο διακαής πόθος του ατόμου κατά τον Μεσοπόλεμο. Ο Griffin τον συνδέει με τον πόθο για αθανασία και μύθο, μια βαθιά ψυχοκοινωνική -και υπό μία έννοια αρχαϊκή- επιθυμία. Το ζητούμενο, μετά τον κατακλυσμό του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, είναι μια ζωή με επαρκές νόημα. Η συνοχή της πηγάζει από μια υπέρτερη κοσμική αρχή, από ένα εδραίο κοσμοείδωλο (*nomos*) το οποίο αναιρεί τον φόβο του κενού και της διάλυσης, γιατί τη συνδέει με κάτι «ιερό».⁶¹

Ο χρόνος μεταβάλλεται επίσης σε ιστορική δύναμη. Ο Habermas μάλιστα αναφέρεται σε μια νέα χρονικότητα (*new temporality*). Ο Koselleck τονίζει ότι, ήδη από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, διαδίδεται η αντίληψη του Νέου Χρόνου (*Neue Zeit/New Time*). Το μέλλον δεν νοείται ως άδηλο. Αντίθετα έχει θετικό πρόσημο, γιατί

⁵⁷ Μπογιατζής Β., «“Γενιά του Τριάντα”: παλιγγενετικός μοντερνισμός στα πλαίσια της νεωτερικότητας; Σκέψεις και μεθοδολογικές σημειώσεις με αφορμή τον μύθο της γενιάς του Τριάντα του Δ. Τζιόβα», *Νέα Εστία*, τ. 1848, Οκτώβριος 2011, σ. 574.

⁵⁸ Μπογιατζής Β. «Τρόποι οικειοποίησης της τεχνολογίας και του επιστημονικού ιδεώδους», ό. π., σ. 27.

⁵⁹ Griffin R., *Modernism and Fascism*, ό. π., σ. 70-179, 178-179.

⁶⁰ Bogiatzis B., «From the “nobleman’s sword” to the “flag of the fascist Ideals”», ό. π., σ. 317.

⁶¹ Griffin R., ό. π., σ. 70-71, 74-75, 88-99.

σε αυτό λανθάνουν οι δυνατότητες αναγέννησης και κάθαρσης.⁶² Η επιθυμία για ένα «νέο ξεκίνημα» είναι πασιφανής και συνενώνει, υπό ένα κοινό πρίσμα, ιδεολογίες μεταξύ τους διαφορετικές, ακόμα και αντικρουόμενες: για παράδειγμα, αυτές που πρεσβεύουν οι επαναστάτες της Γαλλικής Εθνοσυνέλευσης, ο Νίτσε, αλλά και ο Μαρινέτι με τις φουτουριστικές διακηρύξεις του.

Έτσι, η μοντερνιστική εξέγερση μετεξελίχθηκε σε μια δυναμική που εκπήγασε από το χάος αλλά και την τάξη. Συνδύασε αντιφατικές μεταξύ τους έννοιες: την ελπίδα με την απόγνωση, τη δημιουργία με την καταστροφή, τον εκφυλισμό με την αναγέννηση. Απέρριπτε την πολιτισμική παρακμή και την αναρχία που προκλήθηκε από την εκσυγχρονιστική διαδικασία των παραδοσιακών θεσμών ή των κοινωνικών δομών. Τέλος, προσέβλεπε στο μέλλον ως χρόνου «ανοιχτού» για την υλοποίηση ουτοπικών σχεδίων, με την προσδοκία ότι μια νέα εποχή θα γεννιόταν.⁶³

Το μεγαλοϊδεατικό τέλος και η Καταστροφή

Ο «ατυχής πόλεμος» του 1897 προκάλεσε ένα γενικευμένο αίσθημα εθνικής ταπείνωσης και εξευτελισμού στην Ελλάδα. Εξέθρεψε, για τον λόγο αυτό, την επιθυμία για την παλιγγενεσία του έθνους, τόσο την πολιτική όσο και την πνευματική. Το ζητούμενο ήταν επομένως να εκπληρώσει ο ελληνισμός την ιστορική του αποστολή και να υλοποιήσει τη «Μεγάλη Ιδέα», δηλαδή την αναγέννηση της Αυτοκρατορίας των Ελλήνων στην Ανατολή, ώστε να δημιουργηθεί ένα «νέο Βυζάντιο» κατά τον Pelt.⁶⁴ Αυτό προϋπέθετε την απελευθέρωση των περιοχών με ελληνικό πληθυσμό, οι οποίες ζούσαν υπό τον οθωμανικό ζυγό, καθώς και την προσάρτηση των εδαφών αυτών στο ελληνικό κράτος.⁶⁵

Έτσι, αμέσως σχεδόν μετά τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας (1821-1830), ο μεγαλοϊδεατισμός βιώθηκε ως κυρίαρχη ιδεολογία από τους απανταχού Έλληνες. Και ο Ελευθέριος Βενιζέλος, εκμεταλλευόμενος την ιστορική συγκυρία, ειδικότερα μετά τους νικηφόρους βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913, οραματίστηκε μια νέα «Μεγάλη Ελλάδα». Στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1914-1918) θεώρησε ότι η χώρα έπρεπε να συνταχθεί με τις δυνάμεις της Entente, οι οποίες του υπόσχονταν εδαφικές

⁶² Griffin R., *Modernism and Fascism*, ό. π., σ. 1-4.

⁶³ Μπογιατζής Β. «Τρόποι οικειοποίησης της τεχνολογίας και του επιστημονικού ιδεώδους», ό. π., σ. 27.

⁶⁴ Pelt Mogens, "The Establishment and Development of the Metaxas Dictatorship in the Context of Fascism and Nazism, 1936-41", *International Fascism, 1919-1945*, eds. Gert Sorensen and Robert Mallet, London, Routledge, 2002, σ. 144.

⁶⁵ Bogiatzis B, «From the "nobleman's sword" to the "flag of the fascist Ideals", ό. π., σ. 318.

προσαρτήσεις, αν νικούσαν τις «Κεντρικές Αυτοκρατορίες». Αντίθετα, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος και ο πιστός οπαδός του Ιωάννης Μεταξάς, ήταν γερμανόφιλοι και γι' αυτό υποστήριζαν την «ουδετερότητα». Έτσι, η χώρα διχάστηκε. Η ακραία αντιπαλότητα, στα όρια εμφύλιου σπαραγμού, μεταξύ του Κωνσταντίνου, του Βενιζέλου και των υποστηρικτών τους, εκφράστηκε ως «Εθνικός Διχασμός» (1915-1917).⁶⁶ Περιγράφει χαρακτηριστικά την περίοδο αυτή ο Σεφέρης:

«Έφτασα στην Αθήνα τον καιρό που άρχιζε ο μεγάλος Διχασμός. Δεν πρόφτασα να νιώσω μήτε αγάπη μήτε υπόληψη για τον Κωνσταντίνο. Έπειτα ήρθαν τα «Νοεμβριανά», που μου θύμισαν καταπληκτικά τα καμώματα των Τούρκων. Για τους ανθρώπους του Κωνσταντίνου, εμείς που ερχόμασταν από το σκλαβωμένο Έθνος, που είχαμε ανατραφεί μόνο με μια λαχτάρα, την Ελλάδα, είμασταν οι τουρκόσποροι».⁶⁷

Στη φράση «σκλαβωμένο Έθνος» λανθάνει το μεγαλοϊδεατικό όραμα του Σεφέρη. Θεωρούσε τους συμπατριώτες του στην Ανατολία υπόδουλους του οθωμανικού κράτους. Ο ίδιος, αλλά και ο συντριπτικός αριθμός των ομοεθνών του από τη Μικρά Ασία, υποστήριζαν τον Βενιζέλο και το «Κόμμα των Φιλελευθέρων», το οποίο προωθούσε την πολιτική του αλυτρωτισμού και την υλοποίηση της «Μεγάλης Ιδέας» στη συγκεκριμένη περιοχή. Αντίθετα, οι υποστηρικτές του Κωνσταντίνου, επειδή οι πρόσφυγες ταυτίζονταν με τη βενιζελική παράταξη,⁶⁸ τους αποκαλούσαν χλευαστικά «τουρκόσπορους». Για τον νεαρό Σεφέρη ο υποβιβαστικός χαρακτηρισμός αποτελεί πλήγμα, επειδή αναιρεί το προσωπικό του βίωμα. Είχε την ισχυρή πεποίθηση δηλαδή ότι όσοι προέρχονταν από το «σκλαβωμένο Έθνος» διακρίνονται για την ειλικρινή και ισχυρή φιλοπατρία τους, συγκριτικά με τους κατοικούντες στην Ελλάδα. Τον βασιλιά, ως πρόσωπο και ως θεσμό, τον απορρίπτει: δεν αισθάνεται «μήτε αγάπη μήτε υπόληψη για τον Κωνσταντίνο». Με τη στάση «ουδετερότητας» που υιοθετεί ο τελευταίος, αντιτίθεται στις μεγαλοϊδεατικές προσδοκίες του ελληνισμού της Μικράς Ασίας, οι οποίες εκφράζονται αποκλειστικά με τον βενιζελισμό.

Τελικώς, το 1917 οι σύμμαχοι εξανάγκασαν τον βασιλιά σε παραίτηση, υποστήριζαν τον Βενιζέλο ως πρωθυπουργό και μετά τη νίκη τους και το τέλος του πολέμου (1918), υποσχέθηκαν, με τις συνθήκες ειρήνης στο Παρίσι, την πενταετή

⁶⁶ Pelt Mogens, "The Establishment and Development of the Metaxas Dictatorship", ό. π., σ. 145.

⁶⁷ Σεφέρης Γ., *Δοκιμές, Τόμος Γ', Παραλειπόμενα (1932-1971)*, Αθήνα, Ίκαρος, «Χειρόγραφο Σεπ. '41», σ. 19.

⁶⁸ Pelt Mogens, ό. π., σ. 145.

επιτήρηση της Σμύρνης από τον ελληνικό στρατό.⁶⁹ Η διεύρυνση της Ελλάδας προς την Ανατολή επιβεβαίωνε την υλοποίηση της «Μεγάλης Ιδέας».

Ο Γιώργος Σεφέρης το 1919 βρισκόταν στο Παρίσι. Ο πατέρας του Στέλιος εργαζόταν εκεί ως δικηγόρος. Παρότι ο τελευταίος είχε εκλεγεί το 1915 ως καθηγητής του Διεθνούς Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, δεν διορίστηκε, γιατί ήταν ένθερμος βενιζελικός και ο «Εθνικός Διχασμός» σταδιακά κορυφωνόταν. Το 1919 όμως, αποτελούσε μέλος της ελληνικής αντιπροσωπείας που διαπραγματευόταν τη Συνθήκη των Σεβρών. Ο νεαρός γιος του, Γιώργος Σεφεριάδης ήταν επίσης παρών.⁷⁰ Σύμφωνα με την αδελφή του Ιωάννα, είπε χαμηλόφωνα το εξής: «εκεί μέσα [...] υπογράφουνε την ανθρωπιά μας».⁷¹ Ήταν δηλαδή πεπεισμένος ότι η πολιτική του Βενιζέλου ευοδώθηκε, προσδοκούσε τη διεύρυνση των συνόρων του ελληνικού κράτους μέχρι την Ανατολία, θεωρούσε ότι ο ελληνισμός της Μικράς Ασίας θα διαβιούσε πλέον σε συνθήκη ελευθερίας, προόδου και δημιουργίας, απαλλαγμένος από την οθωμανική κυριαρχία.

Η πλήρης συντριβή όμως του ελληνικού εκστρατευτικού σώματος στη Μικρά Ασία, από τους εθνικιστές του Μουσταφά Κεμάλ, οδήγησε στην Καταστροφή, η οποία εξανάγκασε σε έξοδο από την Ανατολία περίπου 1,5 εκατομμύριο πρόσφυγες. Έτσι, ο πληθυσμός αυξήθηκε στο μικρό πλέον ελληνικό κράτος κατά 20 %. Το πολιτικό και οικονομικό χάος ήταν το απότοκο. Παράλληλα, κυριαρχούσε μια οξεία ιδεολογική κρίση, αφού η «Μεγάλη Ιδέα» ακυρωνόταν πλήρως και η Ελλάδα καταδικαζόταν σε εδαφική συρρίκνωση.⁷²

Αυτή την αίσθηση του ανερμάτιστου περιγράφει και ο Σεφέρης στις *Μέρες Γ'*.⁷³ Χαρακτηρίζει τη γενιά του «θυσιασμένη», αφού βίωσε την απόλυτη παρακμή μετά τον «Μεγάλο Πόλεμο». «Σκόνη» έγιναν τα όνειρα και η χώρα ως επικράτεια έγινε πολύ μικρή.

«Γενιά θυσιασμένη. Γενιά που έχει τη νιότη της ακουμπισμένη σ' έναν πόλεμο. Που προσμένει έναν άλλο πόλεμο για την ώριμή της ηλικία. (Άνθρωποι της γενιάς αυτής που ανήκουν σ' ένα κράτος μικρό, όπως έγινε η Ελλάδα από το 1922). Γενιά που κληρονόμησε από τον πρώτο πόλεμο μίαν άγνωστη πριν ανησυχία, το αίσθημα πώς κάθε θεμέλιο, ως τα βαθύτερα της ψυχής και του

⁶⁹ Pelt Mogens, "The Establishment and Development of the Metaxas Dictatorship", ό. π., σ. 144-145.

⁷⁰ Παπαδόπουλος Β., *Διπλωματία και Ποίηση, Η περίπτωση του Γιώργου Σεφέρη*, σ. 28.

⁷¹ Τσάτσου Ιωάννα, *Ο αδελφός μου Γιώργος Σεφέρης*, Αθήνα, Εστία, 2000, ό. π., σ. 46.

⁷² Pelt Mogens, ό. π., σ. 146.

⁷³ Σεφέρης Γ., *Μέρες Γ'*, ό. π., σ. 28.

πνεύματος, έχει φαγωθεί, έγινε σκόνη. Πώς όλα είναι έτοιμα να πέσουν σε λίγες στιγμές».

Λίγο πριν από την 4^η Αυγούστου 1936

Η αίσθηση διάλυσης που περιγράφει ο Σεφέρης στο ημερολόγιό του, φαίνεται να αντικατοπτρίζει με σαφήνεια την εποχή του. Τίποτα υγιές δεν έχει διασωθεί από τον σύγχρονό του πολιτισμό. Συνακόλουθα, η αναζήτηση της ελπίδας στρέφεται στο παρελθόν. Ως αποτέλεσμα προκύπτει η επανεξέταση όρων που ανάγονται στο «χτες». Έννοιες όπως η «εθνική ταυτότητα», η «συλλογική μνήμη», αλλά και η «αποστολή ενός έθνους στο σύγχρονο κόσμο», επαναπροσδιορίζονται.⁷⁴

Στην Ελλάδα το πολιτικό σκηνικό ήταν οξύ και ασταθές ήδη από τη δεκαετία του 1920. Η Δεύτερη Ελληνική Δημοκρατία, από το 1924, διατηρήθηκε μόνο δώδεκα χρόνια. Οι κυβερνητικές κρίσεις την συντάραξαν: Περισσότερες από είκοσι κυβερνήσεις εναλλάχθηκαν στην εξουσία, εννέα στρατιωτικά κινήματα εκδηλώθηκαν, δύο δημοψηφίσματα διενεργήθηκαν⁷⁵ και τρεις Δικτατορίες επιβλήθηκαν.⁷⁶ Παράλληλα, η χώρα βρισκόταν σε δεινή οικονομική θέση, ώστε η πτώχευση του 1932 να είναι αναπόφευκτη.⁷⁷

Τα πολιτικά κόμματα μεταλλάχθηκαν και αυτά εξαιτίας της βιαιότητας και της ταχύτητας με την οποία εξελίσσονταν τα γεγονότα. Για παράδειγμα, το Κόμμα των Φιλελευθέρων ή το αντίπαλο Λαϊκόν Κόμμα, αν και κυριάρχησαν με ισχυρές κοινοβουλευτικές πλειοψηφίες στο παρελθόν, διασπάστηκαν. Τα μέγιστα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα, οι πολιτικές αναταράξεις, η αναβίωση του Εθνικού Διχασμού, αποτελούν μερικές από τις αιτίες που διάβρωσαν τη συνοχή αλλά και την ταυτότητα των πολιτικών κομμάτων. Η αξιοπιστία τους αμφισβητήθηκε. Σε αυτό συνέτεινε και το ότι συχνά τα στρατιωτικά κινήματα υποστηρίζονταν από πολιτικούς άνδρες, προκειμένου να εξοντώσουν τον αντίπαλο, ιδιαίτερα κατά το διάστημα από το 1933 έως το 1935. Με αυτό ως δεδομένο, καλλιεργήθηκε στο στράτευμα η φιλοδοξία να ρυθμίζει τις πολιτικές διεργασίες και να επιβάλει την «τάξη».⁷⁸

⁷⁴ Papari Aikaterini, "Ideological Forerunners of Metaxa's regime", *Fascism 11, journal of comparative fascist studies*, 2022, σ. 170.

⁷⁵ Τον Απρίλιο του 1924 για την ανακήρυξη της Δημοκρατίας και τον Νοέμβριο του 1935 για την παλινόρθωση της μοναρχίας.

⁷⁶ Είναι η δικτατορία του Θ. Πάγκαλου (1925-1926), του Γ. Κονδύλη το 1935 (Οκτώβριος- Νοέμβριος) και η επιβολή του καθεστώτος Ι. Μεταξά την 4^η Αυγούστου 1936.

⁷⁷ Papari Aik., "Ideological Forerunners of Metaxa's regime", ό. π., σ. 171.

⁷⁸ Ο. π.

Έτσι, οι πολιτικές και κοινωνικές συγκρούσεις οδήγησαν αναπόφευκτα σε κρίση κυβερνητική. Η ευρύτερη οικονομική δυσπραγία συνέτεινε στην τοξικότητα των συνθηκών. Ιδιαίτερα μετά την πτώχευση του 1932, σημειώθηκε ραγδαία επιδείνωση του επιπέδου ζωής, δραστική μείωση των μισθών και ανεργία. Οι επαχθείς εργασιακές συνθήκες και η συστηματική καταπάτηση της σχετικής νομοθεσίας οδήγησαν σε διευρυμένης κλίμακας διαμαρτυρίες και απεργίες, στις οποίες πρωτοστατούσαν εργάτες και φοιτητές. Για να επιβληθεί η εκλεγμένη πολιτική ηγεσία, διεύρυνε τους μηχανισμούς της καταπίεσης και της καταστολής. Κοινό στοιχείο αναφοράς στα ηγεμονικά κόμματα συνιστούσε πλέον ο αντικοινοβουλευτικός, αντιφιλελεύθερος και αντικομμουνιστικός χαρακτήρας τους. Μέσα σε αυτό το γενικευμένο «σκηνικό» κρίσης, ορισμένοι συντηρητικοί διανοούμενοι, με τον λόγο ή τα έργα τους, υπονόμισαν τους δημοκρατικούς θεσμούς και σταδιακά τάχθηκαν υπέρ του φασισμού.⁷⁹

Ο Σεφέρης περιγράφει, εκ των υστέρων, στο «Χειρόγραφο Σεπ. '41», το ακραίο αδιέξοδο: η Κυβέρνηση, αφενός, είχε επιβάλει ουσιαστικά ένα «καθεστώς ζούγκλας στην πρωτεύουσα». Η αντιπολίτευση, αφετέρου, αποδείχτηκε ανίκανη να δράσει για την εξομάλυνση του τοξικού «κλίματος». Συλλογιζόταν μόνο «τον πολλαπλασιασμό των ψηφοφόρων ή την κυκλοφορία των εφημερίδων τους». Και αυτό γιατί «οι άνθρωποι που έκριναν τα πράγματα χωρίς κομματική ιδιοτέλεια ήταν ελάχιστοι και σχεδόν αστείοι». Και ενώ το 1941, στο «Χειρόγραφο», σχολιάζονται τα πρόσωπα και τα κρίσιμα γεγονότα λίγο πριν την εγκαθίδρυση του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου 1936, στις *Μέρες Γ'* οι πολιτικές εξελίξεις της περιόδου αποσιωπώνται. Τη στάση αυτή ο Σεφέρης την αιτιολογεί μεταγενέστερα. Τονίζει ότι περιέστειλε κάθε επιθυμία προσωπικής αντίδρασης, επειδή κυριαρχούσε η ακραία πόλωση. Προτίμησε να λειτουργήσει ως ένας απλός «υπηρέτης του κράτους» και όχι ως διανοούμενος με συγκροτημένη ιδεολογία και καθοδηγητικό ρόλο. Οι καιροί ήταν δυσχερείς. Γράφει ο ίδιος χαρακτηριστικά:

«Έπειτα, η πολιτική, με τη στενή της έννοια, δε με απασχόλησε ποτέ, σαν σκοπός ζωής. Αργότερα, όταν μπήκα στο Υπουργείο και βρέθηκα εξαρτημένος από την πολιτική, πάλι δεν μου πέρασε από το νου πως θα μπορούσα να γίνω

⁷⁹ Papari Aik., “Ideological Forerunners of Metaxa’s regime”, ό. π., σ. 172.

ποτέ, σαν πολίτης, περισσότερο από ένας τίμιος οπαδός, και σαν υπηρέτης του κράτους περισσότερο από ένας ικανός βοηθός».⁸⁰

Εντύπωση μας προκαλεί η ευκρίνεια της σκέψης του Σεφέρη, όταν περιγράφει το Κίνημα της Άνοιξης του '35.⁸¹ Μέσα «σε μια ανεκδιήγητη σύγχυση, με μικροπολιτική, που εξουδετέρωνε μια μεγαλοφυΐα σαν του Βενιζέλου, [...] όλα αυτά μαζί έδωσαν τη χαριστική βολή στην Ελληνική Δημοκρατία και παραμέρισαν από την εθνική ζωή [...] τα προοδευτικά στοιχεία του τόπου». «Ήτανε μια τραγωδία», προσθέτει.⁸² Πράγματι, αυτό που ακολούθησε ήταν η χειρότερη εθνική κρίση μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η χώρα διχάστηκε πάλι σε «παλιά Ελλάδα», αντιβενιζελική, και σε «νέα Ελλάδα» υπέρ του Βενιζέλου.⁸³ Το οξύ μένος και η ακραία αντιπαράθεση μεταξύ των δύο πλευρών θυμίζει στον Σεφέρη «τους ελεεινούς ξετραχηλισμούς των τραμπούκων του '16 [...]. Στα φιλοβασιλικά μάλιστα έντυπα διατυπωνόταν η άποψη «πως πρέπει ν' απαγορευτεί στους βενιζελικούς να περπατάνε στα πεζοδρόμια [...] ή πως δεν ήταν σωστό να βαφτίζουν οι παπάδες τα παιδιά των βενιζελικών». Οι τελευταίοι θεωρούνταν προφανώς άθρα υποκείμενα, χωρίς καμία υπόσταση, σε αντίθεση με τον Κωνσταντίνο ο οποίος θα αναβίωνε τη βυζαντινή αίγλη και την ορθοδοξία.⁸⁴

Ως αποτέλεσμα του αποτυχημένου πραξικοπήματος του Πλαστήρα θεωρείται η ανάδειξη του Μεταξά σε ηγετική μορφή της αντιβενιζελικής παράταξης. Ο τελευταίος μάλιστα ενίσχυσε τον Κονδύλη στη μαζική και αδυσώπητη αποπομπή των βενιζελικών αξιωματικών, αρχικά στον στρατό. Στη συνέχεια, όσοι διακρίνονταν για τις δημοκρατικές τους πεποιθήσεις, υπέστησαν ακραίο διωγμό. Εκδιώχθηκαν από τις διοικητικές θέσεις που κατείχαν, ενώ η Γερουσία, στην οποία ο Βενιζέλος είχε ισχυρή αντιπροσώπευση, καταργήθηκε.⁸⁵ Η οξεία βιαιότητα είχε κατισχύσει: «οι σμηνίτες

⁸⁰ Σεφέρης Γ., *Δοκίμες, Τόμος Γ', Παραλειπόμενα (1932- 1971)*, «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ό. π., σ. 21.

⁸¹ Την 1^η Μαρτίου 1935 επιχειρήθηκε η ανατροπή της συντηρητικής κυβέρνησης του Π. Τσαλδάρη από βενιζελικούς αξιωματικούς υπό τον Ν. Πλαστήρα. Το κίνημα στόχευε στην πρόληψη της δικτατορίας από τον Γ. Κονδύλη, στην εγκαθίδρυση κυβέρνησης με σκοπό την εκκαθάριση των ενόπλων δυνάμεων από τους αντιβενιζελικούς, στη μεταρρύθμιση του πολιτεύματος. Κατέρρευσε μετά από λίγες ημέρες. Ο Βενιζέλος καταδικάστηκε «ερήμην». Βρισκόταν στο Παρίσι μέχρι τον θάνατό του στις 19 Μαρτίου 1936. Οι κινηματίες επίσης καταδικάστηκαν και τρεις εκτελέστηκαν. Αποτάχθηκαν από το στράτευμα και καθαιρέθηκαν με δημόσια διαπόμπευση (2 Απριλίου 1935).

Κολιόπουλος Ιωάν., στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος Ελληνισμός από το 1913 ως το 1941*, τ. ΙΕ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978, σ. 368-372.

⁸² Σεφέρης Γ., «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ό. π., σ. 26-27.

⁸³ Pelt Mogens, "The Establishment and Development of the Metaxas Dictatorship in the Context of Fascism and Nazism, 1936-41", ό. π., σ. 149.

⁸⁴ Ο. π.

⁸⁵ Ο. π.

έμπαιναν στα κέντρα και τσάκιζαν τους δημοκρατικούς στο ξύλο. Ήρθε ο Σεπτέμβρης με τους μπράβους του Κονδύλη που χτυπούσαν στρατηγούς στον προθάλαμο του Υπουργικού Συμβουλίου, ενώ ο πρωθυπουργός [Παναγής Τσαλδάρης] χωνότανε κάτω από το τραπέζι».⁸⁶

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Σεφέρη, το καλοκαίρι του 1935 το καθεστωτικό, δηλαδή η βασιλική παλινόρθωση ή όχι, ήταν το κυρίαρχο θέμα στον Τύπο. «Μέσα σ' αυτή την ατμόσφαιρα, άρχισε ο συναγωνισμός του Κονδύλη και του Μεταξά ποιος θα προφτάσει να φέρει πίσω το βασιλέα», ενώ το ευρύτερο πολιτικό σκηνικό καθόριζε η δριμύεια οικονομική και κοινωνική κρίση μετά την πτώχευση του 1932. Το δεδομένο αυτό συνέτεινε στην απώλεια της εμπιστοσύνης προς κάθε κοινοβουλευτικό θεσμό. Το δίλημμα «Κοινοβούλιο ή Δικτατορία» τέθηκε δυναμικά, σε μια εποχή που το σύνολο σχεδόν του πολιτικού κόσμου και οι διανοούμενοι αναζητούσαν αυταρχικές και οργανωμένες λύσεις, ώστε να αντιμετωπιστεί το κοινωνικό ζήτημα.⁸⁷ Κατάληξη αυτής της χαοτικής συνθήκης ήταν «τα πραξικοπήματα του Οκτώβρη».⁸⁸ Κι ήρθε ο βασιλιάς στις Τζιτζιφιές».⁸⁹

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, στο τέλος μιας εποχής «μεγάλων ονείρων»

Στοιχείο ικανό, αλλά όχι επαρκές, ώστε να συνδιαμορφωθεί η πολιτική ιδεολογία του Σεφέρη, θεωρείται η ανατροφή του από οικογένεια φιλελεύθερων και έντονα φιλοβενιζελικών φρονημάτων. Ο πατέρας του Στυλιανός Σεφεριάδης διέθετε οικονομική επιφάνεια, μέχρι την Καταστροφή. Ήταν επίσης ιδιαίτερα μορφωμένος, διετέλεσε καθηγητής της Νομικής, όπως πιο πάνω επισημάνθηκε, ενώ έγραφε και ποίηση. Το κοσμοπολίτικο περιβάλλον της γενέτειρας του, της Σμύρνης, καθόρισε την οπτική με την οποία ο Σεφέρης διέβλεπε τα πράγματα: πολυπρισματικά, σε μια πόλη «ανοιχτή» στην επικοινωνία, λόγω του πολυεθνικού χαρακτήρα της. Και ενώ όλα φαίνονταν ειδυλλιακά, ο δεκατετράχρονος Γιώργος βίωνε «πολύ ζωντανό το συναίσθημα του τι θα πει σκλαβιά».⁹⁰ Ήταν υπήκοος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αισθανόταν επομένως «αλύτρωτος». Ακολουθώντας την οικογενειακή παράδοση, ο νεαρός μικρασιάτης ταυτίστηκε ιδεολογικά με το «Κόμμα των Φιλελευθέρων» και τον

⁸⁶ Σεφέρης Γ., «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ό. π., σ. 27.

⁸⁷ Papari Aikaterini, "Ideological Forerunners of Metaxa's regime", ό. π., σ. 172.

⁸⁸ Το πραξικόπημα του Οκτωβρίου 1935 διενεργήθηκε από τον Γ. Κονδύλη. Στόχευε στην κατάργηση της αβασίλευτης δημοκρατίας. Διήρκεσε έως τον Νοέμβριο του 1935 και διαλύθηκε με την έλευση του βασιλιά Γεωργίου Β'. Κολιόπουλος Ιωαν., *Ι.Ε.Ε. τ. ΙΕ'*, ό. π., σ. 368-372.

⁸⁹ Σεφέρης Γ., «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ό. π., σ. 27.

⁹⁰ Ό. π., σ. 19.

Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος υποσχόταν την υλοποίηση της «Μεγάλης Ιδέας» και για την Ανατολία.

Ο Σεφέρης χαρακτήριζε τον πολιτικό ως «ιδιοφυία». Με την Καταστροφή όμως, το μεγαλοϊδεατικό όραμα εξέπνευσε και η Ελλάδα κατέστη «μικρό κράτος». Για πρώτη φορά στην τρισχιλιετή παρουσία της, «αυτό που είχανε συνηθίσει να λένε η “ελληνική διασπορά” και το ονομάζαμε το “Γένος των Ελλήνων”, είχε καταργηθεί», ερμηνεύει χαρακτηριστικά στο «Χειρόγραφο Σεπ. ’41». Το έθνος είχε οδηγηθεί στον «καταποντισμό του», εξαιτίας όσων, «είτε από βλακεία είτε από κακοήθεια κυβέρνησαν», προσθέτει στη συνέχεια, για να περιγράψει την ολέθρια πολιτική της αντιβενιζελικής παράταξης μέχρι την Καταστροφή. Γι’ αυτό, έκρινε ότι «ήταν σωστός ο τουφεκισμός των Έξι».⁹¹ Θεωρούσε προφανώς επιβεβλημένη τη θανατική καταδίκη των προηγούμενων, για να αποδοθεί δικαιοσύνη και να ικανοποιηθεί η λαϊκή οργή, ιδιαίτερα των προσφύγων. Εξ ονόματος αυτών μίλησε και ο ίδιος, ο οποίος πλέον, εφ’ όρου ζωής, πρόσφυγας θα δηλώνει και θα αισθάνεται.

Φανατικά αντιβασιλικός και ένθερμος βενιζελικός, ο Σεφέρης απογοητεύτηκε από το πολιτικό του ίνδαλμα «από τη μέρα που ο Βενιζέλος αναγνώρισε τη βασιλεία». Γνώριζε, λόγω και της διπλωματικής του ιδιότητας ότι, «αν είχε γίνει τίμιο το Δημοψήφισμα, ο μισός λαός τουλάχιστο θα είχε μαυρίσει το Γεώργιο».⁹² Πράγματι, με το συντριπτικό ποσοστό 97,87 %, ως αποτέλεσμα εκλογικής νοθείας, στις 3 Νοεμβρίου 1935, αποφασίστηκε η παλινόρθωση της μοναρχίας. Ο Γεώργιος Β΄, ο οποίος ζούσε για δώδεκα χρόνια στη Μεγάλη Βρετανία, επέστρεψε στην Ελλάδα, επιδιώκοντας αρχικά να συμβιβάσει τα ακραία πολιτικά πάθη.⁹³

Στον κατευνασμό των συγκρουόμενων παρατάξεων απέβλεπε και ο εξόριστος στη Γαλλία Βενιζέλος και αποδέχτηκε το νέο καθεστώς της βασιλευομένης δημοκρατίας, «λογαριάζοντας πως το πραγματικό συμφέρον του Γεωργίου ήταν να τερματίσει το Διχασμό και να σεβαστεί τις ελευθερίες της χώρας».⁹⁴ Και ενώ ο Σεφέρης αποπειράται να ερμηνεύσει τη στάση του πολιτικού του ινδάλματος, ο ίδιος αισθάνεται συντετριμμένος, προδομένος από τα πρόσωπα με την μικροψυχία που επέδειξαν στις κρίσιμες περιστάσεις. «Ο Βενιζέλος [...] έκλεινε το κεφάλαιο εκείνο της Ιστορίας μας και της δικής του με μια χειρονομία μικρού ανθρώπου, που έδειχνε, αδιάφορο αν

⁹¹ Σεφέρης Γ., «Χειρόγραφο Σεπ. ’41», ό. π., σ. 25.

⁹² Ο. π., σ. 32.

⁹³ Pelt Mogens, “The Establishment and Development of the Metaxas Dictatorship in the Context of Fascism and Nazism, 1936-41”, ό. π., σ. 150.

⁹⁴ «Χειρόγραφο Σεπ. ’41», ό. π., σ. 30.

παρασύρθηκε ή όχι, πως η συμμετοχή του στο Κίνημα ήταν μια πράξη χωρίς πίστη, μια πράξη αστόχαστη, σημειώνει στο «Χειρόγραφο Σεπ. '41».⁹⁵

Η έντονη αίσθηση ότι «από τη στενή άποψη της ντόπιας πολιτικής, [ήταν] φαρμακερά αποκλεισμένος», κατέβαλλε τον Σεφέρη. «Δεν είχα κόμμα, αρχηγό ή συντρόφους», παραδέχεται στη συνέχεια.⁹⁶ Θεωρούσε ότι στο σύνολό του ο πολιτικός κόσμος αποτελείται από «κούφιους, ασήμαντους και βλαβερούς». Επειδή αισθανόταν βαθύτατα προδομένος, κατέληξε σε μια γενίκευση αφοριστική: «τους έβλεπα όλους ίδιους», τονίζει. Ίσως τελικά, αυτή η αίσθηση της απόλυτης ματαιότητας, της βαθιάς πικρίας για την έκπτωση των κοινοβουλευτικών θεσμών και της Δεύτερης Ελληνικής Δημοκρατίας ειδικότερα, τον οδήγησε στην απόφαση να απεμπλακεί από οποιαδήποτε ενεργή ανάμειξη με την πολιτική. Μόνο από βιοποριστική ανάγκη, στα όρια του απολύτως αναγκαίου, σχετιζόταν με το προσωπικό και την ηγεσία του Υπουργείου Εξωτερικών. Και σημειώνει χαρακτηριστικά: «Κρατούσα τις ιδέες μου που κινδύνευαν σε άλλα πεδία».⁹⁷

Αυτές οι «ιδέες που κινδύνευαν» προφανώς σχετίζονταν με τις πολιτικές του πεποιθήσεις. Αυτές στο εξής αποσιωπώνται. Καταγράφονται επιλεκτικά και συχνά κρυπτικά στα *Ημερολόγια*. Για παράδειγμα, στην ποιητική περιγραφή της κηδείας του Βενιζέλου λανθάνει το δυνατό συναίσθημα.⁹⁸ Στο «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ευσύνοπτα και με αφορμή την τελετή, ταυτίζει το φυσικό τέλος του πολιτικού με το τέλος κάθε μεγάλου ονείρου:

«Στις εκλογές [της 26^{ης} Ιανουαρίου 1936] ψήφισα το κόμμα του και την άνοιξη του '36 πήγα στην κηδεία του στην Κρήτη. Τον έκλαψα, και μαζί του έκλαψα μια ολόκληρη εποχή πλατιάς πνοής μεγάλων αγώνων και μεγάλων ονείρων. Κοντά σε αυτά κατέβαιναν κάτω από τη γραμμή του ορίζοντα μια σειρά από πίκρες, ατιμίες και καταστροφές».⁹⁹

Στην πορεία για ένα νέο καθεστώς

Ο Ιωάννης Μεταξάς ήταν ανέκαθεν πρωταγωνιστική φυσιογνωμία στο φιλοβασιλικό «στρατόπεδο». Βρισκόταν υπό τις διαταγές του διάδοχου Κωνσταντίνου, ήδη από την περίοδο του «Ατυχούς Πολέμου» το 1897. Έτσι, με υποτροφία του βασιλικού οίκου,

⁹⁵ Σεφέρης Γ., «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ό. π., σ. 29.

⁹⁶ Ο. π.

⁹⁷ Ο. π.

⁹⁸ Σεφέρης Γ., *Μέρες Γ'*, ό. π., σ. 31-32.

⁹⁹ Σεφέρης Γ., «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ό. π., σ. 28.

εκπαιδεύτηκε στη Στρατιωτική Ακαδημία του Βερολίνου. Εκεί ο Μεταξάς διαμόρφωσε τις συγκεχυμένες μέχρι τότε αντιλήψεις του και συγκρότησε το προσωπικό του *Weltanschauung*.¹⁰⁰ Επέστρεψε μάλιστα στην Ελλάδα εμποτισμένος με γερμανικές αρετές, όπως την πειθαρχία, την οργάνωση και τη σοβαρότητα (*Ordnung* και *Ernst*). Εντυπωσιάστηκε από τα αποτελέσματα του *Bildung*, της εκπαίδευσης και της καλλιεργημένης προσωπικότητας, αλλά και από την αποτελεσματικότητα ενός κράτους που ελέγχει τα πάντα.¹⁰¹ Σε μια περίοδο κατά την οποία είχε τεθεί το δίλημμα *Kultur* vs. *Zivilisation*, ο Μεταξάς το «ερμήνευσε» με τρόπο ισχυρά εθνικιστικό, милитарιστικό και απολυταρχικό. Στο ημερολόγιό του μάλιστα, εξαίρει τη σημασία της δικής του αποστολής, για να σωθεί η ελληνική κοινωνία από τον εκφυλισμό που προκάλεσε ο αστικός μοντερνισμός και επιζητεί να επαναπροσδιοριστεί η έννοια της ηθικής.¹⁰²

Πάντοτε αντιπαράθετε ο Μεταξάς τον φιλόδοξο βασιλιά του Κωνσταντίνου προς τον ασήμαντο και «μικρό Ελευθέριο Βενιζέλο». Ο Σεφέρης αναφέρεται στις «μεγάλες υποχρεώσεις» τις οποίες είχε ο πρώτος προς τον δεύτερο, «που ήταν ο προστάτης του, που τον είχε σπουδάσει...».¹⁰³ Έτσι, κατά τη διάρκεια του «Εθνικού Διχασμού», ο Μεταξάς συγκρότησε τους «Επίστρατους», ένα μαζικό, πρωτοφασιστικό και παραστρατιωτικό σώμα, το οποίο καταφέρθηκε με ακραία βιαιότητα προς τους αντιπάλους του, τους βενιζελικούς. Με την επάνοδο του Βενιζέλου στην κεντρική πολιτική σκηνή, εξορίστηκε στην Κορσική το 1917. Ως στρατιωτικός, άσκησε οξεία κριτική και διαφώνησε με την επιχείρηση του ελληνικού στρατού στην Ανατολία. Έτσι, η Καταστροφή του 1922 δεν αμαύρωσε την πολιτική του φήμη.

Ο Μεταξάς συνέστησε το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων τον Οκτώβριο του 1922. Αν και προβεβλημένος φιλοβασιλικός, αποδείχτηκε πραγματιστής, αναγνωρίζοντας τη Δεύτερη Ελληνική Δημοκρατία το 1924. Κατά την περίοδο 1926-1928 μετείχε στην οικουμενική κυβέρνηση Ζαΐμη. Είναι ακριβώς αυτό το χρονικό διάστημα κατά το οποίο συγκροτείται η πολιτική του ιδεολογία και οι συντηρητικές του θέσεις ενισχύονται από φασιστικές επιδράσεις. Το 1927 έγραφε στο ημερολόγιό

¹⁰⁰ Bogiatzis B, «From the “nobleman’s sword” to the “flag of the fascist Ideals.” The Formation and the Development of Ioannis Metaxas Intellectual Weltanschauung (1897-1941)», *Fascism 11, Journal of comparative fascist studies*, 2022, σ. 319.

¹⁰¹ Pelt Mogens, “The Establishment and Development of the Metaxas Dictatorship in the Context of Fascism and Nasism, 1936-41”, ό. π., σ. 147.

¹⁰² Bogiatzis B., ό. π., σ. 319.

¹⁰³ Σεφέρης Γ., «Χειρόγραφο Σεπ. ’41», ό. π., σ. 43.

του ότι ήταν πεπεισμένοι πως η πρόοδος ήταν αδύνατη στα πλαίσια ενός κοινοβουλευτικού καθεστώτος.¹⁰⁴

Παρόλα αυτά, ο Μεταξάς θα υλοποιήσει τις συντηρητικές του πεποιθήσεις μέσω των θεσμών του κοινοβουλίου, αναμένοντας τις πολιτικές εξελίξεις. Διακήρυττε ότι το κόμμα του ήταν δυνατόν να εξασφαλίσει την ενότητα των Ελλήνων, η οποία είχε διαρραγεί εξαιτίας του «Εθνικού Διχασμού» και της Καταστροφής του '22. Η αναγέννηση της κοινωνίας θα εξασφαλιζόταν με την καθοδήγηση ενός αρχηγού ικανού να συγκροτεί «μύθους» και να εμπνέει τις «τυφλές» μάζες, ακόμη κι αν αυτό το όραμα της παλιγγενεσίας αντιτασσόταν στη Δημοκρατία. Θεώρησε επίσης την τεχνολογική πρόοδο ως προϋπόθεση της κοινωνικής.¹⁰⁵

Ο φιλελεύθερος κοινοβουλευτισμός ταυτιζόταν από τον Μεταξά με τη διάβρωση των ηθικών αξιών, την απουσία της ισχυρής επιθυμίας, το αντιηρωικό πνεύμα και τη διαφθορά.¹⁰⁶ Γενικότερα θεωρούσε το κοινοβουλευτικό καθεστώς απότοκο του προηγούμενου αιώνα, ασύμβατο με την οριακότητα του Μεσοπολέμου και ανεπαρκές να επιλύσει κρίσιμα διλήμματα, όπως τα παρακάτω: την ακραία πόλωση των βενιζελικών με τους αντιβενιζελικούς, τον δικομματισμό με την εναλλαγή του Λαϊκού Κόμματος με αυτό των Φιλελευθέρων. Επίσης, η οξεία διχογνωμία του εκλογικού σώματος για το καθεστωτικό, Μοναρχία ή αβασίλευτη Δημοκρατία, προκαλούσε βίαιες συγκρούσεις μεταξύ των αντιφρονούντων και επιβεβαίωνε τη δυσλειτουργία του κοινοβουλευτισμού θεσμού, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα, ώστε να τίθεται ακόμη και το ζητούμενο της υποκατάστασής του από μια Δικτατορία. Το ελληνικό παράδειγμα δεν συνιστούσε μια μεμονωμένη περίπτωση. Αντιθέτως, η άνοδος του Φασισμού, ως μοντέλο διακυβέρνησης και ο πολλαπλασιασμός των δικτατορικών καθεστώτων στην Ευρώπη του Μεσοπολέμου ήταν δεδομένο.¹⁰⁷

Στην Ελλάδα ο Φασισμός, ήδη από το 1934, κυριάρχησε ως ιδεολογία στον πολιτικό διάλογο, για παράδειγμα στις στήλες της συντηρητικής εφημερίδας *Καθημερινή*. Ακόμη και οι πιο μετριοπαθείς θεωρούσαν ένα δικτατορικό καθεστώς, με περιορισμένη χρονικά ισχύ, ως αναγκαία «θεραπεία», ώστε και η «τάξη» να αποκατασταθεί και ο κομμουνιστικός κίνδυνος να αποτραπεί, με δεδομένο ότι οι

¹⁰⁴ Bogiatzis B., «From the “nobleman’s sword” to the “flag of the fascist Ideals.”», ό. π., σ. 322.

¹⁰⁵ Ό. π., σ. 323.

¹⁰⁶ Ό. π.

¹⁰⁷ Kallis Aristotle, “International Fascism and the Allure of the ‘Third Way’ in Interwar Greece”, *Fascism 11, Journal of comparative fascist studies*, 2022, σ. 193.

κοινοβουλευτικοί θεσμοί και η Δημοκρατία στάθηκε αδύνατο να επιτύχουν κάτι ανάλογο.¹⁰⁸

Μέσα στο πολιτικό αυτό «σκηνικό», αναδείχθηκε το όνομα του Ιωάννη Μεταξά ως πιθανή λύση. Το κόμμα του, οι Ελευθερόφρονες, προέβαλε ως υπόσχεση ότι θα απαλείψει τις βαρύτατες συνέπειες της πόλωσης στο εκλογικό σώμα και ότι θα ακολουθήσει τη «μέση οδό», έναν τρίτο δρόμο. Ο ίδιος παρέμεινε πιστός στα φιλοβασιλικά του αισθήματα, καθώς έτρεφε την πεποίθηση ότι η μοναρχία εγγυάται την εθνική ενότητα και συνέχεια.¹⁰⁹ Παράλληλα, σύμφωνα με το ημερολόγιό του, επεδίωκε την έξοδο από τον κοινοβουλευτισμό και την υπαγωγή σε μια «νέα συνθήκη», στην οποία η κυβερνώσα αρχή θα είχε μόνιμο, σταθερό και δυναμικό χαρακτήρα.¹¹⁰

Οι εκλογές στις 26 Ιανουαρίου 1936, οι πιο αδιάβλητες στην περίοδο του Μεσοπολέμου κατά τον Gunnar Hering, οδήγησαν στο απόλυτο αδιέξοδο: Το Κόμμα των Φιλελευθέρων με αρχηγό τον Θεμιστοκλή Σοφούλη, το Λαϊκό Κόμμα του Παναγή Τσαλδάρη, το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων του Ιωάννη Μεταξά, το Παλλαϊκό Μέτωπο με εκπρόσωπο τον Νικόλαο Πλουμπίδη και εκλογική βάση το Κ.Κ.Ε., μετείχαν μεταξύ άλλων στις εκλογές αυτές. 143 έδρες κατέλαβαν οι αντιβενιζελικοί και 142 οι βενιζελικοί. Το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων έλαβε ποσοστό μόλις 3,94%. Οι κομμουνιστές με 15 έδρες έγιναν φαινομενικά οι ρυθμιστές της κατάστασης.¹¹¹

Ο Μεταξάς, παρά την εκλογική του αποτυχία, θεώρησε ότι ήταν καιρός πλέον να υλοποιήσει το πολιτικό του όραμα. Σε περίοδο κρίσης, οι ακραίες θέσεις και ιδέες αναδύονται, σημείωνε χαρακτηριστικά στο ημερολόγιό του. Ο Σεφέρης στο «Χειρόγραφο Σεπ. '41», περιεκτικά και με σαφήνεια, όρισε τις παραμέτρους του πολιτικού χάους που κυριάρχησε λίγο πριν την επιβολή του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου: αφενός, «τη δικτατορία την είχε προετοιμάσει η διαλυτική πολιτική του Τσαλδάρη και το Κίνημα [του '35]», αφετέρου «έπειτα από αυτά και τις ελαινότητες της μεταπολίτευσης, είχε δημιουργηθεί στην ψυχή του κόσμου η “demoralisation politique” που λέει ο Maritain».¹¹² Ήταν πεπεισμένο το εκλογικό σώμα, και πιο συγκεκριμένα η «αστική τάξη», πως την «πολιτική τους ηγεσία την απάρτιζαν μικροί

¹⁰⁸ Kallis Aristotle, “International Fascism and the Allure of the ‘Third Way’ in Interwar Greece”, ό. π., σ. 210.

¹⁰⁹ Ο. π., σ. 195.

¹¹⁰ Bogiatzis B., «From the “nobleman’s sword” to the “flag of the fascist Ideals.”», ό. π., σ. 324.

¹¹¹ Κολιόπουλος Ιωαν., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος Ελληνισμός από το 1913 ως το 1941*, τ. ΙΕ', ό. π., σ. 372-380.

¹¹² Πτώση του πολιτικού ηθικού, φράση του Maritain, Γάλλου καθολικού συγγραφέα και φιλοσόφου (1882).

και άβουλοι άνθρωποι. Ας κυβερνούσε όποιος ήθελε, φτάνει ν' άφηνε τον κόσμο ήσυχο».¹¹³ Τελικά, ο Τσαλδάρης αποδείχτηκε ανίκανος ως πρωθυπουργός, δειλός και υποχωρητικός προς τον αδίστακτο Κονδύλη, που ήταν «χωρίς υπόληψη». Και ο «κόσμος» ψυχικά αποδυναμωμένος από τα πάθη της Πολιτικής, διαπίστωνε τον ευτελισμό της και επιζητούσε σταθερότητα και ηρεμία, έστω και εκτός του κοινοβουλευτικού πλαισίου.

Το πολιτικό αδιέξοδο που προκλήθηκε μετά τη σχετική ισοδυναμία του Λαϊκού Κόμματος με αυτό των Φιλελευθέρων στις εκλογές του Ιανουαρίου 1936, οδήγησε στο σχηματισμό υπηρεσιακής κυβέρνησης, υπό τον Κωνσταντίνο Δεμερτζή. Σύντομα όμως, η βουλή διαλύθηκε εκ νέου, εξαιτίας του αδόκητου θανάτου του τελευταίου στις 13 Απριλίου 1936. Ο βασιλιάς Γεώργιος Β', ο οποίος είχε ήδη τοποθετήσει τον Μεταξά ως Υπουργό Στρατιωτικών και Αντιπρόεδρο της κυβέρνησης, τον διόρισε τελικά ως Πρωθυπουργό. Στις 25 Απριλίου η νέα κυβέρνηση έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης.¹¹⁴

Ύστερα από λίγους μήνες, υπό την ανοχή και την ενθάρρυνση του Γεωργίου Β' και με πρόφαση την κομμουνιστική απειλή, ο Μεταξάς επέβαλε το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου.¹¹⁵ Ως γεγονός πλέον το τελευταίο απέδειξε την αδυναμία των κυρίαρχων πολιτικών δυνάμεων να διαχειριστούν και να υπερκεράσουν τη σύγχρονή τους ακραία κρίση. Η αστική πολιτική ηγεσία επέλεξε την «αυτοακύρωση» και την κατάργηση της δικής της κοινοβουλευτικής έκφρασης και υποχώρησε σε μια αυταρχικού τύπου διακυβέρνηση, γιατί στάθηκε ανίκανη η ίδια να βρει λύσεις. Ο Μεταξάς αντιμετωπιζόταν ως ο εγγυητής και ο συνεχιστής του αστικού κράτους. Τασσόταν εναντίον της «αναρχίας» των κατώτερων κοινωνικών ομάδων. Η στήριξη του αυταρχικού του καθεστώτος «εκ των άνω» επιβεβαίωνε τη διατήρηση της ισχύος του.¹¹⁶ Αυτό επιβεβαιώνει και ο Σεφέρης:

«Η αλληλουχία των πραγμάτων [...] είχε δείξει στις αστικές τάξεις πως την πολιτική τους ηγεσία την απάρτιζαν μικροί και άβουλοι άνθρωποι. [...] Έτσι έμεναν δύο πρόσωπα, ο Κονδύλης, χωρίς υπόληψη, και ο Μεταξάς χωρίς καμιά λαϊκή συμπάθεια. [...] Κέρδισε ο Μεταξάς. Ήταν άνθρωπος του Παλατιού. [...] ήταν ο μόνος αγνός, ο μόνος πιστός» [του βασιλιά].¹¹⁷

¹¹³ Σεφέρης Γ., «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ό. π., σ. 31.

¹¹⁴ Papari Aikaterini, "Ideological Forerunners of Metaxa's regime", ό. π., σ. 176.

¹¹⁵ Pelt Mogens, "The Establishment and Development of the Metaxas Dictatorship in the Context of Fascism and Nasism, 1936-41", ό. π., σ. 152.

¹¹⁶ Papari Aikaterini, ό. π., σ. 176-177.

¹¹⁷ Σεφέρης Γ., «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ό. π., σ. 31-32.

«[Ο Γεώργιος Β΄] ήταν «άνθρωπος με νοημοσύνη ασφαλώς, αλλά χωρίς ρίζες στον τόπο, χωρίς πνοή, χωρίς ακτινοβολία, έρημος, αδιάφορος, απομονωμένος από το χαρακτήρα του και τις ατυχίες της ζωής του, έκανε τίμιες εκλογές, και, μόλις σκόνταψε στις πρώτες δυσκολίες, βολεύτηκε και κόλλησε στην πιο εύκολη λύση: τη δικτατορία».¹¹⁸

Η ιδεολογία του μεταξικού καθεστώτος

Έστω κι αν «το μόνο λαϊκό στήριγμα του Μεταξά ήταν η κούραση του κόσμου [...] και στις κοινοβουλευτικές εποχές, οι βουλευτές του ήταν μετρημένοι στα δάκτυλα»,¹¹⁹ ο ίδιος προσδοκούσε το καθεστώς του να είναι μόνιμο. Όπως ο Χίτλερ, ο Μουσολίνι και ο Στάλιν, οι οποίοι απέβλεπαν στη δημιουργία ενός «νέου ανθρώπου», έτσι και ο Μεταξάς επεδίωξε να προσανατολίσει εκ νέου την Ελλάδα. Υιοθετώντας στοιχεία ιδεολογίας από τον γερμανικό Ναζισμό και τον ιταλικό Φασισμό απέβλεπε στη σύμπλευση με τη «Νέα Τάξη» την οποία οι δυνάμεις του Άξονα στόχευαν να επιβάλουν στην Ευρώπη.¹²⁰ Ίσως αυτό θέλει να υποδείξει ο Σεφέρης αναφέροντας ότι:

«[...] μοιάζαμε να έχουμε απόλυτη αλληλεγγύη με τα φασιστικά καθεστώτα. Ό,τι τα πείραζε, μας πείραζε, και ό,τι τα εύφραине μας εύφραине. Οι σκέψεις μας για την ελευθερία, για την πειθαρχία, για την ανατροφή των νέων ήταν αντιγραμμένες από το Βερολίνο κι από τη Ρώμη».¹²¹

Στη συγκρότηση της ιδεολογίας του, εκτός από τον Εθνικοσοσιαλισμό και τον Φασισμό, είχε δεχθεί επιδράσεις από τους Συντηρητικούς της Επανάστασης, όπως ο Oswald Spengler, από τους Ολοκληρωτικούς Εθνικιστές, όπως ο Charles Maurras. Ο ρομαντικός εθνικισμός και οι μοντερνιστικές αναπαραστάσεις του εθνικισμού επηρέασαν επίσης την πολυσχιδή σκέψη του.

Πράγματι, ο Μεταξάς υιοθέτησε μεθόδους οι οποίες απηχούσαν αυτές του Χίτλερ ή του Μουσολίνι: ο ίδιος συμβολικά αποκλήθηκε «πρώτος εργάτης», «πρώτος αγρότης», συνέστησε αμέσως την Ε.Ο.Ν., την Εθνική Οργάνωση Νεολαίας, κατ' αναλογία της χιτλερικής και φασιστικής, ενώ εισήγαγε και τον «ρωμαϊκό χαιρετισμό». Όλες αυτές οι απόπειρες αποσκοπούσαν στο να δημιουργηθεί ένας «νέος μύθος». Ζητούμενο επιτακτικό θεωρήθηκε ο επαναπροσδιορισμός ενός οράματος

¹¹⁸ Σεφέρης Γ., «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ό. π., σ. 31.

¹¹⁹ Ό. π., σ. 32.

¹²⁰ Pelt Mogens, "The Establishment and Development of the Metaxas Dictatorship in the Context of Fascism and Nasism, 1936-41", ό. π., σ. 157.

¹²¹ Σεφέρης Γ., «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ό. π., σ. 34.

παλιγγενεσίας για τον ελληνισμό. Κρίθηκε αναγκαίο να βρεθεί μια νέα «Μεγάλη Ιδέα» με πνευματικό περιεχόμενο, στη θέση αυτής «που συνέτριψε η θεομηνία του Βενιζέλου» και μια «νέα ελληνική γενεά» να αναδειχθεί ικανή «να αναστηλώσει τα ιδεώδη», αναφέρει σε άρθρο του ο Μεταξάς το 1935. Ο τελευταίος τόνιζε μάλιστα με έμφαση ότι η γενικευμένη κρίση του πνεύματος, η απεμπόληση των υψηλών ιδανικών οδήγησε κατά τον Μεσοπόλεμο στην ευρύτατη διάδοση των κομμουνιστικών ιδεών.¹²²

Ο Μεταξάς παρουσίαζε ως υπαίτιο για την απουσία ενός αναγεννητικού οράματος τον Βενιζέλο, ο οποίος όχι μόνο ακύρωσε με την πολιτική του τη «Μεγάλη Ιδέα», αλλά μετά την Καταστροφή του '22, επικεντρώθηκε σε στόχους μόνο υλιστικούς, ανεπαρκείς να προσδώσουν όραμα στους Έλληνες.¹²³ Ο Σεφέρης υπονοεί το μένος που διατηρεί η ρητορική του καθεστώτος προς τον Βενιζέλο, όταν καταγράφει τα εξής: «ο εχθρός υπ' αριθμόν 1 ήταν ο βενιζελισμός. Όλοι οι άνθρωποι του καθεστώτος ανήκαν στον αντιβενιζελικό κόσμο, και ο σκοπός τους ήταν να κάνουν την Ελλάδα αντιβενιζελικό κράτος».¹²⁴

Στην πραγματικότητα, το καθεστώς χαρακτήριζε ιδεολογικός συγκρητισμός. Για παράδειγμα, ενώ διατυπώνεται ως διακριτό στοιχείο του ο αντιβενιζελισμός, ο Σεφέρης παρατηρεί για τον Μεταξά ότι «ο Βενιζέλος ήταν ο μόνος πολιτικός που συλλογιζότανε σοβαρά, όχι μόνο στην εξωτερική πολιτική αλλά και ως φυσιογνωμία, προς την οποία, ευκρινώς, δεν αντιπαραβαλλόταν. Κάποτε μνημόνευε φράσεις του σαν παροιμίες». Όπως αναφέρει ο Στάμος, για να επιτύχει τον συγκρητισμό αυτό, ο Μεταξάς ήταν ο μόνος που επιχείρησε να συνενώσει τρεις διαφορετικές μεταξύ τους ιδεολογικές επιδράσεις: συνδύασε δηλαδή αντιβενιζελικές και φιλοβασιλικές θέσεις με τοποθετήσεις που χαρακτήριζαν κυρίως το βενιζελικό στρατόπεδο.¹²⁵

Με δεδομένο ότι ο μεγαλοϊδεατισμός του Βενιζέλου είχε ακυρωθεί με την Καταστροφή του '22, ο Μεταξάς εισήγαγε τον όρο «Τρίτος Ελληνικός Πολιτισμός». Ο νεολογισμός αυτός απετέλεσε κυρίαρχη ιδεολογία του καθεστώτος. Ως έννοια αναφέρθηκε για πρώτη φορά τον Δεκέμβριο του 1936 από τον πολιτικό προϊστάμενο του Σεφέρη, δηλαδή τον Θεολόγο Νικολούδη, υφυπουργό Τύπου και Τουρισμού και Υπουργό Προπαγάνδας. Η έννοια επιδεχόταν πολλαπλές ερμηνείες, για παράδειγμα με όρους μεταφυσικούς και καλλιτεχνικούς. Προσέγγιζε τα όρια του «μύθου» και

¹²² Bogiatzis B., «From the “nobleman’s sword” to the “flag of the fascist Ideals.”», ό. π., σ. 326.

¹²³ Ό. π.

¹²⁴ Σεφέρης Γ., «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ό. π., σ. 35.

¹²⁵ Stamos Yannis, “What’s in a name? The Third Hellenic Civilization”, *Fascism 11, journal of comparative fascist studies*, 2022, σ. 288.

επρόκειτο να λειτουργήσει ως «ιερό καταφύγιο» (*sacred canopy*). Συσχετιζόταν ως περιεχόμενο με τη «Μεγάλη Ιδέα», καθώς προσέβλεπε στη σύγχρονη αναγέννηση των εθνικών ιδανικών. Ακολουθούσε μια πορεία «επανασύνδεσης προς τα εμπρός» (“reconnection forwards”), κατά την ορολογία του Griffin, με ενεργοποίηση εξ αρχής κληρονομημένων χαρακτηριστικών ικανών να ανυψώσουν τον ελληνικό πολιτισμό και την τέχνη στο παρόν.¹²⁶

Ο «Τρίτος Ελληνικός Πολιτισμός» στηρίχθηκε στην πεποίθηση της γραμμικής συνέχειας της ελληνικής Ιστορίας: από την Αρχαία Ελλάδα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και στη συνέχεια στο σύγχρονο εθνικό κράτος. Έμφαση δόθηκε στη στρατιωτική οργάνωση της Σπάρτης και της Μακεδονίας, ενώ το Βυζάντιο προσέδωσε τον Χριστιανισμό ως συνεκτικό στοιχείο. Τρίτο στοιχείο σύνθεσης αυτού του πολιτισμού αποτέλεσε το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου, το οποίο προσδοκούσε να στηριχθεί σε μια κοινωνία συνεκτική και ενωμένη. Απώτερος σκοπός θεωρήθηκε η ιδεολογική ηγεμονία των Ελλήνων, αφού πρώτα αυτοί δημιουργήσουν υψηλά έργα πολιτισμού στη χώρα τους, μακριά από την επίδραση της Δύσης που γερνά και παρακμάζει.¹²⁷

Αυτός ο νέος πολιτισμός εστίασε στους νέους, τους διανοούμενους και τους καλλιτέχνες, προτρέποντάς τους να δράσουν υιοθετώντας την έννοια *Kultur* και όχι *Zivilisation*. Ο Μεταξάς είχε ταυτιστεί με την πρώτη, όπως αποκαλύπτουν τα ημερολόγια του, δεκαετίες πριν ανέλθει στην εξουσία. Έτρεφε την πεποίθηση ότι η καλλιέργεια της εξέχουσας προσωπικότητας, το πνεύμα, η αληθινή ανδρεία και οι θρησκευτικές αρχές ενυπάρχουν στον όρο *Kultur*. Παράλληλα, ο «Τρίτος Ελληνικός Πολιτισμός» ήταν μοντερνιστικός, με προσανατολισμό μελλοντικό. Καθώς επιβεβαίωνε τη στενότερη σχέση του με την τέχνη, τη λογοτεχνία και την κουλτούρα γενικότερα, άφηνε μεγάλο περιθώριο αυτονομίας, για παράδειγμα στους διανοούμενους, ώστε να αναπτύξουν τις δικές τους ερμηνείες για το εγχείρημα. Το καθεστώς επιχείρησε να ελέγξει όλη την καλλιτεχνική «σφαίρα», αφού ο Κωστής Μπαστιάς, σαν να ήταν *Fuhrerprinzip*, κατείχε πολλές θέσεις εξουσίας και ελέγχου της πνευματικής ζωής. Παρόλα αυτά, η δικτατορία επέτρεψε σε καλλιτέχνες και σε λογοτέχνες να δημιουργήσουν έργο σε ένα πλαίσιο σχετικής ελευθερίας, με την προϋπόθεση βέβαια ότι δεν θα καταφέρονταν εναντίον του καθεστώτος. Κατά

¹²⁶ Stamos Yannis, “What’s in a name? The Third Hellenic Civilization”, ό. π., σ. 277.

¹²⁷ Bogiatzis B., «From the “nobleman’s sword” to the “flag of the fascist Ideals.”», ό. π., σ. 327.

συνέπεια, οι σουρεαλιστές και όσοι είχαν υιοθετήσει τον αγγλοσαξονικό Μοντερνισμό, όπως ο Σεφέρης, δεν υπέστησαν διώξεις στο να συνθέσουν και να εκδώσουν τα έργα τους. Μάλιστα ο Μεταξάς τόνιζε με έμφαση ότι για να ακμάσει η Τέχνη προϋποτίθεται η ελευθερία της.¹²⁸

Ο «Τρίτος Ελληνικός Πολιτισμός» συνιστούσε ένα κράμα επιδράσεων: συνυπήρχαν στοιχεία τεχνοκρατικά με αυτά της κλασικής ιστορίας ή στοιχεία της παράδοσης με μοντερνιστικά. Απώτερος σκοπός θεωρήθηκε η εθνική αναγέννηση και η καθιέρωση νέων συλλογικοτήτων. Έτσι ο Μεταξάς προσανατόλισε όλους τους καλλιτέχνες να δημιουργήσουν «εθνική Τέχνη», αφού στραφούν στην «εθνική ψυχή». Έμφαση δόθηκε στο «λαϊκό» και στα υγιή στοιχεία του παρελθόντος.¹²⁹ Το καλλιτεχνικό δημιούργημα αποκτούσε αξία και σημασία από τη στιγμή που ανταποκρινόταν σε συγκεκριμένα κριτήρια γνησιότητας που πιστοποιούσαν την ελληνική ιθαγένειά του. Μόνο τότε κρινόταν ως αυθεντικό, όταν συνδεόταν με τη γνήσια ελληνική παράδοση.

Η «γενιά του '30», στην οποία εντασσόταν και ο Σεφέρης, κατόρθωσε όχι μόνο να διαμορφώσει το μοντέρνο ελληνικό «στυλ» σύμφωνα με τις δικές της αισθητικές και ιδεολογικές επιλογές, αλλά το εξήγαγε, γνωστοποιώντας το στο ευρύτερο ευρωπαϊκό κοινό. Φαινόταν αντιφατικός ο συνδυασμός της εσωστρεφούς αντίληψης του όρου «ελληνικότητα» με την εξωστρέφεια, ώστε να παρουσιαστεί και να αναγνωριστεί η ελληνική Τέχνη στο διεθνές στερέωμα. Κάποιοι διανοούμενοι του καθεστώτος ήταν μάλιστα δεκτικοί στις ξένες επιδράσεις και έτρεφαν την πεποίθηση ότι το μεγαλείο του ελληνισμού έγκειται στη δυνατότητα του να απορροφήσει και να εξελληνίσει τις ξένες επιδράσεις.¹³⁰ Γενικότερα πάντως, το αίτημα για ανανέωση και στην Τέχνη αλλά κυρίως η αυθεντικότητα αυτού του οράματος παλιγγενεσίας, όπως το όρισε ο Μεταξάς, προσέλκυσαν πολλούς συντηρητικούς ή και φιλελεύθερους διανοούμενους, είτε για να υποστηρίξουν, είτε για να συνεργαστούν με το καθεστώς, για παράδειγμα τον Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο και τον Άγγελο Τερζάκη.

Αντί του όρου «ελληνικότητα», η «γενιά του '30» εισήγαγε αυτόν του «ελληνικού ελληνισμού». Για τον Σεφέρη, προϋπόθεση προκειμένου να κατανοήσουμε το περιεχόμενό του είναι:

¹²⁸ Stamos Yannis, "What's in a name? The Third Hellenic Civilization", ό. π., σ. 263-264.

¹²⁹ Bogiatzis B., ό. π., σ. 327.

¹³⁰ Stamos Yannis, ό. π., σ. 275.

« [...] να γίνουνε πολλά άξια έργα, να δουλέψουνε πολλοί μικροί και να πραγματοποιήσουνε πολλοί μεγάλοι. [...] Γιατί ο ελληνισμός αυτός θα αποκτήσει μια φυσιογνωμία, όταν αποκτήσει μια φυσιογνωμία πνευματική η σημερινή Ελλάδα. Και θα έχει ακριβώς για χαρακτηριστικά τη σύνθεση των χαρακτηριστικών των αληθινών έργων που θα έχουν γίνει από τους Έλληνες».¹³¹

Κατά συνέπεια, ο προσδιορισμός «ελληνικός» δύναται να θεωρηθεί πιστοποίηση του αυθεντικού και του πρωτότυπου μόνο όταν συνδεθεί με τα «γόνιμα» στοιχεία της παράδοσης, με εκείνα που επιβιώνουν διαχρονικά, μεσολαβούσης της μνήμης, και τα οποία μεταστοιχειώνονται δημιουργικά, για παράδειγμα στην τέχνη. Αυτά συνιστούν τα «αληθινά έργα», όσα θα προσδιορίσουν τελικά την πνευματική φυσιογνωμία της Ελλάδας.

Ο μηχανισμός της λογοκρισίας και η προπαγάνδα αποτελούσαν κυρίαρχα συστατικά της Δικτατορίας. Γενικότερα, ο Σεφέρης και οι μοντερνιστές ή υπερρεαλιστές ομότεχνοί του επιτελούσαν τον ρόλο τους, όχι όμως απρόσκοπτα. Και αυτό γιατί οι μεταξικοί ιδεολόγοι, όπως «οι επίσημοι» Γεώργιος Μαντζούφας και ο Νικόλαος Κουμάρος, τόνιζαν με έμφαση τον απολυταρχικό και αντιφιλελεύθερο χαρακτήρα του καθεστώτος. Έπρεπε να αντιστοιχεί στο «Νέο Πνεύμα» και τα «Νέα Ιδανικά» της ναζιστικής Γερμανίας ή της Πορτογαλίας του Σαλαζάρ.¹³² Σε αυτό το ασφυκτικό πλαίσιο ήταν αναγκαίο να εκφραστεί και ο Σεφέρης. Στις *Μέρες Γ'* μάλιστα, εξέθεσε την πιεστική συνθήκη ως εξής:

«Όταν συλλογιστώ τις δυσκολίες τις εξωτερικές, (λογοκρισία) που ένιωθα γράφοντας το «Διάλογο» [με τον Κωνσταντίνο Τσάτσο], όταν σκέπτομαι πόσο δύσκολα (για τον ίδιο λόγο) μπορεί να ιδεί το φως έστω κι ένα ποίημα με πιάνει φρίκη».¹³³

Κι αν ο ποιητής Σεφέρης αισθάνθηκε δέσμιος της λογοκρισίας, ως διπλωμάτης της «πρώτης γραμμής», τη βίωσε στο έπακρο. Συγκεκριμένα, από τον Νοέμβριο του 1936, λίγους μήνες μετά την επιβολή της δικτατορίας, τοποθετήθηκε ως πρόξενος στην Κορυτσά, θέση στην οποία παρέμεινε μέχρι τον Δεκέμβριο του 1937. Στις 7 του μηνός διορίστηκε «Διευθυντής του παρά του Υφυπουργείου Τύπου και Τουριστικού

¹³¹ Σεφέρης Γ., *Δοκίμες Α'*, «Διάλογος πάνω στην Ποίηση», (1938), Αθήνα, Ίκαρος, 1984, σ. 99-102.

¹³² Bogiatzis B., «From the “nobleman’s sword” to the “flag of the fascist Ideals.”», ό. π., σ. 332.

¹³³ Σεφέρης Γ., *Μέρες, Γ'*, ό. π., σ. 165. Πρόκειται για το ποίημα «Η τελευταία μέρα» που δημοσιεύτηκε στο *Ημερολόγιο καταστροφώματος Α'* το 1940.

Τμήματος Εξωτερικού Τύπου», με διαταγή του Υπουργού Εξωτερικών Μεταξά. Το τμήμα ήταν αρμόδιο για την παρακολούθηση του ξένου Τύπου, των ξένων δημοσιογράφων, την ενημέρωση των τελευταίων, τον έλεγχο των τηλεγραφημάτων τους, τις ανακοινώσεις του κράτους. Δεν είχε υπό τη δικαιοδοσία του τη λογοκρισία του ελληνικού τύπου και των εντύπων που εκδίδονταν στην Ελλάδα, όπως αναφέρει ο Αλέξανδρος Ξύδης στις σημειώσεις για το «Χειρόγραφο Σεπ. '41».¹³⁴

Με περιεκτικό τρόπο ο Σεφέρης σκιαγράφησε τις συνθήκες που επικρατούσαν στην Αθήνα, όπου μετατέθηκε. Ο Θεολόγος Νικολούδης, στέλεχος του κόμματος των Ελευθεροφρόνων, ήταν ο πολιτικός προϊστάμενός του στο νεοσύστατο Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού (ΥΤΤ). Το τελευταίο τελούσε υπό τη δικαιοδοσία του υπουργείου Εξωτερικών και ήταν επιφορτισμένο με την καθεστωτική προπαγάνδα, «την διαφώτισιν της δημοσίας γνώμης» και τη λογοκρισία.¹³⁵ «Ο Νικολούδης έβγαζε λόγους προσπαθώντας να κάνει το θεωρητικό του ολοκληρωτισμού ή του “Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού”» σημείωνε ο Σεφέρης εστιάζοντας σε έννοιες που συγκροτούσαν τον ιδεολογικό πυρήνα του καθεστώτος και το περιέγραφαν: ήταν ανελεύθερο, απολυταρχικό, επικεντρωνόταν στο αφήγημα της εθνικής αναγέννησης με «όχημα» την πνευματική δημιουργία.

Ο Σεφέρης εργαζόταν στο Τμήμα Εξωτερικού Τύπου. Όλες οι εφημερίδες όμως, ελληνόφωνες ή μη, που εκδίδονταν στην Ελλάδα, τελούσαν υπό κρατική επιτήρηση. Ως σκοπός για τη διευρυμένη αυτή εποπτεία προβαλλόταν «η διάδοσις ιδεολογικών αρχών εν τω πλαισίω των Εθνικών παραδόσεων και επιδιώξεων».¹³⁶ Στο «Χειρόγραφο Σεπ. '41» όμως, ο Σεφέρης εστίασε στο αντικειμενικό αίτιο, με βάση τη λογική κρίση και την επίγνωση του πολιτικού σκηνικού. Συνέδεσε την ακραία λογοκρισία με τον φόβο ανατροπής του καθεστώτος Μεταξά, εξαιτίας της περιορισμένης αριθμητικά εκλογικής του βάσης. «Στις κοινοβουλευτικές εποχές οι βουλευτές του ήταν μετρημένοι στα δάκτυλα». Αυτή η «αδιαφορία» του μεγαλύτερου ποσοστού της εκλογέων ταλάνιζε τον αρχηγό των Ελευθεροφρόνων. Αισθανόταν «πίκρα», γιατί δεν μπορούσε «να υποτάξει» την «άπιστη πόλι», δηλαδή την Αθήνα.¹³⁷

¹³⁴ Παπαδόπουλος Β., *Διπλωματία και Ποίηση, Η περίπτωση του Γιώργου Σεφέρη*, ό. π., σ. 94.

¹³⁵ Πλουμίδης Σπ., «Το καθεστώς Μεταξά», *Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά 1936-1941*, Αθήνα, εφ. *Τα Νέα*, 2010, σ. 54.

¹³⁶ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* τεύχος Α', αρ. 93 (12 Μαρτίου 1937) σ. 591 (Βασιλικό Διάταγμα «περί αρμοδιότητος των παρά τω Υφυπουργείω Τύπου και Τουρισμού Διευθύνσεων, Τμημάτων και Γραφείων ως και κατανομής του προσωπικού»). Πλουμίδης Σπ., «Το καθεστώς Μεταξά», ό. π., σ. 55.

¹³⁷ Σεφέρης Γ., «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ό. π., σ. 32.

«Όταν ήρθαν στα πράγματα, φίμωσαν φυσικά και τον τύπο, αλλά δε θέλησαν ποτέ να βγάλουν εφημερίδα δική τους» σημειώνει ο Σεφέρης και αιτιολογούσε στη συνέχεια: η κυκλοφορία μιας εφημερίδας του καθεστώτος θα αποτελούσε μια άτυπη «σφυγμομέτρηση», ένα «καθημερινό δημοψήφισμα». Με δεδομένη την περιορισμένη εκλογική δύναμη του Κόμματος των Ελευθεροφρόνων (μόλις 4% στις εκλογές Ιανουαρίου 1936) ο αριθμός των αναγνωστών της θα ήταν περιορισμένος, αντατιζόταν με αυτό των ψηφοφόρων. Αντίθετα, ο Μεταξάς προσδοκούσε να στηριχθεί σε μια κοινωνία ενωμένη και συνεκτική η οποία θα λάτρευε τον χαρισματικό της ηγέτη. Τον ρόλο αυτό επεδίωξε ο ίδιος να υιοθετήσει και χρησιμοποίησε ως μέσο την απόλυτη λογοκρισία: «Μοίραζαν στις εφημερίδες τους λόγους των επισήμων ή των φίλων τους, με ακριβή προσδιορισμό της θέσης και του τρόπου πού θα δημοσιευότανε, εντολές για τα διάφορα σχόλια ή το κύριο άρθρο», παραθέτει ο Σεφέρης.¹³⁸

Το καθεστώς ασκούσε τον απόλυτο έλεγχο στη διάχυση των πληροφοριών. Αποδείκνυε μάλιστα την αλαζονική του στάση με την παραδοχή πως όλες οι εφημερίδες του ανήκουν. «Αναγκαστικοί Νόμοι» και «Βασιλικά Διατάγματα», με την απειλή της προσωρινής παύσης έκδοσης εφημερίδας ή περιοδικού «μέχρις ενός έτους», υποχρέωναν τους εκδότες να συμμορφωθούν.¹³⁹ Έτσι, απαγορευόταν κάθε αναφορά σε έννοιες που παρέπεμπαν στον κοινοβουλευτισμό ή τη Δημοκρατία. «Οι οδηγίες της λογοκρισίας ήτανε εναντίον των δημοκρατικών στην Ισπανία, [...], του Churchill, του Eden, [...] του Roosevelt».¹⁴⁰

Αν και η λογοκρισία είχε εξαπλωθεί σε κάθε σφαίρα της πνευματικής ζωής και αναιρούσε την ελευθεροτυπία, παρόλα αυτά «οι φιλελεύθερες [εφημερίδες] κάνανε τώρα λαμπρές δουλειές». Γιατί τα έντυπα αυτά, για να μη χάσουν το αναγνωστικό τους κοινό, δεν έγιναν «αλληλέγγυ[α] με το καθεστώς» ή «κράχ[ε]ς του». Όλα ακολουθούσαν τις υποδείξεις της «Διευθύνσεως Εσωτερικού Τύπου» και ήταν μεταξύ τους πανομοιότυπα. Προσδοκούσαν την επιβίωσή τους, αφού η απρόσκοπτη διαφώτιση του κοινού τους ήταν ανέφικτη. Ως «παθητική μεμψιμοιρία» περιέγραφε ο Σεφέρης αυτήν την κατάσταση της ηθελημένης και αναγκαστικής «ύπνωσης», η οποία εκπήγαζε από «τα αλωνίσματα της λογοκρισίας» και αφορούσε όλα τα έντυπα πλην

¹³⁸ Σεφέρης Γ., «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ό. π., σ. 33.

¹³⁹ Πλουμίδης Σπ., «Το καθεστώς Μεταξά», *Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά 1936-1941*, ό. π., σ. 55.

¹⁴⁰ Σεφέρης Γ., «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ό. π., σ. 33.

της *Εστίας*. Και είχαν μεταβληθεί οι εφημερίδες στο πιο «πληχτικό πράγμα που τυπώθηκε ποτέ στην Ελλάδα» με τις κοινοτοπίες που δημοσίευαν.¹⁴¹

Ο Σεφέρης ερμήνευσε ως «έξυπνη» κίνηση του καθεστώτος το ότι επέβαλε στον Τύπο τον απόλυτο έλεγχο. Και αιτιολόγησε ακολούθως: η Δικτατορία προσδοκούσε οι ψυχές να μην ξυπνήσουν, «να τους δώσουν τη νάρκη που αποζητούσαν» οι ίδιες. Έτσι, «το μόνο λαϊκό στήριγμα του Μεταξά ήταν η κούραση του κόσμου». Και αυτός, καταπτοημένος από τις αλλεπάλληλες κοινοβουλευτικές κρίσεις του παρελθόντος, αποζητούσε εναγωνίως ένα «ιερό καταφύγιο».

Το Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού, στο οποίο ανήκε ο Σεφέρης, αποτελούσε προσωπικό το οποίο όχι μόνο διακρινόταν για την αντιβενιζελική του ιδεολογία, αλλά ήταν ευκρινώς γερμανόφιλο. Δεν υπήρχε καμιά συνοχή στην υπηρεσία». Τη συγκροτούσαν «αποτυχημένοι παλιοί δημοσιογράφοι», με παρωχημένη εργασιακή νοοτροπία, οι οποίοι «ζούσαν με τις αντιδράσεις του Πρώτου Μεγάλου Πολέμου». Το πλέον όμως ανασταλτικό στοιχείο, για την απρόσκοπτη συνεργασία του διπλωμάτη Σεφεριάδη με αυτούς, αποτελούσε το γεγονός ότι ταυτιζόνταν με τη Γερμανία όχι μόνο «συναισθηματικά», αλλά τη θαύμαζαν και την έτρεμαν, ενώ δυο τρεις από αυτούς ήταν «καταδότες» στη γερμανική υπηρεσία.

Επομένως, η στάση που υιοθέτησε ο Σεφέρης ήταν αυτή της σιωπηλής εργατικότητας. Διεκπεραίωνε απλώς τις επαγγελματικές του υποχρεώσεις. Ήταν επαρκής για λόγους βιοπορισμού. Καμία βούληση δεν υπήρχε να συνεργαστεί -πέρα από το υποχρεωτικό- με τους λοιπούς υπαλλήλους του Υπουργείου που ήταν κατά πλειοψηφία γερμανόφιλοι. Μάλιστα, και ο ίδιος αναρωτιόταν πώς τον άφησαν να παραμείνει μέχρι το τέλος σε εκείνο το «ίδρυμα», με δεδομένο ότι «υπάλληλοι της Γερμανικής Πρεσβείας είχαν πει στον Υπουργό [Νικολούδη] πως [ήταν] πουλημένος στους Άγγλους».¹⁴² Ίσως η παραμονή του στο Λονδίνο από το 1931 μέχρι το 1934, ως υποπρόξενος του Ελληνικού Γενικού Προξενείου, να επεξηγεί τον χαρακτηρισμό του Σεφέρη ως φίλου των Βρετανών. Ο ίδιος δεν στοιχειοθέτησε καμία σχετική ερμηνεία. Σίγουρα όμως, μισούσε τον βασιλιά Κωνσταντίνο Α΄ και την προσκόλληση του τελευταίου στη Γερμανία ή οποία έκρινε τον 1^ο Παγκόσμιο Πόλεμο και κατέστησε τον Σεφέρη δια βίου πρόσφυγα.

¹⁴¹ Σεφέρης Γ., «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ό. π., σ. 33.

¹⁴² Ο. π., σ. 38.

Ταύτιση με τη ναζιστική ιδεολογία παρατηρούσε ο Σεφέρης και σε όσους υπάγονταν στο υ(φυ)πουργείο «Δημοσίας Ασφαλείας». Όλα τα σώματα, για παράδειγμα η Βασιλική Χωροφυλακή και η Αστυνομία Πόλεων, ανήκαν σε αυτό. Ο Κωνσταντίνος Μανιαδάκης ανέλαβε τον κεντρικό ρόλο στο υπουργείο. Στόχος του τελευταίου θεωρήθηκε όχι μόνο η περιχαράκωση των πολιτικών αντιπάλων, αλλά κυρίως ο απηνής διωγμός των κομμουνιστών και η αποσάθρωση του κομματικού μηχανισμού του ΚΚΕ, το οποίο είχε κηρυχθεί παράνομο αμέσως μετά την κατάληψη της εξουσίας από τον Μεταξά.¹⁴³ Σημείωνε ο Σεφέρης χαρακτηριστικά:

«Τις βαθύτερες ψυχολογικές αντιδράσεις του καθεστώτος τις κανόνιζαν οι άνθρωποι της Ασφάλειας, που είχανε κρεμασμένες στα γραφεία τους τις εικόνες των μεγάλων λειτουργών της Γκεσταπό».¹⁴⁴

Μάλιστα, με πρωτοβουλία της Γκεστάπο, τον Νοέμβριο του 1936 υπήρξε ανταλλαγή πληροφοριών μεταξύ της γερμανικής αστυνομίας και της Ειδικής Ασφάλειας της Χωροφυλακής. Το 1937 ο Κωνσταντίνος Μανιαδάκης αποδέχτηκε πρόσκληση του Heinrich Himmler, αρχηγού των SS, να μετάσχει σε συνέδριο και να υιοθετήσει τις νέες μεθόδους καταπολέμησης του κομμουνισμού.¹⁴⁵

Η Ελλάδα στην αναζήτηση συμμάχου, 1938-1940

Ο Μεταξάς επιτελούσε κυρίαρχο ρόλο στη σχέση του ελληνικού κράτους με την Γερμανία. Ήδη από τα χρόνια των σπουδών του αισθανόταν γι' αυτή σφοδρό θαυμασμό. Σταδιακά, η γερμανική υποστήριξη μετατέθηκε από το πολιτικό και στο οικονομικό πεδίο. Υπήρχαν κέρδη, για παράδειγμα από τις εξαγωγές καπνού, της βιομηχανίας όπλων ή από νεοπαγείς επιχειρήσεις που πολλαπλασιάζονταν αυτή την περίοδο. Η οικονομική ανάκαμψη του καθεστώτος αλλά και η ενίσχυση της Γερμανίας ενδυνάμωσαν τον Μεταξά, ώστε να επιτύχει την απόλυτη θέση ισχύος. Μάλιστα, τοποθέτησε σε κυβερνητικές θέσεις πρόσωπα προσηλωμένα σε αυτόν, δηλαδή υποχείρια.¹⁴⁶ Στη συνέχεια στράφηκε εναντίον του βασιλιά.

Αρχικά, ο Γεώργιος Β' διατηρούσε αρμοδιότητες στους τομείς της εξωτερικής πολιτικής, των ενόπλων δυνάμεων και της νεολαίας, οι οποίες περιόριζαν αντιστοίχως

¹⁴³ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, Αθήνα, Διόπτρα, 2019, σ. 70.

¹⁴⁴ «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ό. π., σ. 34.

¹⁴⁵ Pelt Mogens, "The Establishment and Development of the Metaxas Dictatorship in the Context of Fascism and Nazism, 1936-41", ό. π., σ. 158.

¹⁴⁶ Ό. π., σ. 161.

τις ευθύνες και τις εξουσίες του Μεταξά και του κυβερνητικού σχήματός του. Έτσι, κατά τη διάρκεια του καθεστώτος (1936-41) υφίσταντο δύο διακριτοί (εφαπτόμενοι αλλά όχι ομόκεντροι) πόλοι πολιτικής εξουσίας, με κέντρα τον βασιλιά και τον δικτάτορα. Ο Αμερικανός πρέσβης Μακ Βη εύστοχα και περιπαικτικά αναφέρθηκε σε «δυαρχία», σε «Σιαμαίους» και «γόρδιο δεσμό» μεταξύ βασιλιά και Μεταξά. Από τον Σεπτέμβριο όμως του 1938, οι βασιλικές αρμοδιότητες και πρωτοβουλίες περιορίστηκαν. Εξαιτίας αυτού, η επιρροή, η δημοτικότητα και το κύρος της δυναστείας δέχθηκε πλήγμα. Παρόλα αυτά, ο Γεώργιος Β΄ διατήρησε την πίστη της ηγεσίας του στρατεύματος σε όλη τη διάρκεια της δικτατορίας. Επίσης, διέθετε την άμεση υποστήριξη της Αγγλίας και συνέχισε να χαράσσει, μέχρι τη διαφυγή στην Αίγυπτο, τις βασικές κατευθύνσεις της εξωτερικής πολιτικής.¹⁴⁷

Την Παρασκευή 30 Σεπτεμβρίου 1938 ο Σεφέρης βρισκόταν στο Υπουργείο στη μία και triάντα το πρωί. Είχε προηγηθεί η ένωση Αυστρίας - Γερμανίας (*Anschluss*) και η συμφωνία του Μονάχου που επιβεβαίωνε αποκάλυπτα και προκλητικά την ισχύ του Χίτλερ έναντι της υποχωρητικής γαλλικής και βρετανικής πολιτικής. Στο Αθηναϊκό Πρακτορείο Τύπου, όπου παρέμεινε, ήταν προετοιμασμένος για να ενημερώσει τους ξένους ανταποκριτές για την ελληνική θέση, στο ενδεχόμενο κήρυξης πολέμου. Σχολίασε στις *Μέρες Γ΄* το αγγλογερμανικό ανακοινωθέν μη προσφυγής σε πόλεμο.¹⁴⁸ Το ερμήνευε ως προανάκρουσμα ένοπλης σύρραξης, ενώ υποτίθεται ότι αυτή θα απέτρεπε. «Η Ευρώπη, αυτό που εμείς, έτσι που ανατραφήκαμε, λέγαμε Ευρώπη, αν δεν ξεψύχησε, είναι έτοιμη να ξεψυχήσει», κατέληγε. Παράλληλα, προοικονομούσε την κατίσχυση της ακραίας στρατιωτικής βιαιότητας στην Ευρώπη του πολιτισμού.

Μετά από το *Anschluss* και τη συμφωνία του Μονάχου, η Ελλάδα φοβήθηκε μια ενδεχόμενη συμμαχία της Βουλγαρίας με τη Γιουγκοσλαβία εις βάρος της. Έτσι, η ελληνική κυβέρνηση επιχείρησε να προσεγγίσει τη Βρετανία ως προστάτιδα χώρα, ματαίως αρχικά. Τον Μεταξά τρομοκρατούσε η σκέψη της στρατιωτικής επίθεσης του συμμάχου του Χίτλερ, Μουσολίνι, εναντίον της Ελλάδας. Επίσης, θεωρούσε ότι η οικονομική υποταγή στη Γερμανία θα καθιστούσε τελικά τη χώρα όμηρο σε αυτή.¹⁴⁹ Χαρακτηριστικό της πειστικής δέσμευσης ήταν το γεγονός ότι στις 24 Σεπτεμβρίου

¹⁴⁷ Πλουμίδης Σπ., «Το καθεστώς Μεταξά», *Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά 1936-1941*, ό. π., σ. 58.

¹⁴⁸ Σεφέρης Γ., *Μέρες Γ΄*, Παρασκευή, 30 Σεπτέμβρη [1938], Αθήνα. 11 βράδυ, ό. π., σ. 105.

¹⁴⁹ Pelt Mogens, "The Establishment and Development of the Metaxas Dictatorship in the Context of Fascism and Nazism, 1936-41", ό. π., σ. 162-163.

1937 διακρατική συμφωνία όριζε τη σταθερή αναλογία εισαγωγών και εξαγωγών, διευρύνοντας στην ουσία τους όρους της εμπορικής εξάρτησης της Ελλάδας από τη Γερμανία.¹⁵⁰

Και ενώ ο Μεταξάς σκεπτόταν ότι μια συμμαχία με τη Βρετανία θα έσωζε τη χώρα του από τον οικονομικό στραγγαλισμό, στις 8 Οκτωβρίου 1938, διαβεβαίωνε τον Γερμανό πρέσβη στην Αθήνα Victor von Erbach ότι, σε περίπτωση ένοπλης σύρραξης των Μεγάλων Δυνάμεων, θα επιχειρούσε να διατηρήσει την ουδετερότητα της Ελλάδας, όσο ήταν δυνατό. Ο Erbach, από την πλευρά του, πληροφόρησε το ομόσπονδο υπουργείο Εξωτερικών ότι διέβλεπε, στο ενδεχόμενο ενός πολέμου, την Ελλάδα να συντάσσεται στον άξονα της Βρετανίας και πως η ουδετερότητα που υποσχόταν ο δικτάτορας αποτελούσε τελικά επιθυμητή εξέλιξη για τα συμφέροντα της Γερμανίας. Στην ουσία, ο Μεταξάς επιχειρούσε να κρατήσει την Ελλάδα ουδέτερη με κάθε τρόπο.¹⁵¹ Αφενός, με ρεαλιστική σκέψη, συνειδητοποίησε εγκαίρως ότι τα στρατηγικά συμφέροντα της χώρας θα ικανοποιούνταν μόνο αν ταυτίζονταν με αυτά της Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Αφετέρου, σε ένα ιδεολογικό και πολιτικό πλαίσιο ακραία συγκεχυμένο στην Ευρώπη, δημιούργησε ισχυρούς οικονομικούς και στρατιωτικούς δεσμούς με τη Γερμανία.¹⁵²

Ο Σεφέρης ερμήνευε ως θεμιτή την εξωτερική πολιτική ουδετερότητας του καθεστώτος. «Ο πρόεδρος είχε δίκιο», έγραφε. «Έπρεπε να μην προκαλούμε, έπρεπε να είμαστε υποχωρητικοί, ως τη στιγμή που θα μας χτυπούσαν ανοιχτά. Τότε έπρεπε να αμυνθούμε με κάθε τρόπο». Προσλάμβανε ως θετική εξέλιξη τη διατήρηση χαμηλών τόνων στη διπλωματική διαχείριση των γεγονότων. Είχε συνειδητοποιήσει σε νεαρή ηλικία την καταστροφή που επίκειται ενός πολέμου. Το βίωμα του πρόσφυγα τον οδήγησε στην επιλογή της επισφαλούς ειρήνης. Πρότεινε την άμυνα και όχι την επίθεση. Στην πρώτη προϋποτίθεται η προάσπιση του Δίκαιου, στη δεύτερη η ισχύς των μέσων. Παράλληλα, ο Σεφέρης επικεντρώθηκε στην αντικειμενική εκτίμηση της κατάστασης: «δεν είχα καμιά πεποίθηση στις ικανότητες των αρχηγών του στρατού μας, οι συνεργάτες του Μεταξά ήταν κάτω από το μέτριο», συμπλήρωνε.¹⁵³

Στο υφυπουργείο Τύπου ο φόρτος εργασίας είναι τεράστιος. Ένας «πόλεμος νεύρων» εξελισσόταν σταθερά για την έκταση που καταλάμβανε μια είδηση στα

¹⁵⁰ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 73.

¹⁵¹ Pelt Mogens, ό. π., σ. 164.

¹⁵² Kallis Aristotle, "Neither Fascist nor Authoritarian: The 4th of August Regime in Greece (1936-1941) and the Dynamics of Fascistization in the 1930s Europe." *East Central Europe* 37, 2010, σ. 313-314.

¹⁵³ Σεφέρης Γ., «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ό. π., σ. 39-40.

ελληνικά Μέσα Ενημέρωσης, ιδιαίτερα στις εφημερίδες. Συχνά γίνονταν βίαιες επισκέψεις των υπαλλήλων της Γερμανικής Πρεσβείας, για να συγκρουστούν με τους υπευθύνους, στην περίπτωση που μία είδηση σχετική με τον Άξονα κάλυπτε μικρότερη έκταση από αυτή των Γάλλων ή των Βρετανών. Το ίδιο συνέβαινε εκ του αντιστρόφου και διατυπώνονταν κατηγορίες «πως είμαστε αγιάτρευτα γερμανόφιλοι». Οι διπλωμάτες της ναζιστικής Γερμανίας ξεχώριζαν για την αλαζονεία τους. Δεν επικοινωνούσαν στα γαλλικά, τη γλώσσα της διεθνούς διπλωματίας, μέχρι την πτώση της Γαλλίας τον Ιούνιο του 1940 και ο Σεφέρης είχε διερμηνέα για να συνεννοείται μαζί τους.¹⁵⁴

Οι εξελίξεις σταδιακά οδηγούνταν στη σύρραξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Στις *Μέρες Γ΄*, στις 7 Απριλίου 1939, ο Σεφέρης ερμήνευσε την εισβολή των Ιταλών στην Αλβανία ως αποτέλεσμα της αδράνειας των μεγάλων δυνάμεων της Ευρώπης: «Οι Άγγλοι κοιμούνται, οι Γάλλοι γράφουν λαμπρά δοκίμια γενικής πολιτικής». Σχολίασε επίσης την παραδοξότητα που βίωνε, σε έναν «πόλεμο κάτω από μια ειρήνη που είναι τρόπος του λέγειν». Έναν πόλεμο που ανέδειξε τη δύναμη του κακού με την όψη ενός τέλεια μηχανοποιημένου κτήνους και ο οποίος «εκμηδενίζει έναν ολόκληρο κόσμο» με ιδιοτέλεια, δειλία, μικροπρέπεια, ποταπότητα. Οι έννοιες «άνθρωπος» και «ανθρωπιά» έχουν ολοκληρωτικά διαβρωθεί και η ουμανιστική θεώρηση του πολιτισμού έχει πλήρως υποκατασταθεί από την ακραία βιαιότητα.¹⁵⁵

Οι Ιταλοί, «όταν μπήκαν στον πόλεμο [...] άρχισαν να ξετσιπώνονται, [...] μας είχαν για τιμάριό τους», έγραφε ο Σεφέρης. Η αλαζονεία τους κορυφώθηκε, όταν η Βρετανία συναίνεσε ουσιαστικά στην εισβολή του Μουσολίνι στην Αλβανία, γιατί την αποδέχτηκε τελικά χωρίς έντονη διαμαρτυρία. Ο ανταποκριτής του Πρακτορείου Στέφανι, με «τον αέρα του αφεντικού», έθεσε υπό τον έλεγχό του τους μηχανισμούς της προπαγάνδας και παρουσίαζε «τον ελληνικό λαό γεμάτο δυσφορία εναντίον της Αγγλίας». Σε σχέση με αυτό «το υπέρογκο ψέμα», ο Σεφέρης περιέγραψε τη διαλλακτική αντίδρασή του και την αυτοσυγκράτηση απέναντι στον πρέσβη Grazzi. Στην ουσία, η Ιταλία ήθελε να προβάλει την εσφαλμένη άποψη ότι η επιχειρούμενη στην Ελλάδα εισβολή θα ήταν «σαν περίπατος».¹⁵⁶ Αντίθετα, στο πεδίο της διεθνούς

¹⁵⁴ Σεφέρης Γ., «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ό. π., σ. 36.

¹⁵⁵ Σεφέρης Γ., *Μέρες Γ΄*, Δευτέρα 10 Απρίλη [1939], ό. π., σ. 113.

¹⁵⁶ Σεφέρης Γ., «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ό. π., σ. 38-39.

διπλωματίας η χώρα στις 10 Απριλίου 1939 εξέφραζε επισήμως την πρόθεσή της να σεβαστεί την εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας.¹⁵⁷

Στις 13 Απριλίου, η Βρετανία και η Γαλλία έδωσαν εγγυήσεις στην Ελλάδα για στήριξη αλλά το γεγονός δεν κατέληξε σε ελληνοβρετανική συμμαχία. Μάλιστα, οι εγγυήσεις διατυπώθηκαν με τέτοιο τρόπο, ώστε να αποτραπεί η πολεμική ρήξη με την Ιταλία, ενώ παράλληλα ενέπιπταν στην Πολιτική του Κατευνασμού και της περιστολής που είχε υιοθετήσει το Ενωμένο Βασίλειο προς τον Χίτλερ.¹⁵⁸ Η Πολιτική όμως αυτή συνέτεινε στο αντίθετο, δηλαδή στην «υπογραφή συμφώνου μη επιθέσεως» μεταξύ Γερμανίας και Σοβιετικών. Στις *Μέρες Γ'*, την Τρίτη 22 Αυγούστου 1939, ο Σεφέρης κατέγραψε με συντομία και ευκρίνεια την είδηση ερμηνεύοντάς τη παράλληλα: «Ο Ρίμπεντροφ φεύγει για τη Μόσχα. Οι Γάλλοι και οι Άγγλοι αξιωματικοί που διαπραγματεύονται με τους Ρώσους έμαθαν ξαφνικά την είδηση».¹⁵⁹ Σαν να συνθέτει ένα υπηρεσιακό κείμενο, επικεντρώνεται στο ουσιώδες. Ίσως, επειδή κατανοεί την κρισιμότητα της ιστορικής συγκυρίας και διαισθάνεται τον πόλεμο να είναι εγγύς, ο περιεκτικός λόγος συγκροτεί τη σκληρή αλήθεια.

Την Παρασκευή 1^η Σεπτεμβρίου 1939, στο ημερολόγιό του ο Σεφέρης προσλάμβανε τη σοβαρότητα των στιγμών και σημείωνε: «την αυγή άρχισε ο πόλεμος στα γερμανοπολωνικά σύνορα. [...] Οι Ιταλοί ουδέτεροι». Ο Χίτλερ, με τη δύναμη να υπνωτίζει τη μάζα και να χειραγωγεί τα πλήθη, του προκάλεσε αρνητική εντύπωση. Εστίασε μάλιστα στην εξής φράση του: «Θα νικήσουμε, ή, αν νικηθούμε, θα πάψω να ζω». Η αξία κάθε εμπλεκόμενου στον πόλεμο ανθρώπου εκμηδενιζόταν, γιατί η νίκη του ναζισμού, με κάθε κόστος, ταυτιζόταν με τον απόλυτο σκοπό. Ο Chamberlain, ο πρωθυπουργός της Βρετανίας, «ο γέρος με την ομπρέλα, [...] μήτε ρήτορας είναι, μήτε εξαιρετικός». Ήταν «απρόσωπος» και ανεπαρκής να εκπροσωπήσει έναν ολόκληρο λαό που διακρινόταν από «στερεότητα και αξιοπρέπεια».¹⁶⁰

Σε αυτό το διεθνές πλαίσιο, ο Μεταξάς θεώρησε ότι η διατήρηση της ουδετερότητας στην Ελλάδα αποτελούσε την πιο ασφαλή επιλογή. Είχε κατανοήσει ότι για τις Μεγάλες Δυνάμεις τα ελληνικά συμφέροντα είχαν μικρή προτεραιότητα. Στο εσωτερικό μαινόταν ο πόλεμος της προπαγάνδας, η τέχνη της οποίας έγκειται «στην επιδέξια χρησιμοποίηση της λεπτομέρειας, στον τεμαχισμό της αλήθειας».¹⁶¹

¹⁵⁷ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 77.

¹⁵⁸ Ό. π., σ. 77.

¹⁵⁹ Σεφέρης Γ., *Μέρες Γ'*, ό. π., σ. 129.

¹⁶⁰ Ό. π., Παρασκευή 1^η Σεπτεμβρίου [1939], σ. 130.

¹⁶¹ Ό. π., Πρωτομαγιά, 8 πρωί [1940], σ. 191.

Παράδειγμα χαρακτηριστικό, ο τορπιλισμός του πολεμικού «Έλλη» στην Τήνο στις 15 Αυγούστου 1940: το πλοίο «το βούλιαξε ο Churchill και η κλίκα του» μετέδιδε το ιταλικό πρακτορείο Στέφανι.¹⁶²

Ο Σεφέρης επιχειρούσε να εξισορροπήσει τις οξείες αντιπαραθέσεις στο υπουργείο Τύπου, ώστε να ανταπεξέρχεται στις επαγγελματικές του υποχρεώσεις, οι οποίες πάντοτε επιτελούνταν σε ένα δεδομένο πλαίσιο υπηρεσιακών αρχών και κανόνων. Είχε παράλληλα συνειδητοποιήσει ότι ένα συντριπτικό ποσοστό των εργαζομένων σε αυτό ταυτίζονταν με τη ναζιστική ιδεολογία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Αλέξης Κύρου, διπλωμάτης, ο οποίος μισούσε σφοδρά τους Βρετανούς και «η ψυχή του [ήταν] γεμάτη από τη γερμανική νίκη που περιμένει».¹⁶³ Ο συγκεκριμένος, με «ύφος Οθέλου στην πέμπτη πράξη», επίπλαστα δραματικό και ψεύτικο, κατηγορούσε ευθέως τον Σεφέρη για τη σφοδρή επίθεση των ιταλικών Μέσων Ενημέρωσης εναντίον της Ελλάδας. Χαρακτήριζε «ασυγχώρητη» τη στάση του ελληνικού Τύπου. Υπονοούσε μάλιστα ότι στο Υπουργείο διατήρησαν μεροληπτική στάση εις βάρος του Άξονα, γιατί ο αριθμός των δημοσιεύσεων που τον αφορούσαν ήταν μικρότερος από αυτόν των Άγγλων. Ο Σεφέρης με νηφαλιότητα επιτελούσε τον ρόλο του: «Κάνω ό,τι μπορώ για να εφαρμόζω την πολιτική της κυβέρνησης στον τομέα μου»,¹⁶⁴ «είμαστε ουδέτεροι» τόνιζε επανειλημμένα.¹⁶⁵

Οι δραστηριότητες του Σεφέρη στον επαγγελματικό και ιδιωτικό τομέα ελέγχονταν τόσο από τη Βρετανική όσο και από τη Γερμανική Πρεσβεία. Ήδη από το 1939 ο Βρετανός ακόλουθος Τύπου στην Αθήνα, David Wallace, επεσήμανε ότι οι πολιτικές συμπάθειες του Έλληνα διπλωμάτη κινούνταν προς τη «σωστή κατεύθυνση», σύμφωνα με το Φόρεϊν Όφισ. Δεν διέθετε όμως ο ίδιος, σε αυτό το στάδιο της καριέρας του, τη δύναμη να ασκήσει επιρροή στην πολιτική της κυβέρνησής του. Ομοίως, ο Γερμανός ακόλουθος Τύπου τον Ιούνιο του 1940 προσπαθούσε να πείσει τον Νικολούδη για την αγγλοφιλία του υφιστάμενού του. Το υπόμνημα της SD, της γερμανικής Υπηρεσίας Ασφαλείας, προς τον υπουργό Εξωτερικών στο Βερολίνο μιλούσε ευκρινώς για «εξουδετέρωση»:

¹⁶² Σεφέρης Γ., *Μέρες Γ'*, Παρασκευή, 16 Αυγούστου [1940], ό. π., σ. 226.

¹⁶³ Αλέξης Κύρου είχε διατελέσει Γραμματέας της Ελληνικής Πρεσβείας στο Βερολίνο (1932-36) και ήταν γιος του εκδότη της εφημερίδας *Εστία* η οποία υμνούσε το καθεστώς Μεταξά.

¹⁶⁴ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, 1935-1944, Κυριακή 27 Οκτώβρη [1940], Αθήνα, Ίκαρος, 1992, σ. 18.

¹⁶⁵ Σεφέρης Γ., *Μέρες Γ'*, Παρασκευή, 16 Αυγούστου [1940], ό. π., σ. 226.

Ο Σεφεριάδης μπορεί να θεωρείται ως ο κύριος υπεύθυνος μιας εχθρικής προς τη Γερμανία κι επομένως φιλοαγγλικής στάσης του ελληνικού Τύπου. [...] Προς αυτή την κατεύθυνση επηρεάζει και τον υπουργό Τύπου Νικολούδη. [...] Θα έπρεπε να θεωρείται δεδομένο, πως [η] εξουδετέρωση (Ausschaltung) του Σεφεριάδη θα εξασφάλιζε μια ουσιαστικά φιλικότερη στάση του ελληνικού Τύπου απέναντι στις γερμανικές επιδιώξεις.¹⁶⁶

Πόλεμος

Ξημερώνοντας η 28^η Οκτωβρίου 1940, τίποτα δεν προμήνυε την εξέλιξη των γεγονότων. Ο Νικολούδης μάλιστα, το προηγούμενο βράδυ βρισκόταν στην ιταλική Πρεσβεία σε δεξίωση. Ο ίδιος ο Γκράτσι τον διαβεβαίωνε ότι τίποτα ιδιαίτερο δεν συνέβαινε. Ο Σεφέρης προσέλαβε ως εξής εκείνες τις κρίσιμες ώρες:

«Κοιμήθηκα δύο το πρωί, διαβάζοντας Μακρυγιάννη. Στις τρεις και μισή μια φωνή μέσα από το τηλέφωνο με ξύπνησε: “Έχουμε πόλεμο”. Τίποτε άλλο, ο κόσμος είχε αλλάξει. Η αυγή, που λίγο αργότερα είδα να χαράζει πίσω από τον Υμηττό, ήταν άλλη αυγή: άγνωστη».¹⁶⁷

Λίγο νωρίτερα, στις τρεις, ο Ιταλός πρέσβης Γκράτσι, είχε μεταβεί στο σπίτι του Μεταξά και του είχε επιδώσει μια «νότα», μια επίσημη διακοίνωση δηλαδή, για την επίθεση των ιταλικών δυνάμεων στα βόρεια σύνορά της με την Αλβανία, αν δεν παραδινόταν αμαχητί η Ελλάδα. Αυτό ισοδυναμούσε με κήρυξη πολέμου. Ήταν «η αντίδραση του ψυχόρμητου του Μεταξά στην προσωπική προσβολή και την απιστία που του είχε κάνει η τροφός του η Γερμανία», ερμήνευε ο Σεφέρης. Ήταν ένας άνθρωπος με «ευερέθιστο φιλότιμο, πείσμα και φανατισμό για τους δικούς του», τόνιζε επίσης. Όταν αποχώρησε ο Γκράτσι, αμέσως κάλεσε τον Μάικλ Πάλερετ, πρέσβη της Βρετανίας, επιβεβαιώνοντας με την κίνηση αυτή τη συμμαχία με την Αγγλία.¹⁶⁸

Ο «έξυπνος Κεφαλλονίτης», κατά τον χαρακτηρισμό του Σεφέρη, είχε διακρίνει τους δύο πόλους της σύγχρονης πολιτικής, αμέσως μετά την έκρηξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Ο πρώτος ήταν αυτός της Γερμανίας, της Ιταλίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Στην περίπτωση αυτή, το ατομικό υποτασσόταν στο συλλογικό υπό δεδομένες και συντεταγμένες αρχές. Ο δεύτερος πόλος οριζόταν από τις χώρες στις οποίες ο καπιταλισμός εδραιώθηκε, τη Βρετανία, τη Γαλλία, τις Ενωμένες Πολιτείες

¹⁶⁶ Μπήτον Ρ., *Γιώργος Σεφέρης, Περιμένοντας τον άγγελο*, ό. π., σ. 275.

¹⁶⁷ Σεφέρης Γ., *Μέρες Γ'*, Τετάρτη βράδυ, 30 Οκτώβρη [1940], ό. π., σ. 257.

¹⁶⁸ Σεφέρης Γ., «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ό. π., σ. 43.

Αμερικής. Στον τελευταίο επέλεξε ο Μεταξάς να προσχωρήσει. Στο ημερολόγιό του μάλιστα μέμφεται τον Μουσολίνι και τον Χίτλερ, γιατί επιτέθηκαν στην Ελλάδα ως ιμπεριαλιστικές δυνάμεις, με μοναδικό σκοπό την κατάκτηση και την απόλυτη υποταγή της.¹⁶⁹

Αντίθετα, οι περισσότεροι από τους συνεργάτες του Μεταξά θα ανακουφίζονταν αν αυτός «ενέδιδε» και δεν απαντούσε αρνητικά στο ιταλικό τελεσίγραφο. «Θα πήγαιναν να του φιλήσουν το χέρι, [...] για το πατριωτικό του σθένος». Όσο για τα «απομεινάρια του Βενιζέλου», δηλαδή τα πολιτικά πρόσωπα που πριν την κατάργηση του κοινοβουλευτισμού ανήκαν στο Κόμμα των Φιλελευθέρων, «μάλλον αισθάνονταν κρυφή ανακούφιση που άλλος είχε την ευθύνη στις δύσκολες εκείνες ώρες». Ο Σεφέρης για να ερμηνεύσει τη χρονική συγκυρία, προβάλλει συγκεκριμένα παραδείγματα. Ο Γεώργιος Παπανδρέου λίγο πριν την 28^η Οκτωβρίου εξέφραζε την άποψη ότι «οι Γερμανοί δεν θα μας πειράζουν» και ο Γεώργιος Καφαντάρης έλεγε: «επίστευσα στην νίκην του Άξονος». Δεν είχαν συνειδητοποιήσει ούτε αυτοί ότι η «υποχώρηση στον Άξονα σήμαινε κατάργηση της Ελλάδας» και «σκλαβιά».¹⁷⁰

Γι' αυτό κατόρθωσε ο Μεταξάς να συνενώσει τον ελληνικό λαό, γιατί «από τη νάρκη της αδιαφορίας [...] ξύπνησε σύσσωμος, μονομιάς, φρέσκος, ολοζώντανος» για να υπερασπιστεί την εθνική ανεξαρτησία. Το σύνολο των Ελλήνων τον υποστήριζε σε αυτόν τον πόλεμο και όχι στις επετειακές «εορτές του Σταδίου» ή στις λαμπρές δημόσιες τελετές της αγαπημένης νεολαίας της ΕΟΝ που τον αποθέωναν ως ηγέτη.¹⁷¹ Ο Σεφέρης μάλιστα, στο «Χειρόγραφο Σεπ. '41», έδινε την εξής ερμηνεία: ότι «η μέρα εκείνη [η 28^η Οκτωβρίου 1940] δεν επικύρωνε αλλά καταργούσε την 4^η Αυγούστου», γιατί συστράτευε τον λαό σε έναν αγώνα εθνικοαπελευθερωτικό. Με την έκρηξη δηλαδή του ελληνοϊταλικού πολέμου υπήρξε πλήρης μεταστροφή: η ελληνική κοινωνία απέρριπτε πλέον την τακτική «ανέχου και απέχου», που είχε υιοθετήσει σε μεγάλο ποσοστό κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας, ενώ ο πολιτικός κόσμος συναινούσε στις επιλογές του Μεταξά.

Ακόμη και ο φυλακισμένος στην Κέρκυρα ηγέτης του ΚΚΕ Νίκος Ζαχαριάδης απέστειλε επιστολή στον Μεταξά στην οποία αναγνώριζε πρωτίστως την απειλή της κατάκτησης από τη «φασιστική Ιταλία». Για τον λόγο αυτό, εγκατέλειπε οριστικά την

¹⁶⁹ Bogiatzis B, «From the “nobleman’s sword” to the “flag of the fascist Ideals.” ό. π., σ. 332-333.

¹⁷⁰ Σεφέρης Γ., «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ό. π., σ. 42.

¹⁷¹ Πλουμίδης Σπ., «Το καθεστώς Μεταξά», *Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά 1936-1941*, ό. π., σ. 61.

αντιδικτατορική του δράση και έθετε το δυναμικό του κόμματος «στη γραμμή του πυρός για τη εθνική ανεξαρτησία και ακεραιότητα». Ως αποτέλεσμα υπήρξε η κινητοποίηση των κομμουνιστών, οι οποίοι βρίσκονταν υπό διωγμό τα προηγούμενα χρόνια, και η ενεργή εμπλοκή τους στα νέα ιστορικά δεδομένα.¹⁷²

Ο Σεφέρης επιτελούσε κομβικό ρόλο στο υπουργείο ως Διευθυντής Εξωτερικού Τύπου: συνέταξε με τον Νικολούδη το διάγγελμα του βασιλιά, ενώ κάθε βράδυ συγκέντρωνε τους ξένους ανταποκριτές και παρουσίαζε τις ελληνικές θέσεις, σχολιάζοντας τα πολεμικά ανακοινωθέντα. Η νικηφόρα προέλαση του ελληνικού στρατού και η υποχώρηση των ιταλικών δυνάμεων εισβολής πέρα από τα αλβανικά σύνορα ήταν απροσδόκητη: «Νίκες όλες τούτες τις πρώτες μέρες. [...] Απίστευτα πράγματα που κανείς δεν τα περίμενε». Οι επιτυχίες στο μέτωπο λειτούργησαν ως αντιστάθμισμα στον φόρτο εργασίας. «Δε σταματώ όλη τη μέρα και τη νύχτα παρά για να κοιμηθώ λίγο. Δεν εύχομαι τίποτε άλλο παρά ακόμη περισσότερη δουλειά» έγραψε την Κυριακή 10 Νοεμβρίου 1940. Και επεσήμανε ότι ακόμα και στις «κακές μέρες που δεν είναι απίθανο να 'ρθουν, [...] συλλογίζομαι να μπορέσω να κάνω το χρέος μου, τίποτε άλλο».¹⁷³ Η προσωπική ευθύνη εκλαμβάνόταν ως Αξία καθοριστική στην Ηθική του Σεφέρη, συχνά σε συνάρτηση με το Δίκαιο. Στη συγκεκριμένη συγκυρία ο αγώνας του ελληνικού λαού να πολεμήσει για την εθνική του ανεξαρτησία ήταν ένας δίκαιος αγώνας.

Το τέλος μια εποχής

Καθώς βαίνουμε προς την έκρηξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, παρατηρούμε συχνότερες και εκτενέστερες εγγραφές στα *Ημερολόγια*, στοιχείο που υποδηλώνει την εκτίμηση του Σεφέρη ότι η συγκυρία είναι κρίσιμη. Εκτός αυτού, επειδή ο γράφων υπήρξε παρών στην εξέλιξη σημαντικών στιγμών, ήθελε να τις εκθέσει καλύπτοντας κάθε πτυχή της ιστορίας, είτε παραθέτοντας τα γεγονότα λιτά και με σαφήνεια, είτε σχολιάζοντάς τα αναλυτικά, συχνά ποιητικά. Αυτό συντελούσε στο να συγκροτήσει μια άποψη σφαιρική ο αναγνώστης των *Ημερολογίων*, με την προϋπόθεση ότι ο τελευταίος μπορούσε να εμβαθύνει στο κρυπτικό -συχνά- νόημά τους.

¹⁷² Παπαθανασίου Ιωάν., «Αριστερά και δικτατορία», *Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά 1936-1941*, Αθήνα, εφ. *Τα Νέα*, 2010, σ. 144-145.

¹⁷³ Σεφέρης Γ., *Μέρες Γ'*, Κυριακή 10 Νοέμβρη [1940], ό. π., σ. 262.

Την Τετάρτη 29 Ιανουαρίου 1941, ο Σεφέρης περιέγραψε στις *Μέρες Δ'* αναλυτικά τις τελευταίες ώρες του Μεταξά.¹⁷⁴ Καταγραφή του γεγονότος υπάρχει ομοίως και στο *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*.¹⁷⁵ Και οι δύο καταγραφές λειτουργούν συμπληρωματικά, αν και συγκεκριμένες φράσεις επαναλαμβάνονται. Έμφαση δίνεται στην περιγραφή του «σκηνικού»: «Η νέα Κυβέρνηση είναι έτοιμη να ορκιστεί μόλις οι γιατροί δώσουν το μήνυμα του θανάτου. Πρόεδρος ο [Αλέξανδρος] Κορυζής». Ο Γεώργιος Β' προτίμησε τον πρώην Διοικητή της Εθνικής Τράπεζας. Ο Νικολούδης εξέφρασε μάλιστα την αντίρρησή του στον νέο Πρωθυπουργό. Δεν εισακούστηκε η πρότασή του, είτε να αναλάβει ο Γεώργιος Β' τη θέση του Μεταξά, «ώσπου να βρεθεί το κατάλληλο πρόσωπο», είτε να είναι «ο αρχιεπίσκοπος επικεφαλής με προσωπικότητες». Είχε επιλεγεί ένα ασήμαντο πρόσωπο να ηγηθεί, ένας «πλουτοκράτης» στη θέση εκείνου που ήταν ο «πρώτος αγρότης και ο «πρώτος εργάτης». «Ο βασιλιάς αμετάπειστος». «Η Κυβέρνηση ήτανε κιόλας αποφασισμένη και σχηματισμένη».¹⁷⁶

«Στις 6.30 το πρωί τηλέφωνο: “Πέθανε ο Μεταξάς”». Στη «Μ. Βρετανία» ο Σεφέρης έγραφε το διάγγελμα της Κυβέρνησης, ο Νικολούδης υπαγόρευε. Ο τελευταίος, «δόλωμα για να μείνει», προοριζόταν για υπουργός Εξωτερικών. Ήταν «αφελέστατος» (simplicissimus). Την Παρασκευή 31 Γενάρη 1941 πραγματοποιήθηκε η κηδεία στη Μητρόπολη. Ο Κορυζής στον επικήδειο αναπαρήγαγε έναν «μονότονο θόρυβο». Πλήθος κόσμου απέξω. «Συγκίνηση σε μερικά κοριτσάκια της ΕΟΝ. Ο Μανιαδάκης «σαν νεκροθάφτης».¹⁷⁷

Στο «Χειρόγραφο Σεπ. '41» ο Σεφέρης σκιαγράφησε εκ των υστέρων την προσωπικότητα του Μεταξά. Ανέφερε ότι ήταν ο «πιο δυνατός από τους γνωστούς πολιτικούς που είχαν απομείνει»: Είχε προηγηθεί η «διαλυτική πολιτική» του Τσαλδάρη και το Κίνημα [του 1935] αφενός, αφετέρου, από την πρώην βενιζελική παράταξη, υπήρχαν απλώς «απομεινάρια». Το κοινοβουλευτικό σύστημα βρισκόταν υπό έντονη αμφισβήτηση. Αυτό το γεγονός εκμεταλλεύτηκε ο Μεταξάς. Δεν ήταν μόνο ένας «έξυπνος Κεφαλλονίτης», αλλά διακρινόταν, γιατί «είχε και το περισσότερο μυαλό και το περισσότερο σθένος».¹⁷⁸

¹⁷⁴ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ', 1 Γενάρη 1941 – 31 Δεκέμβρη 1944*, Αθήνα, Έκαρος, 1977, σ. 19-20.

¹⁷⁵ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α', 1935-1944*, ό. π., σ. 19-20.

¹⁷⁶ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ'*, Τετάρτη 29 Γενάρη [1941], πρωί, ό. π., σ. 16-17.

¹⁷⁷ Ό. π., Τετάρτη 29 Γενάρη [1941], πρωί, σ. 18.

¹⁷⁸ Σεφέρης Γ., «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ό. π., σ. 31-35.

Ο Σεφέρης τόνισε πως το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου επιβλήθηκε γιατί ο Μεταξάς «ήταν άνθρωπος του Παλατιού». Ο Γεώργιος Β΄ πίστεψε ότι ήταν «ο μόνος αγνός, ο μόνος πιστός» σε εκείνον. Θεώρησε ότι «τον κρατούσε στα χέρια του με κάποιο τρόπο», με το να τον προωθήσει στην πρωθυπουργία και να δείξει ανοχή στα πολιτικά του σχέδια. «Έγινε διχτάτορας με το έλεος του Θρόνου» δηλαδή, γεγονός που προδίκαιε την ασάφεια των εξελίξεων. Ο βασιλιάς «θεμελίωνε πάλι τη δυναστεία πάνω στην άμμο», διότι βρισκόταν σε απόλυτη εξάρτηση από τον Μεταξά. Στην αρχή ένας «γόρδιος δεσμός» τους συνέδεε. Από το 1938 όμως, η ιδιότυπη αυτή δυναρχία κλονίστηκε, γιατί περιεστάλησαν από το καθεστώς σημαντικές αρμοδιότητες του Γεωργίου Β΄.¹⁷⁹ Πάντως, με την έγκρισή του Μεταξά «οι παλιοί βασιλικοί αξιωματικοί, αδέσποτοι και άνεργοι [...] είχαν ξαναπάρει τα γαλόνια τους», με αποτέλεσμα την εδραίωση στο στρατό ενός ισχυρού αντιβενιζελικού και συντηρητικού πόλου.¹⁸⁰

Ήταν «αυταρχικός, εγωκεντρικός, φανατικός, εμπαθής», πρόσθετε ο Σεφέρης στους χαρακτηρισμούς του για τον Μεταξά. «Τους ανθρώπους που τον περιστοίχιζαν τους είχε σαν υπηρέτες. Του φιλούσαν το χέρι, ήταν οι έμπιστοί του, κι ας ήταν οι μεγαλύτερες μετριότητες που έβγαλε ποτέ ο τόπος».¹⁸¹ Στον κυβερνητικό μηχανισμό οι έμπιστοι του δικτάτορα ήταν συνηθέστατα πρόσωπα τα οποία από καιροσκοπισμό προσεταιρίστηκαν τον ηγέτη τους. Εξέλιπαν οι άριστοι και οι ικανοί. Αλλά ακόμα και εκείνοι που τοποθετήθηκαν σε θέσεις ευθύνης, για παράδειγμα υπουργικές, αδυνατούσαν να αναπτύξουν δημιουργικές πρωτοβουλίες. Τους κατέτρυχε η αβουλία και η ευθυνοφοβία και γιατί οι ίδιοι ήταν άτομα περιορισμένων δυνατοτήτων, αλλά και γιατί ο ίδιος ο δικτάτορας τους είχε καταδικάσει σε απραξία «σαν υπηρέτες», λόγω του χαρακτήρα του.¹⁸²

Ο συγκεντρωτισμός αποτελούσε βασική εξουσιαστική πρακτική του Μεταξά. Έτσι, διατήρησε τα χαρτοφυλάκια των Εξωτερικών (με μόνιμο υφυπουργό τον Νικόλαο Μαυρουδή) και των τριών πολεμικών υπουργείων (Στρατιωτικών, Ναυτικών, Αεροπορίας) και επέπτευε όλα τα υφυπουργεία. Αν και διέθετε «στρατιωτικό πνεύμα, όπως έλεγαν», σχολίαζε ο Σεφέρης, είχε τοποθετήσει «πρόσωπα ολωσδιόλου ασήμαντα» στις περισσότερες θέσεις. Για παράδειγμα, υφυργό Εξωτερικών είχε τοποθετήσει «τον [Νικόλαο] Μαυρουδή, πονηρό, τεμπέλη και μνησίκακο γέρο, με

¹⁷⁹ Πλουμίδης Σπ., «Το καθεστώς Μεταξά», *Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά 1936-1941*, ό. π., σ. 52.

¹⁸⁰ Σεφέρης Γ., «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ό. π., σ. 32.

¹⁸¹ Ό. π., σ. 35.

¹⁸² Κολιόπουλος Ιωαν., *Ι.Ε.Ε. τ. ΙΕ*, ό. π., σ. 383.

πολύ περιορισμένον ορίζοντα, που μισούσε τη δημιουργία ζητημάτων και δυσπιστούσε προς τα πάντα».¹⁸³

Ο Μεταξάς «είχε προαγάγει ανάμεσα στην παρέα του την περιφρόνηση και το φόβο της ανεξάρτητης γνώμης, τη χλεύη για την ελευθερία, τη συνήθεια των μεθόδων του αστυνομικού κρατητηρίου, το χαφιεδισμό, τα συμπλέγματα των μεθόδων των φασιστικών κρατών πασαλειμμένα με χρώματα ελληνικά των ελληνικών διαφημίσεων».¹⁸⁴

Καθώς ο Μεταξάς διέθετε μικρή εκλογική βάση, 4% στις εκλογές Ιανουαρίου 1936, οι μέθοδοι που υιοθέτησε για να παραμείνει «δια παντός» στην εξουσία ήταν αυταρχικές. Στο παραπάνω απόσπασμα ο Σεφέρης περιέγραψε ένα καθεστώς με ισχυρές δυνάμεις καταστολής, αστυνομοκρατούμενο, με άτεγκτους μηχανισμούς λογοκρισίας, μεθόδους δηλαδή που εντοπίζονταν στα φασιστικά κράτη. Η «παρέα του» εξαρτιόταν απόλυτα από τον ίδιο, ήταν «μέτριοι, άψυχοι, μικροκατεργάρηδες, μια λυσσασμένη φάρα που τρωγόντουσαν μεταξύ τους».

Ο Σεφέρης ζούσε ως καθημερινή αναγκαιότητα όλα τα προηγούμενα στο έπακρο, λόγω της διπλωματικής του θέσης. Να αντιπαρατεθεί όμως στο καθεστώς δεν επεδίωκε. Ήταν η βιοποριστική ανάγκη που τον συγκρατούσε. Παρότι διαφωνούσε με όλα σχεδόν όσα ο Μεταξάς πρέσβευε, σιωπούσε. Σε δύο μόνο περιπτώσεις ταυτίστηκε με τον δικτάτορα: πρώτον, υποστήριξε και εκείνος τη γραμμή της ουδετερότητας που υιοθετήθηκε από το 1939. Εργάστηκε με συνέπεια, γιατί «για τις στιγμές εκείνες ο Πρόεδρος είχε δίκιο. Έπρεπε να είμαστε υποχωρητικοί». Έμφαση δινόταν στην άμυνα. Η επίθεση ήταν επιβεβλημένη μόνο στην περίπτωση που μια ξένη δύναμη διεκδικούσε την εδαφική ανεξαρτησία της Ελλάδας.

Αυτό συνέβη την 28^η Οκτωβρίου 1940. Όλος ο ελληνικός λαός, με λιγοστές εξαιρέσεις, αντιτάχθηκε με σθένος στην Ιταλία και «πολεμούσε τη σκλαβιά». Ο Σεφέρης ταυτίστηκε με τον δίκαιο αγώνα για εθνική ανεξαρτησία που κήρυξε ο Μεταξάς και συμφώνησε με την επιλογή της Βρετανίας ως συμμάχου. Αυτό είναι το δεύτερο σημείο σύγκλισης. Ο Μεταξάς, για την κοινή γνώμη, δεν αντιμετωπιζόταν πλέον ως δικτάτορας, αλλά ως ο ισχυρός ηγέτης μιας χώρας που πολεμούσε με αυταπάρνηση.

¹⁸³ Σεφέρης Γ., «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ό. π., σ. 35.

¹⁸⁴ Ο. π., σ. 47.

Ο δημοφιλής πλέον Μεταξάς, ενώ θα μπορούσε να αποδείξει την ισχύ που κατείχε και να διαφοροποιήσει την πολιτική του καθεστώτος του, αποδείχθηκε κατώτερος των περιστάσεων. Για παράδειγμα, η λογοκρισία συνεχιζόταν. Οι εφημερίδες έγραφαν για τον πόλεμο όχι εναντίον του Άξονα, αλλά εναντίον «των στρατιωτικών δυνάμεων της Ιταλίας».¹⁸⁵ Προς τη Γερμανία συνεχιζόταν η τακτική της ουδετερότητας, μέχρι τη ναζιστική επίθεση εναντίον της Ελλάδας στις 6 Απριλίου 1941. Στο «Χειρόγραφο Σεπ. '41» ο Σεφέρης με φορτισμένο ύφος διατύπωνε την εύλογη απορία: πώς «δεν ήταν δυνατό για έναν διορατικό και γενναίο πολιτικό, που θα 'βλεπε τουλάχιστον τούτο το ολοφάνερο, πως η Γερμανία θα μας κτυπούσε».¹⁸⁶

Ο Σεφέρης μέμφεται τον Μεταξά για το ότι δεν προώθησε «τα εθνικά μας δίκαια», τη στιγμή που διέθετε ένα «κολοσσιαίο κύρος, [...] όταν η Ελλάδα μεσουρανούσε». Ο Άρτσιμπαλντ Γουέιβελ, αρχιστράτηγος των Βρετανικών Δυνάμεων στη Μέση Ανατολή (1940-1941), αναφερόταν επαινετικά στις νίκες στο αλβανικό μέτωπο.¹⁸⁷ Θα μπορούσε επομένως ο Μεταξάς να εκμεταλλευτεί τη συγκυρία, να «αφήσει τις μίζερες συζητήσεις για προκλήσεις» και ως «καλός κυβερνήτης [...] θα κοίταζε να ζητήσει και να επιτύχει από την Αγγλία να μας εξασφαλίσει τα εδάφη που μας ανήκαν, τουλάχιστο την Κύπρο και τα Δωδεκάνησα».¹⁸⁸

Ο Σεφέρης σε όλη του τη ζωή δεν απεμπόλησε, όπως φαίνεται, το μεγαλοϊδεατικό όραμα. Επειδή μάλιστα η δική του πατρίδα στη Μικρά Ασία έχει ολότελα χαθεί, ελπίζει ακόμα στην ένωση με την Ελλάδα άλλων γεωγραφικών τμημάτων στα οποία ζει ο Ελληνισμός. Καθώς το «Χειρόγραφο Σεπ. '41» έχει συντεθεί πριν το τέλος του Β' Παγκόσμιου, θεωρεί ότι η διεκδίκηση εδαφών, όπως η Κύπρος και τα Δωδεκάνησα, είναι σύμφωνη με το εθνικό Δίκαιο, αφού «τα εδάφη [...] μας ανήκαν». Κατηγορεί λοιπόν ευθέως τον Μεταξά για αδράνεια στο μείζον αυτό θέμα. Αντιθέτως, θα έπρεπε να προβάλει τις διεκδικήσεις της χώρας στους συμμάχους Βρετανούς τη στιγμή που διέθετε ισχυρό γόητρο, «μια που τα κινδυνεύαμε όλα για όλα από την 28^η [Οκτωβρίου 1940]».¹⁸⁹

Ως μεγάλο απόπημα του Μεταξά ερμήνευε ο Σεφέρης το γεγονός ότι, την ίδια στιγμή του θριάμβου, δεν έστειλε «στα σπίτια τους τούς διάφορους ανάξιους που τον περιστοίχιζαν» και αντί αυτών να τοποθετήσει συνεργάτες ικανούς, ώστε να

¹⁸⁵ Σεφέρης Γ., «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ό. π., σ. 49.

¹⁸⁶ Ό. π., σ. 54.

¹⁸⁷ Σεφέρης Γ., *Δοκίμης Γ'*, Σ. τ. Ε., σ. 303.

¹⁸⁸ «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ό. π., σ. 54.

¹⁸⁹ Ό. π., σ. 54.

συνδράμουν «στον τρομακτικό αγώνα όπου έμπαινε το Έθνος». Γνώριζε το ποιόν τους και αδράνησε. Ο Μεταξάς «δεν μπορούσε να διώξει ούτε τον περβολάρη του» εκμυστηρεύτηκε ένας φίλος στον Σεφέρη. Συνεπώς, όταν πέθανε τον Ιανουάριο του 1941 «χωρίς ν' αφήσει κανένα σχέδιο και καμιά προετοιμασία», ο υπουργός Εξωτερικών Νικόλαος Μαυρουδής και ο γερμανόφιλος βοηθός του Αλέξης Κύρου, στο όνομα της ουδετερότητας, υπονόμεισαν τη διπλωματική θέση της Ελλάδας: πιο συγκεκριμένα, απαγόρευσαν ρητά τη δημοσίευση στις εφημερίδες κάθε εθνικής διεκδίκησης, με συνέπεια η αμέτοχη στον πόλεμο Τουρκία ν' αρχίσει «το παζάρεμα». Και συμπλήρωνε ότι «τα Δωδεκάνησα θα ήταν από τώρα [1941] τούρκικα», αν πολεμούσε η χώρα αυτή «στο πλευρό της Αγγλίας».¹⁹⁰

Όσο ο Μεταξάς ζούσε, «αρνήθηκε τις ασήμαντες στρατιωτικές δυνάμεις που ήθελε να αποβιβάσει στην Ελλάδα ο Wavell», τόνιζε ο Σεφέρης. Ως στρατιωτικός θεωρούσε τη βοήθεια ανεπαρκή. Υπολόγιζε ότι απαιτούνταν τουλάχιστον δέκα βρετανικές μεραρχίες, ώστε να αποσοβηθεί η γερμανική απειλή και να διαφυλαχθούν τα βόρεια σύνορα της χώρας. Μετά τον θάνατό του, με την εκτίμηση ότι ο Χίτλερ θα επιτεθεί μέχρι τις αρχές Απριλίου 1941, αποβιβάστηκαν στην Ελλάδα περίπου 60.000 Βρετανοί, Αυστραλοί, Νεοζηλανδοί και λίγοι Κύπριοι. Όλοι ανήκαν στο Βρετανικό Εκστρατευτικό Σώμα. Ο αριθμός ήταν μικρός σε σχέση με τις αμυντικές ανάγκες της χώρας αλλά και τη γερμανική υπεροπλία.¹⁹¹

Οι ήττες των Ιταλών συνεχίζονταν, όχι μόνο στην Αλβανία, αλλά και στη Βόρεια Αφρική και την Αιθιοπία. Αυτό εξώθησε τον Χίτλερ να επέμβει. Με την «Επιχείρηση Μαρίτα», στις 22 Μαρτίου 1941, επεδίωκε την κατάληψη της ηπειρωτικής χώρας αλλά και των ελληνικών νησιών. Η γιουγκοσλαβική κυβέρνηση είχε ήδη προσχωρήσει στο Τριμερές Σύμφωνο με τις δυνάμεις του Άξονα.¹⁹² Σε αυτή την οριακή κατάσταση, λίγο πριν την επίθεση της Γερμανίας στην Ελλάδα, ο Σεφέρης απέδωσε την εικόνα του πρωθυπουργού Κορυζή ως «ανύπαρχτου», τα πρόσωπα των άλλων πολιτικών «ωχρά και κίτρινα» και περιέγραψε τις αντιδράσεις των μελών της Κυβέρνησης:¹⁹³ «στη «Μπρετάνια» η ίδια ατμόσφαιρα πανικού, όπως όλες αυτές τις

¹⁹⁰ Σεφέρης Γ., «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ό. π., σ. 55.

¹⁹¹ Δρακόπουλος Ευαγ. «Πόλεμος 1940-1941», *Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά 1936-1941*, ό. π., σ. 77.

¹⁹² Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 83.

¹⁹³ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α', 1935-1944*, Τρίτη, 25 Μάρτη [1941], ό. π., σ. 24.

μέρες, όπως πάντα σε κρίσιμες στιγμές», σε πλήρη αντίθεση με το «ηθικό του μετώπου και του λαού [που παραμένει] καταπληκτικό».¹⁹⁴

Αυτό το ηθικό δεν παρέμεινε τελικά αλώβητο. Πολλά κυβερνητικά πρόσωπα τα χαρακτήριζε «ένας ανεκδιήγητος φόβος του Γερμανού. Όπου και να γυρίσεις στους υπουργούς και τα επιτελεία, απελπιστική έλλειψη πνοής» σχολίαζε ο Σεφέρης.¹⁹⁵ Παράλληλα, ως διπλωμάτης, εξέφραζε βαθιά απογοήτευση για τη γραφειοκρατική νοοτροπία, την ανικανότητα και την ηττοπάθεια των υπουργών και των στελεχών με τα οποία συνεργαζόταν. Φαίνεται ότι τα ανώτερα κλιμάκια ήταν εμποτισμένα με περιπαθή γερμανοφοβία, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα, ώστε να αδρανούν μπροστά στις εξελίξεις. Δεν εξέλειπαν μάλιστα και τα στελέχη, τα οποία όχι απλώς ήταν γερμανοφοβικά αλλά γερμανόφιλα, όπως ο Μανιαδάκης ή ο Κύρου. «Έτσι, φτάσαμε στα γεγονότα της τελευταίας άνοιξης: υπουργοί πανικόβλητοι και σπασμωδικοί, διπλωματία χωρίς ειρμό και χωρίς υπόσταση» συμπληρώνει στο «Χειρόγραφο Σεπ. '41».¹⁹⁶

Με τα παραπάνω, ο Σεφέρης ερμήνευσε ένα από τα αίτια της ταχύτατης κατάρρευσης του μετώπου και της γερμανικής στρατιωτικής επέλασης στην Ελλάδα: την ολιγορία των ανώτατων στελεχών της κυβέρνησης και την παθητική διαχείριση της κατάστασης. Ακόμα και όταν ζούσε ο Μεταξάς και σημειώνονταν οι νίκες στο αλβανικό μέτωπο, «οι έμπιστοι» τον ρωτούσαν: «πόσο μπορούμε να κρατήσουμε; δεκαπέντε μέρες, ένα μήνα; σε λίγο εκεί θα πάμε (δηλαδή στην Κρήτη)». Φαίνεται ότι, ενώ οι πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις οδηγούνταν σε κλιμάκωση και στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, στην Ελλάδα εγκαίρως είχε συζητηθεί -τουλάχιστον- σχέδιο διαφυγής της κυβέρνησης και του βασιλιά προς το νησί, σε περίπτωση στρατιωτικής επίθεσης από άλλη χώρα. «Ωστόσο, δεν έγινε καμιά προετοιμασία, τίποτε, κάναμε το αντίθετο. [...] Χάσαμε τόσους μήνες, όχι, αδιαφορήσαμε», διαπίστωνε στο «Χειρόγραφο Σεπ. '41».¹⁹⁷

Η παραίτηση του αντιβασιλέα Παύλου στη Γιουγκοσλαβία, μετά από τη λαϊκή αντίδραση στις 27 Μαρτίου 1941, επιτάχυνε τις εξελίξεις. Οι Γερμανοί κατανίκησαν τις γιουγκοσλαβικές δυνάμεις και στις 6 Απριλίου 1941 εκδηλώθηκε η επίθεση τους εναντίον της Ελλάδας. Την ημέρα εκείνη ο Σεφέρης συνέταξε το κείμενο με τις θέσεις

¹⁹⁴ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ'*, Παρασκευή, 7 Μάρτη [1941], ό. π., σ. 36-37.

¹⁹⁵ Ό. π., Κυριακή, 9 Φεβρουαρίου [1941], σ. 20.

¹⁹⁶ Σεφέρης Γ., «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ό. π., σ. 50.

¹⁹⁷ Ό. π., σ. 51.

της κυβέρνησης και δήλωσε στους εκπροσώπους των ξένων μέσων ενημέρωσης: «Είμεθα αποφασισμένοι να ζήσωμεν ελεύθεροι ή να αποθάνωμεν». Αρχικά, στο ημερολόγιό του, απέδιδε με ενθουσιασμό τις πληροφορίες από το Γενικό Επιτελείο για την αντίσταση του ελληνικού στρατού στα οχυρά:

«Αυτό που γίνεται στη Μακεδονία –έγραφε– ξεπερνά ό,τι έχει γίνει ως σήμερα. Οι δικοί μας πολεμούν με δυνάμεις 10 φορές μεγαλύτερες. Τα μηχανικά μέσα των Γερμανών είναι 100 φορές δυνατότερα από τα δικά μας. Κι όμως, τα κορμιά των Γερμανών σωριάζονται μπροστά μας σαν σακούλια της άμμου».¹⁹⁸

Οι συνθήκες όμως μεταβλήθηκαν ταχύτατα. Ο ελληνικός στρατός, σε σύμπραξη με το Βρετανικό Εκστρατευτικό Σώμα, αδυνατούσε να προβάλει σθεναρή αντίσταση, εξαιτίας της γερμανικής υπεροπλίας στην ξηρά και στην αεροπορία. «Ο Νικολούδης γυρίζει από το Στρατηγείο σα να γυρίζει από ξόδι», ερμήνευε με μια ηχηρή παρομοίωση την οριακή στιγμή ο Σεφέρης.¹⁹⁹ Φαίνεται όμως ότι «ο υπουργός λογαριάζει πώς θα κουβαλήσει τις δεκαπέντε τόσες κασέλες του, υπηρέτριες και τα ρέστα. Για την Υπηρεσία δε φροντίζει κανείς». Στο πρόσωπο του Νικολούδη επιβεβαιώνεται η στάση που υιοθέτησαν οι περισσότεροι από τους πρώην συνεργάτες του Μεταξά. Η φυγή τους στο εξωτερικό, ακολουθώντας την εξόριστη ελληνική Κυβέρνηση, ήταν η μοναδική διέξοδος για τη σωτηρία τους. Η λειτουργία της Υπηρεσίας δεν τους απασχολούσε.²⁰⁰

«Στην κυβέρνηση νέυρα. Κανένας ψύχραιμος άνθρωπος»: με αυτή την περιεκτική φράση ο Σεφέρης προσέλαβε τα τεκταινόμενα. Ήταν η 16^η Απριλίου, λίγες ημέρες πριν επιβληθεί η Κατοχή. Ίσως ήταν αναμενόμενη μια τέτοια αντίδραση, αφού «δεν ξέρουν καλά-καλά γιατί φεύγουν και τι θα κάνουν εκεί που θα πάνε. Δεν υπάρχει κανένα σχέδιο, καμιά προετοιμασία».²⁰¹ Επιβεβαίωση αυτής της χαοτικής συνθήκης θεωρείται η αυτοκτονία του Αλέξανδρου Κορυζή στις 18 Απριλίου 1941. Ο Εμμανουήλ Τσουδερός τοποθετήθηκε τότε από τον βασιλιά νέος πρωθυπουργός.²⁰² Συγκροτήθηκε επίσης και το Υπουργικό Συμβούλιο. Ο Σεφέρης ερμήνευσε ως βεβιασμένο τον σχηματισμό της εξόριστης κυβέρνησης καθώς και τη σχετική αγωνία

¹⁹⁸ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ'*, Παρασκευή, 7 Μάρτη [1941], ό. π., σ. 36-37.

¹⁹⁹ Ό. π., Τρίτη, 8 Απρίλη [1941], σ. 52.

²⁰⁰ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ'*, Μεγάλη Τετάρτη, 16 Απρίλη [1941], ό. π., σ. 54-55.

²⁰¹ Σεφέρης Γ., «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ό. π., σ. 51.

²⁰² Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 85.

των Βρετανών: «η κυβέρνηση σχηματίζεται στο άψε-σβήσε», «τα υπουργεία περισσεύουν. Τα δίνουν όσα-όσα».²⁰³

Στις 20 Απριλίου 1941, ο διοικητής της 1^{ης} Ελληνικής Στρατιάς στην Αλβανία, στρατηγός Γεώργιος Τσολάκογλου, υπέγραψε τη συνθηκολόγηση με τον εχθρό. Δύο ημέρες αργότερα, τα απομεινάρια του Βρετανικού Εκστρατευτικού Σώματος, η νέα κυβέρνηση και ο βασιλιάς κατέφυγαν στην Κρήτη.²⁰⁴ Ο Σεφέρης με δυσκολία θα πείσει τον προϊστάμενό του τον Νικολούδη ότι πρέπει και εκείνος να φύγει από την Ελλάδα της Κατοχής. Κινδύνευε η ζωή του. Είχε κατηγορηθεί ως αγγλόφιλος. Είχε συνταχθεί υπόμνημα της γερμανικής Υπηρεσίας Ασφαλείας προς τον Υπουργό Εξωτερικών στο Βερολίνο, το οποίο αναφερόταν σε «εξουδετέρωση» του διπλωμάτη. Έστω και αν ο ίδιος δεν είχε δει το συγκεκριμένο κείμενο, διαβεβαιώσεις για την ύπαρξή του είχε λάβει από διαφόρους «ενδιαμέσους».²⁰⁵ Σε αυτή την οριακή στιγμή, ο Σεφέρης προσέλαβε ως ακραίο τον επερχόμενο κίνδυνο: «Έπειτα παραδέχτηκα πως αν μείνω οι Γερμανοί θα με αχρηστέψουν από την πρώτη μέρα».²⁰⁶

Συμπερασματικά

Η διάσωση ήταν ο κύριος λόγος της φυγής προς την εξορία, έστω και αν, όπως παραδέχεται και ο ίδιος, «ο συγχρωτισμός μ' αυτούς τους ανθρώπους μου φέρνει σηπαιμία». Είχε την πεποίθηση επίσης ότι τίποτα δεν ήταν τελεσίδικο. «Ο πόλεμος δεν πρόκειται να τελειώσει με τη μάχη στα ελληνικά χώματα».²⁰⁷ Ξεκινούσε επομένως ένας νέος αγώνας στον οποίο θεωρούσε ότι χρέος του ήταν να μετάσχει. Η διπλωματική ιδιότητα του προσέφερε τη δυνατότητα της διαφυγής και της σωτηρίας. Και ενώ ήταν δυνατόν να διαφυλάξει τον εαυτό του σε μια θέση στο εξωτερικό, μακριά από το επίκεντρο της στρατιωτικής και της πολιτικής δράσης, παρόλα αυτά, μετέβη αρχικά στην Κρήτη και στη συνέχεια στη Μέση Ανατολή ως Γενικός Γραμματέας του Υπουργικού Συμβουλίου.²⁰⁸

Μελετώντας τα *Ημερολόγια*, το ηθικό αξίωμα που προβάλλεται συχνά και κινητοποιεί τον Σεφέρη για δράση ήταν το «χρέος» και η «συνέπεια», είτε σε προσωπικά, είτε σε εργασιακά ζητήματα. Σχετιζόταν ίσως αυτό με τον τρόπο με τον

²⁰³ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α', 1935-1944*, Κυριακή, 20 Απρίλη [1941], ό. π., σ. 26.

²⁰⁴ Gerolymatos Andre, ό. π., σ. 85.

²⁰⁵ Μπήτον Ρ., *Γιώργος Σεφέρης, Περιμένοντας τον άγγελο, Βιογραφία*, ό. π., σ. 296-297.

²⁰⁶ Σεφέρης Γ., *Μέρες Α'*, Μεγάλη Τετάρτη, 16 Απρίλη [1941], ό. π., σ. 55.

²⁰⁷ Ό. π.

²⁰⁸ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Δευτέρα, 28 Απρίλη [1941], ό. π., σ. 26.

οποίο ανατράφηκε, από ένα επιτακτικό πατέρα που καθόρισε απόλυτα τις σπουδές και τις επαγγελματικές επιλογές του γιου του. Από πολύ νωρίς συνειδητοποίησε πάντως τη σημασία της πράξης και όχι της θεωρίας και αναγνώριζε ότι «η αξία του ανθρώπου στάθηκε πάντα που αγωνίστηκε μ' αυτό το νόμο της καταστροφής».²⁰⁹ Πολιτικά διορατικός, διείδε από το 1938 ότι ένας νέος γενικευμένος πόλεμος δεν ήταν τίποτε άλλο παρά μια μηχανή μαζικής αποκτήνωσης. Το διακύβευμα πλέον ήταν η διάσωση του ανθρώπου, την «εποχή των κυκλώπων».²¹⁰ Και για τον λόγο αυτό αποφάσισε να παρέμβει, από μια θέση ευθύνης, στην εξορία, ώστε να προσφέρει το μέγιστο δυνατό.

Κεφάλαιο 2^ο

Εξορία: 23 Απριλίου 1941 - 22 Οκτωβρίου 1944

Το χρονικό διάστημα που θα ανασυνθέσουμε στη συνέχεια, με βάση τις ημερολογιακές καταγραφές του Σεφέρη, ταυτίζεται με αυτό της εξορίας του από την κατοχική Ελλάδα. Καλύπτει δηλαδή την περίοδο από την 23^η Απριλίου 1941 και τη διαφυγή στην Κρήτη, μέχρι και την 22^η Οκτωβρίου 1944, όταν επιστρέφει στην απελευθερωμένη Αθήνα. Ο κειμενικές αναφορές προέρχονται από τις *Μέρες Δ' (1 Γενάρη 1941 – 31 Δεκέμβρη 1944)*, τον εκτενέστερο τόμο των ημερολογίων του, αλλά και από τον πρώτο τόμο του *Πολιτικού Ημερολογίου (25 Νοέμβρη 1935 - 13 Οκτωβρίου 1944)*. Ενώ το τελευταίο καλύπτει μια δεκαετία, οι εγγραφές πυκνώνουν και γίνονται σχεδόν συνεχείς σε όλο το διάστημα της εξορίας του διπλωμάτη.

Ζητούμενο θα αποτελέσει στη συνέχεια το πώς ο Σεφέρης επιχείρησε να ερμηνεύσει την Ιστορία των Γεγονότων: ποια από αυτά κατέγραψε, σε ποιο πλαίσιο εξελίξεων τα εξέθεσε, με ποια διαπλοκή τα συνέδεσε, ποια εικόνα τελικά διαμόρφωσε για τα τεκταινόμενα και ποια πρόσωπα «κατασκεύασε» με τον ελλειπτικό του λόγο.

Ο ίδιος χαρακτηριζόταν από τη «συνήθεια του στοχασμού». Η «συνήθεια» αυτή της εμβάθυνσης πάνω «σε αντικείμενα που αξίζουν» αποκτούσε νόημα και ουσία. Σε συγκεκριμένες περιπτώσεις όμως, το ότι «σκεπ[τόταν] υπερβολικά» μπορούσε να εκληφθεί ως «μεγάλο ελάττωμα», όταν ασήμαντα πρόσωπα ή ανώφελες καταστάσεις «εγκλώβιζαν» τη σκέψη του.²¹¹ Τα παραπάνω επιβεβαίωναν μια εγγενή (;) ιδιαιτερότητα του Σεφέρη: σε ό,τι εμπλεκόταν, με απόλυτη επιμέλεια και αδιάλειπτη φροντίδα το επιτελούσε, ακόμη κι αν ήταν μια επιβεβλημένη υπηρεσιακή εργασία. Με

²⁰⁹ Σεφέρης Γ., *Μέρες Γ'*, Τετάρτη, 12 Μάη [1937], ό. π., σ. 52-53.

²¹⁰ Ό. π., σ. 112.

²¹¹ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ'*, Κυριακή, 30 Γενάρη [1944], ό. π., σ. 322.

όποιον συσχετιζόταν διεισδυτικά τον ανέλυε, είτε αυτός ήταν πολιτικό πρόσωπο, είτε όχι. Μάλιστα, όπως ο ίδιος κατέγραφε στις *Μέρες Δ΄*, «είμαι έτσι φτιαγμένος, που θέλω το καθετί που καταπιάνομαι να το ιδώ με προσοχή, να επιμείνω, να το “φτιάξω” πραγματικά».²¹²

Ακολούθως, την «αλήθεια», όπως την «έφτιαξε» ο Σεφέρης θα ανασυνθέσουμε: από την Κρήτη στην Πρετόρια και από τη Μέση Ανατολή στην Ιταλία και την Αθήνα, ενώ παράλληλα θα εκτεθεί η δική του ερμηνεία για τα κρίσιμα πολιτικά πρόσωπα, όπως ήταν ο Τσουδερός, ο Κανελλόπουλος, ο Καρτάλης, ο Παπανδρέου, ο Γεώργιος Β΄. Τέλος, θα διερευνήσουμε τις πεποιθήσεις του για τη βρετανική πολιτική, τον Εμφύλιο (Οκτώβριος 1943 - Ιανουάριος 1944), τα Κινήματα στο στρατό (Μάρτιος 1943, Μάρτιος και Απρίλιος 1944) αλλά και τις κρίσεις του για το ΕΑΜ και το ΚΚΕ.

Κρήτη

Αρχικά, η νέα Κυβέρνηση αναζήτησε την πρόσκαιρη σωτηρία στην Κρήτη. Ο Γεώργιος Β΄ είχε τοποθετήσει ως πρωθυπουργό τον Εμμανουήλ Τσουδερό, ο οποίος ως πρώην διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδας ήταν εξέχουσα προσωπικότητα. Τα λοιπά μέλη αυτού του υπουργικού συμβουλίου αποτελούνταν είτε από πρώην υπουργούς του καθεστώτος Μεταξά, είτε από ορισμένους βενιζελικούς, οι οποίοι δεν θεωρούνταν εκπρόσωποι του ελληνικού λαού. Έτσι, ο βασιλιάς έχασε άλλη μια ευκαιρία να εγκαθιδρύσει μια εθνική κυβέρνηση, η οποία, αν και εξόριστη, θα απολάμβανε την εμπιστοσύνη του λαού κατά τα δύσκολα κατοχικά χρόνια.²¹³ Συνέβη δηλαδή το αντίθετο. Αυτό το ετερόκλητο σύνολο των υπουργών ερμηνεύει ο Σεφέρης με μια ηχηρή παρομοίωση: «οι παλιοί στυλοβάτες του καθεστώτος που είχαν εξαφανιστεί, ξεφυτρώνουν σαν τα μανιτάρια».²¹⁴

Ο Σεφέρης παρέμεινε στην Κρήτη μέχρι την Τετάρτη 14 Μαΐου 1941. Είχε οριστεί γραμματέας του Υπουργικού Συμβουλίου. Το τοπίο ήταν ειδυλλιακό, παρά τον πόλεμο. Οι Γερμανοί έκαναν διαρκείς αεροπορικές επιθέσεις. Και ενώ τμήμα του Βρετανικού Εκστρατευτικού Σώματος βρισκόταν μετά την 28^η Οκτωβρίου 1940 στο νησί, παρόλα αυτά καμιά αμυντική γραμμή δεν είχε υλοποιηθεί, ενώ είχε προβλεφθεί. «Δεν υπάρχει κανένα σχέδιο. Δεν υπάρχει καμιά προετοιμασία. Όλα πρέπει να αρχίσουν από το άλφα». «Τέλος Απρίλη, ούτε ο δρόμος από τη Σούδα στα Χανιά δεν

²¹² Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Κυριακή, 23 Μάη [1943], ό. π., σ. 291.

²¹³ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 85.

²¹⁴ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Κυριακή, 20 Απρίλη [1941], ό. π., σ. 24.

ήταν έτοιμος». ²¹⁵ Για το «πάρσιμο» τελικά της Κρήτης ευθύνονταν οι Άγγλοι και η ολιγωρία που επέδειξαν. Μάλιστα, ένας «Εγγλέζος αξιωματικός που είχε την υπηρεσία τύπου στην Αθήνα» είχε αποκάλυπτα ισχυριστεί ότι το νησί «δεν έχει και τόση σημασία» για εκείνους. ²¹⁶

Ο Σεφέρης όμως δίνει μια βαθύτερη ερμηνεία: «Η Κρήτη ήταν το άπιστο νησί, το κλίμα του δεν πήγαινε στο καθεστώς». Ήταν επίσης και η γενέτειρα του Βενιζέλου και η πλειονότητα των κατοίκων της υποστήριζε το Κόμμα των Φιλελευθέρων, ήταν αντιβασιλικοί και ομοϊδεάτες του. Εξαιτίας αυτού, ο Γεώργιος Β΄ και ο διάδοχος Παύλος ήταν φρουρούμενοι σε διαφορετικά σημεία, ενώ τον πρώην υφυπουργό Δημοσίας Ασφαλείας Κωνσταντίνο Μανιαδάκη «τον περιστοιχίζει μεγάλη ακολουθία αρματωμένη ως τα δόντια, οπλοπολυβόλα και τα ρέστα». ²¹⁷ Οι Κρητικοί μαίνονταν εναντίον της Κυβέρνησης, αλλά και της αστυνομίας και των αρχηγών της. «Πιστεύουν ότι έπεσε μεγάλη προδοσία» ότι «τα πούλησε όλα». Το ρητορικό ερώτημα «πώς να τους αποδείξεις πως έχουν άδικο» ολοκληρώνει ως κατακλείδα την παράγραφο. Η ερμηνεία λανθάνει. ²¹⁸

Ο Σεφέρης, ιδεολογικά και συναισθηματικά, αισθανόταν εγγύτητα με τον απλό λαό της Κρήτης. Άκουγε τη φωνή του. Κάποιος ντόπιος μάλιστα του αποκάλυψε ότι «έκαναν ό,τι μπορούσαν για να παραδώσουν την Ελλάδα χειροπόδαρα δεμένη στο Γερμανό». ²¹⁹ Όχι μόνο απέστειλαν προμήθειες τροφίμων στην Ελλάδα, αλλά και τα όπλα «που ήταν σαν παρηγοριά» και με τα οποία οι Κρητικοί θα αμύνονταν. Τη συνολική αδράνεια των πολιτικών προσώπων και την εμμονή της φυγής μαζί με τους Βρετανούς ο Σεφέρης την προσέλαβε ως εξής: «Αλλά δεν ήθελαν να κρατήσουν την Κρήτη, δεν ήθελαν τα νησιά, δεν ήθελαν τίποτε. Τ' άκουσμα μονάχα του Γερμανού τους νέκρωνε τα νεύρα». ²²⁰

Η «ατμόσφαιρα φευγιού» ήταν η αναδυόμενη αίσθηση. Ο Σεφέρης την απέδωσε. «Έξω οι διαδόσεις μαίνονται: Ο βασιλιάς φεύγει», «ο Τσουδερός φεύγει». Για τον προσωπικό του κώδικα αξιών η στάση της κυβέρνησης ήταν μη ηθική. Συνιστούσε προδοσία για τον λαό που πολέμησε και νίκησε στον ελληνοϊταλικό πόλεμο στο όνομα της πατρίδας. Η θυσία του ανώνυμου πλήθους βρισκόταν σε

²¹⁵ Σεφέρης Γ., «Χειρόγραφο Σεπ. '41», ό. π., σ. 51.

²¹⁶ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ'*, Κυριακή, 11 Μάη [1941], ό. π., σ. 78.

²¹⁷ Ό. π., Κυριακή, 27 Απρίλη [1941], σ. 68.

²¹⁸ Ό. π., Τετάρτη, 30 Απρίλη [1941], σ. 72.

²¹⁹ Ό. π., Τρίτη, 6 Μάη [1941], σ. 75.

²²⁰ Ό. π.

απόλυτη αντίθεση με τη στάση που υιοθέτησαν τα κυβερνητικά μέλη. Αυτοί, «άψυχοι και ανάπηροι άνθρωποι», πρότασαν το προσωπικό όφελος και σωτηρία. «Δε γυρεύουν τίποτα άλλο παρά να πετύχουν μian ήσυχη γωνιά στο εξωτερικό για να περάσουν τις μέρες του πολέμου».²²¹

Τελικά, ο Σεφέρης εγκατέλειψε το νησί στις 14 Μαΐου 1941. Ταξίδεψε για την Αλεξάνδρεια. Αισθάνθηκε «αδέσποτος» χωρίς εντεταλμένη υπηρεσία, αφού λίγες ημέρες νωρίτερα ένας δημοσιογράφος από το Ηράκλειο τοποθετήθηκε γενικός Διευθυντής του Γραφείου Τύπου.²²² Στην Κρήτη αναφέρονταν οι εγγραφές της 29^{ης} Ιουλίου και της 26^{ης} Σεπτεμβρίου 1941, στις οποίες διαπιστωνόταν η τεράστια καταστροφή που είχε υποστεί το νησί από τους Γερμανούς, σε έμψυχο και άψυχο υλικό. Για τον Σεφέρη ήταν «η Κρήτη μια μεγάλη πληγή», γιατί το «πάρσιμό» της ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα της ολιγωρίας και της αδιαφορίας που επέδειξε η Κυβέρνηση, οι Άγγλοι, το σύνολο του πολιτικού κόσμου, αλλά και οι αδρανείς καθημερινοί άνθρωποι». «Είναι αλήθεια, είμαστε όλοι μέσα στο μεγάλο φταίξιμο».²²³

Από την Αλεξάνδρεια και το Κάιρο στο δρόμο προς την Πρετόρια.

Στις αρχές Ιουνίου 1941 και μετά τη Μάχη της Κρήτης, το Ελληνικό Ναυτικό βρισκόταν αγκυροβολημένο στο δυτικό λιμάνι της Αλεξάνδρειας. Παρευρίσκονταν στην πόλη επίσης και αρκετές χιλιάδες Ελλήνων μαχητών, οι οποίοι επρόκειτο να οργανωθούν σε ταξιαρχίες. Αν και το βρετανικό υπουργείο Εξωτερικών πρότεινε την παραμονή της ελληνικής κυβέρνησης στο Κάιρο, η αιγυπτιακή δεν το αποδέχτηκε. Η Αίγυπτος, αν και «ουδέτερη», δεν επιθυμούσε με κανένα τρόπο την παρουσία, πόσο μάλλον τη μόνιμη εγκατάσταση, κυβερνήσεων εμπόλεμων κρατών.²²⁴ Η χώρα ήταν τύποις ανεξάρτητη και ουδέτερη, υπό τον έλεγχο των Άγγλων ουσιαστικά.

Ο Σεφέρης όλο τον Ιούνιο βρισκόταν είτε στην Αλεξάνδρεια, είτε στο Κάιρο, ως γενικός Γραμματέας του Υπουργικού Συμβουλίου, όσο χρονικό διάστημα δηλαδή η ελληνική κυβέρνηση παρέμενε εκεί. Στη συνέχεια, η πολιτική ηγεσία και ο βασιλιάς, αφού άφησαν στην Αίγυπτο τους επικεφαλής των τριών πολεμικών Υπουργείων, έφυγαν στις 27 Ιουνίου 1941. Με ενδιάμεσο σταθμό τη Νότιο Αφρική, έφτασαν στο Λίβερπουλ και την επομένη, στις 22 Σεπτεμβρίου στο Λονδίνο, προσφιλή προορισμό

²²¹ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ'*, Τρίτη, 6 Μάη [1941], ό. π., σ. 75.

²²² Ό. π., Τρίτη, 27 Μάη [1941], σ. 92.

²²³ Ό. π., Πέμπτη, 29 Μάη [1941], σ. 94-95.

²²⁴ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 86.

των εξόριστων ευρωπαϊκών κυβερνήσεων. Εγκαταλείποντας όμως την Ελλάδα, η κυβέρνηση απώλεσε, σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο, δύο από τα τρία στοιχεία που τη νομιμοποιούσαν: το έδαφος και τον πληθυσμό. Διατήρησε μόνο το στοιχείο της διεθνούς αναγνώρισης, για το οποίο ήδη από πολύ νωρίς οι πολιτικοί της αντίπαλοι την μέμφονταν.²²⁵ Πάντως, «από την έναρξη του πολέμου, με τη γερμανική επίθεση στην Πολωνία τον Σεπτέμβριο του 1939, μέχρι και την κατάληψη της Κρήτης τον Μάιο του 1941, έχουν συγκροτηθεί μια σειρά από κυβερνήσεις εξορίας οι οποίες εγκαθίστανται τελικά στο Λονδίνο».²²⁶

Ταυτοχρόνως, για να αποφύγει τις αιτιάσεις συνταγματικής νομιμότητας, ο Τσουδερός ανασχημάτισε την κυβέρνηση, απομακρύνοντας στελέχη του μεταξικού καθεστώτος, όπως ο Νικολούδης και ο Μανιαδάκης. Γιατί, στις καταγγελίες ότι η Κυβέρνηση Τσουδερού αποτελούσε τη συνέχεια της 4^{ης} Αυγούστου, ο τελευταίος αντέτεινε ότι η δικτατορία του Μεταξά «εξέλιπε» μετά τον θάνατό του.²²⁷ Εκείνο επομένως που κρινόταν ως ιδιαίτερα κρίσιμο θέμα δεν ήταν το πολιτειακό, αλλά ο πόλεμος και η οργάνωση των ελληνικών δυνάμεων στη Μέση Ανατολή. Στοιχείο της πολιτικής της εξόριστης κυβέρνησης συνιστούσε επίσης η διατύπωση προς τους συμμάχους των εθνικών αιτημάτων για τη Βόρεια Ήπειρο, Δωδεκάνησα, Κύπρο στο μέλλον.²²⁸

Την Κυριακή 1^η Ιουνίου 1941, στις *Μέρες Δ'*, ο Σεφέρης ερμηνεύει τις πολιτικές εξελίξεις: Βρισκόταν ακόμη στην Αλεξάνδρεια και ο Νικολούδης τον κάλεσε στο Windsor, το ξενοδοχείο που είχε μετατραπεί σε μικρογραφία της «Μεγάλης Βρετανίας» στην Αθήνα. Ο Τσουδερός είχε ζητήσει στο Υπουργικό Συμβούλιο την παραίτηση όλων των μελών του. Με εντολή του βασιλιά θα σχηματιζόταν κυβέρνηση «με πολύ λίγα πρόσωπα, λόγω των περιστάσεων». Όσοι δεν μετείχαν «θα κρατούσαν τον τίτλο και θα τους έστελναν κάπου για να έχουν ασφάλεια». Ο Τσουδερός απέστειλε τον Νικολούδη στην Πρεσβεία στο Γιοχάνεσμπουργκ μαζί με τον Σεφέρη, σε επικουρικό ρόλο, για την οργάνωση της υπηρεσίας.²²⁹

Την εντεταλμένη εργασία ερμήνευε ο Σεφέρης ως χρέος: «Αδιάφορο, πηγαίνω όπου με στείλουν», έγραφε στις *Μέρες Δ'*. Το Γιοχάνεσμπουργκ όμως, ήταν μια

²²⁵ Κατσικώστας Δ., *Ο ελληνικός στρατός στην εξορία, 1941-1944*, Αθήνα, Αλφειός, 2015, σ. 41-42.

²²⁶ Παπαστράτης Π., «Οι κυβερνήσεις εξορίας: Ένα ευρωπαϊκό φαινόμενο, στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, 1940-1945, Κατοχή – Αντίσταση*, τ. Γ1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 197-198.

²²⁷ Κατσικώστας Δ., ό. π., σ. 41.

²²⁸ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 86.

²²⁹ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ'*, Κυριακή, 1 Ιουνίου [1941], ό. π., σ. 96.

τοποθέτηση που του επιβλήθηκε από τον Τσουδερό επιτακτικά και απρόσωπα: «Μπορούσε να με ρωτήσει, πριν το πει, αν είχα όρεξη να πάω». Ο Βασίλειος Παπαδάκης, ισχυρός κατά το παρελθόν στο καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου, ανώτατο στέλεχος τώρα στο υπουργείο Εξωτερικών, επεδίωκε να προσεταιριστεί τον νέο Πρωθυπουργό παρέχοντας εκδούλευση και υποβιβάζοντας τον Σεφέρη. Η μετάθεση αυτή ήταν και εκδικητική και μη ηθική. «Το Κέντρο, [είχε γίνει] τιμάριο τώρα του Παπαδάκη».²³⁰

Με ηττοπάθεια αντιμετώπισε αρχικά τα νέα δεδομένα ο Σεφέρης. Σίγουρα δεν επιθυμούσε συνεργασία εκ νέου με τον Νικολούδη, του οποίου τον ματαιόδοξο και εγωπαθή χαρακτήρα βίωσε στο υφυπουργείο Τύπου και Προπαγάνδας. Αλλά και η θητεία στο υπουργείο Εξωτερικών με τον Παπαδάκη επικεφαλής απορρίφθηκε ως ενδεχόμενο. Όλα αυτά τον «βασάνισαν πολλές μέρες τώρα, [τον] γέμισαν θλίψη, [τον] απέλπισαν». Αισθανόταν την απόλυτη μοναξιά, μέσα σε ένα πλήθος κίβδηλων ατόμων. Στη συνέχεια όμως, η παραμονή στην Πρετόρια, με περιορισμένες επαγγελματικές υποχρεώσεις και μακριά από το μέτωπο της Μέσης Ανατολής, θα ήταν αφορμή να βρει «λίγη γαλήνη».²³¹

Η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση και η βασιλική οικογένεια αναχώρησαν από το Σουέζ στις 27 Ιουνίου 1941. Μια παράταιρη ατμόσφαιρα χλιδής επικρατούσε στο μεγάλο ολλανδικό υπερωκεάνιο, ασύμβατη με τον πόλεμο που εξελισσόταν παράλληλα. Ο Σεφέρης συνταξίδεψε επίσης. Στο παρελθόν, ποτέ δεν είχε έρθει σε τόσο στενή επαφή με τον βασιλιά, τον διάδοχο και τους πρίγκηπες. Η συνύπαρξη επιβεβαίωσε την προκατάληψη που πάντα είχε για τον θεσμό, ήδη από την εποχή του Κωνσταντίνου Α΄. Τον συρφετό των εστεμμένων «που περνοδιαβαίνει ακατάπαυτα μπροστά σου», με την ψευδαίσθηση ότι κίνδυνος δεν υφίσταται, τον ερμήνευσε υποτιμητικά ως «πριγκιπολόι». Μια αίσθηση δουλικότητας απέναντι σε αυτό εκδηλώθηκε από μέλη της εξόριστης Κυβέρνησης που αναρωτιόντουσαν «αν πρέπει κάθε φορά να υποκλίνονται».²³²

«Πλάι μας μαζεύτηκε σιγά-σιγά η βασιλική οικογένεια, πρίγκιψ Γεώργιος και πρ. Μαρία στην αρχή, ο Παύλος και έπειτα ο Βασιλιάς. Μιλούν μεταξύ τους

²³⁰ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ΄*, Κυριακή, 1 Ιουνίου [1941], ό. π., σ. 97.

²³¹ Ό. π., Κυριακή, 13 Ιουλίου [1941], σ. 121.

²³² Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Σάββατο, 28 Ιουνίου [1941], ό. π., σ. 27.

αγγλικά, γαλλικά και λίγα ελληνικά, κάποτε. Θα είμαστε, υποθέτω, γι' αυτούς, οι ιθαγενείς».²³³

Η βασιλική οικογένεια υιοθετούσε ένα σύνολο χαρακτηριστικών και αντιδράσεων εξαιτίας των οποίων συνιστούσε ένα «ξένο» σώμα για τον Σεφέρη: ο Γεώργιος Β΄, ο διάδοχος Παύλος, ο πρίγκιπας Γεώργιος με την Γαλλίδα σύζυγό του, πριγκίπισσα Μαρία Βοναπάρτη, μιλώντας «αγγλικά, γαλλικά και λίγα ελληνικά» έκαναν διακριτή την παρουσία τους σε σχέση με τους Έλληνες πολιτικούς και διπλωμάτες. Συμπεριφέρονταν σαν να απευθύνονταν «σε ιθαγενείς», δηλαδή σε απολίτιστους και, για τον λόγο αυτό, σε εύπιστους ανθρώπους που εύκολα χειραγωγούνται. Η αντίληψη αυτή είχε ενισχυθεί, καθώς τα βασιλικά μέλη για χρόνια διέμεναν στο εξωτερικό ή ήταν άλλης εθνικότητας. Για παράδειγμα, ο Γεώργιος Β΄, από το 1924 έως και την επάνοδό του το 1935 στην Ελλάδα μετά το δημοψήφισμα, διαβιούσε στο Λονδίνο σαν Άγγλος αριστοκράτης. Απέκτησε μάλιστα σχέσεις με ισχυρούς πολιτικούς και υψηλόβαθμους δημόσιους λειτουργούς, έγινε, για παράδειγμα, αποδέκτης του θαυμασμού και της εμπιστοσύνης μελών του βρετανικού υπουργείου Εξωτερικών.²³⁴ Όμως, η πολυετής αυτή απουσία από την Ελλάδα τον αποξένωσε από τον λαό της.

Ύστερα από ένα δεκαήμερο ταξίδι ως το Ντουρμπάν και τις αποπνικτικές νηνεμίες του Ισημερινού στην Ερυθρά Θάλασσα, οι συνθήκες μεταβλήθηκαν αιφνιδίως εξαιτίας του χειμώνα του νότιου ημισφαιρίου. Τη Δευτέρα 7 Ιουλίου 1941 η άφιξη του βασιλέα χαιρετίστηκε με «21 κανονιές». Στη συνέχεια, «το μπουλούκι του караβιού χωρίστηκε σε τρεις φάλαγγες»: ο βασιλιάς, ο Πρωθυπουργός και οι συνοδείες οδηγήθηκαν στην Πρετόρια. Οι υπουργοί και τα επίδοξα μέλη της Πρεσβείας στο Γιοχάνεσμπουργκ, ο διάδοχος και οι πρίγκιπες στο Cape Town. «Σκόρπισε η παρέα», αλλά οι «θανατεροί ψίθυροι στους διαδρόμους, [η] μακιαβελική σιωπή γεμάτη κακοήγη μικρόβια» αναδύονταν ως αίσθηση.²³⁵

Στην Πρεσβεία

Ο Σεφέρης για πρώτη φορά επισκέφτηκε την Πρετόρια την Κυριακή 13 Ιουλίου 1941. «Ο Τσουδερός, οι Υπουργοί του και η ακολουθία του» αναχώρησαν στις 27 του μηνός

²³³ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Δευτέρα, 30 Ιουνίου [1941], ό. π., σ. 27.

²³⁴ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 74.

²³⁵ Σεφέρης Γ., *Μέρες Α΄*, Τετάρτη, 9 Ιουλίου [1941], ό. π., σ. 118-119.

με προορισμό το Λονδίνο.²³⁶ Μέχρι να ετοιμαστεί το μικρό του διαμέρισμα, στις αρχές του Σεπτεμβρίου, διέμενε σε ξενοδοχείο. Ακολούθως, αν και το κρυπτογραφημένο τηλεγράφημα του Πρωθυπουργού με την είδηση της μετάθεσης στο Κάιρο είχε ληφθεί στις 24 Ιανουαρίου 1942, ο Σεφέρης με τη σύζυγό του Μαρώ παρέμεινε ως αρχιγραμματέας στην ελληνική Πρεσβεία μέχρι και την Πέμπτη 16 Απρίλη 1942. Ο προϊστάμενός του, ο Νικολούδης, ήταν υπεύθυνος για την καθυστέρηση αυτή, γιατί έπρεπε πρώτα να πειστεί να απαλλάξει από τα καθήκοντά του τον Γεώργιο Σεφεριάδη.

Αν και η επαφή με τον Νικολούδη ήταν διαρκής, λόγω της επαγγελματικής τους σχέσης, οι ημερολογιακές καταγραφές και αναφορές του Σεφέρη προς το πρόσωπό του είναι ελάχιστες. Για παράδειγμα, στις 14 Μαρτίου 1942, ο κύριος Θ., δηλαδή ο Θεολόγος Νικολούδης, «οργώνοντας τα γραφεία πάνω - κάτω, όπως πάντα, με δρασκελιές εγκλωβισμένου», ανακαλούσε ασήμαντα θέματα συζητήσεων. Η στάση αυτή ερμηνεύτηκε ως «βαθύτερο δράμα», ως «πληγωμένη εγωπάθεια κυκλοθυμική». Πράγματι, η σκέψη του ήταν επιφανειακή, ενώ «ο διάλογος μαζί του δεν έχει άλλο περιεχόμενο [...] παρά την προσωπική του ευθιξία ή φιλαρέσκεια». Επομένως, οποιαδήποτε συζήτηση ήταν κενή περιεχομένου και άσκοπη.²³⁷

Στην Πρετόρια οι ειδήσεις για την Κατοχή στην Ελλάδα έφταναν με μεγάλη καθυστέρηση. Συνήθως μεταδίδονταν από πρόσωπα τα οποία, είτε είχαν βιώσει τα γεγονότα, είτε τα πληροφορούνταν από τον λογοκριμένο από τους Βρετανούς Τύπο της Μέσης Ανατολής. Για παράδειγμα, ο Αμβρόσιος Τζίφος, υπουργός Εμπορικής Ναυτιλίας στο καθεστώς του Ιωάννη Μεταξά, στις 4 Νοεμβρίου 1941 αποκάλυψε τις χαοτικές συνθήκες που οδήγησαν τον Κορυζή στην αυτοχειρία, λίγες ώρες πριν τη γερμανική εισβολή. Ο Σεφέρης διαχώριζε και αξιολογούσε τις πηγές του. Τον Τζίφο τον άκουγε με προσήλωση, γιατί όσα κατέθετε συνιστούσαν «μαρτυρίες ενός αυτόπτη» και έγκυρου μάρτυρα, ο οποίος ήταν παράλληλα «ένα είδος συνδέσμου του υπουργικού συμβουλίου και της αγγλικής πρεσβείας». Συνέλεγε επίσης πληροφορίες και απόψεις σχετικές με το μεταξικό καθεστώς, ώστε να διαμορφώσει μια σφαιρική αντίληψη γι' αυτό, λίγο πριν εκθέσει και τη δική του ερμηνεία στο «Χειρόγραφο Σεπ. '41».²³⁸

Την Τετάρτη 1^η Απριλίου 1942, ο Σεφέρης πληροφορήθηκε τα γεγονότα στην κατοχική Ελλάδα και στη Μέση Ανατολή από την προφορική έκθεση ενός

²³⁶ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Κυριακή, 27 Ιουλίου [1941], ό. π., σ. 29.

²³⁷ Ό. π., Σάββατο, 14 Μάρτη [1942], σ. 42-43.

²³⁸ Ό. π., Τρίτη, 4 Νοέμβρη [1941], σ. 31-35.

αξιοματικού, του αεροπόρου Νίκη Αβέρωφ.²³⁹ Ο συγκεκριμένος αναφέρθηκε χαρακτηριστικά στον Γεώργιο Τσολάκογλου, τον πρώην στρατιωτικό διοικητή στο αλβανικό μέτωπο και τον πρώτο Πρωθυπουργό κουίσλινγκ. Ο τελευταίος «κάνει την πολιτική των Γερμανών επειδή φοβάται μήπως του πάρουν την κυβέρνηση». Παράλληλα, οι Ιταλοί διέθεταν ισχυρό στρατό, 10-15 μεραρχίες κυρίως στη Νότια Ελλάδα, για να μην σταλούν από τους συμμάχους τους στο ενεργό ρωσικό μέτωπο. Παρόλα αυτά, είχαν συγκροτηθεί «κέντρα ένοπλης αντίστασης: [...] στην Πίνδο, στη Ρούμελη (Αιτωλοακαρνανία)».

Όταν ο αξιοματικός αναφέρθηκε στο ακραία υψηλό αριθμό των νεκρών στην Ελλάδα εξαιτίας του λιμού, «500 άνθρωποι την ημέρα, 150.000 το χρόνο», ο Σεφέρης αισθάνθηκε «την ανάγκη να τα εξακριβώσει όλα αυτά». Το σίγουρο ήταν ότι η επισιτιστική κρίση αφάνιζε τον πληθυσμό, ιδιαίτερα αυτόν των αστικών κέντρων και των φτωχών συνοικιών, όπως του Πειραιά. Η πείνα προκλήθηκε αρχικά λόγω του συμμαχικού αποκλεισμού της κατεχόμενης χώρας, ώστε να καταστεί αδύνατος ο γερμανικός ανεφοδιασμός. Στη συνέχεια, η συνεχής υποτίμηση του νομίσματος ακύρωσε την αγοραστική του δύναμη και οδήγησε σε δυσθεώρητο πληθωρισμό. Τέλος, η λεηλασία των τροφίμων από τους Γερμανούς για εφοδιασμό της χώρας τους, αλλά και οι απαγορευτικές τιμές πώλησης των λίγων προϊόντων που υπολείπονταν, όξυνε στο μέγιστο βαθμό το πρόβλημα.²⁴⁰

Καθώς είχε επιβληθεί ο ναυτικός αποκλεισμός από τους Συμμάχους στην Ελλάδα, τα είδη διατροφής σχεδόν εξέλιπαν. Οι Βρετανοί, αν και αρχικά δεν ήταν πρόθυμοι να άρουν τον αποκλεισμό της χώρας, τελικά επέτρεψαν, εξαιτίας της επισιτιστικής κρίσης, τη μεταφορά τροφίμων από την Πόλη στον Πειραιά. Η Ελληνική Ένωση Κωνσταντινοπολιτών, σε συνεργασία με τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό και την Ερυθρά Ημισέληνο, ναύλωσε το 1941 το Κουρτουλούς για την τροφοδοσία της κατεχόμενης Ελλάδας. Στο διάστημα 1941-1942 έκανε τέσσερα ταξίδια. Αν και τα είδη διατροφής δεν ήταν επαρκή ή καλής ποιότητας, ήταν μια σωτηρία από τον λιμό σημαντική. Στο πέμπτο ταξίδι, τον Ιανουάριο του 1942, το πλοίο προσάραξε στη θάλασσα του Μαρμαρά και βυθίστηκε.²⁴¹

Ο Σεφέρης ερμήνευσε τη βύθιση του «Κουρτουλούς» ως το αποκορύφωμα του επισιτιστικού: «οι θάνατοι ανέβηκαν σε 2.500 θανάτους την ημέρα Αθήνα και

²³⁹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Τετάρτη, 1 Απρίλη [1942], ό. π., σ. 43-46.

²⁴⁰ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 94.

²⁴¹ Αθανασιάδη Γ., *Η πρώτη πράξη της ελληνικής τραγωδίας*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1994, σ. 148.

Πειραιά». «Υπάρχουν 400.000 συσσίτια» μόνο στην Πρωτεύουσα. «Καμιά περιουσία δεν αντέχει στα μυθώδη ποσά που γυρεύει η μαύρη αγορά». 150 δράμια κατ' άτομο την εβδομάδα αναλογούν στο ψωμί. Είχε προηγηθεί «η γνωστή υπόθεση»: το φθινόπωρο του 1941 ο Ελβετικός Ερυθρός Σταυρός απέδωσε χίλια κουτιά συμπυκνωμένου γάλακτος για τα παιδιά της Ελλάδας, από τα οποία κατασχέθηκαν 875 από τις αρχές κατοχής, για να σταλούν στη Γερμανία. Επίσης, επιτάχθηκαν όλα τα ζώα, ως λεία πολέμου. Κάποια εξαγοράστηκαν από τους ιδιοκτήτες τους. Στη συνέχεια, οι αρχές απέσπασαν και οικειοποιήθηκαν ό,τι ήταν κατασκευασμένο από σίδηρο, όπως τα αλέτρια. Τέλος, αφαίρεσαν ακόμη και τον σπόρο της πατάτας. Ούτε το λίγο λάδι που χρησιμοποιούσαν στα νησιά «για καύσιμο ύλη μαζί με μπενζίνη», επέτρεψαν να διοχετευτεί στην ηπειρωτική χώρα.

Ο Νίκης Αβέρωφ διέφυγε μέσω Τουρκίας με τεράστιες δυσκολίες. Ήδη από την πρώτη στιγμή της αποβίβασης στον Τσεσμέ, διαγραφόταν η «φρικτή κατάσταση»: οι Τούρκοι τους πρόσφυγες «τους ελήστεψαν κυριολεκτικά αρπάζοντας τα πάντα», ενώ επικεφαλής όλης αυτής της συμπαιγνίας διατελούσαν οι αξιωματικοί της «ουδέτερης» χώρας. Ο Πρόξενος της Σμύρνης μπορούσε να συμβάλει μόνο χρηματίζοντας τους μεσάζοντες. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο «Καβάσης», δηλαδή ο κλητήρας του Προξενείου, «έπαιρνε 70 λίρες από τον καθένα για να τον βοηθήσει». Τις 50 τις καρπώνονταν οι Τούρκοι αξιωματικοί ή υπάλληλοι. Μάλιστα, «πολλούς [πρόσφυγες] τους έστειλαν πείσω και τους παραδώσανε» στους Γερμανούς. Οι τελευταίοι φυλάκιζαν τους άντρες τέσσερις ή πέντε μήνες, αλλά τις γυναίκες τις άφηναν ελεύθερες. Οι Ιταλοί αντίθετα, τις οδηγούσαν στα στρατιωτικά πορνεία της Δωδεκανήσου. Ο ίδιος παρέμεινε σε στρατόπεδο για τέσσερις μήνες, γιατί ο Πρόξενος δεν διέθετε χρήματα για τη μετακίνησή του δια θαλάσσης με «μπενζίνη».

Όταν ο Σεφέρης πληροφορήθηκε την οριακή κατάσταση στην Ελλάδα και τις δυσμενείς συνθήκες στη Μέση Ανατολή, έστω κι αν ο συνομιλητής του διέθετε σοβαρότητα και «θετική φωνή», αισθάνθηκε «την ανάγκη να εξακριβώσει» όσα πληροφορήθηκε και τα κατέγραψε, δίνοντας έμφαση στην εγκυρότητα της τελικής εγγραφής. Πάντως ο λιμός, ο ακραίος υποσιτισμός στην πατρίδα, ήδη από το πρώτο έτος της γερμανικής κατοχής, αποτέλεσε μια σκέψη σταθερή για τον Σεφέρη. Κάποιες φορές στις εγγραφές εμπεριέχονται πληροφορίες ή σύντομες αναφορές με τις οποίες ερμηνεύεται το μέγεθος της κρίσης, για παράδειγμα: «οι άνθρωποι αναγκάζονται να

φάνε τα γαϊδούρια και τα σκυλιά»,²⁴² ή «ο χειμώνας [του 1943] φέρνει μια πείνα βαρύτερη από την πρώτη». ²⁴³ Χαρακτηριστικός είναι ο θυμός με τον οποίο αντιδρά στην απουσία κάθε ενσυναίσθησης, όταν κάποιος «ηλίθιος» συνεργάτης του παρουσίασε ένα φιλμ με «αποτροπιαστικές σκηνές νεκροταφείου από τον πρώτο Χειμώνα της πείνας στην Αθήνα, με φαγοπότι». ²⁴⁴

Ο Νίκης Αβέρωφ, μαζί με εκατοντάδες άλλους αξιωματικούς, πραγματοποίησε το επικίνδυνο ταξίδι μετάβασης προς τη Μέση Ανατολή, για να καταταγεί στις ένοπλες δυνάμεις της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης. Το υπουργείο Άμυνας στρατολογούσε αξιωματικούς με «φιλοβασιλικά και συντηρητικά διαπιστευτήρια». Επίσης έγιναν δεκτοί και ορισμένοι πρώην βενιζελικοί, για παράδειγμα ορισμένοι απότακτοι του κινήματος του 1935, όπως οι αδελφοί Χριστόδουλος και Ιωάννης Τσιγάντες. ²⁴⁵ Πρόσφυγες από τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου (Λέσβο, Χίο, Σάμο και Ικαρία), μαχητές από την Κρήτη και οπλίτες από τον Έβρο, οι οποίοι μέσω Τουρκίας έφτασαν στη Μέση Ανατολή, επάνδρωσαν επίσης το στράτευμα. Οι τελευταίοι ήταν δημοκρατικών πεποιθήσεων. Τέλος, τον Βασιλικό Στρατό είχαν επανδρώσει και οι Έλληνες της Αιγύπτου. ²⁴⁶

Στις τάξεις του στρατεύματος επικράτησε ο εξής διαχωρισμός: όσοι τον στελέχωσαν, από τους χαμηλόβαθμους έως τους υψηλόβαθμους, σε όλα τα σώματα του Στρατού και του Ναυτικού, διαχωρίζονταν σε δύο παρατάξεις: στην πρώτη ανήκαν όσοι υποστήριζαν την επιστροφή του Γεωργίου Β΄ και τη διατήρηση της βασιλευόμενης Δημοκρατίας, όχι απαραίτητα στην προγενέστερη μορφή της, πριν το 1936. Στη δεύτερη «μετείχαν» όσοι αντιδρούσαν στην επιστροφή του βασιλιά και απαιτούσαν, τουλάχιστον, τη διενέργεια δημοψηφίσματος για το είδος του πολιτεύματος μεταπολεμικά. Με τον παραπάνω διαχωρισμό αναβίωσε στους κόλπους του εξόριστου στρατεύματος, με δυναμικό τρόπο, το προπολεμικό δίπολο βασιλόφρονες και δημοκρατικοί. ²⁴⁷

²⁴² Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ΄*, Παρασκευή, 24 Ιουλίου [1942], ό. π., σ. 233.

²⁴³ Ό. π., Κυριακή, 14 Νοέμβρη [1943], σ. 312.

²⁴⁴ Ό. π., Παρασκευή, 19 Νοέμβρη [1943], σ. 315.

²⁴⁵ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 98.

²⁴⁶ Αθανασιάδη Γ., *Η πρώτη πράξη της ελληνικής τραγωδίας*, ό. π., σ. 85.

²⁴⁷ Κατσικώστας Δ., *Ο ελληνικός στρατός στην εξορία, 1941-1944*, ό. π., σ. 57-58.

Στη Μέση Ανατολή

Στις 25 Απριλίου 1942, ο Γιώργος Σεφέρης επέστρεψε από τη Νότιο Αφρική στο Κάιρο. Σχεδόν ένα μήνα νωρίτερα, στις 9 Μαρτίου 1942, υπογράφηκε στο Λονδίνο η ελληνοβρετανική Στρατιωτική Συμφωνία. Αυτή αφορούσε στη συγκρότηση και στην επιχειρησιακή χρησιμοποίηση των ένοπλων ελληνικών δυνάμεων στη Μέση Ανατολή, οι οποίες θα υπάγονταν πλέον στο συμμαχικό Στρατηγείο, αλλά και στη δράση των αντίστοιχων βρετανικών στην Ελλάδα.²⁴⁸ Στη συγκεκριμένη Συμφωνία, η οποία είχε προταθεί από τον υπουργό Εξωτερικών της Βρετανίας, σερ Άντονι Ήντεν, προς τον Πρωθυπουργό Εμμανουήλ Τσουδερό την 25^η Νοεμβρίου 1941, γινόταν σαφές ότι οι οποιεσδήποτε εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας και οι ανάλογες πολιτικές συμφωνίες θα ετίθεντο προς συζήτηση μετά το τέλος του πολέμου.²⁴⁹

Ο Κανελλόπουλος ως Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης

Στη Μέση Ανατολή, από τις 18 Απριλίου 1942, βρισκόταν και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Ο τελευταίος ήταν αναγκασμένος να διαφύγει από την Ελλάδα, γιατί το όνομά του συμπεριλαμβανόταν στα έγγραφα του Τζον Άτκινσον, ενός χαμηλόβαθμου Βρετανού αξιωματικού και κατασκόπου που προκαλούσε δολιοφθορές, αλλά είχε συλληφθεί και εκτελεστεί από τις δυνάμεις του Άξονα. Λίγο πριν διαφύγει στη Μέση Ανατολή, ο Κανελλόπουλος προετοίμαζε μια αντιστασιακή ομάδα που θα λειτουργούσε ως «αντίβαρο» στις αριστερές οργανώσεις που είχαν συγκροτηθεί από το ΚΚΕ.²⁵⁰

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος (1902-1986) άνηκε σε επιφανή πολιτική οικογένεια των Πατρών. Αδελφός της μητέρας του ήταν ο Δημήτριος Γούναρης, ο Πρωθυπουργός ο οποίος, αφού δικάστηκε στη «Δίκη των Έξι», εκτελέστηκε τελικά τον Νοέμβριο του 1922 ως συνυπαίτιος της Μικρασιατικής Καταστροφής. Μετά τη Νομική στην Αθήνα, ο Κανελλόπουλος ακολούθησε σπουδές Κοινωνιολογίας στη Χαϊδελβέργη.²⁵¹ Εκεί, επηρεάστηκε από τη διδασκαλία σημαντικών Γερμανών πανεπιστημιακών καθηγητών ή διανοητών, όπως ο Άλφρεντ και ο Μαξ Βέμπερ. Ήταν η περίοδος κατά την οποία στη Γερμανία αναδυόταν ο εθνικοσοσιαλισμός ως απάντηση στην καταστροφή που επέφερε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, ο

²⁴⁸ Κατσικώστας Δ., *Ο ελληνικός στρατός στην εξορία, 1941-1944*, ό. π., σ. 107.

²⁴⁹ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 89.

²⁵⁰ Ό. π., σ. 111.

²⁵¹ Κανελλόπουλος Π., *Η Ζωή μου*, Αθήνα, Γιαλλελής, 1985, σ. 13 και 25.

φιλελευθερισμός και ο Μαρξισμός. Ήταν δηλαδή η εποχή της Συντηρητικής Επανάστασης.²⁵²

Ο Κανελλόπουλος, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος (σύζυγος της Ιωάννας, αδελφής του Σεφέρη) και ο Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος συνέστησαν στην Ελλάδα τη «Σχολή της Χαϊδελβέργης», λόγω των κοινών σπουδών στη Γερμανία. Εξέδιδαν το περιοδικό *Αρχείον της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Ιδεών* από το 1929 έως το 1940, μέσω του οποίου οι τρεις διανοούμενοι επεδίωκαν να εισαγάγουν τη φιλοσοφία στην πολιτική ζωή. Ο Κανελλόπουλος, πιο συγκεκριμένα, επηρεασμένος από τον Άλφρεντ Βέμπερ και την πλατωνική φιλοσοφία, εξήρε την συμβολή ενός «χαρισματικού Ηγέτη», ικανού να καθορίσει τις ιστορικές εξελίξεις. Ομοίως, ως απάντηση στην πολιτική και ιδεολογική κρίση, τόνισε ότι τα φασιστικά καθεστάτα θα όριζαν ένα νέο δεδομένο για την ανθρωπότητα: ο φασισμός θα οδηγούσε στην αδρανοποίηση του ταξικού αγώνα και σε μία απολιτική κοινωνία, της οποίας τα μέλη τελικά θα συνεργαζόταν για χάρη του Έθνους.²⁵³

Το 1935 ο Κανελλόπουλος ίδρυσε το Εθνικόν Ενωτικόν Κόμμα και εγκατέλειψε τη θέση του Υφηγητή Κοινωνιολογίας στη Νομική Σχολή Αθηνών. Μετείχε στις εκλογές Ιανουαρίου 1936 λαμβάνοντας μικρό ποσοστό. Εκτοπίστηκε από το καθεστώς Μεταξά σε Κύθνο, Θάσο, Κάρυστο. Υπηρέτησε ως στρατιώτης στο αλβανικό μέτωπο. Καταδικάστηκε ερήμην σε θάνατο από τις κατοχικές αρχές, λόγω της αντιστασιακής του δραστηριότητας. Αφού διέφυγε στη Μέση Ανατολή, έλαβε μέρος στον ανασχηματισμό της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης. Ορκίστηκε στις 2 Μαΐου 1942 Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης, ενώ ανέλαβε το υπουργείο Εθνικής Αμύνης και το υφυπουργείο Στρατιωτικών.²⁵⁴

Τον Ιούνιο του 1942 εκδηλώθηκε η επιχείρηση «Αναδίπλωσις», εξαιτίας της εκστρατείας του στρατηγού Ρόμελ και του Afrika Korps εναντίον της Αιγύπτου και των Συμμάχων. Οι περισσότεροι Έλληνες αξιωματούχοι και πολιτικοί που βρίσκονταν στο Κάιρο μετέβησαν στην Ιερουσαλήμ για τη σωτηρία. Εκεί βρέθηκε και ο Σεφέρης. Την Τετάρτη 8 Ιουλίου 1942 ερμήνευσε την πολιτική κατάσταση και τη «συμμετοχή [Κανελλόπουλου] στην Κυβέρνηση [ως] το σπουδαιότερο γεγονός που μας συνέβηκε

²⁵² Papari Aikaterini, "Ideological Forerunners of Metaxa's regime", *Fascism 11*, ό. π., σ. 178.

²⁵³ Ό. π., σ. 178.

²⁵⁴ Κανελλόπουλος Π., *Η Ζωή μου*, ό. π., σ. 61-63.

από τον καιρό της Κρήτης. Η υποδοχή που του έγινε από τους ελληνικούς πληθυσμούς της Μέσης Ανατολής ήταν καταπληκτική και ιδιαίτερα θερμή από τους Άγγλους». ²⁵⁵

Ο Σεφέρης βρισκόταν σε συνεχή επαφή με τον Αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης. Η άφιξή του αρχικά, «τα νιάτα», «ο παλμός», «έφερε ένα ξύπνημα, μια αισιοδοξία». «Ήταν άνθρωπος της γενιάς» του, με διακεκριμένες σπουδές αλλά και πολιτική δράση. Τα προηγούμενα συνιστούσαν τουλάχιστον μια αναγκαία προϋπόθεση, ώστε να αρθεί ή να αμβλυνθεί η νοσηρότητα που απέπνεαν «οι κατεργαρέοι, [οι] ψυχοπαθείς ή «σακάτηδες» πολιτικοί και αξιωματούχοι της εξόριστης Κυβέρνησης». ²⁵⁶ Ο Σεφέρης τον αποκαλούσε αρχικά «Παναγιώτη», απόδειξη ότι τον ενέτασσε στον κύκλο των οικείων προσώπων. Είχε προτείνει μάλιστα να τον χρησιμοποιήσει ως «πολιτικό υπάλληλο», αφού διέθετε μια «πείρα εργασιακή» και δεν τον πτούσε «κίνδυνος ή κακουχία». ²⁵⁷ Μέσα σε ένα σύντομο χρονικό διάστημα όμως, ο Σεφέρης είχε αναιρέσει την προσωπική του εκτίμηση για ένα σύνολο θετικών χαρακτηριστικών που είχε αποδώσει στην αρχή στον Κανελλόπουλο. Στην εγγραφή της 7^{ης} Οκτωβρίου 1942 συγκροτεί την ψυχосύνθεσή του ως εξής:

«Έξυπνος βέβαια, χωρίς το πνεύμα της κριτικής. Ευκίνητος, γενναίος ασφαλώς, με αυταπάτηση, δραστήριος, κάποτε επιπόλαιο δραστήριος. Ευαίσθητος. Δεν ξέρεις όμως πού τελειώνει η ευαισθησία και πού αρχίζει η κεκτημένη ταχύτητα της ευαισθησίας. Ρομαντικός, χωρίς χάρη, εννοώ όχι μόνο την έμφυτη, αλλά και τη χάρη που δεχόμαστε από το Θεό. Αυτό νομίζω με ενοχλεί περισσότερο από όλα – κι αυτή η έλλειψη χιούμορ. Κι ένας πληθωρισμός στην ομιλία. Είχα σημειώσει κάποτε, όταν τον είδα ένα πρωί στου Κωστάκη, την άλλη μέρα που γύρισε από την εξορία, πως είναι άνθρωπος μιας φωνής. Είναι ο άνθρωπος ενός ρήματος. Πότε παρατηρεί; Βλέπει για πρώτη φορά κάποιον, του μιλά μισή ώρα. Ο άλλος φεύγει χωρίς ν' ανοίξει το στόμα του.

[...] Και το βράδυ, που είναι κουρασμένος, εξακολουθεί να μιλά, δεν ακούει. Είναι ένα καλάμι, αλλά είναι κι ένα κοντάρι, ολόένα τεντωμένος, εκτοξευόμενος». ²⁵⁸

Η διάψευση των προσδοκιών του Σεφέρη για τον Κανελλόπουλο αφορά αφενός στη στάση ζωής που πρεσβεύει ο πρώτος σε σχέση με τον δεύτερο, αφετέρου στον

²⁵⁵ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Τετάρτη, 8 Ιουλίου [1942], Ιερουσαλήμ, ό. π., σ. 46.

²⁵⁶ Σεφέρης Γ., *Μέρες Α'*, Παρασκευή, 26 Ιουνίου [1942], Κάιρο, ό. π., σ. 215.

²⁵⁷ Ό. π., Δευτέρα, 29 Ιουνίου [1942], Κάιρο, σ. 215-216.

²⁵⁸ Ό. π., Τετάρτη, 7 Οκτώβρη [1942], σ. 253.

τρόπο με τον οποίο οι ιδέες εξωτερικεύονται ως συμπεριφορά. Πιο συγκεκριμένα, ο Σεφέρης δεν αναιρεί ως ιδιότητα τη φιλοπατρία του Αντιπρόεδρου. Η ιδιότητα όμως αυτή εκφράζεται με γενικόλογες αναφορές και ασάφεια, με αποτέλεσμα η πολιτική δράση που προκύπτει από αυτή να είναι ασυντόνιστη. Ο Σεφέρης βιώνει στην περίπτωση του Κανελλόπουλου μια πληθωρική προσωπικότητα στα λόγια και όχι στα έργα και ένα χαρακτήρα μάλλον επιφανειακό και επίπεδο, χωρίς τη δυνατότητα της κριτικής εμβάθυνσης, δηλαδή ένα χαρακτήρα εντελώς ασύμβατο με τον δικό του: «Είμαι έτσι φτιαγμένος, που θέλω το καθετί που καταπιάνομαι να το ιδώ με προσοχή, να επιμείνω, να το “φτιάξω” πραγματικά», δηλαδή με ενδελέχεια, με συνεχή και αδιάλειπτη φροντίδα και επιμέλεια.²⁵⁹

Και ο Κανελλόπουλος διατηρούσε Ημερολόγιο. Όταν διάβασε μάλιστα αποσπάσματα στον Σεφέρη, εκείνος «μελαγχόλησε». Ερμήνευσε τη χειμαρρώδη καταγραφή σε αυτό ως μέγιστη αντίθεση στον δικό του τρόπο γραφής και σκέψης: Ο Παναγιώτης «διάβασε πάνω από 3 1/2 ώρες χωρίς διακοπή, πάνω από 100 σελίδες. [...] Ένας κόσμος πρόσωπα και πράγματα διάβηκαν μπροστά μου. [...] Κάποτε σου δίνει την εντύπωση ενός νεφελώματος». Την ίδια αίσθηση του αχανούς συγκρότησε, όταν «αντίκρυσε» την *Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος*. Δεν τη διάβασε όμως, λόγω της χαοτικής μορφής της, ενώ προβληματίστηκε για το «πώς είναι δυνατό ένας άνθρωπος να αποδέχεται και να απαντά σε τόσα πολλά;» Στην ερώτηση λανθάνει η σύγκριση με τον ολιγοπράγμονα εαυτό του.²⁶⁰

Τον Κανελλόπουλο υποστήριξε ο Σεφέρης κατά τη διάρκεια της «κυβερνητικής κρίσης» που ξέσπασε στις 14 Δεκεμβρίου 1942. Αφορμή γι' αυτή αποτέλεσε η επικείμενη δήλωση του Ήντεν στη Βουλή των Κοινοτήτων «για την ανεξαρτησία της Αλβανίας» και την ανασύσταση του κράτους της μεταπολεμικά. Ο Τσουδερός πρόβαλε μια ασθενική αντίρρηση και παρότρυνε τον Αντιπρόεδρό του να συνταχθεί και να μην αντιδράσει. Στις 14 Δεκεμβρίου ο Κανελλόπουλος απέστειλε μια βιαστική απάντηση προς τον υπουργό Εξωτερικών της Βρετανίας, στην οποία επεσήμανε τη βαθιά οδύνη που θα ένιωθε ο ελληνικός λαός «για μια τέτοια παραγνώριση», αφού οι Αλβανοί πολεμούσαν συντεταγμένα εναντίον μας. Την επομένη απέστειλε τηλεγράφημα, και μίλησε για το δίκαιο της σύμμαχης χώρας. Απέιλησε μάλιστα με την μεταστροφή της

²⁵⁹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Κυριακή, 23 Μάη [1943], ό. π., σ. 291.

²⁶⁰ Ο. π.

Ελλάδας προς τη Ρωσία και προετοίμαζε την παραίτησή του.²⁶¹ Στις 17 Δεκεμβρίου, αφού έγινε η δήλωση του Ήντεν απαίτησε «επανόρθωση» με την εξής πρόταση:

«Εφαρμόζουν τη χάρτα του Ατλαντικού για την Αλβανία που επρόδωσε τα Βαλκάνια με την ιταλική πολιτική της. [Οφείλουν] να δηλώσουν ότι οι ελληνικοί πληθυσμοί που βρίσκονται υπό ξένη διοίκηση, δηλαδή τα Δωδεκάνησα και η Κύπρος, θα αποδοθούν στην Ελλάδα».²⁶²

Ο Σεφέρης οικειοποιήθηκε τις θέσεις που στο τηλεγράφημα τονίζονταν και τις εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας. Αυτό που βίωνε ήταν η αίσθηση ότι «για τους Άγγλους δε λογαριάζουμε περισσότερο από τους τροφίμους ενός στρατοπέδου προσφύγων και τους δικούς μας ταγούς τους κυβερνά πάντα ο φόβος μην προκαλέσουν δυσμένειες».²⁶³ Αυτό το δεδομένο έπρεπε να αρθεί. Στις 28 Δεκεμβρίου 1942 ο Κανελλόπουλος μετέβη στο Λονδίνο αεροπορικώς. Μιλούσε ως «γενναίος και διορατικός πολιτικός». «Τούτη είναι η πιο μεγάλη του δοκιμασία: θα δείξει τη στερεότητα και την αντοχή του».²⁶⁴ Για τον Σεφέρη, ήταν θέμα ηθικής τάξης το να παραιτηθεί ο Αντιπρόεδρος «αν δε λάβει ικανοποίηση στο εθνικό ζήτημα. [...] Αλλιώς θα τον κατηγορήσουν για ιδιοτέλεια».²⁶⁵ Υποστηρίζοντας τον, δεν τον εξωθούσε «να κάνει τρέλες». Βέβαια, την «επιπόλαια οχλαγωγική» τακτική του την ερμήνευε ως επικίνδυνη και ασύμβατη με την κρίσιμη συγκυρία. Όμως, αν γινόταν δεκτή η παραίτηση Κανελλόπουλου, αυτό θα συνιστούσε μεγαλύτερο όφελος «στην πολιτική του καριέρα, παρά να φαγωθεί σιγά-σιγά και να κυλίσει χάμω σαν σάπιο φρούτο μέσα στη λάσπη της Μέσης Ανατολής», όπως και τελικά συνέβη.²⁶⁶

Στο Λονδίνο ο Κανελλόπουλος διέμεινε περίπου δύο εβδομάδες. «Έχει χωνευτεί για καλά στο Λονδίνο. [...] Είναι πελαγωμένος στα θυμιατίσματα των Άγγλων χωρίς να καταλαβαίνει τι κρύβεται από κάτω».²⁶⁷ Ο Σεφέρης ερμήνευσε τις δυσοίωνες πολιτικές εξελίξεις: όχι μόνο ο Αντιπρόεδρος δεν προώθησε μαχητικά την εθνική υπόθεση, αλλά αποδείχτηκε άπειρος και εύπιστος στις βρετανικές υποσχέσεις. Η αδυναμία συγκρότησης μιας συγκεκριμένης διπλωματικής προσέγγισης των εξωτερικών υποθέσεων της χώρας βάθυνε συνολικά την εξόριστη Κυβέρνηση, η οποία μεταβλήθηκε σε απόλυτο υποχείριο της Βρετανίας. Στη συγκυρία, ο Σεφέρης έθεσε το

²⁶¹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Τετάρτη, 16 Δεκέμβρη [1942], ό. π., σ. 68-71.

²⁶² Ο. π., Πέμπτη, 17 Δεκέμβρη [1942], σ. 72.

²⁶³ Ο. π., Τετάρτη, 16 Δεκέμβρη [1942], σ. 68-71.

²⁶⁴ Ο. π., Τρίτη, 29 Δεκέμβρη [1942], σ. 87.

²⁶⁵ Ο. π., Δευτέρα, 21 Δεκέμβρη [1942], σ. 78.

²⁶⁶ Ο. π., Τετάρτη, 16 Δεκέμβρη [1942], σ. 71.

²⁶⁷ Ο. π., Τετάρτη, 3 Φεβρουαρίου [1943], σ. 94.

εξής δίλημμα: «Αναρωτιέται κανείς ποιος εμπνέει περισσότερο σεβασμό: ο Τσολάκογλου στους Γερμανούς ή η Ελεύθερη Ελληνική Βασιλική Κυβέρνηση στους Άγγλους». Μάλιστα, για να αποδώσει σαφέστερα το μέγεθος της υποταγής στα βρετανικά συμφέροντα, υιοθέτησε τη δραματική ειρωνεία στον λόγο και την υπερβολή: «Έτσι που πάμε, αντί να γυρεύουμε την Κύπρο, θα ήταν πιο καθαρό [...] να ζητήσουμε προσάρτηση της Ελλάδας σ' αυτό το νησί», τη Βρετανία.²⁶⁸

Όταν επέστρεψε ο Κανελλόπουλος, δήλωσε «ευχαριστημένος που αποσοβήθηκε η κρίση» και επιχείρησε να καλύψει τους συναδέλφους του, ενώ οι Ταξιαρχίες βρίσκονταν ήδη σε αναταραχή.²⁶⁹ Γιατί, στις αρχές του 1943 η προσπάθεια να αμβλυνθούν οι εσωτερικές αντιπαραθέσεις με τη χρησιμοποίηση όλων των στελεχών του στρατού, δεν είχε επιτευχθεί ακόμη. Διαμάχες που σχετίζονταν με την υπηρεσιακή κατάσταση, την επαγγελματική κατάρτιση αλλά και τις πολιτικές πεποιθήσεις, γίνονταν όλο και πιο εμφανείς, μετά από δύο χρόνια εξορίας. Για να εξασφαλίσει ο Αντιπρόεδρος την ομαλότητα επεδίωξε την ενοποίηση της διοίκησης των μονάδων στρατού με τη συγκρότηση Επιτελείου Μεραρχίας υπό τον υψηλόβαθμο αξιωματικό Χρήστο Ζυγούρη. Ο τελευταίος υπηρετούσε και κατά την περίοδο του καθεστώτος Μεταξά. Στους αντιμοναρχικούς κύκλους του στρατεύματος εντυπώθηκε η πεποίθηση ότι ο νέος Επιτελάρχης θα προωθούσε την εκκαθάριση των δημοκρατικών, με απώτερο σκοπό, μετά την Απελευθέρωση, την επιστροφή του Γεωργίου στον θρόνο και την επιβολή δικτατορικού καθεστώτος.²⁷⁰

Η «επανάσταση» Φεβρουαρίου-Μαρτίου 1943 και η παραίτηση Κανελλόπουλου
Ο Σεφέρης, την 14^η Μαρτίου 1943, κατέγραψε το πώς βίωσε τη χρονική συγκυρία που οδήγησε τον Κανελλόπουλο σε παραίτηση. Η «επανάσταση» ξέσπασε στο στράτευμα στις 24 Φεβρουαρίου 1943. Κατά τις πρώτες ημέρες του Μαρτίου, στις δύο ελληνικές Ταξιαρχίες, που στρατοπέδευαν στην Αίγυπτο και την Παλαιστίνη, η ανταρσία γενικεύθηκε. Στις 7 Μαρτίου «χτύπησαν και πετροβόλησαν [τον Κανελλόπουλο] στο νοσοκομείο της Χεντέρας»,²⁷¹ ενώ μαχαίρωσαν τον οδηγό του.²⁷²

²⁶⁸ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Τετάρτη, 3 Φεβρουαρίου [1943], ό. π., σ. 94.

²⁶⁹ Ο. π., Κυριακή, 14 Φεβρουαρίου [1943], σ. 95.

²⁷⁰ Κατσικώστας Δ., *Ο ελληνικός στρατός στην εξορία, 1941-1944*, ό. π., σ. 180 και 184.

²⁷¹ Χεντέρα: τοποθεσία της Παλαιστίνης, 20 χιλιόμετρα βόρεια του Τελ Αβίβ, όπου στρατοπέδευε η Β' Ταξιαρχία.

²⁷² Σεφέρης, Γ. *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Κυριακή, 14 Μάρτη [1943], ό. π., σ. 97-100.

«Σε όλα τα τμήματα του στρατού υπάρχουν επαναστατικές επιτροπές από στρατιώτες, υπαξιωματικούς και αξιωματικούς». Η ανταρσία είχε εξαπλωθεί σε όλες τις βαθμίδες. «Στην αεροπορία [επικρατούσε] πολύς αναβρασμός». Το Ναυτικό βρισκόταν σε ετοιμότητα. Ο Πανσανίας Κατσώτας, διοικητής της Α΄ Ταξιαρχίας, παρέμενε σε αυτή «υπό τον έλεγχο επαναστατικής επιτροπής». Ο Αλκιβιάδης Μπουρδάρης, ο διοικητής της Β΄, είχε εκδιωχθεί από την Ταξιαρχία του, η οποία χαρακτηριζαν ως η «πιο δημοκρατική από όλες τις μονάδες».²⁷³ Θεωρούνταν «εχθρός», όπως και ο Υποστράτηγος Χρήστος Ζυγούρης.

Ο τελευταίος μετακλήθηκε στη Μέση Ανατολή από τον Κανελλόπουλο, καθώς είχε διακριθεί ως μέραρχος στον ελληνοϊταλικό πόλεμο. Ήταν επιλογή και των Βρετανών. Είχε υπηρετήσει κατά τη διάρκεια του μεταξικού καθεστώτος και χαρακτηριζόταν από συντηρητικές πεποιθήσεις. Για την επάνδρωση του Επιτελείου, στράφηκε αποκλειστικά στη φιλομοναρχική πατρία, στην Οργάνωση «Εθνική Νέμεσις». Η Αντιφασιστική Στρατιωτική Οργάνωση (ΑΣΟ) ιδρύθηκε στις 10 Οκτωβρίου 1941 με καθοδηγητή τον αριστερό αξιωματικό Γιάννη Σαλά. Επίσης, τον Δεκέμβριο του 1941 συγκροτήθηκε η Αντιφασιστική Οργάνωση Ναυτικού (ΑΟΝ) και στα μέσα του 1942 η Αντιφασιστική Οργάνωση Αεροπορίας (ΑΟΑ). Η ΑΣΟ θορυβήθηκε εντόνως με την τοποθέτηση του Ζυγούρη, ως προϊσταμένου Ταξιαρχιών που διοικούσαν από δημοκρατικούς.²⁷⁴ Αποκαλούσε τον Κανελλόπουλο, «φιλόσοφο του νεοελληνικού φασισμού» και τον κατηγορούσε για μετατροπή του στρατεύματος σε πραιτωριανή φρουρά του βασιλιά μελλοντικά.²⁷⁵

Η «επανάσταση» γενικεύτηκε ταχύτατα. Παράλληλα, ο Ουόρνερ²⁷⁶ παραδέχτηκε στον Σεφέρη «ότι δεν μπορούν (can't afford) να έχουν 25.000 άνδρες επαναστατημένους μέσα στη ΙΧ Στρατιά, αλλά η "situation is well in hand"», παρά το γεγονός ότι σκοτώθηκε «πάνω στη φασαρία ένας Άγγλος στρατονόμος». Η αναταραχή έληξε με την ήπια -σε αυτή την περίπτωση- παρέμβαση των Βρετανών. Ο Αντιστράτηγος Χολμς, επικεφαλής του σχηματισμού της Στρατιάς, σε αντίθεση με τον Ζυγούρη, δέχτηκε τη διοικούσα επιτροπή των στασιαστών και άκουσε τα αιτήματά τους: «"Κάτω οι φασίστες" και "Εκκαθάριση"- να μείνουν οι αξιωματικοί που τους εμπνέουν εμπιστοσύνη. Αλλαγή της Κυβέρνησης».

²⁷³ Αθανασιάδης Γ., *Η πρώτη πράξη της ελληνικής τραγωδίας*, ό. π., σ. 163.

²⁷⁴ Ό. π., σ. 93-94.

²⁷⁵ Κατσικώστας Δ., *Ο ελληνικός στρατός στην εξορία, 1941-1944*, ό. π., σ. 195-202.

²⁷⁶ Εντουαρντ Ουόρνερ, ήταν επικεφαλής του Νοτίου Τμήματος στο βρετανικό Υπουργείο Εξωτερικών.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Σεφέρη, ο Ουόρνερ θεώρησε «ότι πολλά από τα αιτήματα του στρατού είναι δίκαια». Ο Βρετανός διατύπωσε με έμφαση ότι η ανταρσία στις δύο ελληνικές Ταξιαρχίες πρόβαλε την ανάγκη εκδημοκρατισμού στον στρατό, αλλά αποτελούσε στην ουσία της επανάσταση εναντίον του Κανελλόπουλου και της Κυβέρνησης στο σύνολό της. Στο τέλος τόνισε την επιτακτική ανάγκη να αναλάβει τον θεσμικό του ρόλο ο βασιλιάς, να μεταβεί στις Ταξιαρχίες και να επιληφθεί ο ίδιος του προβλήματος. Ο Σεφέρης ερμήνευσε την τοποθέτηση του Ουόρνερ ως μη ρεαλιστική στην παρούσα συγκυρία. Εξαιτίας της παραμονής του στο Λονδίνο, έδρα της εξόριστης Κυβέρνησης, ο Γεώργιος δεν γνώριζε επαρκώς τα τεκταινόμενα, ούτε στην κατεχόμενη χώρα, ούτε στη Μέση Ανατολή. Το ίδιο ίσχυε και για τον Τσουδερό. Κατά την απουσία μάλιστα του βασιλιά και του Πρωθυπουργού, στο Κάιρο «ο παλαιοκομματισμός» αναβίωσε. «Όλοι εκείνοι που έκαναν τη γλώσσα τους λίμα» προωθούσαν μόνο το «προσωπικό συμφέρον, με τον πιο ελεεινό τρόπο», χωρίς κανένα σχέδιο ή πίστη, «για να τσιμπήσουν ό,τι μπορούν». Η ανικανότητα των πολιτικών προσώπων διαφαινόταν στο εξής:

«Δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν καθαρά τους όρους του σημερινού προβλήματος, ούτε αφού έγινε αυτό που έγινε: πως πρέπει ν' αποκαταστήσουμε μια για πάντα την επαφή μας και το συντονισμό μας με την Ελλάδα και να ξεκαθαρίσουμε τις κληρονομίες της 4^{ης} Αυγούστου».²⁷⁷

Επομένως, το «κίνημα» καταφερόταν εναντίον όσων είχαν ιδεολογική συγγένεια με το καθεστώς του Μεταξά και παρέμεναν στο στράτευμα. Καταφερόταν επίσης εναντίον του Κανελλόπουλου και στρεφόταν με μένος προς τον στενό του συνεργάτη Επαμεινώνδα Τσέλλο.²⁷⁸ Ο τελευταίος «έκανε πολλά λάθη»: δεν διέθετε ως συνεργάτες «τίμιους και πιστούς ανθρώπους γύρω του». Όσους είχε «τους αποκάρδιωσε». Έστειλε τον Κανελλόπουλο «στις κοχλάζουσες Ταξιαρχίες», τις οποίες οι Διοικητές «κέντριζαν» για ιδιοτελείς σκοπούς και επειδή δεν ήθελαν τον Ζυγούρη. Αλλά είχε μεταβεί σε αυτές με εντάλματα σύλληψης «σα να ήταν κανένας χωροφύλακας». Ο Σεφέρης ερμήνευσε την συμπεριφορά του Τσέλλου ως προσκόλληση σε παρωχημένες αντιλήψεις, ασύμβατες με τα νέα δεδομένα, με την εξής φράση: «ευκολία λόγου, καθαρά παλιομοραϊτική και συστήματα αντικατασκοπείας,

²⁷⁷ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Κυριακή, 14 Μάρτη [1943], ό. π., σ. 99-100.

²⁷⁸ Επαμεινώνδας Τσέλλος: Το 1935 ανέλαβε γραμματέας του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος. Στην εξόριστη κυβέρνηση Τσουδερού στο Κάιρο διετέλεσε υφυπουργός Κοινωνικής Προνοίας από τον Νοέμβριο του 1942 έως τον Μάρτιο του 1943 όταν και παραιτήθηκε.

όλα πρόχειρα και τσαπατσούλικά». Η πονηριά για εξαπάτηση ήταν επίσης ένα χαρακτηριστικό του: «Νόμιζε ότι θα τουμπάρει τον κόσμο και τουμπαρίστηκε ο ίδιος».

Αν και ο Κανελλόπουλος είχε εμφανιστεί στη Μέση Ανατολή ως ανανεωτής, σε σύντομο χρονικό διάστημα και μετά την «επανάσταση» του Μαρτίου 1943 καταποντίστηκε. Ο Σεφέρης το απέδωσε ως εξής: ο πολιτικός «δεν ήταν δημοκράτης. Δε μετρά το ανάστημα του ανθρώπου, όπως στις αρχαίες πολιτείες και τον Μακρυγιάννη». Δεν αντιλαμβανόταν δηλαδή την ελευθερία του ατόμου ως προϋπόθεση για να συγκροτηθεί κάθε δημοκρατική Αρχή, όπως αυτές των Κλασικών Χρόνων. Η προσφώνηση που χρησιμοποιούσε ήταν «Ελληνικέ λαέ», σαν να απευθυνόταν σε «ένα αφηρημένο πλάσμα». Η συγκεκριμένη φράση είχε γίνει αντικείμενο χλευασμού ακόμη και στην κατεχόμενη Ελλάδα. Ο Σεφέρης βίωνε ως «δυσφορία» ακόμη και το άκουσμα της, γιατί υποσυνείδητα τη συνέδεε με το σύνθημα του χιτλερικού Τρίτου Ράιχ «Ein Volk, ein Fuhrer».²⁷⁹ Την ερμήνευσε μάλιστα ως «υπολείμματα νεανικών επιδράσεων κάποιου που σπούδασε στη Γερμανία», οι οποίες όμως τον έβλαψαν δραματικά, γιατί ο Κανελλόπουλος τελικά ήταν «ο πιο παστρικός από όλα αυτά τα σκουλήκια»²⁸⁰ και «το εξιλαστήριο θύμα ένα σωρό παλιανθρώπων».²⁸¹

Τέλος, ηχηρό αίτημα του επαναστατημένου στρατού αποτελούσε η «φροντίδα για τους πρόσφυγες». Ειδικότερα στους τελευταίους ανήκαν όσοι κατάφεραν να διαφύγουν από την κατεχόμενη Ελλάδα προς τη Μέση Ανατολή, με «γέφυρα» τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου και τη Θράκη. Οι άνδρες στρατολογούνταν. Οι γυναίκες όμως και τα παιδιά κλείνονταν σε στρατόπεδα, μακριά από τις πόλεις και τους οικείους. Η εγκατάσταση γινόταν σε ανθυγιεινά καταλύματα, όπου οι τρόφιμοι υποσιτιζόνταν και κακοποιούνταν. Την ευθύνη για την περίθαλψη διατηρούσε μια βρετανική υπηρεσία, η MERRA. Οι Άγγλοι διοικητές όμως, επέβαλαν την απόλυτη πειθαρχία με τη συνδρομή ανδρών της ελληνικής Χωροφυλακής και σκληροτράχηλων αξιωματικών.²⁸² Ο Σεφέρης είχε ακούσει «φριχτές ιστορίες σωματεμπορίας», αλλά δεν τις είχε εξακριβώσει. Ήταν όμως αυτήκοος μάρτυρας για όσα «οι στρατιώτες φώναζαν: «Καλύτερα να πλακώνουμε εμείς τις γυναίκες μας παρά οι χωροφύλακες και οι Αραπάδες»».²⁸³

²⁷⁹ «Ein Volk, ein Reich, ein Fuhrer»: ένας λαός, ένα κράτος, ένας αρχηγός.

²⁸⁰ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Τετάρτη, 17 Μάρτη [1943], ό. π., σ. 102.

²⁸¹ Ό. π., Παρασκευή, 19 Μάρτη [1943], σ. 104.

²⁸² Αθανασιάδης Γ., *Η πρώτη πράξη της ελληνικής τραγωδίας*, ό. π., σ. 154.

²⁸³ Στρατόπεδα προσφύγων υπήρχαν στις Πηγές του Μωυσέως στην Ανατολική Έρημο, στο Χαλέπι (Συρία), Βηρυτό, Λίβανο, Παλαιστίνη, Αιθιοπία, Σουδάν, Βελγικό Κογκό και Ταγκανίκα. Ό. π., σ. 153.

Στις 14 Μαρτίου 1943 ο Γεώργιος και ο Τσουδερός μετέβησαν στο Κάιρο, για να παραμείνουν στη Μέση Ανατολή, το επίκεντρο των πολιτικών και στρατιωτικών εξελίξεων. Ο Πρωθυπουργός διαπραγματεύτηκε με τα στελέχη της ΑΣΟ τη συγκρότηση μιας νέας Κυβέρνησης με δημοκρατικό προσανατολισμό, αποδίδοντας με αυτό τον τρόπο και εκ των υστέρων στο κίνημα του στρατού χαρακτηριστικά προνοουντσιαμένου.²⁸⁴ Στις 24 Μαρτίου πραγματοποιήθηκε η ορκωμοσία. Ο Τσουδερός διατήρησε την Πρωθυπουργία και το υπουργείο Εξωτερικών, μετά την απαίτηση της ΑΣΟ, γεγονός που θεωρήθηκε αποδοχή για τον φιλελεύθερο χώρο. Αντιπρόεδρος και επικεφαλής της Υπηρεσίας Πληροφοριών τοποθετήθηκε ο δικηγόρος Γεώργιος Ρούσος, παλαιός Φιλελεύθερος και βενιζελικός. Η κρίση επέφερε την αντικατάσταση της ηγεσίας των δύο ταξιαρχιών (από τους συνταγματάρχες Ε. Παππά στην 1^η και Ι. Μπεγέτη στη 2^η), την κατάργηση της ενιαίας διοίκησής τους και τον εγκλεισμό των στρατιωτικών – συντηρητικών και αριστερών – που είχαν εμπλακεί στην αντιπαράθεση, σε στρατόπεδα συγκέντρωσης. Διενεργήθηκε επίσης έρευνα των βρετανικών Αρχών για τα αίτια της αναταραχής.²⁸⁵

Η υπεράσπιση του εαυτού

Ο Γεώργιος Ρούσος (1868-1947) ήταν ένας γηραιός πολιτικός πλέον. Ήταν δικηγόρος, είχε διατελέσει πρεσβευτής στην Ουάσιγκτον το 1817, υπουργός Εξωτερικών το 1924. Ένα χρόνο αργότερα εγκαταστάθηκε στην Αλεξάνδρεια ως δικαστικός (Εφέτης). Διακρίθηκε μάλιστα για το φιλελεύθερο δημοκρατικό πνεύμα του μεταξύ των εύπορων Ελλήνων της κοινότητας. Εκτός από «Αντιπρόεδρος [ήταν] και των Ναυτικών». «Από τους “καινούριους”», δηλαδή τους προσφάτως ορκισθέντες στη νέα Κυβέρνηση, ο μόνος που διακρινόταν «με πραγματικό νεύρο» ήταν ο Βύρων Καραπαναγιώτης, σύμφωνα με την ερμηνεία του Σεφέρη.²⁸⁶ Ο νέος υπουργός Στρατιωτικών είχε διατελέσει και στο παρελθόν υπουργός του Βενιζέλου, κατά την τετραετία 1928- 1932. Λόγω της αντιμοναρχικής ιδεολογίας του, είχε εξοριστεί στο Σουδάν, έπειτα από πιέσεις του Τσουδερού στο Foreign Office.²⁸⁷

Ο Σεφέρης συγκρότησε για τη νέα Κυβέρνησης μια εικόνα «αδυναμίας»: «ο γέροντας Ρούσος στη θέση των δύο ελεεινών ναυάρχων», δηλαδή του Αλέξανδρου

²⁸⁴ Επιβλήθηκε ουσιαστικά η θέληση των στασιαστών, χωρίς οι ίδιοι να εμπλακούν στην εξουσία.

²⁸⁵ Κατσικώστας Δ., *Ο ελληνικός στρατός στην εξορία, 1941-1944*, ό. π., σ. 195-223.

²⁸⁶ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Τετάρτη, 24 Μάρτη [1943], ό. π., σ. 109-110.

²⁸⁷ Κατσικώστας Δ., *Ο ελληνικός στρατός στην εξορία, 1941-1944*, ό. π., σ. 222.

Σακελλαρίου και του Επαμεινώνδα Καββαδία. Οι τελευταίοι παρουσιάζονταν «στον απληροφόρητο κοσμάκη σαν άνθρωποι πυγμής». Στην πραγματικότητα όμως, κατά τη «στάση» του στρατού που προηγήθηκε της κυβερνητικής αλλαγής, το Ναυτικό βρισκόταν σε απόλυτο αναβρασμό. Νέος υπουργός, «για να αναλάβει την αεροπορία», τοποθετήθηκε ο Σοφοκλής Βενιζέλος, ερχόμενος από τις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου υπηρετούσε ως Στρατιωτικός Ακόλουθος στην Πρεσβεία. Ο Κανελλόπουλος, εκτοπισμένος, «έμοιαζε μαινόμενος» κατά του Τσουδερού.²⁸⁸

Ο Πρωθυπουργός με πλάγιο τρόπο επεδίωξε να απομακρύνει τον Σεφέρη από την υπηρεσία στο Κάιρο. Απέστειλε τον διπλωμάτη Δημήτριο Νικολαρεΐζη «βαλτό» και «φωνογράφο» του Τσουδερού, με πρόταση μετάθεσης μακριά από τη Μέση Ανατολή, «για να έχει την ανεξαρτησία του».²⁸⁹ Στην αρχή έγινε λόγος για την Τεχεράνη, αλλά στη θέση τοποθετήθηκε ένας πρώην συνεργάτης του Κανελλόπουλου. Από τα μέσα Απριλίου 1943 άρχισε ένας «πόλεμος νεύρων» για τον Σεφεριάδη. Στις 18 του μήνα έλαβε υπογεγραμμένη διαταγή να μεταβεί στην Άγκυρα ως «Σύμβουλος της Πρεσβείας».²⁹⁰ Αυτή η μετάθεση ισοδυναμούσε με υποβιβασμό, γιατί η ουδέτερη Τουρκία βρισκόταν μακριά από το επίκεντρο των εξελίξεων.

Ο Νικολαρεΐζης συνιστούσε ένα «περίεργο μείγμα, μισός χαλασμένος και μισός γερός». Ως πειθήνιο όργανο του Τσουδερού ορισμένες φορές υπερέβαλε και βρισκόταν εκτεθειμένος.²⁹¹ Ήταν ο «χαφιάς» του. Αυτή τη δουλικότητα της συμπεριφοράς και τη διπλοπροσωπία του κρατικού υπαλλήλου την απέδωσε ο Σεφέρης ως «μασκαραλίκια». Ήταν μια «ελεεινή κατάσταση όπου όλος ο κόσμος κάνει ματσαράγκες και σε καρφώνει με το στιλέτο στους διαδρόμους των ξενοδοχείων». Επειδή ο Σεφέρης δεν έγινε υποτακτικός του Πρωθυπουργού, ερμήνευσε τη μετάθεση υποβιβασμού ως αήθη επίθεση εις βάρος του.

Εκείνο που προκάλεσε στον Σεφέρη εσωτερικό θυμό αρχικά και έκδηλη οργή στη συνέχεια ήταν ο λόγος για τη μετακίνησή του στην Άγκυρα: τον αποκαλούσαν «φασίστα», γιατί διετέλεσε συνεργάτης του Νικολούδη στην Πρεσβεία στην Πρετόρια.²⁹² Η βαθύτερη ερμηνεία ήταν η εξής: «η μετάθεσή [τ]ου οφείλεται στον Τσουδερό που μανουβράρισε με τέτοιο τρόπο ώστε να φανεί ότι προέρχεται από τους ανθρώπους της νέας κατάστασης. “Το Γραφείο Τύπου θα ξεκαθαριστεί από τους

²⁸⁸ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Τετάρτη, 24 Μάρτη [1943], ό. π., σ. 109-110.

²⁸⁹ Ό. π., Σάββατο, 3 Απρίλη [1943], σ. 112-113.

²⁹⁰ Ό. π., Κυριακή, 18 Απρίλη [1943], σ. 119.

²⁹¹ Ό. π., Κυριακή, 23 Μάη [1943], σ. 121.

²⁹² Ό. π., Τρίτη, 6 Απρίλη [1943], σ. 114.

φασίστες” λένε οι άνθρωποί του». Ο Πρωθυπουργός για να αμαυρώσει ακόμη περισσότερο τον υφιστάμενό του, κατέφυγε στην προπαγάνδα. Κείμενα δυσφήμισης, επικριτικά προς τον Σεφέρη, δημοσιεύτηκαν στην συντηρητική «Τσουδεροβασιλική» εφημερίδα *Φως* του Μπονάρου.²⁹³

Στην πρόκληση αυτή ο Σεφέρης αντέδρασε σθεναρά. Για εκείνον η κατηγορία ότι ήταν «φασίστας» ήταν βαρύτατη μομφή. Ο ίδιος ήταν στο παρελθόν θερμός υποστηρικτής του Βενιζέλου. Εκτός αυτού, τον Φασισμό και τον Ναζισμό τους είχε βιώσει ως δεδομένη πραγματικότητα, ως ολοκληρωτικά καθεστώτα που προκάλεσαν ένα Παγκόσμιο Πόλεμο. Τη λέξη «φασίστας» την ερμήνευε ως ακραίο συντηρητισμό με εξουσιαστική πυγμή και πρόθεση καταστροφής. Απαίτησε λοιπόν να δει τον Ρούσσο. Ενώπιόν του επικαλέστηκε ηθικές αξίες, όπως την ανθρωπιά, την τιμιότητα και τη δικαιοσύνη, οι οποίες συγκροτούσαν την προϋπόθεση για τη δική του πράξη. Τις ίδιες ηθικές αρχές πρόβαλε στον Αντιπρόεδρο ως κριτήριο δικαίωσης για την ακραία δυσφήμιση που αντιμετώπιζε.²⁹⁴

Ο Ρούσσος δεν γνώριζε τίποτα. Αντίθετα, πληροφόρησε τον υφιστάμενό του για τη φήμη ότι «εξεδηλώθη[τε] σ’ αυτή την κυβερνητική κρίση ως δημοκρατικός». Επίσης, πρότεινε να αναφέρει την ιδιότητα του ως Αντιπροέδρου για την «επανόρθωση» της κατάστασης που ο Τσουδερός είχε προκαλέσει.²⁹⁵ Στις 22 Μαΐου ο Σεφέρης επέδωσε στον Ρούσσο επιστολή η οποία παρουσίαζε την ισχυρή αγανάκτηση του γράφοντος, όχι τόσο για την ανεπιθύμητη μετάθεση στην Άγκυρα, αλλά για την «εναντίον του εκστρατεία των ψιθύρων». Απαιτούσε μάλιστα την πλήρη αθώωσή του, ενώ παρέθεσε τις πεποιθήσεις του, υιοθετώντας την υπηρεσιακή μορφή της ελληνικής:

«Αι πολιτικά ιδέαι μου δεν είναι βεβαίως δικτατορικά, αλλά ούτε καν δημοκρατικά αριστοκρατικά, είναι λαοκρατικά. Πιστεύω δηλαδή ότι η ανωτέρα τάξις εις την Ελλάδα έχει από ετών χρεωκοπήσει και ότι η μόνη πολιτική που έχει ελπίδας να επιτύχη είναι εκείνη που θα ημπορέση να δημιουργήση νέα στελέχη και νέους ηγέτες προερχομένους από τα σπλάχνα του λαού. Η πολιτική εκείνη που [...] θα προσπαθήση να απελευθερώση κοινωνικώς, οικονομικώς και εθνικώς τον λαόν μας. Αυταί είναι με ολίγας

²⁹³ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α’*, Τρίτη, 13 Απρίλη [1943], ό. π., σ. 117.

²⁹⁴ Ό. π., Τετάρτη, 7 Απρίλη [1943], σ. 115.

²⁹⁵ Ό. π.

λέξεις αι πολιτικάί μου πεποιθήσεις, την οποίαν [έτσι στο πρωτότυπο] δεν αποκρύπτω, ούτε απέκρυψα».²⁹⁶

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο όρος «λαοκρατία» αποτελούσε και την πολιτική γραμμή του ΕΑΜ. Οι Έλληνες κομμουνιστές όμως, προσδιόριζαν την έννοια ως συνδυασμό της αντιφασιστικής ιδεολογίας με τη μαζική κινητοποίηση και τον έλεγχο της δημόσιας ζωής από το Κόμμα.²⁹⁷ Ο Σεφέρης την εκλάμβανε ως προϋπόθεση για να σωθεί η χώρα από τη χρεωκοπημένη ανώτερη τάξη, αφού από τον λαό θα προέρχονταν τα ικανά στελέχη, οι νέοι ηγέτες. Η ιδεολογική ταύτιση ήταν μερική. Ο Σεφέρης δεν εμπιστευόταν και δεν υποστήριζε κανένα κόμμα.

Την Τρίτη 25 Μαΐου, ο Σεφέρης συνάντησε πάλι τον Ρούσσο. Ο τελευταίος τον περιέβαλε «με εμπιστοσύνη και σιγά-σιγά φιλία», αποδεικτικό στοιχείο ιδεολογικής εγγύτητας. Ενώ εκκρεμούσε η μετάθεση στην Άγκυρα, γιατί δεν είχε παρουσιαστεί ακόμη ο αντικαταστάτης του, ο Αντιπρόεδρος αποκάλυψε ότι είχε θέσει ο ίδιος ευθέως το θέμα της παραμονής του διπλωμάτη Σεφεριάδη στο Κάιρο στον Τσουδερό ο οποίος «δεν του έδωσε απάντηση». Η κατάσταση ήταν «κωμικοτραγική»: επιβεβαίωνε την απουσία ακόμα και της στοιχειώδους ενημέρωσης του Ρούσσου από τον πολιτικό του προϊστάμενο και καταδείκνυε τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούσε συνολικά η Κυβέρνηση.²⁹⁸ Τελικά, με πρωτοβουλία του Ρούσσου, καταργήθηκε το Υπουργείο Προπαγάνδας. Στην νέα Κεντρική Υπηρεσία Τύπου ο Σεφέρης τοποθετήθηκε ως Γενικός Διευθυντής.²⁹⁹

«Αντάρτες στη Μέση Ανατολή»³⁰⁰

Το Εκτελεστικό Ειδικών Επιχειρήσεων (Special Operations Executive, SOE) αποτελούσε σχέδιο του Ουίνστον Τσόρτσιλ, ώστε «να βάλει φωτιά στην Ευρώπη» μέσα από ένα δίκτυο πρακτόρων. Στην κατεχόμενη Ελλάδα έδρασε ως ειδική μυστική στρατιωτική υπηρεσία των Βρετανών με σκοπό την κατασκοπεία, τον ανταρτοπόλεμο και τις δολιοφθορές των δυνάμεων του Άξονα.³⁰¹ Το ότι προετοίμαζε σαμποτάζ και αντίσταση προς τους κατακτητές, οδήγησε αναπόφευκτα το SOE να υποστηρίζει

²⁹⁶ Μπήτον, Ρ., *Γιώργος Σεφέρης, Περιμένοντας τον άγγελο, Βιογραφία*, ό. π., σ. 336-337.

²⁹⁷ Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν, Μια παγκόσμια ιστορία του ελληνικού κομμουνισμού*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2023, σ. 244.

²⁹⁸ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Τετάρτη, 7 Απρίλη [1943], σ. 115.

²⁹⁹ Ο. π., Παρασκευή, 4 Ιουνίου [1943], σ. 122.

³⁰⁰ Τίτλος ποιήματος του Γ. Σεφέρη, «Τα Περιστερία» 5. 9. – 24. 10. 1943, *Τετράδιο γυμνασμάτων Β'*, βλ., Επίμετρο.

³⁰¹ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 79.

μυστικά δημοκρατικά και αριστερά δίκτυα στα αστικά κέντρα αλλά και ομάδες ανταρτών στα βουνά. Η Βρετανική Στρατιωτική Αποστολή (BMM), στην οποία θήτευσαν οι συνταγματάρχες Έντμουντ Μάιερς (1942-1943) και Κρις Γούντχαους (1943-1944) συγκροτήθηκε για να υλοποιηθεί η συγκεκριμένη στρατηγική.³⁰²

Έτσι, η βρετανική εξωτερική πολιτική επικεντρωνόταν αφενός στη στρατιωτική σκοπιμότητα, με τη συνεργασία των αντιστασιακών ομάδων που θα προκαλούσαν δολιοφθορές στον Άξονα, αφετέρου στο να διατηρήσουν την Ελλάδα στη σφαίρα επιρροής της Βρετανίας.³⁰³ Για να επιτευχθεί το τελευταίο, το βρετανικό υπουργείο Εξωτερικών και η βρετανική Μυστική Υπηρεσία Πληροφοριών (Secret Intelligence Service, SIS) υποστήριζε τον μονάρχη αλλά και τους πιστούς του βασιλιά Γεωργίου Β΄, δηλαδή όσους ήταν αντίθετοι στις αντιστασιακές οργανώσεις με τις οποίες το SOE συνεργαζόταν. Συνεπώς, σε όλη τη διάρκεια του πολέμου, η ευδόση των πολιτικών στόχων προσέκρουε στη στρατιωτική στρατηγική.³⁰⁴

Στις 27 Σεπτεμβρίου 1941 ιδρύθηκε στην κατεχόμενη Ελλάδα το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (Ε.Α.Μ) από εκπροσώπους του ΚΚΕ, του Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΣΚΕ), της Ένωσης Λαϊκής Δημοκρατίας (ΕΛΔ) και του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδας (ΑΚΕ). Με βάση το καταστατικό, στόχοι του ήταν η απελευθέρωση της χώρας και η διεξαγωγή ελεύθερων εκλογών, όταν τελείωνε ο Πόλεμος.³⁰⁵ Τον Φεβρουάριο του 1942 η ηγεσία του ΚΚΕ απέστειλε στα βουνά πράκτορες, ώστε να αρχίσει η ένοπλη αντίσταση. Στις 22 Μαΐου συγκροτήθηκε από τον Άρη Βελουχιώτη ο Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός (ΕΛΑΣ). Αρχικά, το πεδίο δράσης του περιοριζόταν στην Κεντρική Ελλάδα. Επίσης, η συμμετοχή ανδρών στο αντάρτικο σώμα δεν ήταν μαζική στην αρχή. Μόνο κατά τα τέλη του 1942 οι μαχητές αυτοί μονιμοποίησαν την παρουσία τους στις δυσπρόσιτες ορεινές περιοχές. Ήταν μερικές εκατοντάδες.³⁰⁶

³⁰² Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 101.ξ

³⁰³ Λίγο πριν την εγκαθίδρυση του μεταξικού καθεστώτος τον Αύγουστο το 1936 η Ιταλία επιτέθηκε στην Αβησσυνία (Οκτώβριος 1935). Αυτό αποτέλεσε απειλή για την παραμονή των Βρετανών στην Αίγυπτο και την κυριαρχία του Βασιλικού Ναυτικού στην ανατολική Μεσόγειο. Το γεγονός αυτό οδήγησε σε αναθεώρηση της στρατηγικής σχέσης τους με την Ελλάδα. Οι Άγγλοι επικεντρώθηκαν εκ νέου στα ελληνικά ζητήματα.

Gerolymatos Andre, ό. π., σ. 73.

³⁰⁴ Ό. π., σ. 91-92.

³⁰⁵ Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν, Μια παγκόσμια ιστορία του ελληνικού κομμουνισμού*, ό. π., σ. 204.

³⁰⁶ Ό. π., σ. 208.

Λίγες ημέρες νωρίτερα, στις 9 Σεπτεμβρίου 1941, μια ομάδα βενιζελικών αξιωματικών ίδρυσε τον Εθνικό Δημοκρατικό Ελληνικό Σύνδεσμο (ΕΔΕΣ). Πολλοί νεοσύλλεκτοι ανήκαν στους απότακτους του κινήματος του 1935. Η αντιστασιακή οργάνωση ως κύρια επιδίωξη όριζε αρχικά την εγκαθίδρυση Δημοκρατίας και τασσόταν σφόδρα κατά της μοναρχίας. Επεδίωκε δηλαδή, να καλύψει την απουσία πολιτικής εκπροσώπησης στο φάσμα μεταξύ του κομμουνισμού και του προπολεμικού δημοκρατικού χώρου, κάτι το οποίο δεν συνέβη. Συγκεκριμένα, και στον ΕΔΕΣ, όπως και στον ΕΛΑΣ, δεν μετείχαν εκπρόσωποι των παραδοσιακών πολιτικών κομμάτων. Ακόμη και το Κόμμα των Φιλελευθέρων αρνήθηκε την υποστήριξη.³⁰⁷

Στον Ναπολέοντα Ζέρβα οφειλόταν η πρωτοβουλία για τη συγκρότηση του ΕΔΕΣ. Ο κατ' όνομα ηγέτης ήταν ο Νικόλαος Πλαστήρας, υποστηρικτής του Βενιζέλου και εξόριστος στο Παρίσι, μετά το αποτυχημένο πραξικόπημα του 1935 στο οποίο ηγήθηκε. Επειδή ο Πλαστήρας συνδέθηκε με τον ΕΔΕΣ, απώλεσε τη φήμη του ακομμάτιστου ηγέτη και θεωρήθηκε πολιτικός εχθρός. Και αυτό γιατί ο Ζέρβας στερούνταν αξιοπιστίας. Ήταν μάλλον καιροσκόπος, παρά αφοσιωμένος δημοκράτης.³⁰⁸ Αποδεικτικό στοιχείο του τελευταίου συνιστούσε η πλήρης ιδεολογική μεταστροφή του: Τον Μάρτιο του 1943 ο Σεφέρης διάβασε ένα «πιστοποιημένο ακριβές [κείμενο] από τον Βρετανό αξιωματικό που ενεργούσε στην Ελλάδα». Σε αυτό ο Ζέρβας δεχόταν να αναβληθεί η συζήτηση για το καθεστωτικό, χαιρετούσε τον Γεώργιο Β' και «(το σπουδαιότερο) αν η Αγγλία νομίζει ότι είναι ανάγκη να γυρίσει ο Βασιλεύς χωρίς να ρωτηθεί ο λαός, δέχεται να μην πολεμήσει αυτή την άποψη».³⁰⁹

Εκτός από το ΕΑΜ και τον ΕΔΕΣ, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε στην Αντίσταση η Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση (ΕΚΚΑ), η οποία ιδρύθηκε τον Νοέμβριο του 1942. Ο Γεώργιος Καρτάλης συνεργάστηκε με τον βενιζελικό συνταγματάρχη του Πυροβολικού Δημήτριο Ψαρρό, απότακτο επίσης του κινήματος του 1935, για το «αυτονόητον εθνικών καθηκον» δηλαδή «την οργάνωσιν εθνικής αντιστάσεως». Η συγκρότηση της ΕΚΚΑ υποστηρίχθηκε από το περιβάλλον του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού, ώστε να αναπτυχθούν αντιστασιακές οργανώσεις εκτός του ΕΑΜ. Τον Απρίλιο του 1943 δημοσιεύτηκε το Καταστατικό του οποίου συντάκτης ήταν μάλλον ο Καρτάλης. Σε αυτό τονίστηκε η μορφή του πολιτεύματος: «η μεταπολεμική Ελλάδα πρέπει να εγκαθιδρύσει ολοκληρωμένη Λαοκρατούμενη

³⁰⁷ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 117.

³⁰⁸ Ό. π., σ. 118.

³⁰⁹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Σάββατο, 20 Μάρτη [1943], ό. π., σ. 106.

Δημοκρατία», ενώ αναφέρθηκε η έννοια της «κοινωνικοποίησης», σε αντιδιαστολή προς την «κρατικοποίηση».³¹⁰

Την ίδια περίοδο η ΕΚΚΑ συγκρότησε αντάρτικο σώμα, το Σύνταγμα Ευζώνων 5/42, με βάση εξόρμησης την Παρνασσίδα, ιδιαίτερη πατρίδα του Ψαρρού. Καθώς το Σύνταγμα 5/42 συγκρούστηκε σχεδόν αμέσως με τον ΕΛΑΣ, τον Μάιο του 1943, οδηγήθηκε αναγκαστικά στην αυτοδιάλυση. Η ΕΚΚΑ όμως, ήταν το μόνο μη ΕΑΜικό ένοπλο τμήμα στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας, με ιδιαίτερη απήχηση στον αστικό κόσμο για μια ουσιαστική αντιστασιακή δράση.³¹¹ Μέρος του σχεδιασμού της ΕΚΚΑ πραγματοποιήθηκε στο σπίτι του Κωνσταντίνου και της Ιωάννας Τσάτσου, στο οίκημα της οδού Κυδαθηναίων, όπου διέμενε και ο Σεφέρης πριν από τον πόλεμο.³¹² Η οργάνωση επανασυγκρότησε το Σύνταγμα 5/42, με επιμονή τόσο του Κατάρη, όσο και του Αρχιεπίσκοπου Δαμασκηνού.

Το SOE έκανε ρίψεις από αέρος με πολεμοφόδια και ελαφρύ εξοπλισμό στις μικρές αρχικά ομάδες του ΕΛΑΣ. Η επιχείρηση είχε οργανωθεί από τον «Οδυσσέα», έναν Έλληνα προσκείμενο φιλικά προς τους κομμουνιστές και εκπαιδευμένο από τους Βρετανούς. Και ο ΕΔΕΣ λάμβανε εφόδια από το SOE. Και οι δύο οργανώσεις χρηματοδοτούνταν με μεγάλα ποσά χρυσών λιρών. Η οικονομική ενίσχυση συνιστούσε σημαντικό αίτιο, ώστε το SOE να επιδιώξει την καθοδήγηση των αντάρτικων μονάδων. Όταν όμως αντιλήφθηκε ότι ο ΕΛΑΣ ελεγχόταν από το ΚΚΕ, επιχείρησε να τον περιορίσει. Αξιωματικοί τοποθετήθηκαν στα κύρια αντάρτικα σώματα, ως σύνδεσμοι του SOE, για τον έλεγχο των ανταρτών και τον συντονισμό της παρεχόμενης βοήθειας.³¹³ Πάντως, στις 25 Νοεμβρίου 1942, η συνεργασία του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ με την ομάδα Χάρλινγκ του Έντμουντ Μάιερς οδήγησε στην ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου.

Η ανατίναξη αυτή είχε μικρό αντίκτυπο στις πολεμικές επιχειρήσεις των Συμμάχων στη Βόρεια Αφρική, γιατί ήδη ο Ρόμελ υποχωρούσε. Παρείχε όμως υλικό προπαγάνδας για το πλήγμα στις δυνάμεις του Άξονα, στην κατεχόμενη Ευρώπη, και ενίσχυσε το κύρος του SOE. Επίσης, η ανατίναξη απετέλεσε το μοναδικό γεγονός στο οποίο έδρασαν από κοινού οι αντιστασιακές οργανώσεις.³¹⁴ Η αντιπαράθεση μεταξύ

³¹⁰ Νικολακόπουλος Ηλίας, «Γεώργιος Κατάρης: Ο πολιτικός που αδικήθηκε από την εποχή του», εφ. *Τα Νέα*, 15. 1. 2000. <https://www.tanea.gr/2000/01/15/greece/afierwma-o-ellinikos-20os-aiwnas-ta-proswpa-78/> (τελευταία ανάκτηση την 1^η Σεπτεμβρίου 2023).

³¹¹ Ο. π.

³¹² Μπήτον, Ρ., *Γιώργος Σεφέρης, Περιμένοντας τον άγγελο, Βιογραφία*, ό. π., σ. 342.

³¹³ Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν*, ό. π., σ. 208-209.

³¹⁴ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 122.

αυτών υπέβηκε και εκφράστηκε με την διάλυση από τον ΕΛΑΣ στις 3 Μαρτίου 1943 της ομάδας Κωστόπουλου - Σαράφη στη Θεσσαλία, της ομάδας του Παπαϊωάννου (ΕΔΕΣ) στο Θέρμο Αγρινίου και συνεχίστηκε με την πρώτη επίθεση εναντίον της ΕΚΚΑ του Συνταγματάρχη Δημητρίου Ψαρρού (14. 05 1943). Το ζητούμενο - βραχυπρόθεσμα- ήταν να κατισχύσει ο ΕΛΑΣ στον αντιστασιακό αγώνα, ώστε μακροπρόθεσμα το ΕΑΜ να προβληθεί ως ο αδιαφιλονίκητος φορέας εξουσίας στην μεταπολεμική Ελλάδα.³¹⁵

Η Βρετανική Στρατιωτική Αποστολή (BMM) άρχισε να εμπλέκεται όλο και πιο διακριτά στα πολιτικά ζητήματα της Ελλάδας. Ως προς το επιχειρησιακό μέρος, ο Μάιερς έπεισε το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και άλλες αντιστασιακές ομάδες να αποδεχτούν τη συνεργασία με τη BMM. Κατά συνέπεια, στις αρχές Ιουλίου 1943, από τις αντιπροσωπίες του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, του ΕΔΕΣ και της ΕΚΚΑ συγκροτήθηκε στο Περτούλι το Κοινό Γενικό Στρατηγείο Ανταρτών (ΚΓΣΑ). Με το Σύμφωνο των Εθνικών Ομάδων, όπως επισήμως ονομάστηκε η συμφωνία, ενισχύθηκε η θέση του Μάιερς ο οποίος έχαιρε της ιδιαίτερης εκτίμησης του βρετανικού υπουργείου Εξωτερικών. Η προσωρινή ανακωχή στις εχθροπραξίες του ΕΛΑΣ με τις άλλες ομάδες αντίστασης, ήταν το αντιστάθμισμα για την αναγνώριση του ΕΛΑΣ ως συμμαχικής δύναμης με κύρος και νομιμότητα.³¹⁶

Ο Σεφέρης, στις 26 Ιουλίου 1943, ερμήνευσε την καθαίρεση του Μουσολίνι, μετά τη συμμαχική απόβαση στη Σικελία, με την εξής περιεκτική φράση: «σήμερα ξυπνώντας η εφημερίδα: MUSSOLINI A DEMISSIONNE με υπέρογκα κεφαλαία».³¹⁷ Η Απελευθέρωση της Ελλάδας και της Ευρώπης από τις δυνάμεις του Άξονα ήταν ζήτημα χρόνου, με δεδομένη την «άνευ όρων» συνθηκολόγηση της Ιταλίας (8 Σεπτεμβρίου 1943). Η μελλοντική νίκη των Συμμάχων όμως, για το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και τους δημοκρατικούς, εμπεριείχε τον κίνδυνο της επιστροφής της εξόριστης ελληνικής Κυβέρνησης και του βασιλιά Γεωργίου Β΄, ενδεχόμενο για το οποίο αντιδρούσαν σφοδρά. Οι κομμουνιστές στην Ελλάδα έτρεφαν την ελπίδα ότι η Σοβιετική Ένωση θα προστάτευε τους «συντρόφους» της. Μάλιστα, η εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, το επίσημο έντυπο του ΚΚΕ, στα μέσα Ιουλίου 1943 διακήρυξε ότι ο Κόκκινος Στρατός προέλαυνε νικηφόρα και ότι θα έφτανε μέχρι τα Βαλκάνια. Σε αυτό το πλαίσιο κορυφώθηκε η

³¹⁵ Κατσικώστας Δ., *Ο ελληνικός στρατός στην εξορία, 1941-1944*, ό. π., σ. 266.

³¹⁶ Gerolymatos, Andre, ό. π., σ. 126-127.

³¹⁷ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ΄*, Δευτέρα, 26 Ιουλίου [1943], ό. π., σ. 300.

καχυποψία του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ προς την ελληνική και βρετανική Κυβέρνηση και το αντίστροφο.³¹⁸

Τον Αύγουστο του 1943 ο Μάιερς είχε συντονίσει τη μεταφορά στο Κάιρο από την Ελλάδα μιας αντιπροσωπείας από τις μεγαλύτερες οργανώσεις της Αντίστασης. Στις 10 Αυγούστου 1943, με πρωτοβουλία του SOE, μετέβησαν στη Μέση Ανατολή ο Ανδρέας Τζήμας, ο Πέτρος Ρούσος, ο Ηλίας Τσιριμώκος και ο Κων/νος Δεσποτόπουλος από το ΕΑΜ (οι δύο πρώτοι ηγετικά στελέχη του ΚΚΕ), ο Κομνηνός Πυρομάγλου από τον ΕΔΕΣ και ο Γεώργιος Καρτάλης από την ΕΚΚΑ. Ο φιλελεύθερος Γεώργιος Εξηντάρης εκπροσωπούσε τα πολιτικά κόμματα.³¹⁹ «Οι Άγγλοι το ονόμα[σαν] αυτό “συμπτωματικό γεγονός”». Η ελληνική Κυβέρνηση αιφνιδιάστηκε, «αφού ούτε καν [την] προειδοποίησαν για τον ερχομό των αντιπροσώπων των ανταρτών». Τα μέλη της συζητούσαν «το αιώνιο ζήτημα του Βασιλιά». Στο δίλημμα τι θα συμβεί, αν με την επιστροφή του Γεωργίου Β΄ στην Ελλάδα «τον αποδοκιμάσει ο λαός», ο Ουίλσον³²⁰ απάντησε περιεκτικά και με σαφήνεια: «Θα επιβάλω την τάξη». Η φράση συνιστούσε προοικονομία για το πώς θα χειρίζονταν την ελληνική υπόθεση οι Βρετανοί, αμέσως μετά την Απελευθέρωση της χώρας. Μόνο ο Αντιπρόεδρος Ρούσος πρόβαλε το ρητορικό ερώτημα: «Δε φτάνει το αίμα που χύσαμε;»³²¹

Με την ανασυγκρότηση του 5/42, η ΕΚΚΑ θεωρήθηκε υπολογίσιμη δύναμη μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων στην κατεχόμενη Ελλάδα και ο Καρτάλης μετείχε στην αντιπροσωπεία προς την κυβέρνηση Τσουδερού. Μετέφερε νέα από την Ελλάδα. Γνώριζε επίσης καλά την Ιωάννα, αδελφή του Σεφέρη, και του τηλεφώνησε για να συναντηθούν.³²² Ο Καρτάλης (1908-1957) προερχόταν από τη σημαντικότερη πολιτική οικογένεια του Βόλου. Ο ίδιος γεννήθηκε στην Αθήνα. Έζησε τα παιδικά του χρόνια στη Γενεύη, όπου ολοκλήρωσε τη Μέση Εκπαίδευση. Αν και έγινε δεκτός στο Πολυτεχνείο της Ζυρίχης, σπούδασε οικονομικά στα Πανεπιστήμια του Μονάχου και της Λειψίας και στο London School of Economics, με ειδίκευση στη Δημόσια Οικονομία και Κοινωνιολογία. Τέλος, στο Κίελο, παρακολούθησε μαθήματα στο Ινστιτούτο για την Παγκόσμια Οικονομία. Όλες αυτές οι σπουδές επιβεβαίωναν την ευφυΐα του. Αποτελούσαν όμως και την προϋπόθεση να ασχοληθεί με την πολιτική.

³¹⁸ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 127.

³¹⁹ Κατσικώστας Δ., *Ο ελληνικός στρατός στην εξορία, 1941-1944*, ό. π., σ. 269.

³²⁰ Ουίλσον Μέτλαντ: στρατηγός, Γενικός Διοικητής στις επιχειρήσεις της Μέσης Ανατολής.

³²¹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Παρασκευή 20 Αυγούστου [1943], ό. π., σ. 123.

³²² Σεφέρης Γ., *Μέρες Α΄*, Πέμπτη, 12 Αυγούστου [1943], ό. π., σ. 303.

Το 1933 ο Καρτάλης επέστρεψε στην Ελλάδα, για να αναλάβει την εκπροσώπηση του Καρταλικού κόμματος, σύμφωνα με την οικογενειακή παράδοση. Στις εκλογές του Ιουνίου 1935 εξελέγη βουλευτής με το Λαϊκό Κόμμα. Το 1935 μάλιστα διετέλεσε υφυπουργός Εθνικής Οικονομίας στην κυβέρνηση του Παναγή Τσαλδάρη και στη συνέχεια, στην κυβέρνηση του Γεωργίου Κονδύλη, θήτευσε στο υπουργείο Εργασίας. Στις εκλογές του Ιανουαρίου 1936, μετά την επιστροφή του Γεωργίου Β', ο Καρτάλης επανεξελέγη πρώτος βουλευτής στην εκλογική περιφέρεια Λαρίσης - Μαγνησίας, με το Εθνικό Λαϊκό Κόμμα του Ιωάννη Θεοτόκη. Την περίοδο του καθεστώτος Μεταξά όμως, ο ιδεολογικός προσανατολισμός και οι πολιτικές θέσεις του Καρτάλη διαφοροποιήθηκαν εκ βάθρων: ενώ ήταν βασιλόφρων, έγινε θιασώτης της αβασίλευτης δημοκρατίας. Ο Μεσοπόλεμος ήταν εξάλλου μία μεταίχμιακή συγκυρία, κατά την οποία πολλές ιδέες, συχνά ακραίες, έρχονταν στο προσκήνιο, ενώ τα άτομα βρίσκονταν μπροστά σε κρίσιμα διλήμματα. Ήταν επίσης το χρονικό διάστημα κατά το οποίο άρχισε η φιλία του με τον Σεφέρη.³²³

Παρόλο που η σχέση τους στο παρελθόν δε φαίνεται να ήταν πολύ στενή, κατά το διάστημα της παραμονής της αντιπροσωπείας στο Κάιρο δημιουργήθηκε ένας ισχυρός δεσμός μεταξύ του Καρτάλη και του Σεφέρη. Στις 20 Αυγούστου 1943 ο κυβερνητικός υπάλληλος επισκέφθηκε το "Eden House", όπως το «βάπτισε» ο ίδιος, δηλαδή το ξενοδοχείο "Shepherd's", το πιο κοσμικό και κομψό κέντρο του Καΐρου, «όπου κατοίκισαν τους αντάρτες». Ο Καρτάλης ήταν «άρρωστος, με πολύ δυνατό πυρετό, (ίσως τύφο), τρομερά αδύνατος και [έπινε] το καταπέτασμα». Αν και ασθενής, το ισχυρό του πνεύμα διακρινόταν: ήταν «συνάμα, κατά πολύ, το πιο γερό μυαλό μέσα στους άλλους». Ξεχώριζε επίσης για την πολυεπίπεδη και αναλυτική σκέψη του: «ανταρτοπόλεμος, πολιτική και ψυχανάλυση, όλα μαζί», γίνονταν θέματα προς συζήτηση. Όμως, σε κάποιες περιπτώσεις ήταν «τόσο διαλυτικός, τόσο διχασμένος», στο όριο της επίπληξης. Επίσης, ήταν ο μοναδικός που έθεσε «το πολύ απλό ερώτημα: Ως πού θα αφήσουν οι σύμμαχοι τους Ρώσους να προχωρήσουν;»³²⁴ Ο Καρτάλης είχε εγκαίρως και πρώιμα συνειδητοποιήσει τη συμμαχική πολιτική και ήταν πεπεισμένος ότι η Μεγάλη Βρετανία δεν θα απεμπολούσε τα στρατηγικά της συμφέροντα στην Ελλάδα για χάρη της Σοβιετικής Ένωσης.

³²³ Νικολακόπουλος Ηλίας, «Γεώργιος Καρτάλης: Ο πολιτικός που αδικήθηκε από την εποχή του», εφ. *Τα Νέα*, 15. 1. 2000, ό. π.

³²⁴ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ'*, Κυριακή, 22 Αυγούστου [1943], ό. π., σ. 303-304.

Στο “Eden House” και στο διαμέρισμα όπου διέμενε η αντιπροσωπεία, επικρατούσε μια αίσθηση αναμονής, χωρίς πραγματική προσδοκία. Οι αντάρτες κάθονταν αργόσχολοι. Και αυτό γιατί, ενώ είχε αποφασιστεί «από το στρατηγείο» να επιστρέψουν στα ελληνικά βουνά, στο αεροδρόμιο και την τελευταία στιγμή γύρισαν πίσω την αντιπροσωπεία με «τούτον τον χαρακτηριστικό επίλογο: “You are now here at the request of the Greek Government”».³²⁵ Έτσι παρέμειναν στο Κάιρο μέχρι τις 15 Σεπτεμβρίου 1943.³²⁶ Το πολιτειακό θέμα μονοπώλησε τη συζήτηση, αλλά οι τελικές αποφάσεις απείχαν κατά πολύ από τις αρχικές προσδοκίες.

Με την άφιξή τους στο Κάιρο, οι αντιπρόσωποι των ανταρτών, τα Κόμματα του Δημοκρατικού συνασπισμού και ο Κανελλόπουλος, απαίτησαν την παραμονή του βασιλιά εκτός Ελλάδας, μέχρι τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος για το Πολιτειακό μετά την Απελευθέρωση. Απαιτήθηκε επίσης η εξόριστη ελληνική Κυβέρνηση να συμπεριλάβει τρεις αντιπροσώπους από τις αντιστασιακές οργανώσεις. Αυτό θα επιβεβαίωνε στην πράξη τη συνεργασία μεταξύ των δύο πλευρών. Καθώς μάλιστα το Υπουργικό Συμβούλιο εκτίμησε ότι το αίτημα των αντιπρόσωπων εξέφραζε την πλειονότητα του ελληνικού λαού, η διαπίστωση αυτή οδήγησε τον Γεώργιο Β΄ σε πλήρες αδιέξοδο. Έτσι, αυτός απέστειλε ένα «φιλικό ερώτημα» προς τους Άγγλους. Στις 3 Σεπτεμβρίου 1943 υπήρξαν δύο απαντήσεις: «Η μία από τον Churchill που έχει την έννοια: Καβάλα τ’ άλογό σου και τράβα μπρος, εδώ είμαι, και η άλλη, περισσότερο “διπλωματική” από την αγγλική κυβέρνηση».³²⁷ Στις 7 Σεπτεμβρίου και ο Αμερικανός Πρόεδρος Ρούσβελτ εκδήλωσε την υποστήριξή του στον Έλληνα μονάρχη. Με αυτό ως δεδομένο, ο Τσουδερός διαφοροποίησε τη στάση του και τόνισε στην αντιπροσωπεία ότι ήταν μάταιη η περαιτέρω επιμονή της. Επανήλθε στη σταθερή πολιτική του θέση ότι τα εσωτερικά προβλήματα της χώρας θα επιλύονταν μετά την Απελευθέρωση.³²⁸

Η εκτροπή των διαπραγματεύσεων από την άρνηση της εξόριστης ελληνικής Κυβέρνησης και των Άγγλων να αποδεχθούν τις απαιτήσεις της αντιπροσωπείας των ανταρτών, κατέδειξε στην πράξη την αντιφατική πολιτική μεταξύ του SOE και του βρετανικού υπουργείου Εξωτερικών. Καθώς ο Τσόρτσιλ δυναμικά στήριζε τον Γεώργιο Β΄, με την πεποίθηση ότι η Ελλάδα και η Ευρώπη έπρεπε να επιστρέψει στο

³²⁵ Σεφέρης Γ., *Μέρες Α΄*, Κυριακή, 22 Αυγούστου [1943], ό. π., σ. 304.

³²⁶ Ο. π., Τετάρτη, 15 Σεπτεμβρίου [1943], σ. 307.

³²⁷ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Παρασκευή, 3 Σεπτεμβρίου [1943], ό. π., σ. 123-124.

³²⁸ Κατσικώστας Δ., *Ο ελληνικός στρατός στην εξορία, 1941-1944*, ό. π., σ. 270-271.

προγενέστερο του πολέμου status quo, αυτή προβλήθηκε τελικά ως μοναδική πολιτική επιλογή, δηλαδή η ανεπιφύλακτη ενίσχυση του Έλληνα βασιλιά.³²⁹ Στην κατεχόμενη χώρα, οι αριστεροί και οι δημοκρατικοί ηγέτες διέβλεπαν πλέον την πρόθεση της βρετανικής πολιτικής να επιβάλει τον Γεώργιο Β΄. Για το ΕΑΜ και το ΚΚΕ ο μόνος τρόπος να αποτρέψει μια τέτοια εξέλιξη, αλλά και να διατηρήσει τον έλεγχο στη μεταπολεμική ελληνική πραγματικότητα, ήταν η επικράτησή του στην Αντίσταση. Ο εμφύλιος αποτελούσε επιτακτική ανάγκη για την κυριαρχία του ΕΛΑΣ.³³⁰

Εμφύλιος

Οι συγκρούσεις μεταξύ του ΕΛΑΣ με τις άλλες αντιστασιακές ομάδες και κυρίως με τον ΕΔΕΣ, ξέσπασαν στις 9 Οκτωβρίου 1943. Στις 24 του μήνα ο Σεφέρης πληροφορήθηκε την είδηση: «Εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα - εδώ τέλειο χάος».³³¹ Στην εξόριστη Κυβέρνηση στο Κάιρο κανείς, «εκτός από τον Τσουδερό», δεν είχε «σαφή ιδέα» για την αιματοχυσία των ανταρτών μεταξύ τους. Και ενώ ο πόλεμος διαρκούσε τόσο, «από τα μέσα Σεπτεμβρίου», σύμφωνα με την πληροφορία που διαχειρίστηκε ο Σεφέρης, κανένας δεν μερίμνησε για την εξέλιξή του: «ούτε Εγγλέζοι ούτε Έλληνες». Αποτέλεσμα αναπόφευκτο ήταν «μια τέλεια ασυναρτησία».³³²

Οι Βρετανοί έφεραν μέγιστο μερίδιο ευθύνης για τον Εμφύλιο στην Ελλάδα. Ο Σεφέρης ερμήνευε την πολιτική τους ως «καμώματα». Αυτό συνέβαινε και στην περίπτωση της Σάμου, η οποία άνηκε στη σφαίρα ελέγχου της Ιταλίας. Πριν την άνευ όρων συνθηκολόγηση της τελευταίας (08. 09. 1943), η στρατιωτική ισχύς στο νησί ανερχόταν σε μερικές χιλιάδες Ιταλών και διακοσίων περίπου Γερμανών. Κατά την αποχώρηση της ιταλικής Διοικήσεως, το ΕΑΜ της Σάμου έκανε διαπραγματεύσεις και εξασφάλισε τα όπλα «παίρνοντάς τα από τους Ιταλούς».³³³ Αυτό ενίσχυσε «τους αντάρτες, όλους Εαμίτες [...] που από 500 στις μέρες της κατοχής έγιναν τώρα, καθώς λένε, 2.000». Ως «ασυναρτησία» προσλαμβάνεται από τον Σεφέρη η επιλογή των Βρετανών να «αρνούνται να δεχθούν την πρόταση της κυβέρνησης να στείλει αξιωματικό και να κάνει ταχτική στρατολογία», ώστε να συγκροτηθεί ένα αξιοπόλεμο σώμα για την υπεράσπιση της Σάμου.³³⁴

³²⁹ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 128-129.

³³⁰ Ό. π., σ. 128.

³³¹ Σεφέρης Γ., *Μέρες Α΄*, Κυριακή, 24 Οκτώβρη [1943], ό. π., σ. 310.

³³² Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Κυριακή, 24 Οκτώβρη [1943], ό. π., σ. 125.

³³³ Αθανασιάδης Γ., *Η πρώτη πράξη της ελληνικής τραγωδίας*, ό. π., σ. 214.

³³⁴ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Κυριακή, 24 Οκτώβρη [1943], ό. π., σ. 125.

Η απουσία ελληνικών δυνάμεων στη Σάμο και στα Δωδεκάνησα προβληματίσε την εξόριστη κυβέρνηση, αλλά και τις Ένοπλες Δυνάμεις στη Μέση Ανατολή, οι οποίες επιθυμούσαν να συμπράξουν στην απελευθέρωση περιοχών με ισχυρό ελληνικό στοιχείο. Ο αρχιστράτηγος Ουίλσον επιβλήθηκε στον Τσουδερό, με το σαθρό επιχείρημα ότι οι νέοι σύμμαχοι, οι Ιταλοί, θα θίγονταν. Οι Βρετανοί αρχικά αρνήθηκαν την εμπλοκή. Την άμυνα στα νησιά θα αναλάμβαναν οι αντιστασιακές ομάδες, σε συνεργασία με τις υπάρχουσες ιταλικές δυνάμεις.³³⁵ Για τον Σεφέρη η σύμπραξη με τον πρώην εχθρό ερμηνεύτηκε ως ασύμβατη, σε σχέση με όσα είχε βιώσει στο παρελθόν. Αποτελούσε ένα νέο δεδομένο, το οποίο έπρεπε να αναλυθεί εις βάθος και να αιτιολογηθεί. Η πρώτη αντίδραση για την είδηση ήταν η emphatic προβολή της: «Σήμερα το πρωί τίτλοι στις εφημερίδες: “Οι Γερμανοί στη Λέρο. Βρετανικά και Ιταλικά στρατεύματα την υπερασπίζουν.” Υπογραμμίζω εγώ, Ιταλικά, μάλιστα».³³⁶

Τελικά, οι Βρετανοί επέτρεψαν στα τέλη Νοεμβρίου 1943 την αποστολή τριακοσίων ανδρών του Ιερού Λόχου στη Σάμο, με πρωτοβουλία και υπό την ηγεσία του Χριστόδουλου Τσιγάντε. Λίγο νωρίτερα, τον Οκτώβριο, είχε μεταβεί στο νησί ο υπουργός Κοινωνικής Προνοίας της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης, Εμμανουήλ Σοφούλης, και ο συνταγματάρχης Αλκιβιάδης Μπουρδάρας. Εξαιτίας της σφοδρής αντεπίθεσης των Γερμανών, κυρίως με αεροπορικούς βομβαρδισμούς, αποφασίστηκε στις 17 Νοεμβρίου η στρατιωτική εκκένωση της Σάμου. Το γεγονός απέδειξε για τους Βρετανούς τον πλημμελή σχεδιασμό των επιχειρήσεων για την κατάληψη των νησιών του Αιγαίου. Ως προς την πολιτική διαχείριση, η αगाστή συνεργασία στη διοίκηση του νησιού των Ιταλών με τις αντιστασιακές ομάδες αποτελούσε ένα νέο δεδομένο και μια απρόσμενη εξέλιξη. Αν εφαρμοζόταν κάτι ανάλογο μετά την Απελευθέρωση, θα αποτελούσε οδηγό ομαλής πολιτικής μετάβασης σε κάθε περιοχή της Ελλάδας.³³⁷

Κάθε τόσο, όλο τούτο το διάστημα, καταστροφές στην Ελλάδα. Οι Γερμανοί ξολοθρεύουν τα πάντα στην ύπαιθρο. [...] Έπειτα η τραγωδία της Κως, έπειτα οι καταστροφές στην Κέρκυρα από τις γερμανικές εμπρηστικές μπόμπες, τώρα η καταστροφή της Λέρος και η Σάμος που περιμένει τη σειρά της – και το ρώτημα αν θα μείνει τίποτα όρθιο στον τόπο, σαν τελειώσει τούτο το γλέντι.³³⁸

³³⁵ Κατσικώστας Δ., *Ο ελληνικός στρατός στην εξορία, 1941-1944*, ό. π., σ. 310.

³³⁶ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ'*, Παρασκευή, 12 Νοέμβρη [1943], ό. π., σ. 312.

³³⁷ Κατσικώστας Δ., ό. π., σ. 314-315.

³³⁸ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ'*, Κυριακή, 14 Νοέμβρη [1943], ό. π., σ. 312.

Ως «γλέντι» απέδωσε ο Σεφέρης την κορύφωση της καταστροφής του πολέμου, με θύμα κυρίως τον άμαχο πληθυσμό. Η «συμμαχική νοοτροπία» απέβλεπε στην «οικονομία ανθρώπων», αλλά μόνο των Βρετανών. Οι στρατηγοί τους, με δεδομένο ότι η Γερμανία θα ηττηθεί, βρίσκονταν ασφαλείς στη Μέση Ανατολή «και αφιερώνουν τον καιρό τους σε διάφορα monkey tricks». Σε μια press conference, διατυπώθηκε η άποψη ότι οι πληθυσμοί υποφέρουν ιδιαίτερα σε «μέτωπα», όπως «το αντάρτικο στη Γιουγκοσλαβία, το αντάρτικο στην Ελλάδα, το κουρσάρικο στο Αιγαίο κλπ.». Η απάντηση του αξιωματικού, «με ύφος πολύ προστατευτικό», ήταν: «Πόλεμος γίνεται και κάποιος πρέπει να υποφέρει. Ποιος; Οι διάφοροι natives φυσικά». Η αίσθηση που βίωσε ο Σεφέρης ήταν αυτή ενός ανθρώπου «εξανδραποδισμένου», ενώ και η Ελλάδα αποτελούσε ομοίως «εξανδραποδισμένο Έθνος», υποχέριο.³³⁹

Χαρακτηριστικό παράδειγμα, απόδειξη της χειριστικής στάσης των Βρετανών, αποτελούσε και «η τέλεια άγνοια, όπου μας κρατούν, των ελληνικών πραγμάτων». Η ηχηρή παρομοίωση «δεν είμαστε τίποτα άλλο εδώ παρά αγγεία για να ρίχνουν μέσα τις ευθύνες» απέδιδε, για τον Σεφέρη, την πλήρη αβουλία της ελληνικής πλευράς.³⁴⁰ «Μας έχουν καταντήσει στο τελευταίο σκαλί του εξευτελισμού» και παρόλα αυτά, ούτε ο βασιλιάς, ούτε η Κυβέρνηση «δεν τους τα χτυπάει στα μούτρα».³⁴¹ Οι δημοσιογράφοι προσπαθούσαν να καταλάβουν τι συμβαίνει, «κάτω από τις πληροφορίες που τους δίνουν τα αγγλικά γραφεία». Συχνά, επισκέπτονταν τον Γενικό Διευθυντή Τύπου Γεώργιο Σεφεριάδη, ο οποίος δεν επιβεβαίωνε τίποτα. Τους παρέπεμπε στις «αγγλικές υπηρεσίες», αφού οι ελληνικές είχαν «κρατηθεί σε τέλεια άγνοια συστηματικά».³⁴²

Ο Σεφέρης ως ευθύνη των Βρετανών προσλάμβανε «την ασυνάρτητη οργάνωση του ανταρτοπολέμου στην Ελλάδα». Σε αυτό λάνθανε η διαμάχη μεταξύ του SOE και του υπουργείου Εξωτερικών της Μεγάλης Βρετανίας. Το πρώτο θεωρούσε αναγκαία προϋπόθεση, για να καθλωθούν οι γερμανικές μεραρχίες στα Βαλκάνια, την ισχυρή Αντίσταση. Πίστευε μάλιστα ότι η επίμονη πολιτική στήριξη προς τον Γεώργιο Β' από το Foreign Office, συνιστούσε ανασταλτικό παράγοντα για την εξάπλωση και άλλων αντάρτικων δυνάμεων, ιδιαίτερα του ΕΑΜ ΕΛΑΣ. Για τον Σεφέρη, που βίωνε τα γεγονότα διερευνώντας τα ως διπλωμάτης και όχι ως στρατιωτικός, οι εξελίξεις φαίνονταν προδιαγεγραμμένες: «Οπωσδήποτε εκείνο που ξεκαθαρίζει ολοένα

³³⁹ Σεφέρης Γ., *Μέρες Α'*, Κυριακή, 14 Νοέμβρη [1943], ό. π., σ. 312-313.

³⁴⁰ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Δευτέρα, 25 Οκτώβρη [1943], ό. π., σ. 125.

³⁴¹ Ό. π., Κυριακή, 24 Οκτώβρη [1943], σ. 125.

³⁴² Ό. π., Τετάρτη, 27 Οκτώβρη [1943], σ. 128.

σαφέστερα είναι ότι η “επίσημη” πολιτική στην Ελλάδα γίνεται ολοένα και πιο αντιεαμική, αντίθετα μ’ αυτό που γίνεται στη Γιουγκοσλαβία». ³⁴³

Η «αντιεαμική πολιτική» εκφράστηκε με τη «χρεοκοπία της προσπάθειας του Σεπτεμβρίου», όταν δηλαδή καταρρίφθηκε κάθε πιθανότητα να συγκροτηθεί «μια ενιαία κυβέρνηση του μέσα και του έξω ελληνισμού». Τότε, οι διαπραγματεύσεις των έξι ανταρτών, του «αντιπροσώπου» των πολιτικών κομμάτων του δημοκρατικού χώρου Γεώργιου Εξηντάρη και της εξόριστης κυβέρνησης του Καΐρου, οδηγήθηκαν σε πλήρες αδιέξοδο. Γι’ αυτό το δυσχερές αποτέλεσμα, ο Σεφέρης πολλά πρόσωπα προσέλαβε ως υπαίτια και διερεύνησε εις βάθος τα δεδομένα. Αυτά συνιστούσαν τελικά μία πολυπρισματική πραγματικότητα:

Για την πλήρη κατάρρευση των συνομιλιών και το αδιέξοδο τον Σεπτέμβριο του 1943, ευθύνονταν κατ’ αρχάς «τα κόμματα της Αθήνας». «Τα κόμματα της Αθήνας», «για λόγους στενά εγωιστικούς», δηλαδή ψηφοθηρικούς, και με την προσδοκία να ανακτήσουν την προπολεμική τους ισχύ, επέλεξαν τον «αδοκίμαστο» Γεώργιο Εξηντάρη να μετάσχει στις κρίσιμες διαπραγματεύσεις. ³⁴⁴ Ο τελευταίος, παλαιός Φιλελεύθερος με ήσσονα δράση και αξία, «αντέδρασε όσο μπορούσε», στην προοπτική συνεργασίας με τους πολιτικούς εκπροσώπους των ανταρτών σε μια κυβέρνηση εθνικής ενότητας. ³⁴⁵

Για τη μη εξεύρεση λύσης ευθυνόταν «και η εδώ κυβέρνηση του Τσουδερού». Ο Πρωθυπουργός «από φόβο μην την πάθει ο Βασιλιάς», αντιλήφθηκε τη στροφή της Μεγάλης Βρετανίας και οικειοποιήθηκε τις φιλομοναρχικές θέσεις του υπουργείου Εξωτερικών της. Συμβούλευε τον Γεώργιο Β’ και του πρότεινε να διατηρήσει στάση μετριοπαθής, ώστε η επιστροφή στο θρόνο μεταπολεμικά να είναι πιο απρόσκοπτη. ³⁴⁶ Λίγες ημέρες νωρίτερα, στις 14 Οκτωβρίου 1943, το Υπουργικό Συμβούλιο της εξόριστης ελληνικής Κυβέρνησης παραιτήθηκε σύσσωμο. Αιτία απετέλεσε η μονομερής επέμβαση της Αγγλίας στην απελευθέρωση της Σάμου, η οποία θεωρούνταν εθνικό έδαφος. Κάποιοι υπουργοί κατηγορήσαν για δουλοπρέπεια τον Πρωθυπουργό, αλλά ήταν διχασμένοι στη συνέχεια: «έκαναν είτε το παλαιοκομματικό είτε το τσουδερικό παιχνίδι» με αποτέλεσμα το εξής: ³⁴⁷

³⁴³ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α’*, Κυριακή, 24 Οκτώβρη [1943], ό. π., σ. 125.

³⁴⁴ Ό. π.

³⁴⁵ Αθανασιάδης Γ., *Η πρώτη πράξη της ελληνικής τραγωδίας*, ό. π., σ. 205.

³⁴⁶ Κατσικώστας Δ., *Ο ελληνικός στρατός στην εξορία, 1941-1944*, ό. π., σ. 275.

³⁴⁷ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α’*, Κυριακή, 24 Οκτώβρη [1943], ό. π., σ. 126.

«Η “ελεύθερη” ελληνική κυβέρνηση κάνει τον κουτό, νίβει τα χέρια της, χάνεται σε μικροκαβγάδες και είναι ευχαριστημένη κατά πάσα πιθανότητα που την αγνοούν γιατί της αρέσει να φυλάγεται από κακοτοπιές».

Είναι σημαντικό να τονιστεί το εντός εισαγωγικών επίθετο “ελεύθερη”. Στον γλωσσικό κώδικα λανθάνει το σημαίνον. Με τη χρήση των σημείων στίξης, ο Σεφέρης ερμήνευσε την συνολική πολιτική εξάρτηση της εξόριστης κυβέρνησης από τη Βρετανία. Η ελληνική πλευρά, ενώ ο εμφύλιος ήταν σε εξέλιξη στην πατρίδα, αναλωνόταν σε μικροπολιτική. Οι εξελίξεις, «ύστερα από τόσους αγώνες και τόσο αίμα», προδιαγράφονταν ζοφερές: ο αξιωματικός Ντέιβιντ Ουάλας, που είχε από προσωπική εμπειρία τεκμηριωμένη άποψη για τις αντιστασιακές οργανώσεις στην Ελλάδα, παραδέχτηκε στον οικείο του διπλωμάτη Σεφεριάδη ότι «ήταν ανοησία», «χωρίς κανέναν άμεσο στρατηγικό σκοπό», να επιτρέψουν σε «όλες αυτές τις παραστρατιωτικές οργανώσεις να οργανώσουν τον ανταρτοπόλεμο». Η κυνική αυτή παραδοχή πιστοποιούσε το μέγεθος της ασυδοσίας και της ανευθυνότητας της βρετανικής εμπλοκής, σε πολιτικό αλλά και επιχειρησιακό επίπεδο, ώστε να γίνει ο τόπος «στάχτη».³⁴⁸

Οι Βρετανοί, αν επιθυμούσαν να ελέγχουν τις ελληνικές εξελίξεις, όφειλαν να τερματίσουν την στυγερή βία μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων. Όφειλαν, για τον ίδιο λόγο, να εμπλέξουν τη Σοβιετική Ένωση. Από τον Ιανουάριο του 1944 οι δυο πλευρές ενίσχυσαν τις προσπάθειες για την εξεύρεση λύσης. Στο Κάιρο ο Άγγλος πρέσβης Λήπερ και ο ομότιτλος του Νοβίκοφ συμφώνησαν στο ότι οι Σοβιετικοί δεν θα αποτελούσαν εμπόδιο στη λήξη του Εμφυλίου. Πιο συγκεκριμένα, ο Λήπερ έδωσε έμφαση στην πίεση προς τα πολιτικά κόμματα στην κατεχόμενη χώρα, κυρίως στο ΚΚΕ, ώστε οι εχθροπραξίες να λήξουν. Ο Νοβίκοφ πρόβαλε την ανάγκη να εγκαθιδρυθεί μια γνήσια αντιπροσωπευτική κυβέρνηση, στην οποία θα περιλαμβάνονταν μέλη του ΚΚΕ.³⁴⁹ Σε αυτό το πλαίσιο, υπογράφηκε η ανακωχή μεταξύ του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ στις 29 Φεβρουαρίου 1944, ύστερα από τέσσερις αιματηρούς μήνες, με τη Συμφωνία της Πλάκας. Ο εμφύλιος πόλεμος στην ουσία ανεστάλη, δεν έληξε.³⁵⁰

³⁴⁸ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ΄*, Τετάρτη, 22 Δεκέμβρη [1943], ό. π., σ. 317.

³⁴⁹ Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν*, ό. π., σ. 221.

³⁵⁰ Κατσικώστας Δ., *Ο ελληνικός στρατός στην εξορία, 1941-1944*, ό. π., σ. 277-278.

Εμμανουήλ Τσουδερός

Ο Σεφέρης, ως Γενικός Γραμματέας του Υπουργικού Συμβουλίου, ήρθε σε στενή επαφή με τον Εμμανουήλ Τσουδερό (1882-1956), Πρωθυπουργό της εξόριστης ελληνικής Κυβέρνησης από την αρχή της συγκρότησής της. Ως πολιτικός ήταν γνωστός ήδη από το 1906, όταν ψηφίστηκε βουλευτής της αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας. Στις εκλογικές αναμετρήσεις των ετών 1915, 1920 και 1923 εξελέγη με το Κόμμα των Φιλελευθέρων. Το 1924 τοποθετήθηκε ως υπουργός Συγκοινωνιών και Οικονομικών. Από το 1931 μέχρι το 1939 διετέλεσε Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, κατ' επιλογή του Ελευθέριου Βενιζέλου. Εξαναγκάστηκε σε παραίτηση όμως, από τον Μεταξά, με την κατηγορία της συνωμοσίας για την ανατροπή του καθεστώτος.³⁵¹ Αφού ο Κορυζής έθεσε τέρμα στη ζωή του, ο Γεώργιος Β' διόρισε τον Τσουδερό στη θέση του. Ο μονάρχης περιστοιχιζόταν από μία καμαρίλα πρώην υπουργών του Μεταξά και από λίγους βενιζελικούς, οι οποίοι δεν μπορούσαν να εκληφθούν ως εκπρόσωποι του συνόλου του εκλογικού σώματος στην Ελλάδα.³⁵²

Από την πρώτη στιγμή, ο Σεφέρης συγκρότησε μια αρνητική εικόνα για την ετερόκλητη σύνθεση της εξόριστης κυβέρνησης. Για παράδειγμα, ο Βασίλειος Παπαδάκης, στέλεχος του μεταξικού καθεστώτος και τώρα του υπουργείου Εξωτερικών, επεδίωκε να προσεταιριστεί τον νέο Πρωθυπουργό. Παράλληλα, επιχείρησε να αμαυρώσει τη φήμη του Γενικού Γραμματέα, κατηγορώντας τον ως «άνθρωπο του Νικολούδη. Τα «μαγειρέματα» του Παπαδάκη κατέδειξαν το μέγεθος της «ρωμέικης ραδιουργίας». Ο Τσουδερός πείστηκε, γιατί «μόνος αυτός μέσα στο μαντρί των παλιών υπουργών, τρεκλίζοντας ακόμη προσπαθούσε να μαζέψει γύρω του δικούς του ανθρώπους».³⁵³ Δεν είχε ούτε την «περιέργεια, έστω και για το γούστο, να γνωρίσει τι ανθρώπους έχει μαζί του».³⁵⁴

Επομένως, οι επιλογές του Πρωθυπουργού σε σχέση με το επιτελείο του, καταδείκνυαν την αδυναμία του να επιλέξει ικανούς συνεργάτες. Η αίσθηση της προσωπικής ανασφάλειας πιστοποιούσε γιατί ο κύκλος του αποτελούνταν από κόλακες ή πειθήνια όργανα και «χαφιέδες», όπως ο Νικολαρεΐζης.³⁵⁵ Παράλληλα, ο Τσουδερός και στο πολιτικό πεδίο κρινόταν ανεπαρκής για την κρίσιμη θέση που κατείχε: ήταν «χαμένος στο οφίκιό του, σα να του φόρεσαν ξαφνικά ένα φράκο υπέρογκα μεγάλο,

³⁵¹ Κατσικώστας Δ., Ο ελληνικός στρατός στην εξορία, 1941-1944, ό. π., σ. 39.

³⁵² Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 85.

³⁵³ Σεφέρης Γ., *Μέρες Α'*, Δευτέρα, 12 Μάη [1941], ό. π., σ. 81.

³⁵⁴ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Κυριακή, 13 Ιουλίου [1941], ό. π., σ. 28.

³⁵⁵ Πβλ. σ. 81 της παρούσης εργασίας.

ανήξερους από τους μανταρινισμούς της διπλωματίας».³⁵⁶ Στις 19 Ιουλίου 1941, ο Σεφέρης, με τα επίθετα «στεγνός, ψυχρός, [και] άψυχος»,³⁵⁷ προσδιόρισε με μεγαλύτερη σαφήνεια την ποιότητα του χαρακτήρα του, αιτιολογώντας -εν μέρει- την κατευναστική τακτική που ο Τσουδερός τελικά υιοθέτησε, τόσο προς τους Βρετανούς, όσο και προς τα κυβερνητικά μέλη.³⁵⁸

Ο Σεφέρης ερμήνευε τη στάση του Τσουδερού ως αποτέλεσμα δουλικής προσήλωσης προς τον Γεώργιο Β΄. «Νόμιζε πως έχει κερδίσει την εύνοια του Βασιλιά και πως θα μείνει πρωθυπουργός επί ζωής. Τσακίζεται για την κορόνα. Ο μωρός». Την απέδιδε επίσης ως «αυλοδουλεία» και ως τακτική «μικροπολιτική», αφού προωθούσε τους δικούς του -πειθήνιους- συνεργάτες. Στα εθνικά θέματα εξέλιπαν οι μακροπρόθεσμοι στόχοι. Η προτεραιότητα της Κυβέρνησης ήταν ο πόλεμος και η οργάνωση των ενόπλων δυνάμεων στη Μέση Ανατολή. Δεν θεωρούσε το πολιτειακό ζήτημα άμεσο και κρίσιμο. Όσο όμως και αν το επεδίωξε ο Τσουδερός, δεν ήταν δυνατόν να παρακάμψει το θέμα του πολιτεύματος. Έτσι, για να μη φανεί ότι υποχώρησε ο ίδιος στη βρετανική πίεση, παρότρυνε τον μονάρχη να τερματίσει το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου.³⁵⁹ Στην πραγματικότητα όμως, χαρακτηριζόταν από τον «φόβο των Άγγλων που τον πήραν μυρωδιά και τον κάνουν ό,τι θέλουν».³⁶⁰

Πράγματι, ο βασιλιάς με διάταγμα κατήργησε το καθεστώς Μεταξά, ενώ με νέο συνταγματικό νόμο τον Φεβρουάριο του 1942 επανέφερε το Σύνταγμα του 1911. Ταυτόχρονα, στην Αίγυπτο οι δημοκρατικοί δυσανασχετούσαν με την παρουσία του Μανιαδάκη και του Νικολούδη στη Μέση Ανατολή. Αποφασίστηκε η εύσχημη αποπομπή τους. Ο πρώτος διορίστηκε επιθεωρητής στις ελληνικές Πρεσβείες της Λατινικής Αμερικής και ο δεύτερος πρεσβευτής στην Νοτιοαφρικανική Ένωση, σε Πρεσβεία νεοσύστατη.³⁶¹ Ο διπλωμάτης Σεφεριάδης, χωρίς να ερωτηθεί έστω από αβρότητα, θα συμμετείχε στην ίδρυση της νέας Πρεσβείας στην Πρετόρια.

³⁵⁶ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Κυριακή, 13 Ιουλίου [1941], ό. π., σ. 28.

³⁵⁷ Ο. π., Σάββατο, 19 Ιουλίου [1941], σ. 29.

³⁵⁸ Κατσικώστας Δ., *Ο ελληνικός στρατός στην εξορία, 1941-1944*, ό. π., σ. 44.

Σύμφωνα με την καταγραφή του Σεφέρη την Πέμπτη 11 Μαΐου 1944 ο Τσουδερός του είχε εμπιστευτεί το περιεχόμενο από τη συνάντησή του τον Δεκέμβριο του 1943 με τον Τσόρτσιλ ως εξής: «κάνετε ό,τι θέλετε, αλλά όσο βαστά ο πόλεμος μη μας δημιουργείτε φασαρίες. Και να σας δώσω μια συμβουλή, όσο βαστά ο πόλεμος σας συμφέρει να κρατήσετε τον Βασιλέα, έπειτα αποφασίζετε».

Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Πέμπτη, 11 Μάη [1944], ό. π., σ. 231-232.

³⁵⁹ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 86

³⁶⁰ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Κυριακή, 27 Ιουλίου [1941], ό. π., σ. 30.

³⁶¹ Αθανασιάδης Γ., *Η πρώτη πράξη της ελληνικής τραγωδίας*, ό. π., σ. 73.

Ο Τσουδερός προσλαμβάνεται από τον Σεφέρη ως «διπρόσωπος» χαρακτήρας, ως «τρομαλέος, νευρικός και δολοπλόκος». «Ένας φάντης, όπως θα έλεγε ο λαός». Οι προσδιορισμοί ήταν βαρύτατοι μεν, με τεκμηρίωση δε, από προσωπική αντίληψη. Για παράδειγμα, ως Πρωθυπουργός έγραφε στον πρέσβη στην Αμερική, ενώ δόθηκαν διαβατήρια στον Κοτζιά και στον Διάκο, αυτά να παρακρατηθούν στη Βραζιλία και τα δύο πρώην στελέχη του Μεταξά να εγκλωβιστούν εκεί. Ομοίως και στην περίπτωση του Πλαστήρα, «να μη δώσουν θεώρηση στον στρατηγό [...], έστω και του δώσω εγώ για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας».³⁶²

Το γιατί ο Σεφέρης δεν αντέδρασε στον υπηρεσιακό υποβιβασμό, με την τοποθέτηση στην Πρετόρια, αιτιολογείται: Ήταν «αηδιασμένος ως τα μούνια», χωρίς διάθεση για «προσωπικό αγώνα».³⁶³ Αντιδρούσε στην «πολιτική των υψηλών συγγενειών ή της κατεργαριάς» που υλοποιούσαν από το Λονδίνο, την έδρα της εξόριστης Κυβέρνησης, «ο Βασιλιάς και οι τραπεζίτες [οι οποίοι] θα φροντίσουν να είναι “προ παντός μετριόφρονες”».³⁶⁴ Στη λέξη «τραπεζίτες» λανθάνει η εικόνα του Τσουδερού. Η μετριοφροσύνη ερμηνεύεται, στην περίπτωση αυτή, όχι ως μεσότητα, αλλά ως υποχωρητικότητα και δολοπλοκία. Αυτά προσιδιάζουν στα χαρακτηριστικά του Πρωθυπουργού και είναι αλλότρια προς την ηθική του Σεφέρη.

Μετά από πολύμηνη παραμονή στο Λονδίνο ο βασιλιάς και ο Τσουδερός επέστρεψαν στη Μέση Ανατολή στις 15 Μαρτίου 1943, επειδή θορυβήθηκαν από το κίνημα στο στρατό. Στη φιγούρα του Πρωθυπουργού δόθηκε η ερμηνεία «ενός υπέρογκου χαμωλέοντα με μαύρο καπέλο», ενός ζώου δηλαδή ικανού για παραλλαγή. «Σα να είχαμε αποχωριστεί μισή ώρα πριν. Ούτε καν μια τυπική φιλοφροσύνη», ήταν η πρώτη αίσθηση.³⁶⁵ Η μακρά απουσία στο Λονδίνο και η εξέλιξη του πολέμου δεν μετέβαλε την πολιτική του συμπεριφορά: ο Τσουδερός εμπλεκόταν συνεχώς σε «μπερδεψοδουλειές σαν αραχνιασμένο δέντρο». «Φυλάγεται». Δεν παραβρέθηκε «στις επαναστατημένες Ταξιαρχίες», μετά το κίνημα Φεβρουαρίου-Μαρτίου 1943, γιατί προφασίστηκε μεγάλη κούραση και εξάντληση από το αεροπορικό ταξίδι που είχε κάνει αρκετές ημέρες νωρίτερα.³⁶⁶

Στις 24 Μαρτίου 1943, πραγματοποιήθηκε ανασχηματισμός της Κυβέρνησης. Συγκροτήθηκε ένα άκρως δημοκρατικό σχήμα, συγκριτικά με την προγενέστερη

³⁶² Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Κυριακή, 27 Ιουλίου [1941], ό. π., σ. 30.

³⁶³ Σεφέρης Γ., *Μέρες Α΄*, Δευτέρα, 12 Μάη [1941], ό. π., σ. 81-81.

³⁶⁴ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Τετάρτη, 9 Ιουλίου [1941], ό. π., σ. 28.

³⁶⁵ Ό. π., Τρίτη, 16 Μάρτη [1943], σ. 100.

³⁶⁶ Ό. π., Τρίτη, 23 Μάρτη [1943], σ. 108.

υφιστάμενη σύνθεση της. Ο Τσουδερός διαπραγματεύτηκε με τους εκπροσώπους της ΑΣΟ. Το κύρος του επλήγη. Όπως ο Σεφέρης στάθηκε ιδιαίτερα επικριτικός με τον Πρωθυπουργό, ομοίως αρνητική ήταν και η προσέγγιση του Κανελλόπουλου γι' αυτόν. Στο *Ημερολόγιό* του μεμφόταν τον Τσουδερό για το ότι διαπραγματευόταν με τον «οποιοδήποτε», ακόμα και με επιτροπές στρατιωτών, αδιαφορώντας για το κύρος του κράτους και προβάλλοντας τον εαυτό του ως φιλελεύθερο.³⁶⁷ Για τον λόγο αυτό, ο Πρωθυπουργός εντόνως αντέδρασε, όταν πληροφορήθηκε ότι τον αποκαλούσαν «φασίστα». Ο Σεφέρης κατέγραψε με μια περιεκτική φράση τον πυρήνα της στιχομυθίας και ερμήνευσε τον επιφανειακό χαρακτήρα του Τσουδερού ως εξής: «έχει σημασία το τι μας λένε, όχι το τι είμαστε».³⁶⁸

Σε αντίθεση με τη βρετανική τακτική, ιδιαίτερα του SOE, η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση πρόβαλε σταθερά τη θέση για αναστολή κάθε αντιστασιακής δράσης, με το αιτιολογικό ότι το βάρος των αντιποίνων στον πληθυσμό και στις υποδομές της Ελλάδας δεν θα αντιστάθμιζε τις στρατιωτικές επιτυχίες των ανταρτών. Μάλιστα, μέχρι να ξεσπάσει το κίνημα Φεβρουαρίου-Μαρτίου 1943, τόσο ο βασιλιάς, όσο και ο Τσουδερός, δεν προώθησαν κανένα σχήμα διαλόγου με τις αντιστασιακές οργανώσεις. Ο κύριος ανασταλτικός παράγοντας για ένα τέτοιο εγχείρημα ήταν το γεγονός ότι, στα ιδρυτικά καταστατικά των οργανώσεων αυτών, ήταν καταγεγραμμένη με απόλυτη σαφήνεια η θέση τους για το Πολιτειακό ζήτημα και η άρνησή τους να αποδεχθούν τον Γεώργιο Β' ως μονάρχη στην απελευθερωμένη χώρα.³⁶⁹

Τον Οκτώβριο του 1943 ο Στάλιν διαβεβαίωσε τον Ήντεν στη Μόσχα ότι η Σοβιετική Ένωση δεν ενδιαφερόταν για την Ελλάδα. Ο Τσουδερός παρόλα αυτά, ήδη από τον Φεβρουάριο του 1942, πληροφορούνταν «ότι η Ρωσία έχει βλέψεις επί της Βουλγαρίας» και διέβλεπε την αξίωσή της να «κηδεμονεύσει» μεταπολεμικά τη Βαλκανική Χερσόνησο. Σε αυτή τη χρονική συγκυρία, με την προώθηση των Συμμάχων στο ιταλικό μέτωπο, διαφαινόταν πλέον η νίκη εναντίον των δυνάμεων του Άξονα. Για την Ελλάδα, μεταξύ των ζητημάτων που ανέκυπταν, ήταν το φλέγον ζήτημα για τον χαρακτήρα του μεταπολεμικού καθεστώτος και την επιστροφή ή όχι του μονάρχη. Το μέγιστο όλων των θεμάτων ήταν ο ρόλος που θα διαδραμάτιζε το

³⁶⁷ Κανελλόπουλος Π., *Ημερολόγιο Κατοχής, 31 Μαρτίου 1942-4 Ιανουαρίου 1945*, Αθήνα, Εστία, 2003, σ. 404.

³⁶⁸ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Τρίτη, 30 Μάρτη [1943], ό. π., σ. 111.

³⁶⁹ Κατσικώστας Δ., *Ο ελληνικός στρατός στην εξορία, 1941-1944*, ό. π., σ. 262.

ΚΚΕ στην πολιτική ζωή της χώρας, μετά την αποχώρηση του γερμανικού στρατού κατοχής.³⁷⁰

Ο Τσουδερός προσεταιρίστηκε τον βασιλιά και του πρότεινε να διαφοροποιήσει τη στάση του. Να φανεί πιο διαλλακτικός, ώστε να ενισχυθούν οι πιθανότητες για την επιστροφή του στην απελευθερωμένη Ελλάδα. Πράγματι, σε νέα δήλωση στις 11 Δεκεμβρίου 1943, ο Γεώργιος Β΄ αποδέχτηκε ως προϋπόθεση τη διενέργεια δημοψηφίσματος για την επιθυμητή επάνοδό στην εξουσία.³⁷¹ Ο Σεφέρης διέκρινε πλέον την αгаστή συνεργασία μεταξύ του Πρωθυπουργού και του βασιλιά. Έτσι, στις 7 Ιανουαρίου 1944, οδηγήθηκε σε παραίτηση ο Αντιπρόεδρος Γεώργιος Ρούσσος. Η βρετανική λογοκρισία απαγόρευσε την κοινοποίηση του πραγματικού αιτίου. Πάντως, η συγκεκριμένη ενέργεια προσλαμβάνονταν ως η ύστατη διαμαρτυρία ενός δημοκράτη, ο οποίος μετείχε σε μια Κυβέρνηση χωρίς «καμία επαφή με τον τόπο και μάλιστα σε στιγμές τέτοιας εθνικής τραγωδίας», δηλαδή ενόσω ο Εμφύλιος βρισκόταν σε εξέλιξη.³⁷² Λίγες ημέρες αργότερα, με αφορμή την παραίτηση του Ρούσσου, ο Σεφέρης μετέφερε αυτούσιες τις απόψεις του Τσουδερού:

Ο Ρούσσος «μου είπε ότι προσπαθώ [να] διχάσω [την] Ελλάδα για να επαναφέρω [τον] Βασιλέα. [...] Με κατηγορούν ότι κάνω πολιτική αδυναμίας – αλλά έχω [την] πολιτική μου, που δεν είναι εκείνη που νομίζουν (εννοούσε βασιλική), αλλά μια πολιτική που χρειάζεται ψυχραιμία και να επιβάλλεται κανείς στον εαυτό του κάθε στιγμή. Αυτό το λέω δύναμη».³⁷³

Η αυτοκριτική του Τσουδερού στηριζόταν σε μια ωραιοποιημένη συνθήκη, αντίθετη προς την αντικειμενική: πιο συγκεκριμένα, οι εφημερίδες *Φως* και *Ανατολή* αναφέρονταν σε «ρουσφετολογία» εκ μέρους του.³⁷⁴ Ο ίδιος το αντέκρουσε αποφαινόμενος «πως είναι συμπαιγνία των δημοσιογράφων». Ο Ρούσσος είχε μιλήσει για τα «κούφια λόγια» του Πρωθυπουργού, όταν ο τελευταίος φαινόταν «να παραδέχεται την άποψη των κομμάτων και των ανταρτών», τον Αύγουστο του 1943, ενώπιον των Βρετανών. Έδινε την εντύπωση ότι δεν έπαιζε τότε το «βασιλικό παιχνίδι».³⁷⁵ Μάλιστα, ο συνεργάτης του Τσουδερού Μπελλένης του απέδιδε τον χαρακτηριστικό ενός «δαιμόνιου» άνδρα, με «εξυπνάδα» την οποία μεθόδευε «για την

³⁷⁰ Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν*, ό. π., σ. 217.

³⁷¹ Κατσικώστας Δ., *Ο ελληνικός στρατός στην εξορία, 1941-1944*, ό. π., σ. 272-273.

³⁷² Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Παρασκευή, 14 Γενάρη [1944], ό. π., σ. 140.

³⁷³ Ό. π., Τρίτη, 11 Γενάρη [1944], σ. 139.

³⁷⁴ Ό. π.

³⁷⁵ Ό. π., Παρασκευή, 14 Γενάρη [1944], σ. 140.

καταστροφή του τόπου», ενώ οι υπουργοί του, σαν να είναι «μωρά, τον αφήνουν αυτόν να τους κάνει ό,τι θέλει».³⁷⁶

Ως «πολιτικάτζίδικα τερτίπια, μικρά και τριμμένα των Υπουργών» και ιδιαίτερα των δημοκρατικών, ερμήνευσε ο Σεφέρης την πτώση του Ρούσσου. Ο Τσουδερός «στάθηκε αδιάλλακτος», γιατί κανένα μέλος της κυβέρνησης δεν άσκησε πίεση με την παραίτησή του, «ακόμη [και] οι αξιωματικοί των πολεμικών υπουργείων, καλοβαλμένοι στα πόστα τους δεν το θέλησαν». Το ίδιο είχε συμβεί και τον Σεπτέμβριο του 1943, όταν είχε μεταβεί η αντιπροσωπεία των ανταρτών στη Μέση Ανατολή. Ο Τσουδερός, αφού «τους έχει διασπάσει, τους φέρνει βόλτα μια χαρά». Οι υπουργοί «τραυματισμένοι και τριμμένοι» πλέον, εκτεθειμένοι δηλαδή και εξαρτώμενοι από τον Πρωθυπουργό, παρέμεναν στις θέσεις τους, μέχρι να αποφασίσει ο Τσουδερός το πολιτικό τους μέλλον, μέχρι να «τους ξεμπαρκάρει τούτους έναν έναν».³⁷⁷

«Διάλυε για να κυβερνάς», ήταν ένα «μότο» για τον Τσουδερό: με τη φράση αυτή ο Σεφέρης συγκρότησε τον πυρήνα της διαλυτικής πολιτικής του Πρωθυπουργού. «Το όπλο του είναι η αποσύνθεση»,³⁷⁸ λόγω της αντικειμενικής ανεπάρκειας να διαχειριστεί τα κρίσιμα πολιτικά θέματα, αλλά και εξαιτίας του χειριστικού του τρόπου. Τόνιζε επίσης ότι μόνο στα αποτελέσματα πρέπει να εστιάζει κανείς και όχι στα μέσα. Αξιοσημείωτη, για να καταδειχθεί πόσο καιροσκόπος αποδεικνυόταν ο Τσουδερός, ήταν η εξής διατύπωση: «όταν είναι κανείς διαιτητής [...] αναγκαστικά θα ψιθυρίσει στο αυτί του ενός άλλα και άλλα στο αυτί του άλλου», ώστε να επέλθει συνεννόηση.³⁷⁹ Το ψεύδος δηλαδή καθοριζόταν ως κριτήριο σε κάθε συνθήκη «επιτυχούς» επικοινωνίας και ο κίβδηλος χαρακτήρας ως πολιτικά ορθός. Όλα αυτά συνιστούσαν για τον Σεφέρη ένα αλλότριο ήθος και για τον λόγο αυτό μεμφόταν τον Τσουδερό.

Το κίνημα Απριλίου 1944 και η βρετανική εμπλοκή

Την Παρασκευή 17 Μαρτίου 1944 η είδηση ότι σχηματίστηκε στην «Ελεύθερη Ελλάδα» Κυβέρνηση αποτελούσε τη μοναδική καταγραφή στο *Πολιτικό Ημερολόγιο*.³⁸⁰ Πράγματι, στις 10 Μαρτίου το ΕΑΜ ίδρυσε την Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθερώσεως (ΠΕΕΑ). Εκτός από τα μέλη του ΕΑΜ περιελάμβανε και

³⁷⁶ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Παρασκευή, 14 Γενάρη [1944], ό. π., σ. 140.

³⁷⁷ Ό. π. Κυριακή, 30 Γενάρη [1944], σ. 144.

³⁷⁸ Ό. π., Τετάρτη, 14 Απρίλη [1943], σ. 118.

³⁷⁹ Ό. π., σ. 142.

³⁸⁰ Ό. π., Παρασκευή, 17 Μάρτη [1944], σ. 160.

εξέχουσες προσωπικότητες, όπως ο συνταγματολόγος Αλέξανδρος Σβώλος ή ο καθηγητής Άγγελος Αγγελόπουλος. Ο Ευριπίδης Μπακιρτζής επίσης, αφού εγκατέλειψε την ΕΚΚΑ, προσχώρησε στην ΠΕΕΑ.³⁸¹ Άμεσα, η «Κυβέρνηση του Βουνού» αποτέλεσε το αντίπαλο δέος για την επίσημα και διεθνώς αναγνωρισμένη εξόριστη Κυβέρνηση, γιατί παρουσιάστηκε σε πλήρη ετοιμότητα να εισέλθει στην πολιτική σκηνή.

«Η είδηση της επιτροπής [της ΠΕΕΑ] κατέβηκε από τα βουνά μέσα σε ένα σύννεφο γεμάτο ηλεκτρισμό και αδημονία. Χάσαμε τόσο καιρό. Και ενώ χάναμε τον καιρό μας με αντιδράσεις και μανούβρες της εποχής το Δελιγιάννη, τα πράγματα περιπλέκονταν με μια απολύτως σύγχρονη επιτάχυνση».³⁸²

Η παραπάνω ερμηνεία του Σεφέρη καταδείκνυε την επείγουσα ανάγκη για μεταβολή. Οι πολιτικοί χειρισμοί της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης ήταν πλέον παρωχημένοι και η αλλαγή επιτακτική συνθήκη. Αυτό συνέβη με τη σύσταση της ΠΕΕΑ. Πράγματι, το συγκεκριμένο γεγονός εύλογα θορύβησε τους Βρετανούς και προκάλεσε παροξυσμό στην επίσημα αναγνωρισμένη υπό τον Τσουδερό κυβέρνηση. Αυτό συνέβαινε γιατί μέσα σε συνθήκες πόλωσης, αμέσως μετά την ανακωχή του Εμφυλίου, η ίδρυση της ΠΕΕΑ επικύρωνε το χάσμα μεταξύ της υπό εαμικό έλεγχο Ελεύθερης Ελλάδας και της κυβέρνησης της Μέσης Ανατολής.³⁸³

Παρόλα αυτά, ο Τσουδερός τρομοκρατημένος και αυτός με τις εξελίξεις, με «το μάτι του [να] παίζει και [να] φυλάγεται από παντού», είχε δεχθεί μήνυμα από τον Μπακιρτζή, τον προσωρινό πρόεδρο της ΠΕΕΑ, για να σχηματιστεί «κυβέρνηση εθνικού συνασπισμού». Καθώς η τελευταία θα συμπεριλάμβανε και «τους πολιτικούς παράγοντες στην Ελλάδα», ήταν επιβεβλημένη η συνεννόηση με αυτούς.³⁸⁴ Ο Εξηντάρης, εκπροσωπώντας τους Φιλελεύθερους, έτρεφε την προσδοκία ότι το κόμμα του θα κέρδιζε τις πρώτες εκλογές, γιατί η ΠΕΕΑ θα διαβρωνόταν με τη φθορά της εξουσίας, «με όλα αυτά τα τριψίματα, στα βουνά, στις μαχητικές οργανώσεις, στην Αθήνα, στο Κάιρο».³⁸⁵

Η κυβέρνηση Τσουδερού είχε επιχειρήσει να επιβάλει τον έλεγχο στον ελληνικό στρατό της Μέσης Ανατολής με συνεχείς ανασχηματισμούς των ηγεσιών στις στρατιωτικές διοικήσεις. Παρόλα αυτά, απέτυχε, ενώ στάθηκε αδύναμη να καταστείλει

³⁸¹ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 132.

³⁸² Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Παρασκευή, 24 Μάρτη [1944], ό. π., σ. 162.

³⁸³ Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν*, ό. π., σ. 222.

³⁸⁴ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Πέμπτη, 23 Μάρτη [1944], ό. π., σ. 161.

³⁸⁵ Ο. π., Παρασκευή, 24 Μάρτη [1944], σ. 162.

τον αριστερόστροφο προσανατολισμό ορισμένων χαμηλόβαθμων στρατιωτικών οι οποίοι ταυτίζονταν με το ΕΑΜ ή επηρεάζονταν από κομμουνιστές που κατέφθαναν από την κατεχόμενη Ελλάδα. Έτσι, τον Μάρτιο του 1944 η είδηση για την ίδρυση της ΠΕΕΑ, προκάλεσε έντονες αντικυβερνητικές διαδηλώσεις και ανταρσία στο στράτευμα.³⁸⁶ Στις 31 του μήνα «επιτροπή αριστερών αξιωματικών» απαίτησε από τον Τσουδερό «συνεννόηση με την ΠΕΕΑ». Τα μέλη της συνελήφθησαν, γιατί σύμφωνα με τον υπουργό Ναυτικών Σοφοκλή Βενιζέλο, ήταν «ορισμένοι ταραξίαι αξιωματικοί, όχι ανώτεροι συνταγματάρχου», οι οποίοι εξέθεσαν «το γόητρον του Κράτους [επειδή] επέδωσαν και στις ξένες πρεσβείες υπομνήματα».³⁸⁷

Ο Σεφέρης προσέλαβε ως εξής τα γεγονότα: «Το φρουραρχείο επαναστάτησε και ελευθέρωσε τους κρατούμενους αξιωματικούς». Οι γυναίκες έδρασαν επίσης. Με λουλούδια στα χέρια διαμαρτυρήθηκαν και απαίτησαν να δουν τον Τσουδερό. Η εκπρόσωπός τους τόνισε ότι εξέφραζε τον ελληνικό λαό, τον ΕΑΣ και τους αντάρτες «που είναι 150.000». Στην εκτίμηση αυτή ο Πρωθυπουργός αντέτεινε ότι ο αριθμός τους ήταν 15.000.³⁸⁸ Οι δύο εκτιμήσεις για τη δύναμη του ΕΛΑΣ παρουσίαζαν μεγάλη απόκλιση. Ίσως η γυναίκα του ΕΑΣ εξέφραζε μια προσδοκία, όχι την πραγματικότητα. Εξάλλου, η συγκρότηση της ΠΕΕΑ δημιουργούσε ευσεβείς πόθους για μια δυναμική αρχή, με τη συμμετοχή του ΕΑΜ σε μια κυβέρνηση εθνικής ενότητας. Ο Gerolymatos πάντως, αναφέρει τη σταθερή ενίσχυση του ΕΛΑΣ, ιδίως μετά το τέλος του καλοκαιριού του 1943, και σημειώνει ότι η στρατιωτική του ισχύς ανερχόταν σε 12.000 μαχητές και άλλους 24.000 εφέδρους.³⁸⁹

Την Τρίτη 3 Απριλίου 1944 ο Τσουδερός υπέβαλε τη παραίτησή του. Ως «παράξενο» γεγονός βίωσε την πτώση του ο Σεφέρης, γιατί ήταν απροσδόκητη και «εύκολη». Ο Πρωθυπουργός πρότεινε τον Σοφοκλή Βενιζέλο στη θέση της «Προεδρίας της Κυβερνήσεως». Έπρεπε όμως το αίτημά του να γίνει αποδεκτό από τον Γεώργιο Β΄, με κρυπτογραφικό τηλεγράφημα» προς το Λονδίνο. Στο υπουργείο Εξωτερικών, «η κρίση έγινε χάος», «όλα ανάκατα»: «Υπουργοί, αξιωματικοί, διπλωμάτες, καφέδες, τσιγάρα». Ο Σοφοκλής Βενιζέλος «κοντός [...] σα γυμνασιόπαις που βγήκε από πετροπόλεμο», επεδίωκε να αναλάβει τον πρωταγωνιστικό ρόλο.³⁹⁰ Για τον Σεφέρη

³⁸⁶ Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν*, ό. π., σ. 222-223.

³⁸⁷ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Σάββατο, 1 Απρίλη [1944], ό. π., σ. 167.

³⁸⁸ Ό. π., Δευτέρα, 3 Απρίλη [1944], σ. 168.

³⁸⁹ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 125.

³⁹⁰ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Τετάρτη, 5 Απρίλη [1944], ό. π., σ. 171.

που θεωρούσε τον Ελευθέριο Βενιζέλο ίνδαλμα, η σύγκριση με τον γιο του Σοφοκλή καταδείκνυε την απόλυτη ανεπάρκεια του δεύτερου:

«[...] σ' αυτόν τον άνθρωπο, η φωτεινή βούληση του πατέρα του είναι σχεδόν ένα πείσμα, και η ατόφια εκείνη αρχοντιά, η συμπεριφορά ενός καθώς πρέπει κυρίου με τις υπεροψίες της και τις μικροευθιξίες της. Εκτός από αυτά ούτε να μιλήσει ξέρει, ούτε να γράψει, ούτε να διαβάσει κάτι γραμμένο».³⁹¹

Ο Γεώργιος Β' τελικά, αντέδρασε στο τέταρτο τηλεγράφημα του Τσουδερού. Στην απάντησή του, για πρώτη φορά τόσο απροκάλυπτα, καταργούσε κάθε απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου και ζητούσε τη «συμβολή των αγγλικών δυνάμεων δι' επιβολήν τάξεως», ενώ καλούσε και τον Βενιζέλο στο Λονδίνο, για να τον «κατατοπίση». Ο Σεφέρης συνειρμικά συνέδεσε τη συγκεκριμένη ενέργεια με την αντίστοιχη προς τον Κανελλόπουλο, στις αρχές του 1943, όταν ο τότε Αντιπρόεδρος μεταπειστήκε από τον βασιλιά μετά από την εκεί μετάβασή του.³⁹² Πάντως, ο Βενιζέλος αρνήθηκε να μεταβεί στο Λονδίνο και αφού ο Γεώργιος Β' δεν του ανέθεσε την Πρωθυπουργία, όπως είχε προτείνει ο Τσουδερός, προκάλεσε και την δική του παραίτηση από το υπουργείο Ναυτικών. Δεν θα δεχόταν «την ανάληψιν σχηματισμού κυβερνήσεως», έστω κι «αν του ανατεθή».³⁹³

Το τηλεγράφημα του βασιλιά απέδειξε το μέγεθος της βρετανικής εμπλοκής στις ελληνικές υποθέσεις: «η ενέργεια για να βοηθήσουν οι Άγγλοι στην επιβολή της τάξεως [...] είναι αποκλειστική πρωτοβουλία του Λονδίνου». Ο Σεφέρης προσέλαβε τις συνθήκες ως εύφλεκτες, σαν να έριχνε ο μονάρχης «πετρέλαιο στη φωτιά», ενώ στις Ταξιαρχίες και στο Ναυτικό διενεργούνταν πολιτικές ζυμώσεις, ιδιαίτερα μετά τη συγκρότηση της ΠΕΕΑ. Αναλύοντας με τη λογική τα γεγονότα ωστόσο, αδυνατούσε να καταλήξει σε ένα ασφαλές συμπέρασμα. Στο ακόλουθο δίλημμα επίσης δεν απάντησε: είτε «η Αυλή προτιμά ν' αφήσει τα πράγματα να εκτραχηλιστούν ως την άκρη», ώστε με τη συμβολή των Βρετανών να εμφανιστεί ο Γεώργιος Β' ως σωτήρας, είτε, λόγω της παρατεταμένης απουσίας στο Λονδίνο, «είναι έξω από τη φοβερή αυτή πραγματικότητα» και οι σύμβουλοί του «ολωσδιόλου ανίδεοι».³⁹⁴

Το παράδειγμα του Βενιζέλου οδήγησε, στις 5 Απριλίου 1944, το σύνολο των Υπουργών σε παραίτηση. Θα παρέμεναν στις θέσεις τους όμως, εξαιτίας της έκρυθμης

³⁹¹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Πέμπτη, 6 Απρίλη [1944], ό. π., σ. 174.

³⁹² Ό. π., Τετάρτη, 5 Απρίλη [1944], σ. 171-172.

³⁹³ Ό. π., Πέμπτη, 6 Απρίλη [1944], σ. 174.

³⁹⁴ Ό. π., Τετάρτη, 5 Απρίλη [1944], σ. 172.

κατάστασης και θα ασκούσαν «προσωρινώς τα καθήκοντα των». Την επόμενη ημέρα, στις 6 Απριλίου 1944, σε μια απέλπιδα προσπάθεια να εκτονωθεί η ένταση, το Υπουργικό Συμβούλιο «υπέδειξε εις τον Βασιλέα την άμεσον ανάθεσιν της εντολής [σχηματισμού Κυβέρνησης] εις τον Γεώργιον Ρούσον», τον πρώην Αντιπρόεδρο. Και ενώ «επαναστάτησε και η Πρώτη Ταξιαρχία [...] και στην Αλεξάνδρεια το πλήρωμα του “Πίνδος”», παρόλα αυτά, ο Γεώργιος Β΄ παρέμενε αδρανής, «το χαβά του: καμιά απάντηση, ενώ του τηλεγραφούν από εδώ S.O.S. “πάσα αναβολή ολεθρία”».³⁹⁵

Ο μονάρχης ήταν καταστρεπτικά αναβλητικός και απέρριπτε οποιοδήποτε κυβερνητικό σχήμα με τον Ρούσο, γιατί θεωρούσε ένα τέτοιο ενδεχόμενο ως συνθηκολόγηση με το ΕΑΜ και την ΠΕΕΑ.³⁹⁶ Ο Σεφέρης συγκρότησε τις λεπτομέρειες αυτού του νοσηρό κλίματος, ως «ιδιοτέλεια και μωρία όλων». Ενώ «η κατάσταση στο στρατό και στα καράβια χειροτερεύει», με νεκρό αξιωματικό από την Ταξιαρχία, ενώ κατελήφθη η «σχολή των Δοκίμων» και «υπάρχουν φήμες ότι στην Αλεξάνδρεια Εγγλέζοι και επαναστατημένοι Έλληνες χτυπιούνται», οι υπουργοί προσπαθούσαν να κρατήσουν «ξανά κανένα χαρτοφυλάκιο, έστω και δυο βδομάδες ακόμη». Και το κυριότερο: «ο ανώτατος άρχων είναι ανεύθυνος», δηλαδή όχι μόνο αδρανής αλλά κυρίως επικίνδυνος, αφού επαφίεται στη βρετανική ισχύ των όπλων και στο διπλωματικό τους παίγνιο.³⁹⁷

Τα παραπάνω επιβεβαίωναν την απόλυτη εξάρτηση, όχι μόνο του βασιλιά, αλλά και της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης και του στρατού της από τους Βρετανούς. Πιο συγκεκριμένα, οι προϊστάμενοι υπουργοί αγνοούσαν πλήρως τις πολιτικές εξελίξεις. Η Αγγλική Πρεσβεία έκανε τις ανακοινώσεις ταχύτατα και εξ ονόματος της ελληνικής πλευράς, η οποία πλήρως υποκαθίστατο. Επίσης, «τα στρατεύματά μας λαβαίνουν τις διαταγές από τον στρατηγό Paget», ενώ η υπηρεσία του Σεφέρη δεσμευόταν απόλυτα από τη βρετανική λογοκρισία και τις παρεμβάσεις του «Μίστερ [David] Balfour». Ο τελευταίος, πριν από τον πόλεμο βρισκόταν στην Ελλάδα. Αρχικά εμφανίστηκε ως «αγιονορείτης καλόγερος», στη συνέχεια ως «μακρογενάτος ορθόδοξος παπάς». Στην πραγματικότητα ήταν «ταγματάρχης της “εξυπνάδας” (intelligence [service]), δηλαδή πράκτορας των Βρετανών».³⁹⁸

³⁹⁵ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Πέμπτη, 6 Απρίλη [1944], ό. π., σ. 175.

³⁹⁶ Κατσικώστας Δ., *Ο ελληνικός στρατός στην εξορία, 1941-1944*, ό. π., σ. 348.

³⁹⁷ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Κυριακή, 9 Απρίλη [1944], ό. π., σ. 185.

³⁹⁸ Ο. π.

Στην παραπάνω περιγραφή του David Balfour η σκωπτική διάθεση είναι εμφανής. Η βαθύτερη ερμηνεία λανθάνει. Ο Σεφέρης για τον Γραμματέα της Αγγλικής Πρεσβείας στην εξόριστη ελληνική κυβέρνηση συνέθεσε την εικόνα ενός προσώπου υπεροπτικού και αδίστακτου, ικανού για πλαστοπροσωπία. Πράγματι, ο Balfour μετήλθε πολλών μέσων και υιοθέτησε πολλές ταυτότητες, ώστε να αναλάβει τελικά στο Κάιρο τη θέση του υπεύθυνου λογοκρισίας για την Ελλάδα. Ήταν τόσο παρεμβατικός στην εργασία του προϊσταμένου στη Διεύθυνση Τύπου του Υπουργείου Εξωτερικών, Γεωργίου Σεφεριάδη, ώστε να ελλοχεύει ο κίνδυνος ο τελευταίος να μετατραπεί σε «μεγάφωνο» ή «καμουφλάρισμα» δικό του [του Balfour] ή κάποιου άλλου «παρόμοιου υποκειμένου, που θα διευθύνει τις ελληνικές υποθέσεις του τομέα [τ]ου πίσω από τη ράχη [τ]ου». Θα ήταν «ανυπόφορη» μια τέτοια μεταβολή, με δεδομένη την προσήλωση στο «χρέος» που πρότασσε πάντα ως κρατικός υπάλληλος, δηλαδή να επιτελέσει, όσο το δυνατόν επαρκέστερα, το έργο που κάθε φορά του ανέθεταν, πολύ συχνά «αμυνόμενος μέσα σε ένα εχθρικό περιβάλλον».³⁹⁹

Τελικά, από τη Δευτέρα έως την Κυριακή 9 Απριλίου 1944 τα γεγονότα εξελίχθηκαν κυκλικά: σύμφωνα με το δημοσίευμα της *Progress* ο Τσουδερός «ανέλαβε πάλι ως Πρωθυπουργός». Η εξέγερση στο στράτευμα και στο Ναυτικό οδήγησε συνακόλουθα σε πολιτικό χάος και ακυβερνησία, αφού το Υπουργικό Συμβούλιο τελούσε υπό παραίτηση. Μέγιστο μερίδιο ευθύνης έφερε ο Γεώργιος Β΄, «απόμακρος θεατής και αποτελεσματικός συνεργός αυτής της τραγωδίας». Ως «τραγωδία» ερμηνευόταν η απώλεια σε «αθώα παλικάρια που σκοτώνονται από τον εχθρό ή από τ' αδέρφια τους», δηλαδή η έναρξη ουσιαστικά μιας εμφύλιας σύγκρουσης η οποία πυροδοτήθηκε από τη βρετανική στρατιωτική διοίκηση. Την εμπλοκή της τελευταίας για τη διατήρηση «της τάξεως» είχε παθητικά αποδεχθεί ο μονάρχης, προσβλέποντας στη σκληρή τιμωρία όσων στασίασαν, όσων ανήκαν στους αντιφρονούντες. Όλοι αυτοί βρέθηκαν στο «συρματοπλέγμα».⁴⁰⁰

Ο Σεφέρης, εκτός από τον υποτακτικό προς τη βρετανική πολιτική βασιλιά, ως «τραγωδία» συνέλαβε και απέδωσε επίσης τη δράση από «ένα σωρό ιδιοτελείς,

³⁹⁹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Κυριακή, 9 Απρίλη [1944], ό. π., σ. 189.

⁴⁰⁰ Ό. π., σ. 186.

Η αναφορά παραπέμπει στους στασιαστές οι οποίοι κλείστηκαν από τους Βρετανούς σε μια περιοχή με καθορισμένα όρια από συρματοπλέγμα και χωρίς μόνιμες εγκαταστάσεις στέγασης. Έτσι οι 7.760 κρατούμενοι του Στρατού και του Ναυτικού και οι 3.160 του Ναυτικού παρέμειναν στην Μπάρντια, ενώ οι λοιποί 2.000 οδηγήθηκαν στην Ερυθραία. Ο όρος «συρματένιου» από τότε καθιερώθηκε.

Κατσικώστας Δ., *Ο ελληνικός στρατός στην εξορία, 1941-1944*, ό. π., σ. 364.

ηλιθί[ους] ή υστερικ[ούς]-ασυνειδήτ[ους]». Οι χαρακτηρισμοί συγκροτούν την εικόνα αναπαράστασης της εξόριστης ελληνικής Κυβέρνησης, της οποίας πολλά μέλη έδρασαν καιροσκοπικά και εκμεταλλεύτηκαν την υπουργική τους θέση για προσωπική διάκριση. Οι «αδυναμίες και [οι] ελεεινότητες» αυτών των πολιτικών προσώπων συνέτειναν στο χάος της ακυβερνησίας τον Απρίλιο του 1944, ενώ «οι κομμουνιστές [...] με τα συστηματικά τους λαγούμια» εκμεταλλεύτηκαν τη συγκυρία». ⁴⁰¹

Το «λαγούμι» ταυτίζεται με το κρυφό όρυγμα. Επομένως, με τη φράση «συστηματικά λαγούμια» νοείται μια διαδικασία σταθερής υπονόμευσης, χωρίς διαφάνεια. Η «συγκυρία» ταυτιζόταν με τη συνεργασία, ήδη από τον Ιανουάριο του 1944, της Βρετανίας με τη Σοβιετική Ένωση να επιλύσουν από κοινού την ελληνική κρίση. Ωστόσο, παρά το θετικό κλίμα μεταξύ των δύο πλευρών, η Μόσχα έδωσε την εντύπωση ότι χρονοτριβούσε και ανέμενε τις εξελίξεις στα ελληνικά βουνά, ώστε να κινηθεί διπλωματικά. Η συγκρότηση της ΠΕΕΑ και το κίνημα στο στρατό και το ναυτικό απετέλεσαν την ευκαιρία. Έτσι, διαδίδονταν «πληροφορίες ότι οι Ρώσοι δεν κρύβουν το ενδιαφέρον τους για τους επαναστάτες», ⁴⁰² ενώ ο Λήπερ, ο Τσουδερός και ο Παπανδρέου είχαν εκφράσει την πεποίθηση ότι η σοβιετική Πρεσβεία στο Κάιρο υποκινούσε τους στασιαστές. ⁴⁰³

Μάλιστα, ο Άγγλος πρέσβης είχε αποκαλύψει «σε σπουδαίο πρόσωπο ότι έκδηλα υπάρχει αντίθεση εκ μέρους της Ρωσίας στην Αγγλική πολιτική -και το θέατρο τώρα είναι η Ελλάδα». ⁴⁰⁴ Με δεδομένο πλέον ότι η Σοβιετική Ένωση προσέβλεπε στην εμπλοκή της στις ελληνικές υποθέσεις, με τη φιλοδοξία να υποκαταστήσει τους Βρετανούς, το κρίσιμο ζήτημα απασχόλησε τον Τσόρτσιλ. Ο τελευταίος διαμήνυσε στον υπουργό Εξωτερικών Μολότοφ ότι η Μόσχα όφειλε να διακόψει την προπαγάνδα σε σχέση με τα ελληνικά ζητήματα. Ο Σοβιετικός απάντησε ότι η κυβέρνησή του διέθετε εξαιρετικά περιορισμένη ενημέρωση για τα ελληνικά θέματα, σε σχέση με τη βρετανική, και υποσχέθηκε να δώσει εντολή στο πρακτορείο TASS να διασταυρώνει καλύτερα τις πηγές του στο μέλλον. ⁴⁰⁵

Ο Σεφέρης όφειλε να εξισορροπήσει σε μια δυσχερή συνθήκη: αφενός, η βρετανική λογοκρισία έλεγχε κάθε πληροφορία στην ελληνική υπόθεση, αφετέρου, το προσωπικό της Σοβιετικής Πρεσβείας κατηγορούσε τη Διεύθυνση Τύπου για πλημμελή

⁴⁰¹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Κυριακή, 9 Απρίλη [1944], ό. π., σ. 186.

⁴⁰² Ό. π., Πέμπτη, 13 Απρίλη [1944], σ. 199.

⁴⁰³ Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν*, ό. π., σ. 221 και 224.

⁴⁰⁴ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Κυριακή, 23 Απρίλη [1944], ό. π., σ. 204.

⁴⁰⁵ Μαραντζίδης Ν., ό. π., σ. 224.

ενημέρωση σε σχέση με αυτή. Πιο συγκεκριμένα, μηνύματα των κομμουνιστών ανταρτών από την Ελλάδα που δίνονταν προς δημοσίευση, αποστέλλονταν τις περισσότερες φορές και στο Λονδίνο και «τακτικά στη Ρωσική Πρεσβεία».⁴⁰⁶ Για παράδειγμα, στις 9 Απριλίου 1944, η απάντηση του Μιλτιάδη Πορφυρογένη από το ΕΑΜ «για τη συνεργασία με την κυβέρνηση», εγκρίθηκε από τη λογοκρισία «του Υπουργείου Εξωτερικών και [πρωτίστως] της Αγγλικής Πρεσβείας» και δημοσιεύτηκε.⁴⁰⁷

Σε μια άλλη περίπτωση, τα μηνύματα του Σαράφη και του μητροπολίτη Κοζάνης Ιωακείμ, υποστηρικτή του ΕΑΜ, δημοσιοποιήθηκαν στις εφημερίδες της Αλεξάνδρειας, αλλά δεν ανακοινώθηκαν στο TASS, επειδή ο παραλήπτης τους Τσουδερός ζήτησε «να σταλούν μόνο στο Λονδίνο». Αυτό προκάλεσε την οξεία αντίδραση του σοβιετικού πρακτορείου, το οποίο δημοσίευσε μια «κακοηθέστατη είδηση». Ήταν τόσο σοβαρό το θέμα, ώστε ο Περικλής Σκέφερις⁴⁰⁸ συνάντησε εσπευσμένα τον Νονίκον, ενώ το υπουργείο Εξωτερικών θα έκανε διάβημα στη Μόσχα. Ο Σοβιετικός πρέσβης με προκλητικό ύφος «του είπε, [...] αφού δε μας δίνετε ειδήσεις [από τη Διεύθυνση Τύπου], τις βρίσκουμε όπου μπορούμε». Και συμπλήρωσε: «Όσο για τα τωρινά γεγονότα [την ανταρσία στο στρατό και το ναυτικό δηλαδή] εμείς έχουμε άλλες πληροφορίες», την πηγή των οποίων αποσιώπησε από μυστικοπάθεια και ιδιοτελές συμφέρον.⁴⁰⁹

Έτσι, η επιθετική πολιτική της Μόσχας κλιμακώθηκε και προς την Ελλάδα και προς την Αγγλία. Στις 7 Απριλίου 1944 ο σοβιετικός τύπος δημοσίευσε ανταπόκριση του TASS, σύμφωνα με την οποία η ελληνική κυβέρνηση φυλάκιζε πατριώτες και συνεργαζόταν με φασιστικά στοιχεία. Ο Νονίκον αποδοκίμασε επίσης τις ενέργειες των Βρετανών και το γεγονός ότι συνέλαβαν τόσους Έλληνες αξιωματικούς και μόνο μέλη της Αριστεράς. Μάλιστα, σε συνομιλία με τον Αμερικανό πρέσβη Μακβή στις 11 του μηνός, ο Σοβιετικός διπλωμάτης υποστήριξε ότι ήταν θεμιτή μια κυβερνητική αλλαγή στην περίπτωση της Ελλάδας, επομένως ήταν άδικη η απειλή για ένοπλη καταστολή της ανταρσίας ή η στέρηση τροφής στους στασιαστές.⁴¹⁰ Ο Σεφέρης προσέλαβε τη πολιτική παρέμβασης της Σοβιετικής Ένωσης δια του Πρέσβη της Νονίκον ως

⁴⁰⁶ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Τρίτη, 11 Απρίλη [1944], ό. π., σ. 191.

⁴⁰⁷ Ο. π., Κυριακή, 9 Απρίλη [1944], σ. 187.

⁴⁰⁸ Περικλής Σκέφερις: Διπλωμάτης και Γενικός Διευθυντής του Υπουργείου Εξωτερικών την περίοδο εκείνη.

⁴⁰⁹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Τρίτη, 11 Απρίλη [1944], ό. π., σ. 191.

⁴¹⁰ Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν*, ό. π., σ. 223-224.

«κούρδισμα όλων με τα ρούσικά μαντάτα» στο Υπουργείο Εξωτερικών και ως «ξεσκεπάσμα της ρωσικής πολιτικής».⁴¹¹ Πράγματι, και με αφορμή την ανταρσία στις ένοπλες δυνάμεις στη Μέση Ανατολή, οι Σοβιετικοί άρχισαν να αποκαλύπτουν τις πολιτικές τους επεκτατικές βλέψεις στα Βαλκάνια και ειδικότερα στην Ελλάδα.

Ο Σεφέρης συνέλεγε πληροφορίες από τις press conference που σταθερά δίνονταν από τους Βρετανούς, εστιάζοντας στο δεδομένο ότι η λογοκρισία τελούσε στο μέγιστο βαθμό και ότι η εξαγωγή έγκυρων συμπερασμάτων ήταν δυσχερής. Στην press conference στις 9 Απριλίου 1944 τον λόγο έλαβε ο David Wallace. Ο τελευταίος είχε διατελέσει επιτυχημένος ακόλουθος Τύπου στην αγγλική Πρεσβεία στην Αθήνα, ήδη από το 1939, και απολάμβανε της προσωπικής εμπιστοσύνης του Eden. Τον Ιούλιο του 1943, ως έμπιστος του Foreign Office (FO), συμμετείχε σε αποστολή στα ελληνικά βουνά, ώστε να συντάξει έκθεση στην οποία ψύχραιμα και αντικειμενικά θα εξέθετε τη δυναμική των αντιστασιακών οργανώσεων, ιδιαίτερα του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ, του οποίου η αριθμητική υπεροχή και αποδοχή αύξανε σταθερά.⁴¹²

Με βάση την έκθεση αυτή το FO, ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1943, εστίασε στους πολιτικούς στόχους στην περίπτωση της Ελλάδας και όχι στους στρατιωτικούς που προέβαλε το SOE. Έτσι, το FO τόνισε με έμφαση την προσήλωσή του στο πρόσωπο του βασιλιά ο οποίος έπρεπε, για την εξυπηρέτηση των βρετανικών συμφερόντων, να επιστρέψει μετά την Απελευθέρωση επικεφαλής των ελληνικών στρατιωτικών μονάδων. Και αφού ο μονάρχης δεν είχε ευρεία δημοτικότητα, το FO θα ενίσχυε την προπαγάνδα με σκοπό τη στήριξη του Γεωργίου Β'. Στο πρώτο αυτό σχέδιο του βρετανικού υπουργείου Εξωτερικών θεωρούνταν αναγκαία επίσης η διεύρυνση της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης, ώστε να αποκτήσει κύρος, σε αντίθεση με το ΕΑΜ του οποίου οι αρχηγοί θα δυσφημούνταν.⁴¹³ Ίσως, με αυτό ως δεδομένο, στις 9 Απριλίου 1944, ο David Wallace παρουσίασε την «ενθαρρυντική κατάσταση» για την εξόριστη κυβέρνηση, «για την οποία η συμπάθεια μεγάλων[ε] κάθε μέρα στην Ελλάδα».

«Έπειτα έκαμε μια ζοφερή εικόνα του κομμουνιστικού κόμματος και υπογράμμισε ότι τα περισσότερα κατορθώματα των ανταρτών τα έκανε όχι το ΕΑΜ, αλλά οργανώσεις που έχουν με το ΕΑΜ μόνο πλασματική σχέση. [...]

⁴¹¹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Τρίτη, 11 Απρίλη [1944], ό. π., σ. 191.

⁴¹² Διβάνη Λένα, «Ο ρόλος του Τύπου και της λογοκρισίας στην προώθηση της πολιτικής της Μ. Βρετανίας τον καιρό του πολέμου», *Μνήμων*, τ. 13, Αθήνα, 1991, σ. 221.

⁴¹³ Ο. π., σ. 222.

Αναφέρει τα κακουργήματα των Εαμιτών, μνημονεύοντας τη μαρτυρία ενός Άγγλου υπαξιωματικού στα βουνά, που είδε τον Κλάρα [Βελουχιώτη] ν' ανοίγει με το μαχαίρι τα πόδια ενός αντιπάλου του και να τα παστώνει με αλάτι. Διηγήθηκε επίσης την ιστορία της διαπόμπευσης του Σαράφη⁴¹⁴ -αλυσοδεμένου στα βουνά- προσθέτοντας πως ο ίδιος δεν έχει καμία ουσιαστική δύναμη». ⁴¹⁵

Και ενώ ο διπλωμάτης Νικολαρεΐζης «νευρωμένος» αναφέρθηκε στην ενεργή πλέον ανάμειξη των Σοβιετικών «σε ένα μικρό σύμμαχο κράτος», όπως η Ελλάδα, ο Σεφέρης συγκρότησε λεκτικά, εκ του αντιθέτου και με ρεαλισμό, τη σαφή εικόνα για την επεμβατική πολιτική των Βρετανών ως εξής: ενώ το SOE οργάνωσε τις αντάρτικες ομάδες στην κατακτημένη χώρα, το FO και οι Άγγλοι διπλωμάτες συμπεριφέρθηκαν «τόσο αισχρά έπειτα» στην αντιπροσωπεία τους, ώστε αυτή να αποχωρήσει από τη Μέση Ανατολή άπρακτη τον Σεπτέμβριο του 1943. Εκτός από την άρνησή τους να συνεργαστούν για την ενδεχόμενη συγκρότηση μιας κυβέρνησης διευρυμένης με το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, οι Βρετανοί ήταν επίσης εκείνοι που «τα θαλάσσωσ[αν] με το ζήτημα του Βασιλιά» τον οποίο απροκάλυπτα υποστήριζαν.⁴¹⁶

Στις 22 Φεβρουαρίου 1944 ο Τσόρτσιλ σε λόγο του στη Βουλή των Κοινοτήτων παρουσίασε την εξέλιξη του πολέμου, την οργάνωση των αντιστασιακών κινημάτων στην Ευρώπη και ειδικότερα τη βρετανική υποστήριξη σε αυτά. Αυτή θα εξασφάλιζαν τα κόμματα εκείνα ή οι οργανώσεις «με βάση το κριτήριο της αντοχής και της ικανότητάς τους να πολεμήσουν τους Γερμανούς και να ελαφρώσουν έτσι το βάρος των συμμαχικών στρατευμάτων».⁴¹⁷ Συγκυριακά, η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση ήταν κατακερματισμένη, μετά το τέλος του πρώτου εμφυλίου πολέμου (Φεβρουάριος 1944), και την εξέγερση στις ένοπλες δυνάμεις της Μέσης Ανατολής. Επίσης, θεωρούνταν αναξιόπιστη στην κατακτημένη χώρα. Αντίθετα, το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ αποδεικνυόταν ως η μαζικότερη και ισχυρότερη αντιστασιακή οργάνωση. Στις αρχές του 1944 οι Σύμμαχοι αποφάσισαν ότι η απελευθέρωση της Ελλάδας θα γινόταν με τη γερμανική υποχώρηση. Για τους Βρετανούς δύο ενδεχόμενα ανέκυπταν: στην πρώτη εκδοχή το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ θα συνέδραμε τους Συμμάχους, εξασφαλίζοντας τον έλεγχο

⁴¹⁴ Ο δημοκρατικός αξιωματικός Στέφανος Σαράφης (1890-1957) άνηκε στους αποταχθέντες του κινήματος του 1935. Συγκρότησε αντιστασιακή ομάδα μαζί με τον Γεώργιο Κωστόπουλο στη Θεσσαλία η οποία διαλύθηκε από τον ΕΛΑΣ. Αφού αρχικά αμφιταλαντεύτηκε τελικά συμφώνησε να προσχωρήσει σε αυτόν ως στρατιωτικός διοικητής.

Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 386.

⁴¹⁵ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Κυριακή, 9 Απρίλη [1944], ό. π., σ. 187-188.

⁴¹⁶ Ό. π., Τρίτη, 11 Απρίλη [1944], σ. 191.

⁴¹⁷ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Σημειώσεις 1944, ό. π., σ. 295.

στις απελευθερωμένες περιοχές, μέχρι να επιστρέψει με επιτελικό ρόλο πλέον η εξόριστη κυβέρνηση. Στην δεύτερη εκδοχή θα συνεργάζονταν με τα αντικομμουνιστικά στοιχεία, για παράδειγμα τα Τάγματα Ασφαλείας (Τ.Α.), τα οποία είχε συγκροτήσει η τρίτη κατοχική κυβέρνηση του Γεωργίου Ράλλη ήδη από τον Απρίλιο του 1943.⁴¹⁸

Ο λόγος του Τσόρτσιλ, σύμφωνα με την ερμηνεία του Σεφέρη, «σήκωσε σάλαγο ανάμεσα στους Έλληνες και τους Εγγλέζους». Γιατί, έστω και αν δημοσιεύτηκε ένα μέρος του εξαιτίας της λογοκρισίας, φαινόταν ότι «το πραγματικό κείμενο [ήταν] ακόμη χειρότερο από εκείνο που δημοσιεύτηκε», αφού ούτε ο Γεώργιος Ρούσσος δεν είχε καμία ενημέρωση γύρω από αυτό.⁴¹⁹ Οι Βρετανοί πάντως, παρέμεναν οι τοποτηρητές των εξελίξεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο και εκείνοι οι οποίοι θα επέβαλαν τελικά την πολιτική τους στις απελευθερωμένες συμμαχικές χώρες. Συγκεκριμένα, ο Τσόρτσιλ καταφέρθηκε εναντίον των αντιστασιακών οργανώσεων στην Ελλάδα και εμμέσως του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ.⁴²⁰

Αρχικά το μέμφθηκε για την εμμονή που ανέπτυξε «να εγκατασταθ[εί] σαν κυρίαρχο κόμμα», μετά την Απελευθέρωση. Στη συνέχεια κατέκρινε εντόνως την «αλληλοεξοντωτική διαμάχη» του εμφυλίου, η οποία συντελούνταν με εξοπλισμό που παρείχαν οι Άγγλοι. Τέλος, έδωσε έμφαση στο γεγονός ότι από τις πράξεις βίας και προδοσίας μεταξύ των ανταρτών επωφελούνταν οι Γερμανοί και όχι ο συμμαχικός αγώνας. Ο λόγος του Τσόρτσιλ συνιστούσε «το μεγαλύτερο όπλο διάλυσης» για την εξεύρεση μιας εφικτής πολιτικής λύσης για την Ελλάδα:⁴²¹ βραχυπρόθεσμα, για τη συγκρότηση μιας κυβέρνησης εθνικής ενότητας ευρύτερης αποδοχής, μακροπρόθεσμα για την προσδοκία του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ να κατισχύσει στην μετακατοχική περίοδο.

Γιατί οι Βρετανοί είχαν υιοθετήσει δύο αντιφατικές πολιτικές σε σχέση με την ελληνική υπόθεση. Συγκεκριμένα, έφεραν την υπαιτιότητα τόσο για «τον ανταρτοπόλεμο» που «σκάρωσ[αν], όσο και για «το αλληλοφάγωμα» που «υποδάυλισ[αν]». Ακόμη και ο Κανελλόπουλος, λίγες ημέρες αφότου ανέλαβε Αντιπρόεδρος στην εξόριστη κυβέρνηση, αποτέλεσε όργανό τους: «τον έχουμε στα χέρια μας» παραδεχόταν με ωμότητα ένας Άγγλος σε επιτελική θέση.⁴²² Ο Σεφέρης βίωσε την απαξίωση της αγγλικής διπλωματίας και στα μείζονα εθνικά θέματα, τα

⁴¹⁸ Gerolymatos, Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 133.

⁴¹⁹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Σάββατο, 11 Μάρτη [1944], ό. π., σ. 158.

⁴²⁰ Ό. π., Σημειώσεις 1944, σ. 295.

⁴²¹ Ό. π., Τρίτη, 11 Απρίλη [1944], σ. 191-192.

⁴²² Ό. π., Πέμπτη, 13 Απρίλη [1944], σ. 196.

οποία «από την εποχή των Αλβανικών»⁴²³ παρέμειναν εκκρεμή. Αν και ο ίδιος προσπάθησε να είναι συνεπής και βοηθητικός στην κομβική θέση που κατείχε, παρόλα αυτά, αισθάνθηκε ως υποχείριο, ένα αντικείμενο που το «μεταχειρίστηκαν ωμά και αδιάντροπα σαν ένα καμουφλάρισμα», για δολερό σκοπό. Στο τέλος οι Βρετανοί αποποιήθηκαν κάθε υπαιτιότητα. Η παρομοίωση τους με το βιβλικό παράδειγμα είναι ιδιαίτερα παραστατική: «σαν το σαπούνι να νίψουν τα χέρια τους» συμπεριφέρθηκαν.⁴²⁴

Στο επιτακτικό ερώτημα «τι θέλουν τέλος πάντων από την Ελλάδα», ο Σεφέρης ερμήνευσε τη βρετανική στρατηγική σε σχέση με το «war effort» επίσης ως καταστρεπτική, αφού ήταν «ανέτοιμοι μπροστά στον Άξονα». Χωρίς επαρκή στρατιωτικά μέσα, με ελλειπείς δυνάμεις και χωρίς σχέδιο οργανωμένης υποχώρησης, μετέτρεψαν τη χώρα «σε έναν προμαχώνα» κατά των Γερμανών, προτάσσοντας την επιπόλαιη σκέψη: «όσο κρατήσει, όσο κρατήσει και έπειτα κομμάτια να γίνει». Στη συνέχεια, μεταχειρίστηκαν την Ελλάδα πάλι ως «έναν προμαχώνα κατά της Ρωσίας», γιατί ήταν «ανέτοιμοι» μπροστά σε αυτή. Σε ένα απόρρητο μάλιστα έγγραφο του πρέσβη Λήπερ προς το FO, με ημερομηνία 7 Ιουνίου 1944, οι Βρετανοί παραδέχονταν ως σφάλμα δικό τους την πολιτική υποστήριξης αντιστασιακών κινήματων στα οποία υπερτερούσαν αριθμητικά οι κομμουνιστές. Η πολιτική αυτή υπονόμει τα συμφέροντα τους στη Μεσόγειο. Επίσης συνειδητοποιούσαν πλέον τη δυναμική πολιτική που ανέπτυξε στη Νοτιοανατολική Ευρώπη η Σοβιετική Ένωση καθώς και το γεγονός ότι αυτή είχε συνεργασία με κινήματα ελεγχόμενα από κομμουνιστές, για παράδειγμα στην Ελλάδα.⁴²⁵

«Είναι δράμα να σκέπτεται κανείς αυτή την τραγωδία που δημιούργησαν πέντε δέκα παλιόπαιδα, που δεν θα ήταν άξια να πουλούν μήτε στραγάλια στο Ζάππειο και που βρέθηκαν εδώ να διακυβερνούν τις τύχες της Ελλάδος μόνο και μόνο επειδή ψέλλιζαν πέντε ελληνικά και ανήκαν σε μία μεγάλη δύναμη. Κι έπειτα από αυτά τα καμώματα, αυτών των γελοίων σαλτιμπάγκων, έπειτα από τόσα αίματα και καταστροφές προδώσαμε την πολεμική προσπάθεια. Αυτά χωρίς να μιλώ για τα δικά μας λάθη. Τώρα λογαριάζουν να διαλύσουν την Ταξιαρχία με επίθεση βαριών αρμάτων μάχης».⁴²⁶

⁴²³ Πβλ. σ. 71 παρούσας εργασίας.

⁴²⁴ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Τρίτη, 11 Απρίλη [1944], ό. π., σ. 192.

⁴²⁵ Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν*, ό. π., σ. 225.

⁴²⁶ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Πέμπτη, 13 Απρίλη [1944], ό. π., σ. 196.

Ο Σεφέρης με την παραπάνω ερμηνεία αποτύπωσε την ουσία του ζητουμένου. Για την κατάντια της Ελλάδας και την πολιτική, στρατιωτική εξάρτησή της από τους Βρετανούς, «αυτή την τραγωδία» δηλαδή, την ευθύνη έφεραν λίγα «παλιόπαιδα». Αυτά αναδείχθηκαν σε πρόσωπα-κλειδιά, όχι για την αξιοσύνη τους, αλλά επειδή μιλούσαν την ελληνική γλώσσα και επειδή ήταν πολίτες μιας χώρας ισχυρής. Στη συγκεκριμένη εκτίμηση η κατηγορία λανθάνει. Προφανώς, ο Σεφέρης αναφέρεται σε άτομα τα οποία, πριν τον πόλεμο, προσέφεραν υπηρεσίες στην αγγλική Πρεσβεία στην Αθήνα και στο FO, όπως ήταν ο David Balfour ή ακόμα και ο David Wallace. Ως «γελοίοι σαλτιμπάγκοι», ως γελωτοποιοί «κατασκευάστηκαν» λεκτικά. Η ειρωνεία είναι πρόδηλη και η αντίφαση επίσης: οι άνθρωποι αυτοί προκαλούσαν το γέλιο την πιο τραγική στιγμή: λίγο πριν «διαλύσουν την Ταξιαρχία με επίθεση βαριών αρμάτων μάχης».

Τη Μεγάλη Παρασκευή 14 Απριλίου 1944 ορκίστηκε τελικά από τον βασιλιά η νέα Κυβέρνηση σε μια «κατάσταση άθλιου σάλου». Ο Τσουδερός αδημονούσε να παραδώσει στον αντικαταστάτη του «σαν καταστηματούχης που βιάζεται [...] να κλείσει το μαγαζί του». Ο Σοφοκλής Βενιζέλος ορίστηκε Πρωθυπουργός και τοποθετήθηκε επίσης στα τρία στρατιωτικά υπουργεία. Από την πρώτη στιγμή επιβεβαίωσε την ανεπάρκειά του με ασυντόνιστες ενέργειες: για παράδειγμα, αποκαλούσε τον εαυτό του «βενιζελοκομμουνιστή» που θα προχωρούσε σε αλλαγές.⁴²⁷ Έτσι συνάντησε τον Νονίκον ζητώντας αρωγή από τη Σοβιετική Ένωση «για την ενοποίηση των Ελλήνων». Ως προς τη γνώση των στρατιωτικών θεμάτων, κυκλοφόρησαν αμέσως φήμες «ότι τα έχει τελείως χαμένα και παραπαίει, ότι ο Καραπαναγιώτης [...] είναι ο πραγματικός παρασκηνιακός Υπουργός [...] και κάνει [...] εκατό τηλεφωνήματα την ημέρα στον Βενιζέλο».⁴²⁸

Επειδή όμως η ανταρσία συνεχιζόταν, στις 16 Απριλίου ο αρχηγός των ναυτικών δυνάμεων της Μεσογείου στην Αλεξάνδρεια, Ναύαρχος Κάνινγκαμ, επέπληξε τον Βενιζέλο και διέταξε κατηγορηματικά την λήξη της αναταραχής, ακόμα και με τη βύθιση των ελληνικών πλοίων. Ο Πρωθυπουργός, μετά από σύσκεψη με πολιτικά πρόσωπα (ο Γεώργιος Παπανδρέου μεταξύ αυτών, ο οποίος μόλις είχε φτάσει στο Κάιρο) και στρατιωτικούς (όπως ο Μπουρδάρης) αποφάσισε τη βίαιη καταστολή της στάσης. Ο βενιζελικός αντιναύαρχος Πέτρος Βούλγαρης, ως αρχηγός του στόλου,

⁴²⁷ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Τετάρτη, 5 Απρίλη [1944], ό. π., σ. 174.

⁴²⁸ Ο. π., Τρίτη, 18 Απρίλη [1944], σ. 201-202.

στις 23 Απριλίου 1944, με άγημα εμβολής από 68 αξιωματικούς και 16 δόκιμους, επιτέθηκε σε τρία πλοία που τελούσαν υπό κατάληψη. Εννέα νεκροί και σαράντα τραυματίες ήταν ο απολογισμός μιας επιχείρησης εξόντωσης μεταξύ Ελλήνων.⁴²⁹

Ο Σεφέρης κατέγραψε αναλυτικά τα γεγονότα μιας ανταρσίας που διήρκεσε είκοσι ημέρες, γιατί εκτίμησε την κρισιμότητά τους. Η κυβερνητική αναταραχή που περιέγραψε έφτασε στα όρια της απόλυτης διάλυσης τους πολιτικούς θεσμούς και απογύμνωσε τα πολιτικά πρόσωπα. Το κίνημα στο στρατό και στο ναυτικό κατέδειξε επίσης και την επιτακτική ισχύ του βρετανικού παράγοντα ο οποίος, μπροστά στις νέες επαναστατικές ιδέες, επενέβη με τα όπλα. Η αδιάλλακτη αυτή στάση ίσως ερμηνεύθηκε ως προσήμανση, σχετική με το μέλλον της μεταπολεμικής Ελλάδας υπό την κηδεμονία των Άγγλων. Γιατί οι Βρετανοί «πράγματι έγιναν μισητοί» και η μαζική συμμετοχή στην ανταρσία θεωρήθηκε ως απότοκο της έντονης δυσαρέσκειας, αφού «οι διστακτικοί και οι διϊστάμενοι έγιναν ένα με τους επαναστάτες».⁴³⁰

Στην εξιστόρηση της αντικειμενικής πραγματικότητας ο Σεφέρης επεδίωξε την εγκυρότητα. Πιο συγκεκριμένα, παρέθετε στο *Ημερολόγιο* την περίληψη από τις press conference, «εξακριβωμένη», διασταυρωμένη. Έτσι, στις 13 Απριλίου σημείωσε την εξέλιξη της ανταρσίας περιεκτικά, σαν να επρόκειτο για ανταπόκριση δημοσιογράφου: μόνο τα ουσιώδη και με ελλειπτικό λόγο. Αναφερόμενος στην βίαιη εκτόνωση της κρίσης, στις 23 Απριλίου, παρέθεσε στα αγγλικά μόνο την είδηση της επιχείρησης Βούλγαρη για την καταστολή της στάσης: “Some exchange of machine-gun and rifle fire and a few casualties were incurred”.⁴³¹ Συχνά επίσης, ο Σεφέρης παρέθετε σε ευθύ λόγο και σε εισαγωγικά φράσεις των πολιτικών, όπως του Βενιζέλου ή του Κανελλόπουλου, ώστε να αναδειχθεί από το ύφος ο χαρακτήρας των προσώπων. Στην καταγραφή που έπεται προτάχθηκε το συμβάν:

«στο σημερινό Φως περιγραφή της κηδείας των νεκρών της περασμένης Κυριακής. Αντιγράφω: “Εξ από τα φέρετρα ήσαν καλυμμένα με σημαίες του ένδοξου Βασιλικού Ναυτικού (...) άνθη και στεφάνια κατετέθησαν πολλά, μονάχα γι’ αυτά. Τα τρία άλλα φέρετρα γυμνά, ολόγυμνα, χωρίς καν ένα λουλούδι παρουσιάζουν καταφάνερα την αδυσώπητη τιμωρία...” κτλ.

⁴²⁹ Κατσικώστας Δ., *Ο ελληνικός στρατός στην εξορία, 1941-1944*, ό. π., σ. 359.

⁴³⁰ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Τρίτη, 11 Απρίλη [1944], ό. π., σ. 192.

⁴³¹ Ο. π., Κυριακή, 23 Απρίλη [1944], σ. 204-205.

Πόμπημα νεκρών. Χειρότερο: λάθος. Αν τουλάχιστον είχαν διαβάσει Αισχύλο: «μνησιπήμων πόνος» - βλάκες».⁴³²

Ο «μνησιπήμων πόνος», ο πόνος που φέρνει την ανάμνηση του πόνου και είναι βαθύς, ήταν η βιωμένη ψυχική αντίδραση του Σεφέρη για τους Έλληνες νεκρούς στρατιώτες που χάθηκαν μετά την εμφύλια μάχη. Όσοι όμως τιμούνταν, άνηκαν στους «νομιμόφρονες». Οι άλλοι, οι «κινηματίες», ακόμα και την ύστατη αυτή ώρα της ταφής, τιμωρούνταν με δημόσια διαπόμπευση, ως εχθροί της πατρίδας. Αυτοί που σκέφτηκαν αυτό τον διαχωρισμό των ανθρώπινων ψυχών μόνο ως «βλάκες» φέρονταν. Ο αιγυπτιακός Τύπος και οι φιλομοναρχικές εφημερίδες, όπως το *Φως*, έκαναν λόγο μάλιστα για «παραπλανηθείσα πλειοψηφία, εθνικώς παραστρατημένη», σε σχέση με όσους μετείχαν στην ανταρσία. Τελικά, με την αποπομπή 2.240 από τους «κινηματίες» σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, το στράτευμα απέκτησε ιδεολογική ομοιογένεια.⁴³³

«Υστερα από το ξεφούσκωμα της επανάστασης και τη διάλυση του τελευταίου σώματος υπόστασης», για την πολιτική και στρατιωτική παρουσία της Ελλάδας στη Μέση Ανατολή, τα νέα δεδομένα ήταν σύνθετα και η ερμηνεία του Σεφέρη διεισδυτική. «Οι κομμουνιστικοί παράγοντες [...] έκαναν την αυτοκριτική τους». Παραγνώρισαν: «α) την αγγλική αντίδραση και β) το γεγονός ότι είμαστε στο εξωτερικό και όχι στην Ελλάδα». Ήταν προφανές ότι η παραπλανητική στάση του Ρώσου πρεσβευτή οδήγησε σε μια ανταρσία που δεν είχε σχεδιασμό, αλλά ούτε και τη Σοβιετική Ένωση να συνδράμει τους επαναστάτες. Οι τελευταίοι, επηρεασμένοι από την προπαγάνδα στα «ρωσικά ραδιόφωνα», ασύνετα, οδηγήθηκαν σε «τραγικούς πειραματισμούς για να δουν τα οφθαλμοφανή», την απραξία δηλαδή της Μόσχας.⁴³⁴

Για την πτώση του Σοφοκλή Βενιζέλου ευθύνονταν οι Βρετανοί. «Ήταν ζήτημα “ηθικής τάξης” να απαλλαγούν από αυτόν», όχι μόνο γιατί «ήταν ο υπεύθυνος υπουργός στο ναυτικό που διαλύθηκε», αλλά και γιατί ο ίδιος νωρίτερα είχε προκαλέσει την παραίτηση του Τσουδερού.⁴³⁵ Σε αυτή τη χαοτική συνθήκη ακυβερνησίας, με παρέμβαση του Άγγλου πρέσβη και τη σύμφωνη γνώμη του Τσόρτσιλ, ο Γεώργιος Παπανδρέου έλαβε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης. Μιας κυβέρνησης συνασπισμού με έναν Πρωθυπουργό που θα διέθετε μια βάση αξιοπιστίας στην Ελλάδα και θα αντιπροσώπευε το φιλελεύθερο κατεστημένο.⁴³⁶

⁴³² Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Τρίτη, 25 Απρίλη [1944], ό. π., σ. 208.

⁴³³ Κατσικώστας Δ., *Ο ελληνικός στρατός στην εξορία, 1941-1944*, ό. π., σ. 361-362.

⁴³⁴ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Τρίτη, 25 Απρίλη [1944], ό. π., σ. 206.

⁴³⁵ Ό. π., σ. 206-207.

⁴³⁶ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 134.

Συμπερασματικά, ο φόβος μήπως η Σοβιετική Ένωση υποκαταστήσει τη Βρετανία στην κηδεμονία της Ελλάδας υπήρχε και σε μέλη της εξόριστης κυβέρνησης, όπως ο Τσουδερός, αλλά και σε υψηλά ιστάμενους της βρετανικής Πρεσβείας, όπως ο Λήπερ.⁴³⁷ Φαίνεται ότι οι Σοβιετικοί επεδίωκαν να δώσουν την εντύπωση της εμπλοκής στις ελληνικές υποθέσεις, χωρίς να υπάρχει συγκροτημένο σχέδιο, ώστε να πείσουν τους κομμουνιστές της Ελλάδας για τη «συμπαράστασή» τους προς αυτούς. Έτσι θα εξασφάλιζαν ένα ευρύ ιδεολογικό έρεισμα για κάθε μελλοντική πολιτική εξέλιξη σε σχέση με τους συμμάχους τους. Στην πράξη ο Στάλιν δεσμευόταν από τη συμφωνία με τον Τσόρτσιλ ότι η Ελλάδα δεν άνηκε στη δική του σφαίρα επιρροής. Στη θεωρία μπορούσε να δίνει υποσχέσεις για βοήθεια. Το αποτέλεσμα ήταν οι «αμφιθυμίες της σοβιετικής συμπεριφοράς» προς το ΕΑΜ τον Ιούνιο 1944.⁴³⁸

Ο Σεφέρης επεδίωξε να καταγράψει αντικειμενικά γεγονότα, όπως την απουσία της Μόσχας μετά το κίνημα Απριλίου 1944 και να αποδώσει σε αυτά τη δική του ερμηνεία. Περιέγραψε επίσης τη λανθάνουσα διπλωματική κινητικότητα της σοβιετικής Πρεσβείας στο Κάιρο. Δεν οδηγήθηκε σε ασφαλή συμπεράσματα για την πολιτική της Μόσχας σε σχέση με την Ελλάδα. Πάντως, από την Άνοιξη του 1944, πληροφορούμενος τις δολοφονικές ενέργειες του ΕΛΑΣ, αυτοπροσδιορίζεται ιδεολογικά: δε σχετίζεται ούτε με το ΕΑΜ, ούτε με τους συντηρητικούς πολιτικούς.

Γεώργιος Παπανδρέου

Ο Γεώργιος Παπανδρέου (1888-1968) αντιπροσώπευε το φιλελεύθερο κατεστημένο. Είχε διατελέσει στο παρελθόν υποστηρικτής του Ελευθέριου Βενιζέλου. Είχε αναλάβει τρία χαρτοφυλάκια στην τελευταία κυβέρνηση αυτού (1928-1932), ενώ θεωρούνταν υπέρμαχος της προοδευτικής νομοθεσίας. Κατά το διάστημα της γερμανικής Κατοχής είχε παραμείνει στην Ελλάδα. Τον Μάρτιο του 1942, πιο συγκεκριμένα, είχε υπογράψει μαζί με άλλους πολιτικούς το αίτημα προς τον Γεώργιο Β΄ να μην επιστρέψει στην Ελλάδα, παρά μόνο αν με δημοψήφισμα του το επέτρεπε το εκλογικό σώμα. Αν και είχε κάποιες επαφές με αντιστασιακές οργανώσεις, στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ δεν ήθελε να ενταχθεί. Από νωρίς όμως απέκτησε επικοινωνία με την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση

⁴³⁷ Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν*, ό. π., σ. 225.

⁴³⁸ Ό. π., σ. 236.

και συνέτασσε αναφορές προς το Κάιρο το οποίο πληροφορούσε για τη συνεχή ενίσχυση του ΚΚΕ.⁴³⁹

Για τον κίνδυνο που ελλόχευε από τη δράση του ΚΚΕ ο Παπανδρέου πληροφορούσε και τους Βρετανούς. Προδιαγράφοντας το μεταπολεμικό μέλλον της υφηλίου, αναφερόταν σε ένα δίπολο εξουσίας, καθώς διαφαινόταν ο κίνδυνος ο κομμουνιστικός πανσλαβισμός να αλώσει την Ευρώπη και την Ελλάδα. Η νέα πραγματικότητα θα βρισκόταν σε οξεία ιδεολογική αντιπαράθεση με τον φιλελεύθερο αγγλοσαξονισμό, του οποίου το διαχρονικό κύρος θα έπληττε. Πολιτικές θέσεις όπως οι παραπάνω, αποδείκνυαν τη συντηρητική κλίση του και εντυπωσίασαν τον Τσόρτσιλ. Έχοντας εξασφαλίσει την υποστήριξη του τελευταίου αλλά και του Γεωργίου Β', ο Παπανδρέου μετέβη στη Μέση Ανατολή και ορκίστηκε Πρωθυπουργός στις 26 Απριλίου 1944.⁴⁴⁰ Η τοποθέτησή του δηλαδή συνιστούσε μια λύση ανάγκης. Αν και ήταν επικεφαλής της εξόριστης κυβέρνησης, παρόλα αυτά, ούτε την πλήρη αποδοχή του βασιλιά εξασφάλιζε, ούτε την υποστήριξη του στρατού διέθετε, ενώ δεν ήταν αρχηγός κάποιου πολιτικού κόμματος.⁴⁴¹

Οι Βρετανοί ήταν εκείνοι που συντόνισαν την άφιξη του Παπανδρέου στη Μέση Ανατολή. Ενώ η ανταρσία στο στράτευμα ήταν σε εξέλιξη, «ψίθυροι [...] από τους κύκλους της Αγγλικής Πρεσβείας κυκλοφορούσαν: χρειάζεται ένας ισχυρός άνδρας, χρειάζεται ένας ισχυρός άνθρωπος». Ο Παπανδρέου εμφανιζόταν ως προσωπικότητα με κύρος, «ήταν στα μέσα και στα έξω [και] ακουγόταν με μεγάλη ευλάβεια», αφού τις δηλώσεις του τις πρόσεχε ακόμη και ο Τσόρτσιλ. Αντίθετα, ο τότε πρωθυπουργός Σοφοκλής Βενιζέλος βρισκόταν στη δυσμένεια των Βρετανών, εξαιτίας της ανικανότητας που επέδειξε να καταπνίξει το κίνημα Απριλίου 1944 και της υπονομευτικής στάσης του προς τον Τσουδερό. Έτσι, «στο τέλος [ο Βενιζέλος] έχασε την υπομονή του [...] με την περιφρόνηση» των Άγγλων και υπέβαλε την παραίτησή του.⁴⁴²

Ο Παπανδρέου αντίθετα ενισχύοταν από τους Βρετανούς. Αυτοί τον έφεραν «από την Αθήνα άρον-άρον (το Σάββατο του Λαζάρου 8. 4), απελπισμένοι από τον

⁴³⁹ Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν*, ό. π., σ. 236.

⁴⁴⁰ Ο Παπανδρέου ορκίστηκε Πρωθυπουργός και υπουργός Εξωτερικών στις 26 Απριλίου 1944. Οι γενικοί Διευθυντές των άλλων υπουργείων θα ενεργούσαν προς το παρόν ως υπουργοί, μέχρι να βρεθούν τα πολιτικά πρόσωπα που θα του παράσχουν στήριξη.

Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Σημειώσεις 1944, ό. π., σ. 296.

⁴⁴¹ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 134.

⁴⁴² Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Παρασκευή, 28 Απρίλη [1944], ό. π., σ. 212.

Βενιζέλο».⁴⁴³ Στην πρώτη press conference στην οποία αναφέρθηκε επισήμως η νέα του ιδιότητα, ο Balfour τον χαρακτήρισε ως εξής: «He is a strong man». Και συνέχισε να περιγράφει την πολιτική φυσιογνωμία του Παπανδρέου: αρχικά ήταν εναντίον της βασιλείας. Αυτό κρίθηκε ως δευτερεύον θέμα. Η «μάχη μεταξύ nationalists [εθνικιστών] και extremists [στοιχείων των άκρων]» ήταν το νέο ζητούμενο. Η επικράτηση των πρώτων δεν αναφέρθηκε, αλλά υπονοήθηκε.⁴⁴⁴ Γιατί στη Μέση Ανατολή τα δεδομένα είχαν μεταβληθεί, μετά την καταστολή της ανταρσίας και τον εξοβελισμό των επαναστατών από τις μάχιμες στρατιωτικές μονάδες. Έτσι,

η «ελληνική κρίση της Μέσης Ανατολής, [...] ξεπέρασε όλες τις άλλες, -σάρωσε τον Τσουδερό, σάρωσε τον Σ. Βενιζέλο, έφερε σαν τον φάντε μπαστούνι τον Παπανδρέου, πρόεδρο και κυβέρνηση, και σκόρπισε στους τέσσερις ανέμους το μοναδικό σώμα της πατρίδας που μας απέμεινε εδώ στην προσφυγιά, το στρατό και το ναυτικό μας».⁴⁴⁵

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της ευρείας αποδοχής για τον νέο Πρωθυπουργό συνιστούσε η προσέγγιση της φιλομοναρχικής εφημερίδας *Φως*, η οποία για τον Σεφέρη έγραφε πάντα συκοφαντίες: Σε κύριο άρθρο τόνιζε με έμφαση ότι «ο Παπανδρέου θα χωρήσει μέχρι τέλους εις την εθνικήν αποστολήν την οποία ανέλαβε, [...] αποφασιστικός, ανεπηρέαστος, ακοιμάτιστος, δίκαιος». Η ευθύνη θα βάρυνε αποκλειστικά τους συνεργάτες του και ποτέ τον ίδιο, αν «δεν ηθέλησαν να βοηθήσουν το έργο του».⁴⁴⁶ Ο Σεφέρης κατέθεσε τη δική του ερμηνεία: ο Παπανδρέου αναδεικνυόταν από το *Φως* ως «strong man». Στην πραγματικότητα, πολύ σύντομα και από τους δημοσιογραφικούς κύκλους θα παρουσιαζόταν ως «straw man» (αχυράνθρωπος), ως πολιτικός χωρίς πυγμή μπροστά στους Βρετανούς.⁴⁴⁷

Αμέσως μόλις ο Παπανδρέου ανέλαβε τα καθήκοντά του, ο Σεφέρης ήρθε σε αντιπαράθεση μαζί του. Αιτία απετέλεσε η απόφαση του πρωθυπουργού να αναμορφώσει πλήρως την υπηρεσία Τύπου και να εξαναγκάσει σε παραίτηση όλα της τα μέλη, μια ενέργεια που την επέβαλε «το παλάτι». Ως προϊστάμενος της υπηρεσίας, ο Σεφέρης όφειλε άμεσα να συντάξει «κατάλογο του προσωπικού [...] με τις παρατηρήσεις [του] επί εκείνων που σκέπτονται και εκείνων που δεν σκέπτονται

⁴⁴³ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Δευτέρα, 8 Μάη [1944], ό. π., σ. 229.

⁴⁴⁴ Ό. π., Πέμπτη, 27 Απρίλη [1944], σ. 211.

⁴⁴⁵ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ'*, Τετάρτη, 10 Μάη [1944], ό. π., σ. 330-331.

⁴⁴⁶ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Πέμπτη, 4 Μάη [1944], ό. π., σ. 222.

⁴⁴⁷ Ό. π., Πέμπτη, 27 Απρίλη [1944], σ. 211.

ελληνικά». ⁴⁴⁸ Όσοι σκέπτονταν «ελληνικά» ταυτίζονταν κατ' αναλογία και με μία διευρυμένη γενίκευση με τους εθνικιστές και ήταν οι νομιμόφρονες. Οι λοιποί έπρεπε να εκδιωχθούν.

Ο Παπανδρέου, όπως πληροφορήθηκε τα γεγονότα ο Σεφέρης, αφού είπε «μερικά γλυκανάλατα λόγια» για εκείνον, εξέφρασε την άποψη ότι δεν είχε «κανένα παράπονο απολύτως με τον κ. Σεφεριάδη». Αnéφερε στον Σκέφερι ότι ήταν αναγκαίο να γίνουν «εκκαθαρίσεις» στο μέλλον, αλλά η δική του «υπηρεσιακή κυβέρνηση» δεν θα τις πραγματοποιούσε. Ήταν πάντως «υποχρεωμένος να χτυπήσει και δεξιά και αριστερά». ⁴⁴⁹ Μεταξύ αυτών που έπρεπε να πληγούν, επειδή βρισκόταν στο «αριστερό ημιχόριο», ήταν ο Σεφέρης. ⁴⁵⁰ Όλο το γραφείο Τύπου βρισκόταν επίσης υπό διωγμό. Αυτό συνιστούσε αντίφαση σε σχέση με προγενέστερη εκδοχή για την υπηρεσία και επισημάνθηκε ιδιαίτερα από διπλωμάτη της γαλλικής Πρεσβείας ως εξής: «ως τώρα κατηγορούσαν το γραφείο σας ως συντηρητικό, τώρα ως αριστερό, περίεργο[...]». Κατά την ερμηνεία του Σεφέρη πάντως, οι αλληλοαναιρούμενοι χαρακτηρισμοί επιβεβαίωναν την -κατά το δυνατό- αμεροληψία της υπηρεσίας και το ότι «κάνα[νε] καλά τη δουλειά» τους». ⁴⁵¹ Για να αποδώσει λεκτικά τη ρευστότητα της στιγμής τη διατύπωσε προς τον Σκέφερι ως εξής:

«Πέρσι μας έλεγαν φασίστες, φέτο μας λένε κομμουνιστές οι ίδιοι αντιδραστικοί άνθρωποι, σε κάθε υπουργική κρίση μεταχειρίζονται ασύστολα κάθε κακοήθεια, και τους ακούνε οι προϊστάμενοι μας σαν να τους επικροτούν». ⁴⁵²

Ο Σεφέρης βρέθηκε αντιμέτωπος με την κακοβουλία ορισμένων υπαλλήλων της εξόριστης κυβέρνησης, οι οποίοι ανήθικα, με ψεύδη, προσεταιρίζονταν τους εν δυνάμει υπουργούς, παρέχοντας εκδούλευση, και τον συκοφαντούσαν. Επίσης, το φιλοβασιλικό *Φως* τον προπηλάκιζε «κακοηθέστατα», γεγονός που δεν τον «ξαφνίζει». Το έκρινε αντιθέτως ως «τιμητικό». Εκείνο όμως που προσέλαβε ως νέα συνθήκη «ραγιαδι[σμού]» και ως αναίρεση της ελευθεροτυπίας, ήταν η γενικευμένη αποδοκιμασία του διευθυντή της υπηρεσίας Τύπου Γεωργίου Σεφεριάδη, καθώς «οι ελληνικές εφημερίδες [της Μέσης Ανατολής] τελευταία έπαιρν[αν] τον [επικριτικό]

⁴⁴⁸ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Τετάρτη, 26 Απρίλη [1944], ό. π., σ. 210.

⁴⁴⁹ Ό. π., Τετάρτη, 3 Μάη [1944], σ. 220.

⁴⁵⁰ Ό. π., Σάββατο, 6 Μάη [1944], σ. 227.

⁴⁵¹ Ό. π., Τετάρτη, 3 Μάη [1944], σ. 221.

⁴⁵² Ό. π., Παρασκευή, 28 Απρίλη [1944], σ. 214.

τόνο από το *Φως*», όταν αναφέρονταν στην παραίτηση του.⁴⁵³ Κατ' αναλογία, «η ατμόσφαιρα» που βίωνε ο Σεφέρης τότε, επειδή «οι πεποιθήσεις [τ]ου ήταν δημοκρατικές και φιλελεύθερες»⁴⁵⁴ ταυτιζόταν με την «ατμόσφαιρα μετά το κίνημα του '35» όταν απαγορευόταν στους βενιζελικούς να βαφτίζουν τα παιδιά τους.⁴⁵⁵

Ο Παπανδρέου λειτουργούσε ως «πανυπουργός».⁴⁵⁶ Δεν έβρισκε συνεργάτες.⁴⁵⁷ Ήταν υπερφίαλος και επαιρόταν για την «απόλυτον εμπιστοσύνην των Άγγλων», ιδιαίτερα του Τσόρτσιλ.⁴⁵⁸ Ήταν «τελείως ακατατόπιστος», γιατί δεν υπήρχε κανένας να τον καθοδηγήσει. Είχε άγνοια σε σχέση με κομβικά λειτουργικά θέματα της εξόριστης κυβέρνησης. Για παράδειγμα, δεν γνώριζε τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούσε ο Τύπος και η ενημέρωση, ότι δηλαδή τελούσαν υπό τον απόλυτο έλεγχο της βρετανικής λογοκρισίας. Δεν κατανοούσε το αυτονόητο: «ότι τα ραδιόφωνα δεν είναι δικά μας, αλλά αγγλικά».⁴⁵⁹ «Εξακολουθούσε το βιολί της ρητορείας», και όχι των έργων.⁴⁶⁰ Ακόμη και ο Κανελλόπουλος εντυπωσιάστηκε από την αρχομανία του Παπανδρέου και «συμπέραινε: Σπάνια είδα στη ζωή μου άνθρωπο που να έχει τέτοια δίσπα της εξουσίας».⁴⁶¹

Το Συνέδριο του Λιβάνου (17 - 20 Μαΐου 1944)

Απόπειρες για τη συγκρότηση Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας

Από την αρχή του 1944 οι Βρετανοί είχαν υιοθετήσει μια πολιτική αμοιβαίων συμβιβασμών με τη Σοβιετική Ένωση, προσβλέποντας στην επίλυση της βαλκανικής εκκρεμότητας και στην σαφή οριοθέτηση ζωνών επιρροής. Μάλιστα, ασκούσαν ιδιαίτερη πίεση στους Έλληνες, ώστε η εμφύλια έριδα να σταματήσει και οι μεταξύ τους διαφορές να αμβλυνθούν. Για τον λόγο αυτό, ο Παπανδρέου είχε μεταβεί στη Μέση Ανατολή, με σκοπό δηλαδή να συντονίσει τις ενέργειες για μια Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, με τη συμμετοχή αντιπροσώπων από τις αντιστασιακές οργανώσεις.⁴⁶² Έτσι, στο διάστημα μεταξύ 17 και 20 Μαΐου 1944 πραγματοποιήθηκε στη Βηρυτό, η «συνδιάσκεψη της Μπουρμάνας, που δεν είναι της Μπουρμάνας, αλλά

⁴⁵³ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Πέμπτη, 4 Μάη [1944], ό. π., σ. 221.

⁴⁵⁴ Ό. π., Πέμπτη, 27 Απρίλη [1944], σ. 210-211.

⁴⁵⁵ Ό. π., Κυριακή, 30 Απρίλη [1944], σ. 214.

⁴⁵⁶ Ό. π., Πέμπτη, 4 Μάη [1944], σ. 221.

⁴⁵⁷ Ό. π., Τετάρτη, 26 Απρίλη [1944], σ. 208.

⁴⁵⁸ Ό. π., Τετάρτη, 26 Απρίλη [1944], σ. 208.

⁴⁵⁹ Ό. π., Παρασκευή, 28 Απρίλη [1944], σ. 213.

⁴⁶⁰ Ό. π., Τετάρτη, 24 Μάη [1944], σ. 233.

⁴⁶¹ Ό. π., Παρασκευή, 28 Απρίλη [1944], σ. 212.

⁴⁶² Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν*, ό. π., σ. 232.

σε ένα άλλο χωριό ακόμη ψηλότερα», ώστε να εξασφαλιστεί ο πλήρης αποκλεισμός των μετεχόντων σε οποιαδήποτε έξωθεν πληροφόρηση.⁴⁶³ Ο Παπανδρέου επιδέξια είχε απομονώσει την αντιπροσωπεία του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ.⁴⁶⁴

Ο Σεφέρης παρέμεινε στο Κάιρο υπό την ιδιότητα του ανώτατου δημόσιου λειτουργού. Μετείχε στην επιτροπή υποδοχής, όσων επέστρεψαν στις 23 Μαΐου από τη διάσκεψη στη Βηρυτό. Τα όσα εκτυλίσσονταν «στη σύσκεψη της Συρίας» τα πληροφορούνταν από «τα ανακοινωθέντα του αγγλικού Υπουργείου Πληροφοριών», δηλαδή λογοκριμένα. Επίσης, του τα εξέθεσαν -εκ των υστέρων- πρόσωπα αξιόπιστα, όπως ο Καρτάλης, ο οποίος τα βίωσε προσωπικά. Από έγκυρους μάρτυρες πληροφορήθηκε επίσης και τη δολοφονία από τον ΕΛΑΣ του συνταγματάρχη Ψαρρού: αρχικά ο Μίστος, οποίος μόλις είχε φτάσει στο Κάιρο από το Χαλέπι,⁴⁶⁵ διηγήθηκε «φρικιαστικές λεπτομέρειες [...] και άλλους σαδισμούς». Ο «Σγουρίτσας από τα Βουνά» επίσης, του επιβεβαίωσε το γεγονός της ακραίας βιαιότητας και περιέγραψε στον Σεφέρη και άλλες αποτρόπαιες πράξεις των κομμουνιστών.⁴⁶⁶

«Τον Ψαρρό τον έγδαραν για να μαρτυρήσει που έχει κρυμμένες τις λίρες. Τους ανθρώπους που έπιασαν μαζί του τους ξέκαμαν σιγά - σιγά βιδώνοντάς τους βίδες στους κροτάφους. Διηγούνται και άλλα περιστατικά αυτού του περιβολιού των βασανιστηρίων: ρίξιμο ανθρώπων σε ξεροπήγαδα κι έπειτα ασβέστη και νερό. Αργοί ακρωτηριασμοί. Τη μια μέρα με διακοπές, σταμάτημα ως την άλλη μέρα. Και συνέχεια με τον ίδιο ρυθμό, όσο να θάψουν τον μισοπεθαμένο, που ανασαίνει ακόμη. Σκηνές όπου οι άβγαλτοι υποχρεώνονται να δώσουν κι αυτοί μια μαχαιριά στο νεκρό για να μοιραστούν την ευθύνη του αίματος. Ξεκοιλιάσματα και τύλιγμα των άντερων στα κεφάλια των θυμάτων...»⁴⁶⁷

Ενώ ήταν επιτακτική η συνθήκη να πραγματοποιηθεί μια διάσκεψη για τη συγκρότηση μιας κυβέρνησης συνεργασίας, το Συνέδριο του Λιβάνου διεξήχθη σε μια χρονική συγκυρία κατά την οποία μόλις είχαν συντελεστεί βιαιότητες μεταξύ των

⁴⁶³ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Πέμπτη, 11 Μάη [1944], ό. π., σ. 231.

⁴⁶⁴ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 135.

⁴⁶⁵ Στο Χαλέπι της Συρίας είχαν εγκαταστήσει οι Βρετανοί ένα είδος στρατοπέδου στο οποίο κατέληγαν όσοι Έλληνες διέφευγαν μέσω Τουρκίας με προορισμό τη Μέση Ανατολή. Στο κέντρο αυτό τους κρατούσαν για μεγάλο χρονικό διάστημα, για να τους ανακρίνουν και για να πληροφορηθούν την κατάσταση στην κατεχόμενη χώρα. Επίσης σε πολλούς καθυστέρησαν σκόπιμα την άθροδο τους στο Κάιρο, επειδή θεωρούσαν ότι η παρουσία τους εκεί θα επηρέαζε τις πολιτικές εξελίξεις.

Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Σημειώσεις 1944, ό. π., σ. 316.

⁴⁶⁶ Σεφέρης Γ., *Μέρες Α΄*, Κυριακή, 28 Μάη [1944], ό. π., σ. 333.

⁴⁶⁷ Ό. π.

αντιστασιακών οργανώσεων και είχαν αποδοθεί στον ΕΛΑΣ. Αυτή που προκαλούσε τη μέγιστη κατακραυγή, ήταν η δολοφονία του συνταγματάρχη Δημητρίου Ψαρρού στις 17 Απριλίου 1944. Ο τελευταίος, διακρινόταν για το δημοκρατικό ήθος του και θεωρούνταν μια προσωπικότητα με κύρος στην Αντίσταση. Είχε συγκροτήσει με τους κομμουνιστές, κατά τα πρώτα χρόνια της Κατοχής, την οργάνωση «Ελευθερία». Στη συνέχεια, τον Νοέμβριο του 1942, ο Ψαρρός ίδρυσε την Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση (ΕΚΚΑ). Μέλος της τελευταίας ήταν και ο Καρτάλης. Μεταξύ των δύο ανδρών είχε αναπτυχθεί μια «βαθιά ανθρώπινη φιλία».⁴⁶⁸ Ο στρατιωτικός βραχίονας της οργάνωσης ήταν το 5/42 Σύνταγμα, στο οποίο ηγείτο ο Ψαρρός. Σε αυτό το τμήμα επετέθη ο ΕΛΑΣ και το διέλυσε βάνανσα, σκοτώνοντας τον αρχηγό του.⁴⁶⁹

Επικεντρωμένοι στον θάνατο του Ψαρρού, οι περισσότεροι από τους συμμετέχοντες στο Συνέδριο με τον Παπανδρέου να πρωτοστατεί, συντονίστηκαν σε μια δριμεία επίθεση εναντίον του ΚΚΕ. Το τελευταίο κατηγορήθηκε για επαχθή τρομοκρατία προς τις άλλες ομάδες των ανταρτών και τους κατοίκους στην ύπαιθρο, γεγονός που συνετέλεσε στη συγκρότηση των Ταγμάτων Ασφαλείας από την κατοχική κυβέρνηση Ράλλη. Το ΚΚΕ κατακρίθηκε επίσης για τη στάση του, η οποία ήταν διαλυτική για την εξασφάλιση της εθνικής ενότητας και τη συγκρότηση μιας ενιαίας κυβέρνησης συνεργασίας, ενώ θέματα όπως η στρατιωτική υπεροχή και οι επιτυχίες του ΕΛΑΣ παρακάμφθηκαν.⁴⁷⁰ Έτσι, «οι Εαμίτες και οι αριστεροί βρέθηκαν μπροστά στα ενωμένα πυρά όλων των άλλων και αναγκάστηκαν να βάλουν νερό στο κρασί τους».⁴⁷¹

Οι τρεις συνιστώσες του ΕΑΜ υποχρεώθηκαν σε συμβιβασμό.⁴⁷² Συναίνεσαν με τα προτεινόμενα. Αρχικά, αποφασίστηκε η συγκρότηση Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, της οποίας έξι χαρτοφυλάκια θα διαχειριζόταν το ΕΑΜ, η ενοποίηση των αντάρτικων ομάδων, καταδικάστηκαν οι επιθέσεις των Ταγμάτων Ασφαλείας, ο δωσιλογισμός, όπως και «το κίνημα» του Απριλίου 1944.⁴⁷³ Οι αντιπρόσωποι του ΕΑΜ «συμφώνησαν στις κυρώσεις που θα επιβληθούν στους στασιαστές». Το πολιτειακό παρακάμφθηκε με αναφορά σε επιστολή του Γεωργίου της 8^{ης} Νοεμβρίου 1943, στην

⁴⁶⁸ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Τρίτη, 1 Αυγούστου [1944], ό. π., σ. 241.

⁴⁶⁹ Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν*, ό. π., σ. 232.

⁴⁷⁰ Ό. π., σ. 233.

⁴⁷¹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Τρίτη, 23 Μάη [1944], ό. π., σ. 233.

⁴⁷² Οι τρεις συνιστώσες του ΕΑΜ: ΠΕΕΑ: Σβώλος, Αγγελόπουλος Ασκούσης, ΕΑΜ: Πορφυρογένης, Σαράφης, Στρατής ΚΚΕ: Ρούσος.

Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν*, ό. π., σ. 233.

⁴⁷³ Ό. π.

οποία ο βασιλιάς καθόριζε την επιστροφή του μετά την Απελευθέρωση, αφού πρώτα διαβουλευόταν με την κυβέρνησή του σε σχέση με αυτό. «Αλλά στην Ελλάδα ο στρατός του ΕΑΜ δε διαλύεται για την ώρα για να μη μειωθεί η αντίσταση. Αυτό το θέλει και το αγγλικό στρατηγείο».⁴⁷⁴ Με τον Χάρτη του Λιβάνου, στις 20 Μαΐου 1944, και τον προσδιορισμό οκτώ σημείων κοινής αποδοχής για όλους τους μετέχοντες, το συνέδριο ολοκληρώθηκε.⁴⁷⁵

Πάντως, η επιθετική στάση που υιοθέτησε ο Παπανδρέου εναντίον του ΚΚΕ και του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ δεν ήταν συμπτωματική. Ο Βρετανός πρέσβης Λήπερ την είχε προσχεδιάσει και την είχε ανακοινώσει στον πολιτικό λίγες ημέρες πριν από το συνέδριο. Ζητούμενο ήταν να βρεθούν σε αμυντική θέση οι αντιπρόσωποι του ΚΚΕ, ώστε να υποχωρήσουν και να αποδεχτούν την ένταξη του ΕΛΑΣ υπό την κηδεμονία των Βρετανών και υπό τον έλεγχο της ελληνικής κυβέρνησης.⁴⁷⁶ Έτσι όμως, η αντιπαράθεση των δύο πλευρών φαινομενικά και πρόσκαιρα συγκαλύφθηκε. «Το μίσος μένει ακέραιο και από τις δυο μεριές. Καθένας σκέπτεται την εκδίκηση». «Συμπέρασμα: το “εθνικό συμβόλαιο”, όπως το λέει ο Παπανδρέου είναι ακόμη μια συμφωνία στο χαρτί».⁴⁷⁷

Ο Παπανδρέου «λανσάρει διαρκώς χτυπητές φράσεις». Μέσα από αυτές επιδείκνυε την ρητορική του δεινότητα. Πίσω από αυτές λάνθανε η «απαισιοδοξία, η ασυμφωνία».⁴⁷⁸ Υπολόγιζε στη συμμετοχή του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ σε μια Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας και στην συνακόλουθη αποχώρηση από την ΠΕΕΑ, λόγω της συνεργασίας με την πρώτη. Όταν όμως το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ ενημερώθηκε για τους όρους του Χάρτη του Λιβάνου, αρνήθηκε τη συμμετοχή στην εθνική κυβέρνηση και δεν υπέγραψε.⁴⁷⁹ Το ΚΚΕ είχε εμπιστοσύνη στην ισχύ και την υπεροχή των ανταρτών του στα ελληνικά βουνά και δεν ήταν διατεθειμένο ακόμη να αναλάβει τον ρόλο του αδύναμου εταίρου.⁴⁸⁰ Γιατί «οι αριστεροί έχασαν το παιχνίδι στη Μέση Ανατολή και το κέρδισαν στην Ελλάδα», σχολίασε «ένας ουδέτερος [και για τον λόγο αυτό δυνητικά έγκυρος], παρατηρητής» προς τον Σεφέρη.⁴⁸¹

⁴⁷⁴ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Τρίτη, 23 Μάη [1944], ό. π., σ. 233.

⁴⁷⁵ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 135.

⁴⁷⁶ Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν*, ό. π., σ. 233.

⁴⁷⁷ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Τρίτη, 23 Μάη [1944], ό. π., σ. 233.

⁴⁷⁸ Ό. π., Τετάρτη, 24 Μάη [1944], σ. 234.

⁴⁷⁹ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 135.

⁴⁸⁰ Μαραντζίδης Ν., ό. π., σ. 233.

⁴⁸¹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Τρίτη, 23 Μάη [1944], ό. π., σ. 233.

Η Μόσχα ενημερωνόταν σταθερά από τη σοβιετική Πρεσβεία στο Κάιρο. Και ενώ είχε συνταχθεί έκθεση από τις 3 Ιουνίου 1944 στην οποία γινόταν σαφές ότι το ΕΑΜ διέθετε τον έλεγχο σε μεγάλο τμήμα της ορεινής Ελλάδας και στα τρία τέταρτα των αντάρτικων οργανώσεων, οι Σοβιετικοί δεν υποστήριξαν το ενδεχόμενο της άμεσης κατάληψης της εξουσίας από το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Η Μόσχα γνώριζε επίσης, από επιστολή προς τον Στάλιν μέσω του Κορνέεφ,⁴⁸² ότι στους 25.000 τακτικούς μαχητές και στους 45.000 εφέδρους του ΕΑΜ μόνο το ένα τέταρτο ήταν εξοπλισμένο επαρκώς. Ζητούσε λοιπόν το ΚΚΕ την εξασφάλιση πολεμικού υλικού και τη διπλωματική στήριξη της ανώτατης κομματικής ηγεσίας. Αντί αυτού, ο Στάλιν από τις αρχές Μαΐου 1944, είχε αρχίσει τις επαφές με τους Βρετανούς για να καταταμηθούν τα Βαλκάνια σε σφαίρες επιρροής. Σε αυτό το χρονικό πλαίσιο διενεργήθηκε το Συνέδριο του Λιβάνου. Οι κομμουνιστές έπρεπε να συναινέσουν και να συμμετάσχουν στην κυβέρνηση Παπανδρέου.⁴⁸³

Ο Σεφέρης έδωσε την ερμηνεία μιας συνθήκης χασματικής: «οι μισοί που υπέγραψαν το «εθνικό συμβόλαιο» του κ. Παπανδρέου, [καταφέρονταν] εναντίον των άλλων μισών που υπέγραψαν επίσης το “εθνικό συμβόλαιο” του κ. Παπανδρέου». Η επανάληψη, ως γλωσσική επιλογή, γίνεται ώστε να τονιστεί η μέγιστη απορία. Πώς δηλαδή θα εξασφαλιζόταν η συναίνεση, όταν και οι δυο πλευρές «παζαρεύουν, ραδιουργούν, λογαριάζουν θέσεις και υπουργεία», ενώ έχουν συντελεστεί εγκλήματα αποτρόπαια, όπως η δολοφονία του Ψαρρού; Η φράση «είμαι βουτηγμένος [...] βιολογικά, ως τα ρουθούνια μέσα σ’ αυτό το φονικό» συγκροτεί το αίσθημα που βίωσε ο Σεφέρης. Το «βιολογικά» υπονοεί την ίδια του την ύπαρξη, η οποία είναι συνταραγμένη, όχι μόνο από το «φονικό» μιας προσωπικότητας ευρείας αποδοχής, όπως ήταν ο Ψαρρός, αλλά είναι συγκλονισμένη από τον κύκλο του αίματος που θα αρχίσει να ρέει εκδικητικά. Η καταγραφή «στο μεταξύ τα μικρά παιδιά, οι έφηβοι στην Ελλάδα γυρίζουν τη νύχτα με τα πιστόλια και χτυπιούνται», προσλαμβάνεται ως προσήμανση για τον Εμφύλιο στην πατρίδα, έναν πόλεμο στον οποίο τα παιδιά θα αποτελέσουν τους θύτες και τα θύματα συγχρόνως.⁴⁸⁴

Τον Ιούνιο του 1944 οι αμφιθυμίες της σοβιετικής πλευράς συνεχίζονταν, με αποτέλεσμα την αδυναμία των Ελλήνων συντρόφων να υιοθετήσουν συγκεκριμένη

⁴⁸² Ο αντιστράτηγος Νικολάι Κορνέεφ ήταν ο επικεφαλής της Σοβιετικής Στρατιωτικής Αποστολής στους παρτιζάνους του Τίτο.

⁴⁸³ Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν*, ό. π., σ. 233.

⁴⁸⁴ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ΄*, Κυριακή, 28 Μάη [1944], ό. π., σ. 333.

πολιτική γραμμή. Μόνο ο σύμβουλος Πρεσβείας στο Κάιρο, Ντάνιελ Σολόντ, εξέφρασε την προσωπική του θέση στον Πέτρο Ρούσο, εκπρόσωπο του ΚΚΕ, ότι δηλαδή το ΕΑΜ έπρεπε να μετάσχει στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας. Επειδή δεν υπήρχε με σαφήνεια διατυπωμένη η θέση του πρέσβη Νοβίκοφ, το ΚΚΕ παρέμεινε αδιάλλακτο. Στις 3 Ιουλίου απεστάλησαν οι όροι του. Ο Αμερικανός πρέσβης ΜακΒή τους χαρακτήρισε «απαράδεκτους», καθώς το ΕΑΜ ζητούσε επτά από τις δεκαπέντε υπουργικές θέσεις και να παραμείνει άθικτος ο ΕΛΑΣ, μέχρι να απελευθερωθεί η χώρα.⁴⁸⁵

Την Τετάρτη 5 Ιουλίου 1944, από το ραδιόφωνο, «η ιστριωνικά παλλόμενη φωνή του Παπανδρέου εξέφραζε την απόρριψη των όρων του ΕΑΜ. «Το “αρνούμεθα” αποφασίστηκε στο τελευταίο Υπουργικό Συμβούλιο» εκείνης της ημέρας. Η ισχυρή άρνηση του Πρωθυπουργού προοικονομούσε την οριστική διακοπή των συνομιλιών.⁴⁸⁶ Σχολιάζοντας ο Βρετανός πρέσβης στη Μόσχα, Κερ, στον Μολότοφ τις απαιτήσεις των Ελλήνων κομμουνιστών τις χαρακτήρισε απαράδεκτες, γιατί η ελληνική κυβέρνηση θα μετατρέποταν με αυτόν τον τρόπο σε απλό παρακλάδι του ΕΑΜ. Έτσι, έγινε άλλη μια μάταιη προσπάθεια από την σοβιετική Πρεσβεία του Καΐρου, για να πειστούν οι εκπρόσωποι του ΕΑΜ να διαφοροποιήσουν τους μη ρεαλιστικούς όρους τους.⁴⁸⁷

Την ίδια ημέρα ο Σεφέρης συνάντησε στο Κάιρο, τυχαία, έξω από το υπουργείο Εξωτερικών τον Σβώλο, τον εκπρόσωπο της ΠΕΕΑ, ο οποίος σχολίασε τη συνομιλία του με τον Παπανδρέου. Φαινόταν «απελπισμένος [...] από αυτό τον άνθρωπο». Όποιο επιχείρημα και αν προέβαλε για να αποδεχτεί τους όρους του ΕΑΜ, ο Πρωθυπουργός το απέρριπτε. Συγκεκριμένα, αν ο ΕΛΑΣ δεν υπάκουγε, θα μπορούσε, ως «αναγνωρισμένη αρχή από όλους [...] να τους κηρύξ[ει] επαναστάτες και να τους χτυπήσ[ει] πιο δίκαια», ενώ, αν γινόταν στην παρούσα συγκυρία, θα φαινόταν ότι «εξαπολύ[ει] τον εμφύλιο σπαραγμό». Ο Σβώλος τόνισε επίσης για το ΕΑΜ ότι «η ώρα μας δεν ήρθε ακόμη» και ότι ο ίδιος «δε διεκδικεί την πρωθυπουργία», ενώ ο Παπανδρέου θα έπρεπε να φοβάται την «αντιαμική παράταξη». Το τελευταίο επιχείρημα του Σβώλου σχετιζόταν με τις ικανότητές του νέου Πρωθυπουργού: ήταν πολιτικός με εμπειρία και ισχύ, επομένως και -θεωρητικά- επιδέξιος να «ασκήσει

⁴⁸⁵ Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν*, ό. π., σ. 236.

⁴⁸⁶ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Σάββατο, 8 Ιουλίου [1944], ό. π., σ. 234.

⁴⁸⁷ Μαραντζίδης Ν., ό. π., σ. 236.

κάποια επιρροή» πάνω στους αριστερούς κυβερνητικούς εταίρους.⁴⁸⁸ Ήταν λοιπόν ανάγκη επιτακτική τα παραπάνω να εφαρμοστούν στην πράξη για να εξασφαλιστεί η συνεργασία.

Η συνομιλία, παρόντος και του Άγγελου Αγγελόπουλου, διακεκριμένου οικονομολόγου και εκπροσώπου της ΠΕΕΑ, «έγινε σε δύο δόσεις. Τη διέκοψε ο Leeper. Ο Παπανδρέου, φανερά κουρδισμένος [...] ήταν πολύ πιο απότομος έπειτα από τη διακοπή. Εγώ δεν μπορώ να αποφασίσω, είπε [...] Έπειτα η αποστολή μου είναι να καθарίσω την Ελλάδα από τον κομμουνισμό».⁴⁸⁹ Ο Πρωθυπουργός δηλαδή, αποδείχθηκε το φερέφωνο του Leeper και της βρετανικής πολιτικής, ένα πρόσωπο διακοσμητικό, κατά τον Gerolymatos, ανίκανο να αντιδράσει.⁴⁹⁰ Το ότι «ρητόρευε σα μεθυσμένος», μιλώντας ασαφώς για μια «επανάσταση [...] που πρέπει να γίνει, [...] που θα την κάνει η Κυβέρνηση» η δική του, καταδείκνυε εκφραστική δεινότητα μεν, σαθρότητα επιχειρημάτων και αδυναμία έμπρακτης εφαρμογής δε.⁴⁹¹

Στο Λονδίνο με τον Καρτάλη

Ο Σεφέρης μετά την παραίτησή του, παρέμενε στο Κάιρο ως ανώτατος δημόσιος λειτουργός του Υπουργείου Εξωτερικών. Από τις 28 Απριλίου 1944 δεν υπέγραφε πλέον τα επίσημα έγγραφα της Διεύθυνσης Τύπου. Δεν μετείχε επίσης στις διαπραγματεύσεις στο Συνέδριο του Λιβάνου (17-20 Μαΐου 1944). Στο τελευταίο συγκροτήθηκε Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, χωρίς τη συμμετοχή της ΠΕΕΑ και του ΕΑΜ. Μετείχε όμως η ΕΚΚΑ. Ο Καρτάλης, εκπροσωπώντας την τελευταία, ανέλαβε στις 8 Ιουνίου 1944 το νέο χαρτοφυλάκιο Τύπου και Πληροφοριών.⁴⁹² Όταν όμως ο νέος υπουργός ζήτησε την ανάκληση στην υπηρεσία Τύπου του έμπειρου υπαλλήλου Γεωργίου Σεφεριάδη, ο Παπανδρέου «αρνήθηκε λέγοντας πως η Κυβέρνηση δεν πρέπει να φαίνεται πως αντιφάσκει».⁴⁹³

Ο Καρτάλης ήταν εκείνος που προγραμματίσε επίσημη επίσκεψη στο Λονδίνο, ώστε να καταστήσει σαφείς τις θέσεις της νέας ελληνικής κυβέρνησης στον Τσόρτσιλ, τον υπουργό Εξωτερικών Ήντεν, όπως και στο Βρετανικό Κοινοβούλιο. Για την ενημέρωση του Τύπου θα έδινε press conference. Ουσιαστικά, ήταν ο μόνος επαρκώς

⁴⁸⁸ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Σάββατο, 8 Ιουλίου [1944], ό. π., σ. 235.

⁴⁸⁹ Ο. π.

⁴⁹⁰ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 134.

⁴⁹¹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Τετάρτη, 12 Ιουλίου [1944], ό. π., σ. 236-237.

⁴⁹² Μπήτον Ρ., *Γιώργος Σεφέρης, Περιμένοντας τον άγγελο, Βιογραφία*, ό. π., σ. 363.

⁴⁹³ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Κυριακή, 9 Ιουλίου [1944], ό. π., σ. 235.

καταρτισμένος όχι μόνο για τα τεκταινόμενα στη Μέση Ανατολή, αλλά κυρίως για τον ανταρτοπόλεμο στην Ελλάδα, αφού ήταν ο μόνος μη ΕΑΜικός υπουργός που ερχόταν κατ' ευθείαν από το βουνό, δεδομένο που του προσέδιδε ένα επιπλέον αντιστασιακό κύρος.⁴⁹⁴ Στην επίσκεψη αυτή ο Καρτάλης έθεσε τον όρο να τον συνοδεύσει ο Σεφέρης, με τον ανεπίσημο τίτλο του «γραμματέα επί ανατολικών θεμάτων» ή του προσωπικού “oriental secretary”.⁴⁹⁵

Όταν έγινε γνωστή η μετάβαση του Καρτάλη με τον Σεφέρη στο Λονδίνο, «μεγάλη κατακραυγή» ξέσπασε «στους υπουργικούς κύκλους» εναντίον και των δύο. Τους μέμφονταν για τις επαφές που είχαν «με τους Εαμίτες». Τα κακεντρεχή σχόλια αφορούσαν πιο συγκεκριμένα σε τυχαίες συζητήσεις του Σεφέρη με τον Αλέξανδρο Σβώλο και με τον Άγγελο Αγγελόπουλο, συγγενή εξ αγχιστείας.⁴⁹⁶ Απέναντι σε αυτές τις κατηγορίες πάντως, ο Σεφέρης αποφάσισε ότι δεν θα πάψει «να χαιρετά γνωστούς [...] επειδή συνόδευε ένα υπουργό της Κυβέρνησης».⁴⁹⁷ Την Πέμπτη 13 Ιουλίου 1944 ο Καρτάλης με τον «γραμματέα επί ανατολικών θεμάτων», ως φίλοι περισσότερο παρά ως συνεργάτες, αναχώρησαν τελικά για τη Βρετανία. Η παραμονή τους εκεί θα διαρκούσε περίπου τρεις εβδομάδες.

Στο Λονδίνο ο Καρτάλης και ο Σεφέρης είχαν επαφές με τον Μόντι Γουντχάουζ, ο οποίος, με τις διασυνδέσεις που διέθετε, συνετέλεσε στο να υλοποιηθεί η συνάντηση με τον Τσόρτσιλ (Τετάρτη 26^η Ιουλίου 1944) και τον Ήντεν (Τρίτη 1^η Αυγούστου 1944). Ο Γουντχάουζ είχε διαδεχτεί τον ταξίαρχο Μάγιερς ως επικεφαλής του SOE στην κατεχόμενη χώρα. Από προσωπική εμπειρία είχε σχηματίσει ευκρινή εικόνα για τις οργανώσεις των ανταρτών στα βουνά, αλλά και για τις αδυναμίες της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης του Καΐρου.⁴⁹⁸ Παράλληλα, είχε πλήρη επίγνωση της αποστολής που ο Παπανδρέου ανέλαβε, ότι δηλαδή επιτελούσε ένα συγκεκριμένο ρόλο για την προώθηση της βρετανικής πολιτικής.

Στη συγκεκριμένη θέση ο Πρωθυπουργός δεν επέδειξε τη δέουσα μετριοπάθεια, όπως τον «είχε συμβουλευσει» τόσο ο ίδιος, όσο και ο Λήπερ. Ο Γουντχάουζ παραδέχτηκε ότι «ο Παπανδρέου έκανε γκάφα να μιλήσει με τον τόνο που μίλησε, όταν κόπηκαν οι διαπραγματεύσεις». «Νόμιζ[ε] ότι μπορεί να κάνει ό,τι του αρέσει».

⁴⁹⁴ Νικολακόπουλος Ηλίας, «Γεώργιος Καρτάλης: Ο πολιτικός που αδικήθηκε από την εποχή του», εφ. *Τα Νέα*, 15. 1. 2000, ό. π.

⁴⁹⁵ Μπήτον Ρ., *Γιώργος Σεφέρης, Περιμένοντας τον άγγελο, Βιογραφία*, ό. π., σ. 363-364.

⁴⁹⁶ Ο Άγγελος Αγγελόπουλος ήταν παντρεμένος με την εξαδέλφη του Σεφέρη Έλλη Σεφεριάδη.

⁴⁹⁷ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Πέμπτη, 13 Ιουλίου [1944], ό. π., σ. 237.

⁴⁹⁸ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 121-132.

Ενώ απαιτούνταν συναινετική διάθεση, η επικριτική στάση του προς το ΕΑΜ επέτεινε το αδιέξοδο. Έτσι, για τον Βρετανό αξιωματούχο η τοποθέτηση του ηπιότερου Σβώλου, «αν πέσει ο Παπανδρέου» αποτελούσε μια ρεαλιστική πιθανότητα.⁴⁹⁹ Ο Σβώλος, διακεκριμένος συνταγματολόγος και πρόεδρος της ΠΕΕΑ, θα μπορούσε θεωρητικά να συνενώσει τους πολιτικούς του ΕΑΜ και του ΚΚΕ και όσους εκπροσωπούσαν τα αστικά προπολεμικά κόμματα σε μια Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, αν διέθετε την έμπρακτη στήριξη των Άγγλων και αν κινούνταν εκτός της αυστηρά οριοθετημένης κομματικής γραμμής. Γιατί «το πρώτο τηλεγράφημα που έστειλαν τα βουνά στο Σβώλο έλεγε “υπερέβητε τις οδηγίες σας”».⁵⁰⁰ Οι «οδηγίες» που δεν είχαν ακολουθηθεί, αφορούσαν τόσο στα αρχικώς αποδεκτά οκτώ σημεία του Χάρτη του Λιβάνου, όσο και στις επαφές του Σβώλου με τον Παπανδρέου για την εξεύρεση μιας συναινετικής λύσης.

Εκπροσωπώντας την ΠΕΕΑ, ο Σβώλος βρισκόταν σε πλήρη αντιπαράθεση με όσους πολιτικούς υποστήριζαν την εξόριστη αλλά επίσημη ελληνική κυβέρνηση.⁵⁰¹ Γιατί στην Ελλάδα, σύμφωνα με τον Γουντχάουζ, «τρία ρεύματα [...] διασταυρώνονται» σε σχέση με τις βρετανικές επιλογές: Κατ’ αρχάς ήταν «η πολιτική του Churchill που απηχεί στη Μέση Ανατολή ο Leeper». Η «προσδιορισμένη» αυτή θέση του Άγγλου πρέσβη αφορούσε στη στήριξη της μοναρχίας και των προσώπων που θα την διαφύλατταν, όπως ο Παπανδρέου. Η προσήλωση του Τσόρτσιλ στη βασιλεία έφτανε κάποιες φορές στα όρια της «μανίας», όταν σκεφτόταν «τη φιλία του με τον Γεώργιο», ή και στην οργή προς «τους Εαμίτες: this nest of cockatrices»,⁵⁰² όπως τους λέει, κακούς και επικίνδυνους ανθρώπους δηλαδή.⁵⁰³

Το δεύτερο «ρεύμα» της βρετανικής εμπλοκής στις ελληνικές υποθέσεις σχετιζόταν με την «πολιτική του Eden» και την «υπαλληλία του Foreign Office», ενώ ερχόταν σε αντιπαράθεση με τη γραμμή του Τσόρτσιλ. Κατά τον Γουντχάουζ, ο υπουργός Εξωτερικών Άντονι Ήντεν επεδίωκε να αναλάβει «την ηγεσία του συντηρητικού κόμματος, εξελιγμένου προς τα αριστερά». Για τον λόγο αυτό, απέφευγε «τις συγκρούσεις με τους αριστερούς», ώστε να παρουσιαστεί μετριοπαθέστερος του Τσόρτσιλ, τη θέση του οποίου σταθερά εποφθαλμιούσε. Έτσι, δεν επιθυμούσε «να

⁴⁹⁹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Τετάρτη, 19 Ιουλίου [1944]. Βράδυ, ό. π., σ. 237.

⁵⁰⁰ Ο. π., σ. 238.

⁵⁰¹ Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν*, ό. π., σ. 222.

⁵⁰² Nest of cockatrices: Φωλιά από μυθολογικά ζώα με κεφάλι, φτερά, και πόδια κόκορα, σώμα φιδιού, ουρά με αγκάθια. Ως παρομοίωση αναφερόταν στους κακούς και επικίνδυνους ανθρώπους.

Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Σημειώσεις 1944, ό. π., σ. 316.

⁵⁰³ Ο. π., Τετάρτη, 19 Ιουλίου [1944]. Βράδυ, σ. 238.

εκτεθεί απόλυτα υπέρ του Παπανδρέου»,⁵⁰⁴ καθώς ο τελευταίος, με τις ισχυρά αντικομμουνιστικές πεποιθήσεις του, αποτελούσε επιλογή του Βρετανού Πρωθυπουργού. Επίσης, το βρετανικό υπουργείο Εξωτερικών παρουσιάστηκε προθυμότερο, σε σχέση με τον Τσόρτσιλ, να αποδεχθεί αντιπροσωπεία του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ σε μια νέα ελληνική κυβέρνηση συνασπισμού.⁵⁰⁵

Τέλος, το τρίτο «ρεύμα» που καθόριζε τις εξελίξεις για την Ελλάδα αφορούσε στην «πολιτική των στρατιωτικών». Ο Γουντχάουζ μιλούσε εκ μέρους τους. Από τον Δεκέμβριο του 1943 είχε διαδεχθεί τον ταξίαρχο Μάιερς ως διοικητής στο Εκτελεστικό Ειδικών Αποστολών (SOE). Αποτελούσε επομένως η τοποθέτησή του αξιόπιστη μαρτυρία. Τόνιζε ότι οι στρατιωτικοί «δεν αγαπούν το ΕΑΜ», από την άλλη πλευρά όμως «δε θέλουν καθόλου να τα σπάσουν» μαζί του, γιατί πραγματικά χρειαζόνταν τον ΕΛΑΣ. Ήδη από τις αρχές του 1944 οι Σύμμαχοι είχαν αποφασίσει ότι η απελευθέρωση της χώρας θα γινόταν με την οπισθοχώρηση των Γερμανών και την προώθηση παράλληλα του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ.⁵⁰⁶ Αν καταρριπτόταν αυτό το υποθετικό σχήμα, οι Βρετανοί «δεν έχουν ούτε τη διάθεση ούτε το χρόνο για να τον αντικαταστήσουν [τον στρατό] με Άγγλους».⁵⁰⁷

Ο Σεφέρης κατέγραψε τη μαρτυρία του Γουντχάουζ, γιατί τη θεώρησε ως επαρκή ερμηνεία ενός σύνθετου προβλήματος, ενός «παιχνιδιού περίπλοκου», η επίλυση του οποίου έκρινε τη σωτηρία ή όχι της Ελλάδας. Την όλη συνθήκη την απέδωσε ως «επιπολαιότητα» των Άγγλων με την οποία «σπουδαία εθνικά ζητήματα» αξιολογούνταν. Και «ο Παπανδρέου», σύμφωνα με την κριτική του Γουντχάουζ, «φορώντας τις παρωπίδες του Καΐρου, δεν καταλαβαίνει τίποτε, ακούει ό,τι του πει ο Leeper, σα να ήταν η Αγία Γραφή, ρητορεύει και κάνει μαλαγανιές βλαχοδημάρχου».⁵⁰⁸

Την Τρίτη 1^η Αυγούστου ο Σεφέρης πληροφορήθηκε τη «στρατιωτική ρωσική αποστολή στα βουνά» από την εφημερίδα *Times*.⁵⁰⁹ Πράγματι, οι Σοβιετικοί είχαν αιφνιδιάσει τους συμμάχους τους. Έτσι, στις 27 Ιουλίου 1944 μια επιτροπή από δώδεκα μέλη υπό τον αντισυνταγματάρχη Γκριγκόρι Ποπώφ, προσγειώθηκε στη Θεσσαλία, με σκοπό να συναντηθεί με τους εκπροσώπους της ΠΕΕΑ και με την κομμουνιστική

⁵⁰⁴ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Τετάρτη, 19 Ιουλίου [1944]. Βράδυ, ό. π., σ. 238.

⁵⁰⁵ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 131.

⁵⁰⁶ Ό. π., σ. 133.

⁵⁰⁷ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Τετάρτη, 19 Ιουλίου [1944]. Βράδυ, ό. π., σ. 238.

⁵⁰⁸ Ό. π.

⁵⁰⁹ Ό. π., Τρίτη, 1 Αυγούστου [1944], σ. 240.

ηγεσία. Πιθανολογείται ότι ένας από τους λόγους άφιξης της αποστολής ήταν και η αποτίμηση των πολεμικών μέσων του ΕΛΑΣ. Τα καταγεγραμμένα ευρήματα όμως ήταν αποθαρρυντικά για την ηγεσία του ΚΚΕ. Σύμφωνα με έκθεση του SOE, ένας από τους Σοβιετικούς εξέφρασε ως απορία πώς οι Βρετανοί υπέμεναν όλον «αυτόν τον συρφετό». Βασικό μέλημα πάντως της συγκεκριμένης αποστολής ήταν να συμβουλευσει τους επικεφαλής του ΕΑΜ και του ΚΚΕ να αποδεχτούν τη συμμετοχή τους στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας. Τελικά, το ΚΚΕ υποχώρησε και συμφώνησε, υπό τον όρο ότι ο αντιδραστικός και διχαστικός -κατά την κριτική του- Παπανδρέου δεν θα ήταν ο Πρωθυπουργός.⁵¹⁰

Ο Σεφέρης μόλις διάβασε την είδηση στους *Times* την προσέλαβε ως μια κίνηση διπλωματικού ελιγμού από την πλευρά του ΚΚΕ και «καταλαβαίν[ε] γιατί τα βουνά δεν ήθελαν να μουν στην κυβέρνηση και προσπαθούσαν να κερδίσουν χρόνο». Αν και ο Γουντχάουζ, όπως παραδέχτηκε, γνώριζε για την επίσκεψη των Σοβιετικών, η είδηση αιφνιδίασε τον Καρτάλη και τον ακόλουθό του. Και αυτό γιατί, λίγες ώρες αργότερα, στις έντεκα και τέταρτο το πρωί, είχε προγραμματιστεί press conference του υπουργού Τύπου και Πληροφοριών σχετική με τα τεκταινόμενα στη Μέση Ανατολή και τον ανταρτοπόλεμο στην Ελλάδα. Δεν υπήρχε δηλαδή επαρκής χρόνος «κανείς να μαζέψει τις πληροφορίες που χρειάζονται και να καταλάβεις τι γίνεται». Επίσης, και η ελληνική Πρεσβεία στο Λονδίνο ήταν αναγκαίο να τοποθετηθεί σε σχέση με τις επείγουσες εξελίξεις.⁵¹¹

Ο διπλωμάτης Αγνίδης χωρίς να κωλυσιεργεί, ήρθε σε επαφή με το Foreign Office, το οποίο επίσης δε γνώριζε τίποτα περισσότερο εκτός της δημοσιογραφικής πληροφορίας. Ο πιεστικός χρόνος, λόγω της προγραμματισμένης press conference, οδήγησε την ελληνική Πρεσβεία στη σύνταξη μιας Δήλωσης, ενός «statement, εγκεκριμένο[υ] από το F.O.». Ο Σεφέρης δεν αναφέρθηκε στο περιεχόμενό του. Σημείωσε όμως ότι το κείμενο δεν τον ικανοποιούσε και ότι «υιοθετ[ούσε] αδέξια την ερμηνεία που δίνουν οι *Times*, δείχνοντας έτσι φανερά την συμπαιγνία». Η τελευταία συσχετιζόταν με την υπάρχουσα -στη σκέψη του Παπανδρέου και του Τσόρτσιλ- στήριξη της Μόσχας στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, μια συνεργασία που επιβεβαιώθηκε με την άφιξη στην Ελεύθερη Ελλάδα της στρατιωτικής σοβιετικής αποστολής.⁵¹²

⁵¹⁰ Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν*, ό. π., σ. 336-337.

⁵¹¹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Τρίτη, 1 Αυγούστου [1944], ό. π., σ. 240.

⁵¹² Μαραντζίδης Ν., ό. π., σ. 337.

Ο Σεφέρης πρότεινε αρχικά στον Καρτάλη, όταν στη Συνέντευξη Τύπου αναφερθεί στην αιφνιδιαστική επίσκεψη των Σοβιετικών, να απαντήσει με ειλικρίνεια ότι «δεν είχε πληροφορίες» γι' αυτή. Του πρότεινε επίσης να υιοθετήσει ένα ύφος μετριοπαθές. Έπρεπε να δοθεί έμφαση στη «μακρά παράδοση φιλίας» μεταξύ Ρωσίας και Ελλάδας. Το γεγονός ότι «οι Ρώσοι έστειλαν στρατιωτικούς συνδέσμους στα βουνά», ήταν ανάγκη να μην αναδειχθεί μονομερώς, αλλά να τονιστεί ότι το ίδιο έπραξαν «και άλλοι σύμμαχοι». Ο Αγνίδης όμως, μετά την εμπλοκή του Foreign Office και τη δέσμευσή του προς αυτό, παρέδωσε στον Καρτάλη τη Δήλωση για να τη διαβάσει, επιτρέποντας μόνο «λίγα λόγια φιλίας για τη Ρωσία». Η συμβουλή να προτάξει τα «λόγια» αυτά σε σχέση με το «statement» της ελληνικής Πρεσβείας για τη σοβιετική αντιπροσωπεία, άνηκε στον ακόλουθό του Καρτάλη, Σεφεριάδη.⁵¹³ Τα ευμενή αυτά σχόλια για τη Σοβιετική Ένωση θα προκαλούσαν τη δυσθυμία του Παπανδρέου και του βασιλιά προς τον υπουργό Τύπου, ενώ ο Σεφέρης θα χαρακτηριζόταν «αριστερός» και persona non grata, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Στην press conference ο Καρτάλης «προσπάθησε να κρατήσει ένα μέσο σημείο απέναντι όλων, factual [αναφερόμενη σε πραγματικά γεγονότα], χωρίς διαφημιστικές τυμπανοκρουσίες». Στην καταγραφή λανθάνει σύγκριση με τις ομιλίες του Παπανδρέου, οι οποίες συνιστούσαν ρητορικά σχήματα με σαθρή επιχειρηματολογία. Όταν ρωτήθηκε για τον φόνο του Ψαρρού, απάντησε: «Θα ήταν προδοσία της μνήμης του και του αγώνα του, αν ο θάνατός του γινόταν αφορμή άλλων εμφύλιων σπαραγμών».⁵¹⁴ Η συναινετική στάση του Καρτάλη έδινε έμφαση στην ενότητα των ανταρτών. Μπορεί να ερμηνευτεί ως ηθική δέσμευση απέναντι στον φίλο του, του οποίου ο βίαιος θάνατος θα έπρεπε να αποτρέπει κάθε παρόμοιο μελλοντικό γεγονός.

Το μεσημέρι, κατά τη διάρκεια γεύματος, ακολούθησε η συνάντηση με τον Ήντεν. Σχολίασε την άφιξη της αντιπροσωπείας των Σοβιετικών τονίζοντας ότι «δεν είχε καμία προειδοποίηση» γι' αυτή, αντίθετα με την παραδοχή του Γουντχάουζ. Ο υπουργός Εξωτερικών αναφέρθηκε σε μια προαπαιτούμενη συνθήκη στην Ελλάδα, δηλαδή «some kind of order till we arrive». Η «κάποιου είδους τάξη» αφορούσε στην απουσία συγκρούσεων μεταξύ των αντάρτικων ομάδων, «μέχρι να φτάσου[ν]» οι Βρετανοί στην απελευθερωμένη χώρα. Την ασαφή πρόταση του Ήντεν ο Σεφέρης την εξέλαβε διττά: είτε δεν είχαν σχέδιο κανένα και «θα προσπαθήσουν να αυτοσχεδιάσουν

⁵¹³ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Τρίτη, 1 Αυγούστου [1944], ό. π., σ. 240-241.

⁵¹⁴ Ο. π., σ. 241.

την τελευταία στιγμή -ή γίνονται πράγματα που δεν ξέρουμε». ⁵¹⁵ Στην παρούσα συγκυρία όμως, δεν ήταν δυνατό να καταλήξει σε ασφαλές συμπέρασμα για το παραπάνω δίλημμα, καθώς τα «τρία ρεύματα» της βρετανικής πολιτικής σε σχέση με την Ελλάδα βρίσκονταν ακόμη σε δυναμική εξέλιξη.

Η άφιξη της αντιπροσωπείας των Σοβιετικών αποτέλεσε σημαντικό γεγονός στο οποίο στράφηκε συγκυριακά το ενδιαφέρον της βρετανικής πολιτικής. Έτσι, ο Καρτάλης προσδιόρισε εκ νέου τα θέματα που έθιξε στην press conference της 1^{ης} Αυγούστου 1944, ώστε να απαντήσει σε ζητήματα επίκαιρα, για τα οποία όμως ήταν ελλιπώς ενημερωμένος από την ελληνική Πρεσβεία στο Λονδίνο. Επίσης, αν και διατελούσε υπουργός Τύπου και Πληροφοριών και βρισκόταν σε εντεταλμένη αποστολή της Κυβέρνησης του Καΐρου, η τελευταία του παρείχε περιορισμένη πληροφόρηση για τις εκεί εξελίξεις. Πιο συγκεκριμένα, τη Δευτέρα 7 Αυγούστου 1944, κανείς δεν ενημέρωσε τον Καρτάλη και τον ακόλουθο του Σεφέρη για την επικείμενη σύγκλιση του Παπανδρέου με το ΕΑΜ. ⁵¹⁶

Προηγήθηκαν «δυο ανοιχτά τηλεγραφήματα», δηλαδή μη κρυπτογραφημένα στην Πρεσβεία και «το απόγευμα άλλο τηλεγράφημα του Παπανδρέου, κλειστό τούτη τη φορά». Ως «ανόητο» το προσέλαβε ο Σεφέρης, γιατί, αν και δε γνώριζε την ακριβή διατύπωσή του, το περιεχόμενο ήταν το εξής: «αν δεν είμαι [έγραφε ο Παπανδρέου] ο άρχοντας στο προσκήνιο, θα είμαι ο άρχοντας στο παρασκήνιο». ⁵¹⁷ Το τελευταίο σχετιζόταν με τη εμμονική στήριξη που είχε εξασφαλίσει από τον Τσόρτσιλ και τον Λήπερ. Ο δεύτερος υποστήριζε ότι ήταν «αδύνατο [να] φύγει ο Παπανδρέου [γιατί ήταν ο] μόνος που μπορεί να κάνει [τη] δουλειά», να εντάξει δηλαδή στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας τους αντιπροσώπους του ΕΑΜ και της ΠΕΕΑ, προωθώντας παράλληλα και τα συμφέροντα του Γεωργίου Β', αν όχι στο άμεσο μέλλον, σίγουρα στο προσεχές. Για τον λόγο αυτό, η προτροπή του Λήπερ ενώπιον του Καρτάλη ήταν: «στηρίζετε τον πέρα για πέρα». ⁵¹⁸

Αντίθετα, ο Γουντχάουζ ήταν «εναντίον του Παπανδρέου, [...] αλλά δεν [έ]βρισκε πρόσωπο για άλλο Πρωθυπουργό». Έτσι παρέμεινε αυτός ο «φιλοκόλακας», σύμφωνα με την λεκτική διατύπωση του Σεφέρη. Συγκεκριμένα πρόσωπα της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας ήταν επίσης αρνητικά διακείμενα προς τον

⁵¹⁵ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Τρίτη, 1 Αυγούστου [1944], ό. π., σ. 241.

⁵¹⁶ Ό. π., Δευτέρα, 7 Αυγούστου [1944], σ. 244-245.

⁵¹⁷ Ό. π., σ. 245.

⁵¹⁸ Ό. π.

Παπανδρέου, αλλά δεν πρόβαλαν καμιά ισχυρή ένσταση οι ίδιοι και άφηναν το ΚΚΕ να το πράξει. Γιατί αρχικά οι κομμουνιστές είχαν τονίσει ότι θα μετείχαν στην Κυβέρνηση, μόνο αν υπέβαλε παραίτηση ο Παπανδρέου.⁵¹⁹ Αυτό όμως ήταν αδύνατο να συμβεί, καθώς ο Λήπερ θεωρούσε «απαράδεκτη» την αλλαγή του Πρωθυπουργού, ακόμη και αν την ήθελε ο ίδιος ο Παπανδρέου, «γιατί η απαίτηση αυτή [ήταν] πράξη εχθρική κατά της Αγγλίας» και της φιλοβασιλικής πολιτικής που προωθούσε ο Τσόρτσιλ.⁵²⁰

Ο Σεφέρης συνόδευσε τον Καρτάλη σε μια διπλωματική αποστολή, ενώ «οι παλατιανοί άρχισαν να βρίσκουν ότι δεν [ήταν] ο ενδεδειγμένος σύμβουλος του», γιατί χαρακτηριζόταν ως «υπερβολικά αριστερός».⁵²¹ Πάντως, κατά το διάστημα της παραμονής τους στο Λονδίνο, επιβεβαιώθηκε η φιλία και η πνευματική συγγένεια μεταξύ τους. Παρόλα αυτά, ο «έξυπνος» και «ικανός» Καρτάλης, «ένας άνθρωπος με εξαιρετικές ικανότητες», συχνά «σκορπιέται, σπαταλιέται, θρυμματίζεται». Ο Σεφέρης αποτύπωσε λεκτικά την ιδιαιτερότητα της ιδιοσυγκρασίας του συνεργάτη του, ο οποίος συχνά εξαφανιζόταν χωρίς προειδοποίηση και είχε «μια ακατάπαυστη ανάγκη τοξικών». Από την ενισχυμένη ενεργητικότητα έφτανε στην υπερκόπωση⁵²² και στην ασθένεια με «πυρετό 40».⁵²³

Ίσως εξαιτίας αυτής της κυκλοθυμικής συμπεριφοράς ο Σεφέρης οδηγήθηκε στην εικασία ότι θα ήταν για τον Καρτάλη «δύσκολο [...] να κρατήσει κοντά του σοβαρούς ανθρώπους». Την άρνησή του να «οικοδομήσει κάτι» την απέδωσε ως ενέργεια ενός «μηδενιστή που τον κρατούν ορθό η γενναιοψυχία και η εξυπνάδα». Ο Σεφέρης βίωσε την ιδιαιτερότητα της συμπεριφοράς του φίλου του και κατανόησε την απραξία του ως αντίδραση ενός ανθρώπου στην υλική, ηθική και πνευματική καταστροφή που ο πόλεμος επέτεινε. Για τον Σεφέρη όμως, η συνολική δυσχερής συνθήκη προσλαμβάνονταν ως αφορμή ανασυγκρότησης, «ίσως γιατί έχουν μαζευτεί τόσα χαλάσματα γύρω μας και γιατί όλοι έχουν τη μανία του χαλασμού».⁵²⁴

⁵¹⁹ Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν*, ό. π., σ. 337.

⁵²⁰ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Δευτέρα, 7 Αυγούστου [1944], ό. π., σ. 245.

⁵²¹ Ό. π., Τρίτη, 19 Σεπτεμβρίου [1944], σ. 262.

⁵²² Σεφέρης Γ., *Μέρες Α΄*, Τετάρτη, 26 Ιουλίου [1944], ό. π., σ. 342.

⁵²³ Ό. π., Δευτέρα, 7 Αυγούστου [1944], σ. 345.

⁵²⁴ Ό. π., Τετάρτη, 19 Ιουλίου (02.20΄) [1944], σ. 339.

Στο Κάιρο, απόπειρες για τον σχηματισμό Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας

Τη Δευτέρα 14 Αυγούστου 1944, συζητήθηκε στο Κάιρο η επιτυχία ή όχι της διπλωματικής αποστολής στο Λονδίνο. Ορισμένοι στο υπουργείο Εξωτερικών ήταν ικανοποιημένοι. Οι «Παπανδρεϊκοί» ήταν «δυσανεστημένοι», γιατί δεν ακούστηκαν διθυραμβικά λόγια για τον Πρωθυπουργό. Επίσης κατηγορήθηκε ο Καρτάλης, γιατί στην press conference διατύπωσε «για τη Ρωσία υπερβολικά θερμά λόγια» και «έδωσε υπερβολική σημασία στο ΕΑΜ».⁵²⁵ Τα πυρά «των αντιδραστικών» δέχτηκε και ο «γραμματέας επί ανατολικών θεμάτων» Γεώργιος Σεφεριάδης, επειδή ασκούσε «κακή επιρροή πάνω στον Καρτάλη».⁵²⁶

Κατά τις εβδομάδες απουσίας του Σεφέρη στο Λονδίνο, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος ή Κωστάκης, ο σύζυγος της αδελφής του Ιωάννας, μετέβη στη Μέση Ανατολή. Σε συζήτηση με τον Παπανδρέου ο τελευταίος του αποκάλυψε ότι το ΕΑΜ συνιστούσε το μείζον για εκείνον πρόβλημα, ιδιαίτερα στην παρούσα συγκυρία που η Απελευθέρωση πλησίαζε.⁵²⁷ Πράγματι, από το φθινόπωρο του 1943 μέχρι και το καλοκαίρι του 1944, το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ είχε υπό τον έλεγχό του το μεγαλύτερο τμήμα της ελληνικής υπαίθρου και σταθερές υποδομές στις μεγάλες πόλεις και κωμοπόλεις. Παράλληλα, είχε εκτεταμένη πολιτική επιρροή και διέθετε τη στρατιωτική υπεροχή. Αυτή είχε ενισχυθεί μετά την κατάρρευση της Ιταλίας, όταν μια ιταλική μεραρχία παραδόθηκε σε περιοχή ευθύνης του ΕΛΑΣ και παραχώρησε σε αυτόν τον οπλισμό της: πυροβόλα και βαρέα πολυβόλα, τα οποία περιόριζαν τις ανάγκες ανεφοδιασμού από τους Βρετανούς.⁵²⁸

Με αυτό ως δεδομένο, ο Παπανδρέου είχε προτάξει την επίλυση του ζητήματος του ΕΑΜ ως μέγιστη προτεραιότητα. Σκεπτόταν «να τους εξουδετερώσει τις πρώτες μέρες που θα φύγουν οι Γερμανοί, έπειτα πια δεν κρατιούνται».⁵²⁹ Το πώς ακριβώς αυτό θα γινόταν δεν αποσαφηνίστηκε πλήρως τη συγκεκριμένη στιγμή. Σίγουρα πάντως, η αριθμητική και στρατιωτική υπεροχή του ΕΑΜ υποχρέωνε τον Παπανδρέου να υπολογίσει την ενσωμάτωση των Ταγμάτων Ασφαλείας στον τακτικό ελληνικό στρατό μετά την Απελευθέρωση, ως δύναμη κρούσης εναντίον των κομμουνιστών. Το ότι δεν είχε γίνει ακόμα καμιά επίσημη αποκήρυξη της δράσης των Ταγμάτων στην

⁵²⁵ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Δευτέρα, 14 Αυγούστου (Κάιρο) [1944], ό. π., σ. 245.

⁵²⁶ Ό. π., Παρασκευή, 18 Αυγούστου [1944], σ. 248.

⁵²⁷ Ό. π.

⁵²⁸ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 138.

⁵²⁹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Παρασκευή, 18 Αυγούστου [1944], ό. π., σ. 248.

Ελλάδα, μπορούσε να εκληφθεί ως μια έσχατη πίεση στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ για συμμετοχή στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας.⁵³⁰

Ο Παπανδρέου θα επεδίωκε παράλληλα να πείσει «την αγγλική αριστερά ότι οι εαμίτες είναι δικτατορικοί», για να αποτρέψει προφανώς κάθε πιθανότητα στήριξης του ΕΑΜ από το Εργατικό Κόμμα της Μεγάλης Βρετανίας. Θα ενεργούσε στο «παρασκήνιο», καταφεύγοντας στην προπαγάνδα. Όλα αυτά ειπώθηκαν «με την ίδια αφηρημένη εγωπάθεια, που έχει συνήθως», δηλαδή την προσήλωση στην προβολή του εαυτού σε κάθε θέμα και με κάθε αφορμή. Ειδικότερα, «ύστερα από τον κοσμοξακουσμένο παραλληλισμό που του έκανε ο Τσώρτσιλ με το Βενιζέλο», βυθιζόταν σταθερά «σε μία κατάσταση μέθης ή υπνοβασίας», αποστασιοποιημένος από τη σκληρή, αντικειμενική πραγματικότητα και τα πρακτικά προβλήματα της υπηρεσιακής του θέσης. Ο Σεφέρης εξέθεσε

«[τη] ρητορική τσαπατσουλιά του Υπουργού Εξωτερικών [Παπανδρέου] που δεν εννοεί να κατατοπιστεί σε τίποτε, τραβάει υπογραφές στο βρόντο που θαλασσώνουν τα πάντα».⁵³¹

Στις 17 Αυγούστου 1944 «ο δημοκρατικός κόσμος μαινόταν». Κατηγορούσε την Κυβέρνηση ότι ήταν «η πιο αντιδραστική» από οποιαδήποτε άλλη στο παρελθόν. Ο Αλκιβιάδης Μπουρδάρης, πρώην διοικητής της Β΄ Ταξιαρχίας, τόνιζε ότι μετά την καταστολή του κινήματος του Απριλίου 1944 «φέραν στο στρατό όλους τους τεταρτοαυγουστιανούς». Ο έμπιστος του Παπανδρέου, στρατιωτικός Κωνσταντίνος Βεντήρης, πρωτοστατούσε σε αυτό. Για τον τελευταίο ο Γουντχάουζ γνώριζε ότι «είχε συνεργαστεί με τους Γερμανούς», πριν μεταβεί στη Μέση Ανατολή. Επίσης, διακήρυττε το άσβεστο μίσος του για το ΕΑΜ, ισχυριζόμενος ότι «θα συνεργαστεί και με το Σατανά ακόμη» για να το «χτυπήσει». Παράλληλα, η ενδοκυβερνητική κρίση ήταν έτοιμη να ξεσπάσει, καθώς ο Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης Σοφοκλής Βενιζέλος και οι υπουργοί Ρέντης, Μυλωνάς και Σοφιανόπουλος ήταν έτοιμοι να παραιτηθούν, γιατί τόσο ο Πρωθυπουργός, όσο και «οι Άγγλοι δεν τους λογαριάζουν». Κατηγορούσαν τον Παπανδρέου για το ότι είχε συνάψει «μυστική συμφωνία με τον Βασιλιά», του οποίου την επάνοδο προετοίμαζε μετά την Απελευθέρωση.⁵³²

Την ίδια ημέρα «οι εαμίτες απάντησαν [θετικά] στο τηλεγράφημα Σοφοκλή, Ρέντη, Μυλωνά, Σακαλή». Οι τελευταίοι παρακαλούσαν το ΕΑΜ να μην επιμείνει

⁵³⁰ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 139.

⁵³¹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Παρασκευή, 18 Αυγούστου [1944], ό. π., σ. 249.

⁵³² Ό. π., σ. 250-251.

στην αντικατάσταση του Παπανδρέου ως Πρωθυπουργού, αφού αυτό αποτελούσε αδιαπραγμάτευτη θέση της Μεγάλης Βρετανίας, και να μετάσχουν στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας.⁵³³ Πράγματι, την επομένη, 18 Αυγούστου 1944, ο Γιώργος Σιάντος, ως μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ αλλά και ως γενικός γραμματέας του ΚΚΕ, αναίρεσε όλες τις απαιτήσεις που έθετε στο παρελθόν και αποδέχτηκε τη σύμπραξη με την ελληνική κυβέρνηση, με την είσοδο πέντε αντιπροσώπων του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ.⁵³⁴

Τους λόγους για τους οποίους «τα βουνά είναι τόσο υποχωρητικά τώρα» ο Σεφέρης τους ερμήνευσε ως αποτέλεσμα της επίδρασης που άσκησε η άφιξη, στις 27 Ιουλίου 1944, της αντιπροσωπείας των Σοβιετικών και οι επαφές της με τους εκπροσώπους της ΠΕΕΑ και του ΚΚΕ. Η αλλαγή διαφαινόταν ήδη από τις 10 Ιουλίου, όταν ο Αγγελόπουλος, υπουργός της ΠΕΕΑ, συνομιλούσε στο Κάιρο με τον Σοβιετικό πρέσβη Solod. Ο Σεφέρης βίωσε αυτή την παρατεταμένη αδιέξοδη συνθήκη της κυβερνητικής αστάθειας. Την είχε αποδώσει ως απόπειρα «τα βουνά να κερδίσουν όλον αυτό τον καιρό», αμέσως μετά τη συμφωνία του Λιβάνου. Δεν μπορούσε να διακρίνει με σαφήνεια το παρασκήνιο των διπλωματικών επαφών μεταξύ της Μόσχας και των Ελλήνων κομμουνιστών. Διέθετε απλώς κάποιες πληροφορίες για «την καινούρια δράση του ρωσικού στρατού προς τα Βαλκάνια».⁵³⁵

Πράγματι, ο σοβιετικός στρατός προέλαυνε προς τη Βαλκανική. Από τις πρώτες ημέρες του Σεπτεμβρίου 1944 είχε φτάσει στη Βουλγαρία και είχε τη χώρα υπό τον έλεγχό του. Οι ηγέτες του ΚΚΕ ανέμεναν -ματαιώς- ότι ο Κόκκινος Στρατός θα προχωρούσε προς τον Νότο, ότι θα εισερχόταν στην Ελλάδα για να την απελευθερώσει από τους Γερμανούς και ότι θα στήριζε τους εκεί συντρόφους.⁵³⁶ Οι φήμες για μια επικείμενη στρατιωτική επέμβαση των Σοβιετικών έκαναν τον Παπανδρέου να «φοβάται πάρα πολύ [...] την επιβολή κόκκινης τρομοκρατίας». Ο Σεφέρης πληροφορήθηκε την ψυχική αντίδραση του Πρωθυπουργού από συνομιλία με τον Κωνσταντίνο Τσάτσο. Ο τελευταίος ταυτιζόταν με τον Παπανδρέου. Ο Σεφέρης αντίθετα, εξέφρασε μια άλλη διάσταση του φόβου:

⁵³³ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Παρασκευή, 18 Αυγούστου [1944], ό. π., σ. 250.

⁵³⁴ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 139.

⁵³⁵ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Σάββατο, 19 Αυγούστου [1944], ό. π., σ. 252.

⁵³⁶ Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν*, ό. π., σ. 339-340.

«μήπως έτσι που πάμε προετοιμάζουμε το έδαφος για μια μαύρη δικτατορία, ξεπαστρεύοντας τις δημοκρατικές δυνάμεις, τους πραγματικά ελεύθερους ανθρώπους, ανάμεσα στα δύο άκρα».⁵³⁷

Ο Σεφέρης, κρίνοντας με λογική τη διαπλοκή των πολιτικών εξελίξεων προσέλαβε ως ιδιαίτερα κρίσιμη την παρούσα συγκυρία. Συνειδητοποιούσε ότι και τα δύο άκρα επεδίωκαν την επιβολή μιας «δικτατορίας». Είτε θα ήταν «κόκκινη», κατά τη στόχευση του ΚΚΕ, με κομματική εξάρτηση από τη Σοβιετική Ένωση, είτε «μαύρη». Την τελευταία θα στήριζαν όλες οι αντικομμουνιστικές δυνάμεις που είχαν αναδυθεί και έλεγχαν την εξουσία, ιδιαίτερα μετά το αποτυχημένο κίνημα του Απριλίου 1944. Τα θύματα θα αποτελούσαν οι «δημοκρατικές δυνάμεις», δηλαδή οι «πραγματικά ελεύθεροι άνθρωποι». Αυτοί θα αφανίζονταν ή θα αποδέχονταν πιεστικά την επικρατούσα ιδεολογία. Ο Σεφέρης άνηκε σε αυτές τις «δυνάμεις». Αρχικά, κατέγραψε το βίωμα των διώξεων που είχε υποστεί στην υπηρεσία εξαιτίας των πολιτικών του πεποιθήσεων. Στη συνέχεια, παρατηρούσε την όξυνση της αντιπαράθεσης μεταξύ των δύο άκρων και φοβόταν την ανεξέλεγκτη και βίαιη έκρηξή της.

Έως το καλοκαίρι του 1944 η σύγκρουση μεταξύ της Αριστεράς και της Δεξιάς είχε καλύψει τον παλαιό Διχασμό μεταξύ των αντιβενιζελικών και των δημοκρατικών. Κατά τον Gerolymatos, το ελληνικό πολιτικό φάσμα είχε μετατοπιστεί. Η ύπαρξη των Ταγμάτων Ασφαλείας (Τ. Α.) αποτελούσε εχέγγυο για τη διατήρηση της παλαιάς τάξης που επιθυμούσαν και οι Βρετανοί. Αυτή η προσδοκία ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με την «πολιτική επανάσταση» που ευαγγελιζόταν το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ.⁵³⁸ Στη δράση αυτών των Ταγμάτων ο Σεφέρης δεν αναφερόταν συχνά. Δεν διέθετε πάντα επαρκή πληροφόρηση για τα τεκταινόμενα στην Ελλάδα της Κατοχής.

Στις 9 Απριλίου 1944 ο Σεφέρης κατέγραψε στο *Ημερολόγιο* ό,τι του προκάλεσε τρόμο: «τα Τάγματα Ασφαλείας έχουν το δικαίωμα να εκτελούν [...] οποιονδήποτε νομίζουν Εαμίτη, χωρίς διαδικασία, χωρίς ευθύνη, επί τόπου».⁵³⁹ Στις 22 Αυγούστου 1944 ερμήνευσε ως «ψυχολογικό σύμπλεγμα» «τη μανία που κατέχει τους Έλληνες για ένα χωροφύλακα, [...], έστω και [τα] Τάγματα Ασφαλείας». Στην πράξη, η ανάγκη πολλών πολιτών για (αυτο)προστασία αποδεικνυόταν πιεστική. Κατά συνέπεια, η διαφύλαξη της προσωπικής τους αυτονομίας υποβιβάζονταν. Ο Σεφέρης, εκτός από την

⁵³⁷ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Παρασκευή, 18 Αυγούστου [1944], ό. π., σ. 251.

⁵³⁸ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 138.

⁵³⁹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Κυριακή, 9 Απρίλη [1944], ό. π., σ. 187.

προηγούμενη, αποδεχόταν και τη ρεαλιστικότερη προσέγγιση του Καρτάλη: για τη διατήρηση των Τ.Α. ευθύνονταν οι αστοί που αποδεικνύονταν ως τάξη συντηρητικοί, αποβλέποντας μόνο «να διατηρήσουν την ησυχία τους και τα αγαθά τους χωρίς να πληρώσουν».⁵⁴⁰

Το Σάββατο 19 Αυγούστου 1944 ο Σεφέρης πληροφορήθηκε το μυστικό - αρχικά- ταξίδι του Παπανδρέου στην Ιταλία, στο οποίο επρόκειτο να συναντηθεί με τον Τσόρτσιλ. Ο Πρωθυπουργός είχε τη «συνοδεία δύο γιατρών (έχει 37 ½ πυρετό, του Πολυμενάκου και ενός Άγγλου, και του Ρωσέτη». Σπουδαίος σύμβουλος».⁵⁴¹ Το ειρωνικό σχόλιο εστίαζε στις μικρές φοβίες του Παπανδρέου, οι οποίες ήταν δυσανάλογα αντίστροφες προς την πολιτική του ιδιότητα, εστίαζε όμως και στον ανίκανο σύμβουλό του. Ο τελευταίος, σύμφωνα με την καταγραφή του Κανελλόπουλου στο *Ημερολόγιο II*, «δε φημιζόταν για διπλωματική δεινότητα, ούτε και για εξαιρετική διαύγεια και ψυχραιμία». Ο Ρωσσέτης μιλούσε όμως άριστα αγγλικά και ήταν αφοσιωμένος στον φιλοβασιλικό Παναγιώτη Πιπινέλη.⁵⁴² Ακολούθησε λοιπόν τον Παπανδρέου σε μια διπλωματική αποστολή, για την οποία, το μόνο που γνωστοποιήθηκε, ήταν ότι «ταξίδεψε στην Ιταλία ο Paget και ο Μοϋνε»⁵⁴³ και ότι «επικείται απελευθέρωση».⁵⁴⁴ Θα μετακινούνταν «όλοι, κυβέρνηση και υπάλληλοι, για τη Νάπολη».⁵⁴⁵

Το ίδιο χρονικό διάστημα, και ενώ ο Σεφέρης τελούσε υπό παραίτηση από την 28^η Απριλίου 1944, γίνονταν συζητήσεις να αποσταλεί στη Βηρυτό, στο αναβαθμισμένο σε Πρεσβεία Γενικό Προξενείο. Η ακύρωση της εκεί μετάθεσης σχετιζόταν με το ότι οι πρωθυπουργικοί κύκλοι «φοβούνταν μήπως κάν[ει] αντιπαπανδρεϊκή παρέα με τον [διπλωμάτη] Λαμπράκη». Έτσι, στις 24 Αυγούστου 1944 ανακλήθηκε στο υπουργείο Εξωτερικών ως Τμηματάρχης Α΄ Τάξεως, με προϊστάμενο τον υφυπουργό Φίλιππο Δραγούμη, στενό συνεργάτη του Παπανδρέου. Αν και είχε υπηρετήσει πολλά χρόνια στο διπλωματικό σώμα, η νέα τοποθέτηση ισοδυναμούσε με υποβιβασμό. Ήταν «φορτωμένος ασήμαντα χαρτιά» και τηρούσε

⁵⁴⁰ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Τρίτη, 22 Αυγούστου [1944], ό. π., σ. 254.

⁵⁴¹ Ο. π., Σάββατο, 19 Αυγούστου [1944], σ. 252.

⁵⁴² Ο. π., Σημειώσεις 1944, σ. 318-319.

⁵⁴³ Οι Βρετανοί Paget (Bernard Charles) και ο λόρδος Μοϋνε ήταν αρχιστράτηγος και Υπουργός Μέσης Ανατολής αντίστοιχα.

⁵⁴⁴ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Τρίτη, 22 Αυγούστου [1944], ό. π., σ. 254.

⁵⁴⁵ Ο. π., Σάββατο, 26 Αυγούστου [1944], σ. 256.

επουσιώδεις «γραφειοκρατικούς κανόνες».⁵⁴⁶ Ως υπάλληλος του Υπουργείου όμως, θα μετέβαινε και αυτός στη «Νάπολη».

Η «μετοικεσία» της κυβέρνησης και των υπαλλήλων της στην Ιταλία οργανώθηκε το χρονικό διάστημα κατά το οποίο είχε ξεσπάσει «η κρίση». Στις 28 Αυγούστου 1944 παραιτήθηκαν οι τρεις υπουργοί: «Βενιζέλος, Ρέντης, Μυλωνάς». Ρόλο μεσολαβητή για την εξομάλυνση της κατάστασης επιτελούσε ο Καρτάλης, ο οποίος «διαμαρτυρήθηκε για [την] απόφαση [της] Ιταλίας». Θεωρούσε μάλιστα ότι ο Παπανδρέου «είχε αναλάβει μια υποχρέωση [προς τον Τσόρτσιλ] που έπρεπε να την εκτελέσει» και ότι το ΕΑΜ ήταν αναγκαίο να γνωρίζει τις εξελίξεις. Χαρακτηριστική ήταν η παρουσία του προσώπου που «σκάρωσε τη δουλειά»: Ο Βρετανός πρέσβης, «ο Leeper κουμπωμένος, προσπάθησε να κρυφτεί πίσω από στρατιωτικά μυστικά». Δεν αποκάλυπτε τίποτα. Διαβεβαίωνε μόνο ότι, αν δεν γινόταν η «μετοικεσία», θα βλαπτόταν η Ελλάδα.⁵⁴⁷

«Το παρανοϊκό ταξίδι στην Ιταλία (αυτό το ανεξήγητο δώρο του Churchill) έχει διαλύσει τα πάντα, μυαλά και δουλειές, μια λένε έτσι, και μια αλλιώς, είναι ένας χαώδης κυματισμός φρενοβλάβειας. [...] Αφήνω τον ανεκδιήγητο Δραγούμη-παραπάνω είναι τα σύννεφα της ρητορείας του Παπανδρέου. Και παραπάνω ο Δίας με το πούρο που κάνει δώρα ή απειλεί με αστραπόβροντα. Κι αυτά όταν περνάει το έθνος τις πιο κρίσιμες στιγμές του. Έχεις όρεξη να ολολύξεις από το κακό σου. Σε σταματά μόνο η απέραντη τριγύρω σου ερημιά».⁵⁴⁸

Στην προηγούμενη καταγραφή ο Σεφέρης επεδίωξε να αποδώσει τη διαλυτική συνθήκη που επικρατούσε στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, λίγο πριν «το ταξίδι στην Ιταλία». Το τελευταίο ερμηνευόταν ως «παρανοϊκό», ακριβώς γιατί αποτελούσε ένα ανεξήγητο δώρο του Churchill» προς τον Παπανδρέου», «μια πρωτοφανή πράξη δωρεάν, χωρίς απολύτως καμία αιτία ουσιαστική».⁵⁴⁹ Ο Βρετανός Πρωθυπουργός παρομοιαζόταν με τον μυθολογικό Δία, τον πατέρα των Θεών και των ανθρώπων, του οποίου η βούληση ήταν ισοδύναμη της Τάξης και του Νόμου. Και ενώ η πολιτική κρίση σοβούσε, τα περισσότερα μέλη της Κυβέρνησης τελούσαν σε σύγχυση και σε εργασιακή απραξία, επηρεασμένα ίσως από τις ρητορείες του Παπανδρέου. Απέναντι σε αυτή τη συμπαγή μάζα των εύπιστων ανθρώπων, σε αυτό το «μπουλούκι»,⁵⁵⁰ που

⁵⁴⁶ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Παρασκευή, 25 Αυγούστου [1944], σ. 256.

⁵⁴⁷ Ο. π., Δευτέρα, 28 Αυγούστου [1944], σ. 257.

⁵⁴⁸ Ο. π., Τετάρτη, 30 Αυγούστου [1944], σ. 258.

⁵⁴⁹ Ο. π., Παρασκευή, 1 Σεπτέμβρη [1944], σ. 259.

⁵⁵⁰ Ο. π., Τετάρτη, 30 Αυγούστου [1944], σ. 258.

θεωρούσε διπλωματική επιτυχία τη «μετοικεσία» της κυβέρνησης και των υπαλλήλων της, ο Σεφέρης πρόβαλε το βίωμα της απόλυτης μοναξιάς.

Το Σάββατο 2 Σεπτεμβρίου 1944 «οι Εαμίτες ορκίστηκαν». Ο συνασπισμός του ΕΑΜ θα μετείχε επισήμως στην Κυβέρνηση Παπανδρέου, λαμβάνοντας έξι θέσεις στο Υπουργικό Συμβούλιο: Ο Σβώλος στο υπουργείο Οικονομικών, με υφυπουργό τον Αγγελόπουλο, ο Ασκούτσης στο Συγκοινωνιών, ο Τσιριμώκος στο Εθνικής Οικονομίας, ο Πορφυρογένης στο Εργασίας και ο Ζεύγος στο Γεωργίας. Ο Σεφέρης απέδωσε την αλλαγή στην πολιτική γραμμή «στο μεγάλο ρόλο που έπαιξε η ρούσικη στρατιωτική αποστολή», γεγονός το οποίο αποσιωπήθηκε στη συνέχεια.⁵⁵¹ Πάντως, αυτό που είχε επιτύχει το ΚΚΕ δεν ήταν καθόλου αμελητέο. Μετείχε μιας Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας και θα αναλάμβανε ρόλο πρωταγωνιστικό στις άμεσες εξελίξεις.⁵⁵²

Τελευταίος Σταθμός, Cava dei Tirreni

Την Τετάρτη 13 Σεπτεμβρίου 1944 ο Σεφέρης βρισκόταν στο πλοίο με προορισμό τη Νάπολη της Ιταλίας και πιο συγκεκριμένα ένα μικρό τυρρηνικό χωριό, την Cava. Το «ταξίδι [ήταν] ήσυχο». Η ανάμνηση από τις «εικόνες της Αττικής, [του ανακαλούσε βιωματικά] μια ενάργεια συναισθηματική που είχε θολώσει όλον αυτόν τον καιρό της περιπλάνησης».⁵⁵³ Στην Cava, το σύνολο των πολιτικών και των υπαλλήλων ήταν εγκατεστημένο σε δύο ξενοδοχεία, το “Impero” και το “Vittorio”. Ο Πρωθυπουργός διέμενε σε βίλα.⁵⁵⁴ Η φήμη που διαδιδόταν αποκάλυπτε ότι το ταξίδι στην Ιταλία είχε προγραμματιστεί «μόνο για να ικανοποιηθεί [η] φιλοδοξία [του] ελέφα», όπως ήταν το παρωνύμιο του Παπανδρέου.⁵⁵⁵

Ο Σεφέρης άνηκε στο προσωπικό του υπουργείου Εξωτερικών. Είχε ως πολιτικό προϊστάμενο τον Φίλιππο Δραγούμη, τον αδελφό του Ίωνα, ο οποίος δολοφονήθηκε το 1920 από βενιζελικούς. Μισούσε επομένως εμμονικά ό,τι σχετιζόταν με τον Βενιζέλο, πρόσωπα και ιδεολογίες.⁵⁵⁶ Ο υφιστάμενός του βίωσε τον έντονο υποβιβασμό, όταν του ανέθεσε να ολοκληρώσει «μια μηχανική δουλειά που θα μπορούσε να κάνει οποιοσδήποτε νέος γραμματέας».⁵⁵⁷ Ήταν «δουλειά γραφιά». Παρόλα αυτά, ενώ ήταν «βαλμένος σε στεγανά διαμερίσματα» και δεν είχε πρόσβαση

⁵⁵¹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Τρίτη, 5 Σεπτέμβρη [1944], ό. π., σ. 259.

⁵⁵² Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν*, ό. π., σ. 339-340.

⁵⁵³ Σεφέρης Γ., *Μέρες Α΄*, Τετάρτη, 13 Σεπτέμβρη [1944], ό. π., σ. 356.

⁵⁵⁴ Ό. π., Κυριακή, 17 Σεπτέμβρη [1944], σ. 357.

⁵⁵⁵ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Παρασκευή, 8 Σεπτέμβρη [1944], ό. π., σ. 260.

⁵⁵⁶ Μπήτον, Ρ. Γιώργος Σεφέρης, *Περιμένοντας τον άγγελο*, ό. π., σ. 373.

⁵⁵⁷ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Τρίτη, 19 Σεπτέμβρη [1944], ό. π., σ. 261.

σε καμία αξιόλογη πληροφορία, ο Σεφέρης επιτελούσε πάντα τον καθορισμένο ρόλο του, «χωρίς όρεξη για καυγάδες». Οι συνθήκες δεν θα μεταβάλλονταν, «ως το γυρισμό» του στην Ελλάδα.⁵⁵⁸ Ο νόστος για την πατρίδα, μακριά από τον «άθλιο» τόπο που έζησε τα δύο τελευταία χρόνια, ήταν το αίσθημα που προσλάμβανε συγκυριακά ως πιο σημαντικό.⁵⁵⁹

Ο βαθύτερος λόγος για τον οποίο «το Υπουργείο [Εξωτερικών] αποκλείει» τον Σεφέρη ήταν το γεγονός πως θεωρούνταν «για τους σημερινούς πάτρωνες υπερβολικά αριστερός». Με απλά λόγια δεν ήταν «ο άνθρωπός τους».⁵⁶⁰ Η φιλία του με τον Καρτάλη επιβάρυνε το κατηγορητήριο και η από κοινού μετάβαση στο Λονδίνο προκαλούσε αρνητικά σχόλια στους κυβερνητικούς κύκλους. Δεν ήταν η πρώτη φορά που ο Σεφέρης γινόταν αντικείμενο επιθέσεων: στο παρελθόν, όταν ο Τσουδερός ήταν Πρωθυπουργός, «η αυλή είχε ζητήσει επιτακτικά, [χωρίς να επιτύχει], την απομάκρυνσή» του. Τότε, είχε κατηγορηθεί ψευδώς ως συνεργάτης του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου. Στην προκειμένη περίπτωση, διωκόταν δήθεν για τα φιλοεαμικά του αισθήματα. Προφανώς, εξαιτίας αυτών εξαναγκάστηκε σε παραίτηση από τον Παπανδρέου και την υπηρεσία Τύπου. Ο Σεφέρης ερμήνευσε τις ενέργειες του Πρωθυπουργού ως «καμώματα», τα οποία οδήγησαν τελικά στην αποπομπή του από τη συγκεκριμένη εργασία. Οι ενέργειες αυτές πιθανότατα υποκινούνταν από το παλάτι. Σίγουρα πάντως, ο Σεφέρης δεν ήταν αρεστός στον βασιλιά, ενώ ο Παπανδρέου ήταν απόλυτα προσηλωμένος στον Γεώργιο Β΄.⁵⁶¹

Η υπηρεσιακή σχέση του Σεφέρη με τον Φίλιππο Δραγούμη υπήρξε από την αρχή προβληματική. Απέδιδε μάλιστα τη συμπεριφορά του προϊσταμένου του σε «πολλά παθολογικά συμπλέγματα μέσα του». Μιλούσε για «καταχθόνιες πλεκτάνες», «κινήματα και ακαταστασίες» που προκαλούνταν «από τους εχθρούς της πατρίδας».⁵⁶² Ήταν επίσης «φρικτά ανεπαρκής», «αψυχολόγητος, αδέξιος, μωρός».⁵⁶³ Ο Δραγούμης συζητούσε κάθε θέμα «νευριασμένα, όπως τα πολιτικά». Οι αντιδράσεις του προσομοίαζαν σε αυτές του μικρού κακομαθημένου παιδιού. Άνηκε σε ένα σύνολο ατόμων που καλλιεργούσε την ψευδαίσθηση ότι «αντιπροσώπευε μονοπωλιακά τον

⁵⁵⁸ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Παρασκευή, 22 Σεπτεμβρίου [1944], ό. π., σ. 264.

⁵⁵⁹ Σεφέρης Γ., *Μέρες Α΄*, Κυριακή, 24 Σεπτεμβρίου [1944], ό. π., σ. 360.

⁵⁶⁰ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Τρίτη, 19 Σεπτεμβρίου [1944], ό. π., σ. 262.

⁵⁶¹ Ό. π., Δευτέρα, 25 Σεπτεμβρίου [1944], σ. 265.

⁵⁶² Ό. π., Πέμπτη, 21 Σεπτεμβρίου [1944], σ. 263.

⁵⁶³ Ό. π., Σάββατο, 7 Οκτώβρη [1944], σ. 272.

Ελληνισμό». Όσοι δεν ταυτίζονταν με τις πολιτικές του πεποιθήσεις, θεωρούνταν αλλότριοι και ξένοι, με γλώσσα ακατάληπτη σαν των «Σαρακατσαναί[ων]». ⁵⁶⁴

«Αυτός ο αένας μυστικός δείπνος που είναι το τραπέζι του Υπουργείου Εξωτερικών, όπου ο Δραγούμης εννοεί να μου φορτώσει ρόλο Ιούδα. Καταντά μεγάλος μπελάς. Ο Δραγούμης ολοένα περισσότερο ένα φλασκί γεμάτο υποκίτρινη χολή. Η παραμικρότερη κουβέντα καταλήγει πάντα να πέσει σ' ένα δεμάτι αγκάθια». ⁵⁶⁵

Σαν να ήταν Ιούδας, προδότης ενός χρηστού δασκάλου, βίωνε την ιδιαίτερη συνθήκη ο Σεφέρης εξαιτίας της επικριτικής στάσης του Δραγούμη. Εκτός από τον τελευταίο, και τα «μειράκια του Υπουργείου [Εξωτερικών]», δηλαδή οι πιστοί του ακόλουθοι και ομοϊδεάτες, συνεχώς, «βγάζ[ουν] τη χολή τους εναντίον των αριστερών». Οι διακρίσεις μεταξύ των υπουργικών υπαλλήλων συνιστούσαν πλέον ένα σταθερό καθεστώς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούσε ο πλήρης αποκλεισμός του ετερόδοξου ιδεολογικά Σεφεριάδη σε «τηλεγραφήματα και πολιτικές εκθέσεις». Έτσι, ο Σεφέρης προσλάμβανε την αίσθηση μιας μόνωσης διπλής: αφενός, ήταν η μόνωση στην αντικειμενική της διάσταση, «σε τούτο το χωριό», την Cava dei Tirreni, «κλεισμένο[ς] από τον έξω κόσμο». Αφετέρου, ήταν η αίσθηση της ξενότητας σε σχέση με τον κοινωνικό περίγυρο, με τον οποίο οποιαδήποτε επαφή οδηγούσε σε τέλμα, «σε εσωτερικές γκρίνιες και καυγάδες». ⁵⁶⁶

Στην Cava, λοιπόν, με την Κυβέρνηση απομονωμένη και την απελευθέρωση της Ελλάδας να επίκειται, λειτουργούσε η μικροπολιτική. Ο Δραγούμης, πιο συγκεκριμένα, αποβλέποντας στο πολιτικό του μέλλον, είχε προσεταιριστεί τον Παπανδρέου και έκανε τον «μικροϊδιαίτερο», παρέχοντας εκδούλευση. Ο Πρωθυπουργός, με τη σειρά του, επεδίωκε με αβρότητες «να αποσπάσει [...] από άλλους την υπόσχεση πως θα τον υποστηρίξουν» να διατηρήσει τη θέση του, «γυρίζοντας στην Αθήνα». Το τελευταίο φαινόταν «τελειωμένο». Γιατί «το δράμα της Κάβας [ήταν] η απεγνωσμένη βεβαιότητα πως δεν μπορεί να αλλάξει [κανείς] τίποτα». Για την κατάσταση αυτή της απόλυτης στασιμότητας, που έφτανε στο τέλμα, ευθυνόταν ο «νάρκισσος καπετάνιος», ο Παπανδρέου, και η ματαιοδοξία του. Το

⁵⁶⁴ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Κυριακή, 24 Σεπτέμβρη [1944], ό. π., σ. 264.

⁵⁶⁵ Ό. π., Δευτέρα, 25 Σεπτέμβρη [1944], σ. 265.

⁵⁶⁶ Ό. π., Τετάρτη, 4 Οκτώβρη [1944], σ. 270-271.

υπερεκτιμημένο «εγώ» οδηγούσε σε στρεβλή εκτίμηση της πραγματικότητας, γιατί η εσωτερική ανάγκη να ενισχυθεί ικανοποιούνταν από κόλακες.⁵⁶⁷

Ο Καρτάλης ήταν ένα πρόσωπο με το οποίο ο Παπανδρέου δεν είχε ποτέ οικειότητα. Η μεταξύ τους σχέση «είχε περιπέσει σε ψυχρότητα» το καλοκαίρι του 1944.⁵⁶⁸ Ο Σεφέρης ερμήνευε τη στάση του Παπανδρέου ως ανασφαλή συμπεριφορά και φόβο προς τον υπουργό του. «Ίσως και να τον φοβάται», ήταν η διατύπωση που κατέγραψε στο *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'* στις 19 Σεπτεμβρίου 1944. Πράγματι, ενώ ο Παπανδρέου «τρελαίνεται για τα θυμιάτα», ο Καρτάλης δεν εντάχθηκε στη χορεία των κολάκων του.⁵⁶⁹ Συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο Λονδίνο, ο υπουργός Τύπου είχε αποστείλει ένα τηλεγράφημα στήριξης στον Πρωθυπουργό στο οποίο τον επευφημούσε για την «πατριωτικήν [του] στάση θέτουσαν εθνικόν συμφέρον υπεράνω προσώπων». Επειδή όμως ο Παπανδρέου «περίμενε πολύ περισσότερα», μια δήλωση δηλαδή για την ανεπιφύλακτη στήριξη προς το πρόσωπό του, «του το κράτησε». Χαρακτήρισε ως «υπερβολικά συνδιαλλακτική» με τους αριστερούς την τακτική του υπουργού Καρτάλη στο Λονδίνο και αδημονούσε να βρει την κατάλληλη ευκαιρία να τον αποπέμψει και «να τον αντικαταστήσει με άνθρωπο που θα τον λιβανίζει».⁵⁷⁰

Αφορμή για την -πρόσκαιρη- αποπομπή του Καρτάλη από την πολιτική σκηνή και την Cava απέτέλεσαν «οι δηλώσεις που έκανε» στη Ρώμη. Ο πολιτικός είχε μεταβεί εκεί, μαζί με τον έμπιστο του Σεφέρη συνεργάτη Αλέξανδρο Ξύδη, το διάστημα από τις 22 έως τις 26 Σεπτεμβρίου 1944. Ο Καρτάλης ήταν ο πρώτος Έλληνας υπουργός που μετέβη στην ιταλική πρωτεύουσα, λίγους μήνες μετά την κατάληψή της από τους Συμμάχους (04. 06. 1944). Στις 24 Σεπτεμβρίου 1944, σε briefing, παρουσιάστηκαν σύντομα οι στρατιωτικές εξελίξεις και παραχωρήθηκε Συνέντευξη Τύπου, παρόντων σημαντικών ξένων δημοσιογράφων που μετέδιδαν τις εξελίξεις από το ιταλικό μέτωπο.⁵⁷¹

Τις δηλώσεις του Καρτάλη τις πληροφορήθηκε ο Σεφέρης από τον οργισμένο Δραγούμη. Ο τελευταίος κατηγορούσε τον υπουργό Τύπου για την τοποθέτησή του σχετικά με την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας στα Βαλκάνια και την παραδοχή του ότι «δεν έχουμε διεκδικήσεις προς τη Βουλγαρία [και] ότι έχουμε φιλικές σχέσεις με

⁵⁶⁷ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Τετάρτη, 4 Οκτώβρη [1944], ό. π., σ. 270-271.

⁵⁶⁸ Ό. π., Τρίτη, 19 Σεπτεμβρίου [1944], σ. 262.

⁵⁶⁹ Ό. π.

⁵⁷⁰ Ό. π., Τρίτη, 26 Σεπτεμβρίου [1944], σ. 266.

⁵⁷¹ Ό. π., Σημειώσεις 1944, σ. 318.

την Αλβανία». Παράλληλα, ο Καρτάλης αναφέρθηκε στον Γεώργιο Β΄. Τόνισε ότι ο βασιλιάς δεν θα επέστρεφε, προτού διενεργηθεί δημοψήφισμα στην Ελλάδα.⁵⁷² Αν και το τελευταίο αποτελούσε κοινό τόπο σε όσα αποφασίστηκαν από όλες τις πλευρές στη Συμφωνία του Λιβάνου, εντούτοις, ήταν αυτό που πυροδότησε την οργή του υπουργού Εξωτερικών και άλλων πολιτικών προσώπων που ήταν ιδεολογικά αντίθετοι με τον Καρτάλη, όπως ο Κωνσταντίνος Τσάτσος.

Ο Κωστάκης (Κωνσταντίνος Τσάτσος) μετέφερε στον Σεφέρη τη δική του εκτίμηση για τις συνέπειες σε διπλωματικό επίπεδο από τις δηλώσεις του Καρτάλη. Αναφέρθηκε μάλιστα στα μαινόμενα πρόσωπα των υπουργών, του στρατηγού, ακόμη και του Λήπερ. Ο τελευταίος -σύμφωνα με το αφήγημα του Τσάτσου- έφτασε ακόμη και στον Παπανδρέου, αργά το βράδυ, για να του τονίσει πόσο βλάπτονταν με τέτοιες δηλώσεις «τα εθνικά μας ζητήματα». Ο Σεφέρης αμφέβαλε ιδιαίτερα για την εγκυρότητα της περιγραφής του συμβάντος με τον Λήπερ. Είχε εμπειρία του χαρακτήρα του «Κωστάκη», συζύγου της αδελφής του, ο οποίος ίσως υπερέβαλε. Ο Σεφέρης παράλληλα συνειδητοποιούσε ότι οι πολιτικές θέσεις του Τσάτσου γίνονταν όλο και πιο συντηρητικές. Για τον λόγο αυτό, η ιδεολογική διαφοροποίηση μεταξύ των δύο θα γινόταν εντονότερη από εδώ και στο εξής. Παρόλα αυτά, στις 26 Σεπτεμβρίου 1944, θα επιχειρούσε με λογικά επιχειρήματα να «του εξηγήσ[ει] ότι έχει πελαγώσει σε μια ατμόσφαιρα μονταρισμένη».⁵⁷³

Αυτή η «μονταρισμένη ατμόσφαιρα» σχετιζόταν με τη διαμόρφωση μιας ψευδεπίγραφης συνθήκης εις βάρος του Καρτάλη, ο οποίος έθιξε το ζήτημα της επιστροφής του βασιλιά, «χωρίς να ρωτήσει τον πρόεδρο» Παπανδρέου, ή τον υπουργό Εξωτερικών Δραγούμη. Ο τελευταίος παρουσίασε στον Σεφέρη ένα επικριτικό κείμενο για τον απόντα υπουργό του δημοσιογράφου Κ. Πολίτη. Ο Πολίτης όμως, αποτελούσε διακηρυγμένο «εχθρό του Υπουργείου Τύπου». Αν και το κείμενό του ήταν γραμμένο «με υστεροβουλία» και ανυπόστατο, ο Σεφέρης σιώπησε. Για μια ακόμη φορά δεν αντιπαρατέθηκε στον Δραγούμη, κάνοντας «υπομονή», μέχρι τον γυρισμό.⁵⁷⁴ Επειδή «δεν μπορού[σε] να έχει καμιά σαφή πληροφορία εκτός από τις δημόσιες», διασταύρωσε τις πηγές του.⁵⁷⁵ Διερευνώντας τι ακριβώς ειπώθηκε στη Ρώμη, στράφηκε και στον Σβόλο. Του παρουσίασε την περίληψη της press conference του Καρτάλη από

⁵⁷² Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Δευτέρα, 25 Σεπτέμβρη [1944], ό. π., σ. 265.

⁵⁷³ Ό. π., Τρίτη, 26 Σεπτέμβρη [1944], σ. 266.

⁵⁷⁴ Ό. π., Δευτέρα, 25 Σεπτέμβρη [1944], σ. 266.

⁵⁷⁵ Ό. π., Παρασκευή, 6 Οκτώβρη [1944], σ. 272.

τρεις διαφορετικές εφημερίδες. Ο Σβώλος τον διαβεβαίωσε ότι «δεν άκουσε τίποτα για την παρατήρηση Leeper, δεν το ξέρει, απεναντίας [ο Βρετανός πρέσβης] μίλησε με ενθουσιασμό για [τον] Καρτάλη σε ένα πρόσφατο τραπέζι».⁵⁷⁶

Όταν επέστρεψε ο Καρτάλης από τη Ρώμη, συναντήθηκε με τον Παπανδρέου για να τον ενημερώσει για τα πεπραγμένα. Ο Πρωθυπουργός ήταν «πολύ ήπιος». Έμοιαζε να έχει διευθετηθεί το επεισόδιο αυτό που «γεννήθηκε από τον άνεμο που φυσά μέσα στα φύλλα και κάμποση εμπάθεια». Η επίθεση προς τον Καρτάλη είχε προκληθεί από τα συναισθήματα μειονεξίας του Παπανδρέου προς τον υπουργό του. Δεν συνέτρεχαν λόγοι ουσίας. Όμως, όλα αυτά επηρέασαν τον Καρτάλη και ενεργοποίησαν ένα αίσθημα απέχθειας εκ μέρους του προς τους πολιτικούς. Ήθελε να τα παρατήσει όλα και να γυρίσει στο Κάιρο, να βρεθεί με τη σύζυγό του που βρισκόταν ήδη καθ' οδόν, στη Σμύρνη. Ο Σεφέρης προσπαθούσε -ματαιώς- να τον μεταπείσει.⁵⁷⁷

«Φοβούμαι έχει πάρει τον κατήφορο. Τον ήθελα πιο γερό. Η μοίρα μου, εμένα που δεν είμαι πολιτικός – να προσπαθώ να βοηθήσω ανθρώπους της γενιάς μου που βουλιάζουν. Και αυτοί είναι οι καλύτεροι. Οι άλλοι ας μη μιλάμε: στραγαλατζήδες».⁵⁷⁸

Ο Σεφέρης βίωσε τη συμπεριφορά του Καρτάλη ως παραίτηση ενός προσώπου το οποίο, αν και ήταν χαρισματικό, υποτάχθηκε στη συγκυρία. Τον κατέβαλε απόλυτα η κακεντρέχεια συγκεκριμένων προσώπων, τα οποία όχι μόνο δεν τον υποστήριζαν στη κυβερνητική θέση που κατείχε, αλλά με κάθε τρόπο τον διέβαλαν. Συγκεκριμένα, ο υπουργός Τύπου αντιμετώπιζε την εχθρότητα του Παπανδρέου. Οι Λαϊκοί απαιτούσαν την παραίτησή του.⁵⁷⁹ Επικρινόταν επίσης εντόνως από κυβερνητικούς κύκλους, όπως αυτός του υπουργείου Εξωτερικών και τον Δραγούμη, για την εκ μέρους του προσέγγιση του ΕΑΜ, ειδικότερα από τη στιγμή που αυτό μετείχε στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας. Ο Καρτάλης βαλλόταν όμως και από τους φιλοβασιλικούς, από τη στιγμή που τόνισε με Συνέντευξη Τύπου στις 24 Σεπτεμβρίου 1944 ότι ο Γεώργιος Β΄ θα επέστρεφε μόνο μετά από δημοψήφισμα στην Ελλάδα.⁵⁸⁰

Στο μεταξύ, «από μέρες Ζέρβας και Σαράφης [βρίσκονταν] στην Ιταλία».⁵⁸¹ Στις 26 Σεπτεμβρίου 1944 ο πρωθυπουργός Παπανδρέου, ο στρατηγός και αρχηγός του

⁵⁷⁶ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Τρίτη, 26 Σεπτέμβρη [1944], ό. π., σ. 267.

⁵⁷⁷ Ο. π., Κυριακή, 1 Οκτώβρη [1944], σ. 269.

⁵⁷⁸ Ο. π.

⁵⁷⁹ Οι Λαϊκοί ήταν οι εκπρόσωποι του Λαϊκού Κόμματος στην Κυβέρνηση, δηλαδή οι Σπ. Θεοτόκης, Δ. Λόντος, Π. Ράλλης και Δ. Χέλμης.

⁵⁸⁰ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Τρίτη, 26 Σεπτέμβρη [1944], ό. π., σ. 266.

⁵⁸¹ Ο. π., Δευτέρα, 25 Σεπτέμβρη [1944], σ. 266.

ΕΛΑΣ Σαράφης, ο ηγέτης του ΕΔΕΣ Ζέρβας, ο Βρετανός διπλωματικός ακόλουθος στη Μεσόγειο στρατηγός Χάρολντ Μακμίλαν και ο στρατηγός Χένρι Ουίλσον, ανώτατος διοικητής των Συμμαχικών Δυνάμεων της Μεσογείου, συναντήθηκαν στην πόλη της Καζέρτας.⁵⁸² Εκεί υπογράφηκε από όλες τις πλευρές η Συμφωνία της Καζέρτας. Ο ΕΛΑΣ και ο ΕΔΕΣ θα βρίσκονταν υπό τη δικαιοδοσία της νέας ελληνικής κυβέρνησης. Η τελευταία θα ανέθετε την ανώτατη διοίκηση όλων των ενόπλων δυνάμεων στον αντιστράτηγο Ρόναλντ Σκόμπι. Επομένως, υπογράφοντας τη Συμφωνία, ο Σαράφης έθετε όλο το ΚΚΕ υπό τις διαταγές του Σκόμπι. Ο αρχηγός του ΕΛΑΣ είχε ενημερωθεί από τον Παπανδρέου πριν από τη συνάντηση για την εξέλιξη αυτή.⁵⁸³ Επίσης στην «Καζέρτα χωρίστηκαν οι ζώνες δράσης των ανταρτών».⁵⁸⁴

Η όλη Συμφωνία, κρατήθηκε «εξαιρετικά μυστικ[ή]» μόνο την ημέρα της υπογραφής της. Μέσα σε λίγες ώρες διαδόθηκε παντού, «[έ]τρεχε στα σοκάκια». Ο Παπανδρέου, μετά την επιτυχή -για εκείνον- έκβαση των συνομιλιών στην Καζέρτα και τη συνεργασία που εξασφάλισε από τον ΕΛΑΣ, «έκανε έκκληση» στους Βρετανούς να αποχωρήσει η κυβέρνηση από την Ιταλία. Επεδίωκε πλέον να μετακινηθεί σε ελληνικό έδαφος, πιθανόν στην Κέρκυρα, «και ας κανονίσουν [οι Άγγλοι] τα ζητήματα ασφαλείας όπως θέλουν».⁵⁸⁵ «Τα ζητήματα ασφαλείας» σχετίζονταν με την αποστράτευση των ομάδων των ανταρτών και θεωρούνταν το κύριο μέλημα της κυβέρνησης Παπανδρέου και των Βρετανών. Μάλιστα, λίγο πριν την Απελευθέρωση, στις 18 Σεπτεμβρίου 1944, ο υπουργός Μακμίλαν (resident Minister of State) κατέγραφε στο ημερολόγιό του τον φόβο «να πάρει την εξουσία το ΕΑΜ, όταν θα αποχωρήσουν οι Γερμανοί». Έτσι, παρά τις παραχωρήσεις που έγιναν από το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ με τη Συμφωνία της Καζέρτας, η υποβόσκουσα αντίληψη που καθόριζε τη βρετανική πολιτική μέχρι το ξέσπασμα των Δεκεμβριανών το 1944 ήταν ότι οι κομμουνιστές θα χρησιμοποιούσαν την Αντίσταση για να αποκτήσουν τον έλεγχο της Ελλάδας.⁵⁸⁶

Η απόφαση του ΚΚΕ να δεχτεί τον Ρόναλντ Σκόμπι, ένα Βρετανό, ως διοικητή των στρατιωτικών δυνάμεών του, προξένησε την έντονη ανησυχία των στελεχών του κόμματος και τη δυσάρεστη έκπληξη σε πολλούς από τους καπετάνιους του ΕΛΑΣ.

⁵⁸² Καζέρτα: Πόλη περίπου 30 χιλιόμετρα ΒΑ της Νάπολης. Το τεράστιο ανάκτορο των Βασιλέων της Νάπολης (Βουρβόνων) χρησιμοποιούνταν ως συμμαχικό στρατηγείο.

Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Σημειώσεις 1944, ό. π., σ. 318.

⁵⁸³ Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν*, ό. π., σ. 238-239.

⁵⁸⁴ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Τετάρτη, 27 Σεπτεμβρίου [1944], ό. π., σ. 268.

⁵⁸⁵ Ό. π., Τετάρτη, 27 Σεπτεμβρίου [1944], σ. 268.

⁵⁸⁶ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 139-140.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε ο Άρης Βελουχιώτης, πρωτοκαπετάνιος του ΕΛΑΣ, ο οποίος πρότεινε την άμεση δράση και την κατάληψη της Αθήνας. Οι ηγέτες του ΚΚΕ όμως, θεωρούσαν ότι μια ένοπλη σύγκρουση του ΕΛΑΣ με τους Βρετανούς -στη δεδομένη συγκυρία- στερούνταν λογικής και νομιμοποίησης: οι Συμφωνίες του Λιβάνου και της Καζέρτας έθεταν το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ ουσιαστικά υπό βρετανική δικαιοδοσία. Οι Σοβιετικοί τηρούσαν μια ασαφή ακόμα στάση. Πιθανότατα θα είχαν αντίθετη γνώμη στο ενδεχόμενο της επίθεσης του ΕΛΑΣ στις βρετανικές δυνάμεις. Τέλος, ο ελληνικός λαός, σε συντριπτικό ποσοστό, θα απέρριπτε το ενδεχόμενο μιας νέας σύρραξης, αμέσως μετά το τέλος της φρικτής Κατοχής.⁵⁸⁷

Αν και δεσμεύονταν από τις παραπάνω Συμφωνίες, οι καπετάνιοι του ΕΛΑΣ δεν ήταν διατεθειμένοι -για κανένα λόγο- να εκχωρήσουν τον πλήρη έλεγχο των στρατιωτικών τους δυνάμεων στους Βρετανούς. Η ηγεσία του ΚΚΕ ακολούθησε μια «διπλή στρατηγική». Αφενός δεν αποκήρυξε την ένοπλη σύγκρουση ως επιλογή, αφετέρου δεν διέκοψε τις διαπραγματεύσεις με τους Βρετανούς. Οι τελευταίοι θα παρείχαν στήριξη στον ΕΛΑΣ, με δεδομένο ότι αποτελούσε το κύριο στρατιωτικό σώμα με το οποίο θα απελευθερωνόταν η Ελλάδα μετά τη γερμανική αποχώρηση. Παράλληλα, οι κομμουνιστές κέρδιζαν χρόνο σε σχέση με τους εγγχώριους πολιτικούς αντίπαλους τους και η αφοσίωσή τους στον Στάλιν δεν αμφισβητούνταν. Έτρεφαν την ελπίδα ότι η προέλαση του σοβιετικού στρατού, ο οποίος τον Οκτώβριο του 1944 είχε τη Βουλγαρία υπό τον έλεγχο του, θα συνεχιζόταν μέχρι την Ελλάδα.⁵⁸⁸

Ένα μανιχαϊστικό δίπολο εξουσίας διαμορφωνόταν για το πολιτικό μέλλον της Ελλάδας. Αυτή ήταν η πεποίθηση του διπλωμάτη Συνδίκου, ο οποίος προσφάτως είχε αφιχθεί στην Ιταλία από την Αθήνα. Σε συνομιλία με τον Σεφέρη, ο Συνδίκας αρχικά κατηγορήσε τους κομμουνιστές, γιατί απέρριπταν τον Παπανδρέου και στη συνέχεια έκανε το εξής πικρόχολο σχόλιο: «Τι θέλουν, να βάλουμε πρωθυπουργό τον [Μπάμπη] Κλάρα;» (Άρη Βελουχιώτη). Ο Σεφέρης επικεντρώθηκε στην «ουσία της απάντησής του», με την οποία πολλοί ταυτίζονταν: ο διπλωμάτης διατύπωσε μια «μονοκόμματα, [προκατειλημμένη] και απελπιστική σκέψη»: «ένα από τα δύο [θα ίσχυαν]: είτε οι Άγγλοι [θα] έχουν τη δύναμη, είτε οι Ρώσοι». Οι πρώτοι θα παράσχουν προστασία. Οι δεύτεροι «θα μας φάνε». Ο Σεφέρης ερμήνευσε τη συμπεριφορά του Συνδίκου, ως «ψυχολογία πανικού τελειωμένων ανθρώπων», ανθρώπων που βρίσκονταν στο χείλος

⁵⁸⁷ Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν*, ό. π., σ. 239.

⁵⁸⁸ Ο. π.

της καταστροφής. Στην εκδοχή της βρετανικής επικράτησης, «θα είμαστε [...] ναΐδες», δηλαδή οι υποτακτικοί, στη δεύτερη, της σοβιετικής, «μπουκιά στο στόμα ενός άγριου θηρίου». Συμπερασματικά, ο Σεφέρης προσέλαβε τον βρετανικό επεκτατισμό αλλά και την κομμουνιστική πραγματικότητα της Σοβιετικής Ένωσης, ως πολιτικές ασύμβατες με τη δική του πεποίθηση, το «μέτρον» της Δημοκρατίας.⁵⁸⁹

Η Cava ήταν ο τελευταίος σταθμός της τριετούς εξορίας. Το πότε ακριβώς θα επέστρεφε η ελληνική κυβέρνηση και ο Σεφέρης στην πατρίδα ήταν άδηλο. «Μπήκε ο Οκτώβρης, χωρίς να φαίνεται ελπίδα σύντομου ξεκινήματος». Όλη αυτή η αβεβαιότητα ενίσχυε την προσδοκία του επαναπατρισμού και την πολλαπλασίαζε ως αίσθηση. «Ένας στρατηγός βάφτισε την Κάβα Φάκα dei Greci», δηλαδή ένα κλειστό σύμπαν στο οποίο εγκλωβίστηκε το σύνολο σχεδόν της ελληνικής κυβέρνησης, «χωρίς επαφές, χωρίς πληροφορίες». Για τον Σεφέρη ήταν λογική μια τέτοια εξέλιξη. Γιατί η Κάβα ήταν ένα «χωριουδάκι τριγυρισμένο από πράσινους λόφους», απομονωμένο, που «γέμισε ξαφνικά από ανήσυχους ελληνικούς πληθυσμούς που περίμεναν» με νοσταλγία την επιστροφή.⁵⁹⁰ Σε αυτούς τους περιορισμένους αριθμητικά «πληθυσμούς» ο Πρωθυπουργός, με τη ρητορική του δεινότητα, θα προβαλλόταν ως Σωτήρας. «Ο μεσσιανισμός του Παπανδρέου τα κάλυψε όλα».⁵⁹¹

Στις 4 Οκτωβρίου 1944, ενώ «ο γυρισμός [στην Ελλάδα] απομακρύνεται», καταρτίζονταν κατάλογοι από την ελληνική Πρεσβεία και το υπουργείο Εξωτερικών για την τμηματική αποχώρηση από την Ιταλία. Παράλληλα, «ο ελληνισμός της Κάβας αποχτά έθιμα, σχηματίζει παρέες, χωρίζεται σε κοινωνικές τάξεις», με την ψευδαίσθηση ότι ο πόλεμος έχει τελειώσει.⁵⁹² Τα θέματα που συχνά θίγονταν ήταν «τα παζάρια της πολιτικής [...], το φαΐ και το τι θα πάρει ο καθένας από τη Ν. Α. Α. Φ. Ι.».⁵⁹³ Ο Σεφέρης κατέγραψε την κωμικοτραγική εικόνα: «αυτοκίνητο μοίρασε στους στρατιωτικούς και στους υπουργούς αδιάβροχα, παπούτσια, εσώρουχα». Την ερμήνευσε με μια ισχυρή παρομοίωση: «Τ' απόγευμα έμοιαζαν όλοι σαν οικότροφοι ενός ορφανοτροφείου που φόρεσαν καινούρια χειμωνιάτικα».⁵⁹⁴

⁵⁸⁹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Κυριακή, 8 Οκτώβρη [1944], ό. π., σ. 273.

⁵⁹⁰ Σεφέρης Γ., *Σεφέρης- Μαλάνος, Αλληλογραφία (1935-1963)*, επιμ. Δασκαλόπουλος Δ., Αθήνα, Ολκός, 1990, σ. 261.

⁵⁹¹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Κυριακή, 1 Οκτώβρη [1944], σ. 269.

⁵⁹² Ο. π., Τετάρτη, 4 Οκτώβρη [1944], σ. 270.

⁵⁹³ NAAFI: Navy, Army and Air Force Institute, καντίνες ή πρατήρια για μέλη των ενόπλων δυνάμεων· λειτούργησαν και ως βασικές πηγές μαύρης αγοράς στα κατεχόμενα εδάφη ή στις απελευθερωμένες περιοχές.

Γαραντούδης, Ε. & Καγιαλής, Τ., *Ο Σεφέρης για νέους αναγνώστες*. Αθήνα, Ίκαρος, ³2012, σ. 352-353.

⁵⁹⁴ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Κυριακή, 1 Οκτώβρη [1944], ό. π., σ. 269.

Στις 12 Οκτωβρίου 1944 οι Γερμανοί απέσυραν τις δυνάμεις τους από την Αθήνα και αποχώρησαν σταδιακά αλλά γρήγορα από την Ελλάδα. Την ίδια ημέρα, η ελληνική κυβέρνηση ξεκίνησε το ταξίδι της επιστροφής «το πρώτο τμήμα με αυτοκίνητα (Παπανδρέου και Υπουργοί), οι άλλοι το απόγευμα νωρίς με τρένο». Ο Σεφέρης βίωσε αυτές τις τελευταίες ώρες, σαν να ήταν μια «τέλεια χάβρα». Όσοι έμεναν πίσω «μαίνονταν», βρίσκονταν στην απόλυτη σύγχυση. Κάποιοι «γαντζώθηκαν την τελευταία στιγμή» στα οχήματα, οι Άγγλοι όμως τους εμπόδισαν. Οι Βρετανοί είχαν αναλάβει εξ ολοκλήρου την επιχείρηση. Θα μετέφεραν τα μέλη της κυβέρνησης στο «Brindisi» και από εκεί με αγγλικό καράβι στον Πόρο, όπου θα επιβιβάζονταν στο «Αβέρωφ». Με το πολεμικό αυτό, που ανακαλούσε μνήμες των νικηφόρων Βαλκανικών Πολέμων, η κυβέρνηση θα επέστρεφε στην απελευθερωμένη χώρα. Θα κατέπλεε στον «Πειραιά ή στο Φάληρο, Κυριακή ανήμερα», ημέρα συμβολική για τον Χριστιανισμό.⁵⁹⁵ Μια μικρή βρετανική στρατιωτική δύναμη θα αποβιβαζόταν επίσης.

Ο Σεφέρης πληροφορήθηκε από αμερικανική πηγή στις 13 Σεπτεμβρίου 1944 «ότι λευτερώθηκε η Αθήνα από τους αντάρτες». Το περιεχόμενο της είδησης δεν ήταν ευκρινές. Μπορεί να ειπώθηκε και η λέξη «πατριώτες». Πάντως, στο «άκουσμα» ενός τόσο συνταρακτικού νέου, ο Σεφέρης «δεν ξέσπα[σε], δεν ξαλάφρω[σε], δεν τον τίνα[ξε] η χαρά». Αισθάνθηκε πως τον «φόρτωσαν ακόμη περισσότερο ίσως» με βαρύθυμες σκέψεις για το μέλλον. Γιατί αυτό που ζούσε προσομοίαζε σε «drole de guerre», σε «περίεργο», ακήρυκτο πόλεμο, όπως είχε συμβεί ξανά στο παρελθόν κατά την πρώτη φάση του Πολέμου (Αύγουστος 1939- Απρίλιος 1940).⁵⁹⁶ Τότε ο Χίτλερ είχε εισβάλει στη Νορβηγία και τη Δανία και οι αντίπαλοι στρατοί στο Δυτικό Μέτωπο δεν κινήθηκαν σχεδόν καθόλου.⁵⁹⁷ Κατ' αναλογία, μήπως το διάστημα της ειρήνης που θα ακολουθήσει της Απελευθέρωσης αποτελούσε προπαρασκευή για σύρραξη; Ο Σεφέρης είχε σαφείς πληροφορίες για τη μαζικότητα που είχε αποκτήσει το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Διέβλεπε την επιθυμία του να διαχειριστεί το πολιτικό μέλλον της χώρας, επιτελώντας ρόλο πρωταγωνιστικό. Ίσως αυτή η προοπτική τον τρώμαζε, γιατί γνώριζε με απόλυτη ακρίβεια πώς και γιατί είχε δολοφονηθεί ο συνταγματάρχης Ψαρρός, λίγους μήνες νωρίτερα.

⁵⁹⁵ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Πέμπτη, 12 Οκτώβρη [1944], ό. π., σ. 274-275.

⁵⁹⁶ Ο. π., Παρασκευή, 13 Οκτώβρη [1944], σ. 275.

⁵⁹⁷ Ο. π., Σημειώσεις 1944, σ. 275.

Επιλογικά

Ο Σεφέρης εγκατέλειψε τον «Τελευταίο Σταθμό», την Cava dei Tirreni, στις 19 Οκτωβρίου. Το ταξίδι με πλοίο διήρκεσε λίγες ημέρες. Στις 22 του μήνα διέκρινε σταδιακά τα νησιά του Αργοσαρωνικού, στο τέλος με κιάλια την Ακρόπολη, «μετά από ακριβώς τριάμισι χρόνια που έφυγ[ε] από τον Πειραιά στις 22 τ' Απρίλη 1941».⁵⁹⁸ Ήταν «η πιο όμορφη, η πιο αλαφριά μέρα του κόσμου». Την επομένη, Δευτέρα 23 Οκτωβρίου 1944, η μοναδική ημερολογιακή εγγραφή ήταν η λέξη «σπίτι».⁵⁹⁹ Έτσι αποτυπώθηκε περιεκτικά η απερίγραπτη χαρά του νόστου που εκπληρώθηκε. Ο πρόσφυγας είχε επιστρέψει στην εστία του. Η περιπλάνηση ήταν μακρά. Οι άνθρωποι με τους οποίους έπρεπε να συγχρωτιστεί, λόγω επαγγελματικής ανάγκης, αχρείοι, σαν να ήταν «τούτος ο συρφετος των πολιτικάτζήδων [...] βρωμόμυγες, άπειρες βρωμόμυγες».⁶⁰⁰

Η φυγή στη Μέση Ανατολή ήταν αναπόφευκτη. Η σιωπηλή, η ανομολόγητη «δυστυχία, από τον καιρό που [έφυγε] από την Κρήτη [ήταν] υπέρογκη» επίσης.⁶⁰¹ Αλλά, αν παρέμενε στην Ελλάδα, «οι Γερμανοί θα [τον] αχρήστευ[αν] απ' την πρώτη μέρα», κατηγορώντας τον ως υποστηρικτή των Βρετανών. Δεν ήταν όμως. Αντίθετα, επέκρινε την εξουσιαστική πολιτική τους, μεμφόταν την υπεροπτική τους συμπεριφορά, την αλαζονεία που επεδείκνυν, με κορύφωση την στρατιωτική εμπλοκή τους στο Κίνημα στις Ένοπλες Δυνάμεις, τον Απρίλιο του 1944. Συνεργάστηκε μαζί τους. Συνιστούσε και αυτό μέρος μιας εντεταλμένης υπηρεσίας την οποία έπρεπε να διεκπεραιώσει με αρτιότητα. Δεν είχε εναλλακτικές. Ο βιοπορισμός ήταν πιεστική συνθήκη. Για τον ίδιο λόγο στη συνεργασία με τους προϊστάμενους του δεν αντιδρούσε με ένταση. Γενικά, διατηρούσε ήπιους τόνους. Ίσως γιατί εκφραζόταν το βίωμα του πρόσφυγα, που υπομένει τις αντίξοες συνθήκες και τους τοξικούς ανθρώπους μέχρι το «νόστιμον ἡμαρ».⁶⁰²

«[...] στο Κάιρο, μέσα στην αραπιά, τη βρώμα και την καβαλίνα, στα μεγάλα ξενοδοχεία και στους φριχτούς καφενέδες, αυτά τα χαλκεία ραδιουργίας και απάτης, μέσα σ' εκείνο το τοπίο, το τόσο ξένο από την ψυχή μας, ήμασταν

⁵⁹⁸ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ'*, Κυριακή, 22 Οκτώβρη [1944], ό. π., σ. 370.

⁵⁹⁹ Ό. π., Δευτέρα, 23 Οκτώβρη [1944], σ. 370.

⁶⁰⁰ Ό. π., Παρασκευή, 29 Σεπτέμβρη [1944], σ. 362.

⁶⁰¹ Ό. π., Δευτέρα, 25 Σεπτέμβρη [1944], σ. 360.

⁶⁰² Απαντάται στο προοίμιο της Οδύσσειας, ραψωδία α', στ. 9: "αὐτὰρ ὁ τοῖσιν ἀφείλετο νόστιμον ἡμαρ". Ταυτίζεται με την ημέρα του νόστου, της επιστροφής στην πατρίδα.

καλύτερα προφυλαγμένοι. Ζούσαμε με κλειστές τις μπουκαπόρτες την απάνθρωπη ζωή της προσφυγιάς».⁶⁰³

Ο Σεφέρης βίωσε την απάνθρωπη ζωή του πρόσφυγα, πλήρως αποστασιοποιημένος από τον αφιλόξενο χώρο και τους συνεργάτες ή τα μέλη της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης. Αυτή η απόλυτη μόνωση σε σχέση με τον περιβάλλοντα εξωτερικό και κοινωνικό «τόπο», συνιστούσε μια διπλή ασπίδα προστασίας. Αποτελούσε προϋπόθεση επιβίωσης. Γιατί, τα άτομα με τα οποία ερχόταν σε επαφή, ήταν κίβδηλοι χαρακτήρες, «χαλκεία ραδιουργίας και απάτης». Λίγα ήταν τα πολιτικά πρόσωπα που εξαιρούσε από την αιχμηρή κριτική του. Ο δημοκράτης Γεώργιος Ρούσσος άνηκε σε αυτά. Ο Καρτάλης επίσης διέθετε όλα τα εχέγγυα να πρωταγωνιστήσει στην πολιτική σκηνή της Ελλάδας, αν δεν καταβαλλόταν από τις αυτοκαταστροφικές του τάσεις. Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος πάλι, αν και νέος και φέρελπις πολιτικός αρχικά, απογοήτευσε τελικά τον Σεφέρη, όταν τον εμπιστεύτηκε. Τέλος, οι δυο Πρωθυπουργοί, Εμμανουήλ Τσουδερός και Γεώργιος Παπανδρέου, αποδείχθηκαν από τις πολιτικές επιλογές τους και τη φιλοβρετανική στάση τους, αδύναμοι και οι δύο να δώσουν κύρος στην Κυβέρνηση εξορίας που ηγούνταν.

Το τελευταίο ποίημα της συλλογής *Ημερολόγιο καταστροφώματος Β'* «Τελευταίος σταθμός» σηματοδοτεί με τον τίτλο του την προσμονή για το τέλος του ταξιδιού και της περιπέτειας. Γράφτηκε στις 5 Οκτωβρίου 1944 στην Cava dei Tirreni, το τελευταίο σημείο παραμονής της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης, πριν την επιστροφή στην Ελλάδα. Και ενώ θα ήταν αναμενόμενη μια αισιόδοξη αίσθηση, γιατί επίκειται ο γυρισμός στην πατρίδα, το ποιητικό υποκείμενο, ο Σεφέρης, προβάλλει τον προβληματισμό του. Ενώ αποτιμά την περιπλάνηση που προηγήθηκε και κυρίως τα πρόσωπα με τα οποία συμπορεύτηκε τα χρόνια της εξορίας, τα ερμηνεύει ως

Ψυχές μαραγκιασμένες από δημόσιες αμαρτίες,

Καθένας κι ένα αξίωμα σαν το πουλί μες στο κλουβί του. (Στίχοι 64 - 65)

Ο άνθρωπος στον «Τελευταίο σταθμό» αποδεικνύεται μαλακός σαν το χόρτο, αδύναμος χαρακτήρας, επιρρεπής στο κακό, ευεπίφορος στην αδικία και στις υλικές απολαύσεις. Η απληστία τον χαρακτηρίζει και γίνεται άρπαγας. Η φράση «μνησιπήμων πόνος» (Αισχύλου, *Αγαμέμνων*, στ. 180) συνδέεται με την έντονη ψυχική αντίδραση που προκαλείται από την ανάμνηση της δυστυχίας από ζοφερά και ανείπωτα πλήγματα. Ο πόλεμος προοικονομείται στην τελευταία στροφική ενότητα του ποιήματος.

⁶⁰³ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ'*, Παρασκευή, 29 Σεπτεμβρίου [1944], ό. π., σ. 262.

Παράλληλα, δίνεται έμφαση στον ηρωισμό του «Μιχάλη». Ο τελευταίος, πρόσωπο υπαρκτό που περιέθαλψε η Μαρώ Ζάννου, σύζυγος του Σεφέρη, ως εθελόντρια νοσοκόμα, υπομένει τα τραύματά του και τον πόνο και βαδίζει «στα σκοτεινά».⁶⁰⁴

Κεφάλαιο 3^ο

Στην Ελλάδα του Εμφυλίου: 22 Οκτωβρίου 1944 – Καλοκαίρι 1949

Στην τελευταία ενότητα της παρούσας εργασίας, η χρονική περίοδος που θα ανασυνθέσουμε, σύμφωνα με τις ημερολογιακές καταγραφές του Σεφέρη, ταυτίζεται με τα κρίσιμα χρόνια αμέσως μετά την Απελευθέρωση, από τον Οκτώβριο του 1944 έως και την έναρξη του Εμφυλίου Πολέμου, το 1946. Ο κειμενικές αναφορές προέρχονται από τις *Μέρες Δ', 1 Γενάρη 1941 – 31 Δεκέμβρη 1944, Μέρες Ε', 1 Γενάρη 1945 – 19 Απρίλη 1951*, αλλά και τον δεύτερο τόμο του *Πολιτικού Ημερολογίου 1945-1947, 1949, 1952*.

Αν και το τελευταίο καλύπτει μια οκταετία, οι πλείστες εγγραφές, 95 στο σύνολο των 195, ανήκουν στο έτος 1945. Για το 1946 σημειώνονται αντιστοίχως 59. Παρατηρούμε επομένως μια αιτιολογημένη και συχνή καταφυγή στο «πολιτικό» σημειωματάριο τα συγκεκριμένα χρόνια, καθώς ο Σεφέρης από τις 24 Μαΐου 1945 έως τον Σεπτέμβριο του 1946 (28. 09. 1946) είχε τοποθετηθεί σε μία θέση αυξημένης υπηρεσιακής και πολιτικής ευθύνης, ως Διπλωματικός και στη συνέχεια ως Πολιτικός Σύμβουλος του Αντιβασιλέα Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού. Στο *Ημερολόγιο* κατέγραφε επομένως κρίσεις για τις τρέχουσες εξελίξεις ή τις συναντήσεις του προϊσταμένου του με τα πολιτικά πρόσωπα.⁶⁰⁵

Έτσι, ο Σεφέρης, ως ερμηνευτής και ιστορικός, υιοθέτησε με συνέπεια ένα σταθερό μεθοδολογικό πλαίσιο: κατέγραφε γεγονότα, ακόμη και κατά τις πιο βεβαρημένες ώρες της εργασίας του, γιατί τα ερμήνευσε ως κρίσιμα και δηλωτικά της καίριας στιγμής.⁶⁰⁶ Για παράδειγμα, όταν μετέβη με τον Δαμασκηνό στο Λονδίνο (6 Σεπτεμβρίου - 22 Σεπτεμβρίου 1945), αποτύπωσε με κάθε δυνατή ακρίβεια, γιατί δεν ήταν πάντα παρών, τις επαφές του Αντιβασιλέα με τη βρετανική πολιτική ηγεσία, μεταξύ αυτών και με τον Clement Richard Attlee, τον νέο Πρωθυπουργό της Μεγάλης Βρετανίας. Επιχειρούσε, με τον τρόπο αυτό, να συγκροτήσει λεκτικά και να

⁶⁰⁴ Μπήτον, Ρ. *Γιώργος Σεφέρης, Περιμένοντας τον άγγελο*, ό. π., σ. 375-377.

⁶⁰⁵ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β', 1945-1947, 1949, 1952*, επιμέλεια Αλέξανδρος Ξύδης, Αθήνα, Ίκαρος, 1985, Πέμπτη, 13 Σεπτέμβρη [1945], σ. 33-34.

⁶⁰⁶ Ο. π., Προλογικό Σημείωμα, σ. 8.

καταστήσει σαφή την πολυπλοκότητα των διπλωματικών επαφών. Κυρίως επεδίωκε να προβάλλει το προσλαμβανόμενο από εκείνον μήνυμα, όχι το προφανές και αποσπασματικό, αλλά εκείνο που αναδύοταν από την έκθεση της δράσης των ανθρώπων εν συνόλω. Συμπερασματικά, ο Σεφέρης δεν κατέφευγε στα *Πολιτικά Ημερολόγια* όταν στη διπλωματική του υπηρεσία κυριαρχούσε η καθημερινή ρουτίνα, αλλά μόνο όταν έκρινε ως ανάγκη να συγκροτήσει και να εκθέσει τη δική του εκδοχή της ιστορικής αλήθειας.

Ο Σεφέρης ως ιστορικός με ευθύτητα και πληρότητα «κατασκεύασε» λεκτικά και τα πρόσωπα και τα γεγονότα στα *Ημερολόγια* του. Η αναλυτική σκέψη, ίδιον της προσωπικότητάς του, η ευφυΐα αλλά και η πολύπλευρη μόρφωσή του συνέτειναν στην εξαγωγή συμπερασμάτων στα οποία θεωρεί ότι ανιχνεύει τον λογικό ειρμό και τη δομή των γεγονότων.

«Τα γεγονότα παρουσιάζονται καθαρά. Οι λογικές τους συνέπειες ολοφάνερες. Δε χρειάζεται εξυπνάδα, χρειάζεται μόνο κάποιος λογικός ειρμός στη σκέψη για να προβλέψεις μαθηματικά την εξέλιξή τους».⁶⁰⁷

Με αυτή ως κριτήριο της ιστοριογραφικής καταγραφής, ο Σεφέρης ερμήνευε τις επιτελούμενες ενέργειες των δρώντων υποκειμένων: ανέλυε τις ιδέες τους, ανίχνευε τη συλλογιστική τους, διείσδυε στον ψυχισμό τους. Δεν παρέμενε σε μια επιφανειακή παρατήρηση. Ομοίως, προσλάμβανε τα γεγονότα όχι ως συμπτωματικά και τυχαία, αλλά στην αιτιώδη διαπλοκή τους. Η διαλεκτική σχέση που τα συνέδεε αποκάλυπτε και την εξέλιξή τους.

Στον Σεφέρη η «συνήθεια του στοχασμού», η διεισδυτική ματιά, η εμβάθυνση στο προκείμενο επικουρούνται από τη λογική και τη μαθηματική σκέψη. Οι καταγραφές, κυρίως στα *Πολιτικά Ημερολόγια*, εμπεριέχουν «τον δικό [τ]ου ρεαλισμό», τη δική του οπτική.⁶⁰⁸ Γιατί αποτελούν στην ουσία

«ίχνη από λίγες στιγμές που δεν είναι πάντα οι πιο σημαντικές, αλλά οι πιο εύκαιρες, εκείνες που έλαχαν. Έτσι υπάρχουν πολλά και μεγάλα χάσματα».⁶⁰⁹

Αυτή την «αλήθεια» της στιγμής θα ανασυνθέσουμε στη συνέχεια, για να εξακριβώσουμε τρόπους με τους οποίους ο Σεφέρης προσέλαβε τα δραματικά γεγονότα. Κυρίως θα διερευνήσουμε ποια είναι η δική του οπτική, την οποία εισφέρει

⁶⁰⁷ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Τετάρτη, 4 Οκτώβρη [1944], ό. π., σ. 271.

⁶⁰⁸ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Σάββατο, 28 Σεπτέμβρη [1946], ό. π., σ. 109.

⁶⁰⁹ Σεφέρης Γ., *Μέρες Ε', 1 Γενάρη 1945 – 19 Απρίλη 1951*, φιλολογική επιμέλεια Ε. Χ. Κάσδαγλης, Αθήνα, Ίκαρος 1977, Σάββατο, 4 Ιουνίου [1949], σ.136. Το 1973, κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Ίκαρος με τον τίτλο *Μέρες του 1945-1951*. Αργότερα εντάχθηκε κανονικά στη σειρά των *Ημερολογίων*.

στην ιστορία, για τα Δεκεμβριανά στην Αθήνα το 1944, «τις συμφωνίες» της Βάρκιζας (12 Φεβρουαρίου 1945), τις Εκλογές (31 Μαρτίου 1946), τη στάση του ΚΚΕ, το Δημοψήφισμα (1^η Σεπτεμβρίου 1946), την επιστροφή του Γεωργίου Β΄. Περαιτέρω, θα διερευνηθεί ο ρόλος που επιτέλεσε ως Διπλωματικός και Πολιτικός Σύμβουλος του Δαμασκηνού, η στάση που υιοθέτησε προς τους Βρετανούς σε αυτή τη νέα μεταπολεμική πραγματικότητα. Τέλος, θα επιχειρήσουμε να ερμηνεύσουμε το πώς προσέλαβε τον Εμφύλιο Πόλεμο (1946-1949) και ποιες πολιτικές πεποιθήσεις ή προσωπικές Αξίες υπερασπίστηκε, όσο αυτός διαρκούσε.

Τα Δεκεμβριανά, 1944

Στις 12 Οκτωβρίου 1944 οι Γερμανοί είχαν αποσυρθεί από την Αθήνα και άμεσα αυτό θα συνέβαινε σε όλη τη χώρα. Στις 18 του μήνα η ελληνική κυβέρνηση κατέφτασε στην πρωτεύουσα με την ακολουθία μιας μικρής στρατιωτικής δύναμης των Βρετανών. Το πιεστικό αίτημα που όφειλε να ικανοποιήσει άμεσα, για τη διαφύλαξη της δικής της ισχύος, ήταν η συγκρότηση ενός νέου εθνικού στρατού, καθώς είχε υπό τον έλεγχό της μόνο την 3^η ορεινή Ταξιαρχία, που επιχειρούσε ακόμη στο συμμαχικό μέτωπο στην Ιταλία, και τον Ιερό Λόχο, αποτελούμενο κυρίως από αξιωματικούς. Το Ναυτικό και μια μικρή αεροπορική δύναμη συμπεριλαμβάνονταν επίσης στις Ένοπλες Δυνάμεις.⁶¹⁰

Στη σύνθεσή του ο στρατός ήταν κατά βάση συντηρητικός, κυρίως γιατί είχαν αποπεμφθεί από αυτόν τα φιλελεύθερα και δημοκρατικά στοιχεία τα οποία είχαν μετάσχει στις Ανταρσίες, είχαν δικαστεί σε στρατοδικεία και είχαν φυλακιστεί. Ο Κωνσταντίνος Βεντήρης αποτελούσε χαρακτηριστικό παράδειγμα που επιβεβαίωνε την πλήρη ιδεολογική μεταστροφή ενός δημοκρατικού αξιωματικού σε αφοσιωμένο υποστηρικτή του Γεωργίου Β΄. Επειδή η προηγούμενη περίπτωση δεν ήταν η μοναδική, το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ απέρριπτε τη διατήρηση του ελεγχόμενου από την κυβέρνηση στρατεύματος, με την αιτιολογία ότι αυτό θα διατηρούσε το προπολεμικό κατεστημένο.⁶¹¹

Στην πραγματικότητα, όταν στις 18 Οκτωβρίου 1944 είχε φτάσει στην Αθήνα η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, η τελευταία είχε υπό τον έλεγχό της μόνο την Αττική. Το μεγαλύτερο μέρος της χώρας ελεγχόταν από το ΕΑΜ σχεδόν απόλυτα. Μάλιστα, στις «ελεύθερες περιοχές» είχε εγκαθιδρύσει νέους θεσμούς που υποκαθιστούσαν την

⁶¹⁰ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 140.

⁶¹¹ Ο. π., σ. 140.

κρατική εξουσία και μεριμνούσαν, για παράδειγμα, για την απονομή της δικαιοσύνης, την εκπαίδευση, την αστυνόμευση, την ιατρική περίθαλψη, μέσα από συλλογικές συμπεριφορές και κανόνες. Οι Έλληνες κομμουνιστές είχαν αποδώσει ως «λαοκρατία» τη συνθήκη εκείνη που συνδύαζε την αντιφασιστική ιδεολογία με τη μαζική κινητοποίηση. Το όραμα της Λαϊκής Δημοκρατίας συνιστούσε εξάλλου τον πολιτικό στόχο του ΚΚΕ ήδη από το 1941, όραμα που απέβλεπε στην αναγέννηση της Ελλάδας, με την υλοποίηση μεταρρυθμίσεων σε κάθε τομέα δράσης και απώτερο σκοπό τη μετάβαση στο σοσιαλισμό.⁶¹²

Κατά συνέπεια, το φθινόπωρο του 1944 η ελληνική κυβέρνηση είχε στη διάθεσή της μόνο τη μικρή στρατιωτική αποστολή της Βρετανίας, η οποία περιελάμβανε και ένα μεγάλο ποσοστό διοικητικού προσωπικού. Εξαιτίας της περιορισμένης αριθμητικά ισχύος, ήταν αδύνατο να επιχειρήσει. Μόνο εάν το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ τελούσε σε απραξία θα τηρούνταν η τάξη. Γιατί, μετά την Απελευθέρωση το ΚΚΕ, που έλεγχε τον ΕΛΑΣ και την Εθνική Πολιτοφυλακή, διέθετε πλέον 73.845 μέλη σε σαράντα πόλεις στην Ελλάδα, εικοσαπλάσιος αριθμός συγκριτικά με την προπολεμική περίοδο. Η Πολιτοφυλακή ιδρύθηκε τον Απρίλιο του 1944 «για την ησυχία και την ασφάλεια στις λεύτερες περιοχές». Στην Αθήνα ήταν μια συγκαλυμμένη ΟΠΛΑ (Οργάνωση Προστασίας Λαϊκού Αγώνα).⁶¹³

Η ΟΠΛΑ, ελεγχόμενη αποκλειστικά από το πολιτικό γραφείο του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας, συνιστούσε πολιτική αστυνομία με τομέα δράσης κυρίως την Πρωτεύουσα. Το έργο που επιτελούσε ήταν η διατήρηση της ασφαλείας και της συλλογής πληροφοριών για τους φιλικά ή μη προσκείμενους προς το ΚΚΕ. Όσοι χαρακτηρίζονταν ως δωσίλογοι, τους επιβαλλόταν η θανατική ποινή. Έτσι, σύμφωνα με τον Μαζάουερ, η οργάνωση «εκφυλίστηκε σε ένα δίκτυο ομάδων δολοφονίας που δρούσε κυρίως στην Αθήνα».⁶¹⁴

Διαθέτοντας μια συντριπτική κυριαρχία σε ποσοστό 80% στο σύνολο της χώρας, το ΚΚΕ μπορούσε να διατηρήσει δύο εναλλακτικές ως προς την εμπλοκή του στην μεταπολεμική πολιτική της Ελλάδας: είτε θα συμβιβαζόταν και θα συναλλασσόταν με την κυβέρνηση Παπανδρέου και τους Βρετανούς, είτε θα βρισκόταν σε ισχυρή αντιπαράθεση με ένα «θνησιγενή κυβερνητικό οργανισμό», όπως

⁶¹² Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν, Μια παγκόσμια ιστορία του ελληνικού κομμουνισμού*, ό. π., σ. 244.

⁶¹³ Ό. π., σ. 246-247.

⁶¹⁴ Μαζάουερ Μάρκ, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ: Η εμπειρία της κατοχής*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1994, σ. 316.

αποκαλούσε την Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας. Για την υλοποίηση αυτού του σχεδίου το ΚΚΕ απέβλεπε και στη στήριξη, πολιτική και υλικοτεχνική, των κομμουνιστικών καθεστώτων των γειτονικών βαλκανικών κρατών. Απευθύνθηκε επίσης και στις σοβιετικές αρχές στο Βελιγράδι και τη Σόφια, με την προσδοκία της βοήθειας από τη Μόσχα.⁶¹⁵

Με δεδομένη λοιπόν την ισχυρή κυριαρχία του ΚΚΕ αλλά και τη μαζικότητα του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ που αριθμούσε περίπου 750.000 μέλη,⁶¹⁶ η κυβέρνηση Παπανδρέου και οι Βρετανοί αποφάσισαν να επαναφέρουν -σιωπηρά στην αρχή- τους αξιωματικούς που είχαν υπηρετήσει στα Τάγματα Ασφαλείας και να τους συνυπολογίσουν στις δυνάμεις του υπό συγκρότηση ελληνικού στρατού. Τα Τάγματα Ασφαλείας είχαν συγκροτηθεί από τον τρίτο κατοχικό πρωθυπουργό Ιωάννη Ράλλη την Άνοιξη του 1943. Μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας (Σεπτέμβριος 1943), οι Γερμανοί αναβάθμισαν τον ρόλο και τον εξοπλισμό των στρατιωτικών αυτών ομάδων. Στις τάξεις του συνέρρεαν τώρα αποταχθέντες μετά το 1927 αξιωματικοί, εκατοντάδες απολυμένοι άνδρες από την τοπική αστυνομία, αλλά και μέλη του ΕΔΕΣ. Πολλοί απότακτοι δημοκρατικοί αξιωματικοί έσπευσαν επίσης, με την πεποίθηση ότι θα καταπολεμήσουν τον κομμουνισμό και με την προσδοκία της επαγγελματικής αποκατάστασης στον ελληνικό στρατό, μετά την Απελευθέρωση. Τέλος, η αναποφάσιστη στάση των Βρετανών, ήδη από την περίοδο της Κατοχής, απέναντι στις δωσιλογικές αντικομμουνιστικές δυνάμεις αλλά και τα Τάγματα Ασφαλείας, ενίσχυσε αριθμητικά τα τελευταία.⁶¹⁷

Και ενώ οι Βρετανοί είχαν φυλακίσει μεγάλο αριθμό από ταγματασφαλίτες σε στρατόπεδα στου Γουδή και σε άλλα σημεία στην Αττική μετά την Κατοχή, τον Νοέμβριο του 1944 απελευθέρωσαν αρκετούς από τις φυλακές Αβέρωφ και τους ενέταξαν μάλιστα στον τακτικό στρατό. Εκτός από τον στρατό, θα επάνδρωναν και την αστυνομία με τις πρώην δυνάμεις κουίςλινγκ, γι' αυτό και τις προστάτευαν. Είχαν την απόλυτη βεβαιότητα ότι το ΚΚΕ και το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ θα καταλάμβανε την εξουσία. Ο Ήντεν ήταν πεπεισμένος ότι θα επακολουθούσε «σφαγή», αν οι καλά εξοπλισμένες κομμουνιστικές δυνάμεις κυριαρχούσαν. Στο ενδεχόμενο αυτό η Ελλάδα θα εντασσόταν «στο μεταπολεμικό βαλκανικό σλαβικό μπλοκ», υπό τη σοβιετική επιρροή και το κύρος της βρετανικής πολιτικής θα πληττόταν. Παράλληλα, οι καθημερινές

⁶¹⁵ Μαραντζίδης Ν., ό. π., σ. 248-249. Πβλ. σ. 169 στο παρόν, Συμφωνία των Ποσοστών.

⁶¹⁶ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 144.

⁶¹⁷ Ο. π., σ. 136-137.

πορείες και διαμαρτυρίες του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ ενίσχυαν τον φόβο των Βρετανών και δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για το ξέσπασμα της αιματηρής σύγκρουσης των Δεκεμβριανών.⁶¹⁸

Την Κυριακή 3 Δεκεμβρίου 1944 ο Σεφέρης σε μια σύντομη καταγραφή στις *Μέρες Δ'* σημείωσε την «κυβερνητική κρίση και την παραίτηση των αριστερών υπουργών πάνω στο στρατιωτικό».⁶¹⁹ Πιο συγκεκριμένα, ο ΕΛΑΣ είχε αρνηθεί να υπακούσει στις εντολές του στρατηγού Σκόμπι, σύμφωνα με τις οποίες οι αντιστασιακοί στρατοί έπρεπε να αφοπλιστούν, να διαλυθούν και να συγκροτηθεί από μηδενική βάση ο εθνικός στρατός. Έτσι, σε ένδειξη διαμαρτυρίας οι αριστεροί υπουργοί υπέβαλαν τις παραιτήσεις τους στις 2 Δεκεμβρίου 1944. Το ΕΑΜ διατηρούσε την πεποίθηση ότι ο νέος στρατός θα επέβαλε την επιστροφή του ανεπιθύμητου Γεωργίου Β', ενώ η επίσημη κυβέρνηση, ο Παπανδρέου στην προκειμένη, θα επανέφερε το απολυταρχικό προπολεμικό πολιτικό καθεστώς. Και ενώ ο ΕΛΑΣ αποτελούσε την κύρια δύναμη με την οποία είχαν συνεργαστεί οι Βρετανοί την περίοδο της Αντίστασης, τώρα αποτελούσε γι' αυτούς απειλή. Διαβλέποντας τις βρετανικές προθέσεις να εκδιωχθεί κάθε αντάρτικο σώμα από τον μελλοντικό επίσημο στρατό, το ΕΑΜ είχε προκηρύξει «γενική απεργία» για την Κυριακή 3 Δεκεμβρίου 1944.⁶²⁰

Εκτός από «γενική απεργία» την ίδια ημέρα είχε οργανωθεί από τους κομμουνιστές μαζική διαδήλωση στο κέντρο της Αθήνας. Η αστυνομία είχε απομονώσει τους δρόμους που οδηγούσαν εκεί, αλλά περίπου εκατό διαδηλωτές διαπέρασαν τα εμπόδια και πλησίασαν το αστυνομικό τμήμα που βρισκόταν κοντά στο ξενοδοχείο «Μεγάλη Βρετανία». Τα συνθήματα που μεταδίδονταν από τα μεγάφωνα διαχέονταν στο πλήθος: «Κάτω ο Παπανδρέου», «Κάτω ο Γεώργιος Β'», «Θάνατος στους προδότες» ήταν κάποια από αυτά. Μια έκρηξη που προκλήθηκε από δύο χειροβομβίδες, προκάλεσε τον θάνατο ενός περαστικού και προξένησε ακόμα μεγαλύτερη οργή στους διαδηλωτές.⁶²¹ Ο Πρωθυπουργός παρέμενε στο σπίτι του φρουρούμενος για ασφάλεια από το οργισμένο πλήθος, «σαστισμένος, νευρικός, χωρίς

⁶¹⁸ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 141.

⁶¹⁹ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ', 1 Γενάρη 1941 – 31 Δεκέμβρη 1944*, Κυριακή, 3 Δεκέμβρη [1944]. Οδός Κυδαθηναίων, ό. π., σ. 371.

⁶²⁰ Gerolymatos Andre, ό. π., σ. 144.

⁶²¹ Για το περιστατικό υπεύθυνο θεωρήθηκε από τους αντιπάλους του το ΕΑΜ, οι οποίοι στη συνέχεια ισχυρίστηκαν ότι ορισμένοι από τους διαδηλωτές ήταν οπλισμένοι. Το συγκεκριμένο συμβάν, αλλά και η ανεξакρίβη ταυτότητα του άντρα με τη στρατιωτική περιβολή που άνοιξε πυρ προς το συγκεντρωμένο πλήθος αποτελούν δύο χαρακτηριστικές ενδείξεις της σύγχυσης αλλά και της μυθολογίας μετά τα Δεκεμβριανά. Ό. π., σ. 393.

διάθεση να πάρει αποφάσεις», σύμφωνα με την ημερολογιακή καταγραφή του Κανελλόπουλου.⁶²²

Ένας άντρας με στρατιωτική περιβολή, ή ταυτότητα του οποίου ποτέ δεν εξακριβώθηκε, βγήκε από το αστυνομικό τμήμα και άρχισε να πυροβολεί το εξεγερμένο πλήθος. Όσοι αστυνομικοί βρίσκονταν πλησίον αντέδρασαν με τον ίδιο τρόπο. Φοβόντουσαν για τη ζωή τους. Είχαν υπηρετήσει κατά την περίοδο της Κατοχής τις αρχές, γεγονός για το οποίο οι περισσότεροι Αθηναίοι τους θεωρούσαν δωσίλογους. Καθώς η Απελευθέρωση ήταν ένα εγγύς παρελθόν, δεν είχε γίνει διάκριση μεταξύ αυτών που είχαν βοηθήσει κρυφά τους Συμμάχους ή την Αντίσταση και αυτών που ήταν προδότες. Η ελληνική κυβέρνηση επίσης, δεν είχε επιχειρήσει την εκκαθάριση των σωμάτων ασφαλείας αλλά και του δημοσίου από τους πρώην συνεργάτες των Γερμανών, με την δικαιολογία ότι απαιτείται βάθος χρόνου και ενδελεχής έρευνα, για να υλοποιηθεί το εγχείρημα.⁶²³

Οι πυροβολισμοί των αστυνομικών είχαν διάρκεια περίπου μισή ώρα. Όταν σίγησαν, δώδεκα νεκροί και πολλοί τραυματίες κείτονταν στην πλατεία. Η οργή πυροδότησε το ξέφρενο μίσος. Ο Σεφέρης κατέγραψε τα αιματηρά γεγονότα μόνο με μία λέξη: «νεκροί».⁶²⁴ Ίσως γιατί βρισκόταν σε κατάσταση φρίκης από τη νέα βιαιότητα. Για τους φόνους το ΕΑΜ θεώρησε υπεύθυνους την αστυνομία και τον Παπανδρέου. Στους υπάρχοντες διαδηλωτές προστέθηκαν και άλλοι. Στην πλατεία Συντάγματος είχαν συγκεντρωθεί περίπου 60.000 άτομα. Όσοι αστυνομικοί βρέθηκαν στο πέρασμά του όχλου λιντσαρίστηκαν.⁶²⁵ Από εκείνη την ημέρα, μέχρι και τις 5 με 6 Ιανουαρίου 1945, η Αθήνα και ο Πειραιάς θα βυθίζονταν στο χάος μιας νέας εμφύλιας σύγκρουσης, γνωστής ως Δεκεμβριανά, με αποτέλεσμα μεγάλες απώλειες σε ανθρώπινες ψυχές και τη νομιμοποίηση της βανανυσότητας ως μέσου επικράτησης επί του αντιπάλου.

Την επομένη, Δευτέρα 4 Δεκεμβρίου, πραγματοποιήθηκε η «κηδεία των νεκρών του χθεςινού συλλαλητηρίου».⁶²⁶ Οι διαδηλωτές ακολούθησαν είκοσι τέσσερα αυτοσχέδια φέρετρα που βρίσκονταν πάνω σε φορτηγά. Αυτή η κίνηση ερμηνεύτηκε από τους επικριτές του ΕΑΜ ως επίδειξη και πρόκληση, καθώς θεωρούσαν ότι ο αριθμός των σκοτωμένων ήταν μικρότερος. Μετά την κηδεία, η πομπή κατευθύνθηκε

⁶²² Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 148.

⁶²³ Ό. π., σ. 147.

⁶²⁴ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ΄*, Κυριακή, 3 Δεκέμβρη [1944]. Οδός Κυδαθηναίων, ό. π., σ. 371.

⁶²⁵ Gerolymatos Andre, ό. π., σ. 148.

⁶²⁶ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ΄*, Δευτέρα, 4 Δεκέμβρη [1944], ό. π., σ. 371.

προς την Ομόνοια, όπου δέχτηκε τα πυρά της αστυνομίας, του δεξιού ΕΔΕΣ και των ανδρών της οργάνωσης Χ, ακροβολισμένης σε στέγες ή σε δωμάτια κεντρικών ξενοδοχείων. Οι δυνάμεις του ένοπλου ΕΛΑΣ που ακολουθούσε τους διαδηλωτές ανταπέδωσαν τους πυροβολισμούς. Η σύγκρουση κορυφώθηκε. Μέχρι να επέμβουν τα βρετανικά στρατεύματα και να επιβάλουν την τάξη, ο αριθμός των νεκρών έφτασε τους σαράντα και των τραυματιών τους εβδομήντα.⁶²⁷

Η οργάνωση Χ διοικούνταν από τον αντισυνταγματάρχη Γεώργιο Γρίβα, σφοδρό πολέμιο των κομμουνιστών και ένθερμο φιλοβασιλικό. Καθώς είχε συγκροτηθεί το τελευταίο έτος της γερμανικής κατοχής στην Ελλάδα, για να ανακόψει την συντριπτική ενίσχυση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, το τελευταίο θεωρούσε τα μέλη της δωσίλογους. Πράγματι, η οργάνωση αποτελούνταν από ένθερμους αντικομμουνιστές οι οποίοι στη δεδομένη συγκυρία επιχειρούσαν να εκδικηθούν για τις διώξεις που είχαν υποστεί οι οικογένειές τους από το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Όταν στις 4 Δεκεμβρίου ο Σεφέρης κατέγραψε στις *Μέρες Δ'* ότι «χτυπιούνται στο Θησείο», μετέφερε ως αυτήκοος μάρτυρας το βίωμα. Η μάχη μαινόταν στη συγκεκριμένη περιοχή, όπου βρισκόταν το αρχηγείο της οργάνωσης.⁶²⁸

Ο Σεφέρης, την Τετάρτη 6 Δεκεμβρίου 1944, απέδωσε λεκτικά τον «αλληλοσπαραγμό» ως «μαύρη μέρα».⁶²⁹ Οι φόβοι του, αυτοί που για δύο χρόνια τον βασάνιζαν, είχαν επιβεβαιωθεί. Κατά τη διάρκεια αυτού του χρονικού διαστήματος, παρατηρούσε τη λανθάνουσα αντιπαράθεση μεταξύ δύο πόλων να βαίνει προς κλιμάκωση. Ο πρώτος αποτελούνταν από την ελληνική κυβέρνηση, τον Παπανδρέου στην προκειμένη, και τους Βρετανούς, ο δεύτερος συγκροτούνταν από το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και το ΚΚΕ που ευαγγελιζόταν τη «λαοκρατία» ως νέο πολιτικό όραμα. Ο Σεφέρης βρισκόταν σε δίλημμα. Στη Μέση Ανατολή είχε συγκροτήσει μια αιτιολογημένη κριτική για τον ανεπαρκή Πρωθυπουργό και την επεμβατική βρετανική διπλωματία. Η νέα συνθήκη μετά την Απελευθέρωση επαναπροσδιόριζε όλους τους πολιτικούς «ρόλους» και προσδοκίες. Η στάση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ μπροστά στις τρέχουσες εξελίξεις θα αποτελούσε το προς διερεύνηση ζήτημα για τον Σεφέρη.

«Ξύπνησα κατά τις 05.00' από βαριούς αραιούς κρότους: όλμοι ή χειροβομβίδες. Άνοιξα το παράθυρό μου, που βλέπει προς την Ακρόπολη.

Πάνω στον ουρανό που χάραζε, βόλια βυσσινιά από τα αριστερά προς τα δεξιά.

⁶²⁷ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 150.

⁶²⁸ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ'*, Δευτέρα, 4 Δεκέμβρη [1944], ό. π., σ. 371.

⁶²⁹ Ο. π., Τετάρτη, 6 Δεκέμβρη [1944]. Τ' Αι-Νικόλα, σ. 371.

Από το δρόμο κάπου, μια απόμερη φωνή χωνιού, μόνο με δύο λέξεις άρπαξε το αυτί μου: "...το αίμααα...του λαούουου..."

Σε λίγο όλο το σπίτι ήταν στο πόδι. Στο δωμάτιο των παιδιών της Ιωάννας [Τσάτσου], πάνω από το δικό μου, ένα βόλι πήγε και σφηνώθηκε στον τοίχο πάνω από το κρεβάτι. Όλμοι, πολυβόλα και λιανοτούφεκα δυνάμωσαν στ' αναμεταξύ και δε σταμάτησαν. »⁶³⁰

Την προηγούμενη, 5 Δεκεμβρίου 1944, ο Σκόμπι είχε λάβει διαταγή από τον Τσόρτσιλ να αποτρέψει την κυριαρχία του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στην Αθήνα, ρίχνοντας στη μάχη όσες δυνάμεις στρατού διέθετε. Όταν ο στρατηγός επέδωσε τελεσίγραφο στον ΕΛΑΣ να αποσύρει, εντός εβδομήντα δύο ωρών, τις μονάδες του από την πρωτεύουσα και να μην επιτίθεται πλέον στα αστυνομικά τμήματα, το ΚΚΕ και το ΕΑΜ αγνόησαν τη διαταγή. Αφού ο Νίκος Ζαχαριάδης βρισκόταν ακόμη εξόριστος σε στρατόπεδο συγκέντρωσης στο Νταχάου, ο Γεώργιος Σιάντος ασκούσε καθήκοντα γενικού γραμματέα του κόμματος. Είχε την πεποίθηση ότι η κυβέρνηση θα κατέρρεε και ότι ο Παπανδρέου θα παραιτούνταν, ως πολιτικά υπεύθυνος για το χάος που προκλήθηκε από τις εμφύλιες συγκρούσεις των προηγούμενων ημερών. Θεωρούσε ότι, σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο, θα άρχιζαν οι συνομιλίες για τη συγκρότηση νέας διοίκησης με την ευρεία συμμετοχή υπουργών του ΚΚΕ και του ΕΑΜ. Παράλληλα, ο ΕΛΑΣ δεν θα διαλυόταν, τουλάχιστον όχι πριν τη σύσταση ενός νέου στρατού, ο οποίος δε θα βρισκόταν υπό την επιρροή συντηρητικών και φιλοβασιλικών στοιχείων.⁶³¹

Αν και ο Παπανδρέου υπέβαλε την παραίτησή του, ο Τσόρτσιλ διέταξε τον Ρεξ Λήπερ, πρέσβη της Βρετανίας στην Ελλάδα, να εξαναγκάσει με κάθε μέσο τον Πρωθυπουργό να παραμείνει στη θέση του. Ο πρέσβης υποσχέθηκε την απεριόριστη στήριξη της χώρας του προς το πρόσωπό του. Έτσι ο Παπανδρέου πείστηκε. Με τις νέες εξελίξεις, το ΚΚΕ και το ΕΑΜ βρίσκονταν πλέον σε δίλημμα: είτε θα συνέχιζαν τη μάχη, με τη προοπτική να συγκρουστούν με τους Βρετανούς, όπως υποστήριξε η σκληροπυρηνική πλευρά του ΚΚΕ, είτε θα επιδιωκόταν συμβιβασμός, όπως επιθυμούσαν οι σοσιαλιστές του ΕΑΜ. Τελικά, αποφασίστηκε η επιστροφή στο πεδίο της μάχης και στον αγώνα εναντίον της κυβέρνησης, αποφεύγοντας την εμπλοκή με τις βρετανικές δυνάμεις. Το τελευταίο πάντως παρέμενε ως θέμα ασαφές.⁶³² Ο Σεφέρης ερμήνευσε τα γεγονότα με περιγραφική ακρίβεια:

⁶³⁰ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ'*, Τετάρτη, 6 Δεκέμβρη [1944]. Τ' Αι-Νικόλα, ό. π., σ. 371-372.

⁶³¹ Gerolymatos Andre, Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος, ό. π., σ. 155.

⁶³² Ο. π.

«Από το παράθυρο του γραφείου, μέσ’ απ’ τα κλειστά παντζούρια φαινότανε καθαρά η οδός Κυδαθηναίων. Ελασίτες κρατούσαν τις γωνίες. Στη γωνία Κόδρου τρεις χαρακωμένοι στον αυλόγυρο της Σωτήρας, ο ένας με πολιτικά κι ένα βραχύκανο, φαίνεται ο αρχηγός τους από τον τρόπο που του φέρνονται οι άλλοι. Μάτι κυνηγού που έχει στήσει καρτέρι. Μια στιγμή βγάζει τσιγάρο, το βάζει σε μια κοντή πίπα και ψάχνεται για σπέρτα, ο άλλος του δίνει φωτιά. Στη γωνία Νίκης, ένας παραφυλάει, μπρούμouτα στραμμένος προς το Σύνταγμα. Κοντά του, καθισμένος αμέριμνα στο πεζούλι ενός χαμηλού παραθύρου, ένας άλλος άοπλος, παίζει με τα χέρια του. Σε λίγο, όταν γύρισα πάλι στο παράθυρο, ο Ελασίτης της γωνιάς Νίκης σκοτωμένος με το χέρι στο μέτωπο, κρατώντας ένα μαντίλι χακί, λίγο παραπάνω από την πόρτα μας. Το όπλο του είχε μείνει στη θέση που τον πρωτοείδα, πλάι σε ένα αυλάκι αίμα, και παρακάτω το κράνος του.

Νωρίς μετά το μεσημέρι θόρυβος από τάνκ, ένα από την οδό Πέτα, ένα άλλο κατέβαινε το στενό δρόμο Κυδαθηναίων σπάζοντας τις πέτρες του πεζοδρομίου, πίσω του Άγγλοι αλεξιπτωτιστές με βυσσινιά σκουφιά. Λένε μεταξύ τους: “Come along, boys”, δείχνουν κάτι και προχωρούν».

Νυχτώνει, πλάι στο παράθυρο του γραφείου. Ο πρωινός σκοτωμένος δεν είναι πια εδώ. Τον έχει αντικαταστήσει ένας άλλος». ⁶³³

Την Πέμπτη 7 Δεκεμβρίου 1944 το πυροβολικό αντηχούσε από τον λόφο του Αρδηττού. «Το σποραδικό τουφεκίδι ή οι πυροβολισμοί» εναλλασσόταν με τη σιγή των όπλων. «Ο χθεσινοβραδινός σκοτωμένος [βρισκόταν] ακόμη στη θέση του, πεσμένος μπρούμητα. Χακί παντελόνι και μαβί κοντοσάκακο». Οι «Άγγλοι με βυσσινιά σκουφιά περνούν[σαν]». Ο Σεφέρης προσέλαβε την εικόνα τους με μια διακριτή διαφορά: «δεν έχουν το νευρικό ή τεντωμένο ύφος των δικών μας». Παρατήρησε επίσης διεισδυτικά το φορηγό που στάθμευσε μπροστά από την πόρτα του. Ένα αυτοσχέδιο χαρτί «όπου είναι ζωγραφισμένο με μπλε μολύβι το γράμμα Χ», το ξεχώριζε. Επίσης οι επιβάτες του: «πίσω του κάτι αλητόπαιδα και ένας χωροφύλακας με κράνος κι ένα τουφέκι υπερβολικά μακρύ για τα χρόνια μας». ⁶³⁴

Κάποιοι άνθρωποι της πόλης επευφημούσαν τους Βρετανούς: “God bless you”. Αυτοί έστησαν ένα αρχηγείο στο απέναντι σπίτι από τον αριθμό 9 της οδού

⁶³³ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ΄*, Τετάρτη, 6 Δεκέμβρη [1944]. Τ’ Αι-Νικόλα, ό. π., σ. 372.

⁶³⁴ Ο. π., Πέμπτη, 7 Δεκέμβρη [1944], σ. 373.

Κυδαθηναίων, όπου διέμενε ο Σεφέρης. Το μπροστινό διαμέρισμα του ισογείου επιτάχθηκε για να μετατραπεί σε «πρόχειρο χειρουργείο». Οι ένοικοι είχαν φύγει «προτού αρχίσουν οι ταραχές» γιατί ήταν «εαμίτες». Οι Βρετανοί αξιωματικοί «κλειστοί, χωρίς ευγένεια στους τρόπους», σε αντίθεση με τους απλούς στρατιώτες. Εξάλλου η «δουλειά», δηλαδή ο πόλεμος, δεν τους άρεσε. Έπρεπε όμως να την φέρουν σε πέρας. Εμβαθύνοντας σε όλα αυτά τα γεγονότα, ο Σεφέρης τα ερμήνευσε ως απότοκο μιας πολιτικής που υπερέβαινε τον μικρό του τόπο και αποκτούσε διεθνείς διαστάσεις. Συγκεκριμένα:

«Σαν ξύπνησα σήμερα το πρωί συλλογιζόμουν ότι η ειδυλλιακή Πλάκα είναι το μέρος όπου έγινε η πρώτη μάχη της Βρετανικής Αυτοκρατορίας με τη σοβιετική Ρωσία. Ήταν πραγματικά η πρώτη μάχη του Δυτικού και του Ανατολικού κόσμου».⁶³⁵

Πράγματι, στα Δεκεμβριανά ήρθαν σε σύγκρουση δύο αντιφατικές μεταξύ τους πολιτικές για το μέλλον της χώρας: Αφενός ήταν το όραμα που υλοποιούσε η «σοβιετική Ρωσία», ο «Ανατολικός κόσμος», με την προσδοκία να συγκροτηθεί και στην Ελλάδα μια λαϊκή δημοκρατία με ισχυρή λαϊκή θέληση. Αφετέρου, ήταν η πολιτική που εξέφραζε η Βρετανική Αυτοκρατορία, αυτή του εδραιωμένου κοινοβουλευτισμού και του φιλελεύθερου Καπιταλισμού. Η «μάχη» των Δεκεμβριανών, η «μάχη» των δύο κόσμων, ερμηνεύτηκε από τον Σεφέρη ως προσήμανση για τη νέα πραγματικότητα που θα κυριαρχούσε τα επόμενα σαράντα πέντε χρόνια στην παγκόσμια πολιτική. Πράγματι, ο όρος «ψυχρός πόλεμος» δεν είχε ακόμη επινοηθεί. Το «Σιδηρούν Παραπέτασμα» δεν είχε επίσης ως έννοια διατυπωθεί.⁶³⁶ Ο Σεφέρης όμως, ήδη από την περίοδο της Μέσης Ανατολής, είχε τονίσει ότι διέβλεπε μια κλιμακούμενη αντιπαράθεση μεταξύ της Βρετανίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Αυτή, με βάση τη λογική, θα οδηγούσε και τα δύο μέρη σε σφοδρή σύγκρουση, αν δεν ελεγχόταν πολιτικά, τόσο από τον Τσόρτσιλ, όσο και από τον Στάλιν. Και επειδή αυτό δεν συνέβη, η «Αγγλική και η Ρωσική πολιτική» αναμετρήθηκαν τον Δεκέμβριο του 1944 στην Αθήνα.⁶³⁷

⁶³⁵ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ΄*, Πέμπτη, 7 Δεκέμβρη [1944], ό. π., σ. 374.

⁶³⁶ Αυτό συνέβη στις 5 Μαρτίου 1946, ενώπιον του Χάρι Τρούμαν, σε επίσκεψη στις ΗΠΑ, όταν ο Τσόρτσιλ περιέγραψε με τα μελανότερα χρώματα την κυριαρχική διείσδυση της Σοβιετικής Ένωσης στην Ανατολική Ευρώπη με αποτέλεσμα η ευρωπαϊκή ήπειρος, αλλά και ένα μεγάλο τμήμα της υφελίου να χωριστεί σε δύο εχθρικά, ένοπλα στρατόπεδα.

Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν*, ό. π., σ. 265.

⁶³⁷ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ΄*, Δευτέρα, 18 Δεκέμβρη [1944], ό. π., σ. 378.

Σε όλη τη διάρκεια των Δεκεμβριανών στην Αθήνα η κυκλοφορία επιτρεπόταν τις ώρες «12-14». Η αναζήτηση της τροφής αποτελούσε το πιο δύσκολο εγχείρημα. Γιατί η γενική απεργία που οργανώθηκε από το ΚΚΕ και το ΕΑΜ για να ασκηθεί πίεση στην κυβέρνηση Παπανδρέου, παρέλυσε την πόλη για τριάντα τρεις ημέρες. Τα εργατικά σωματεία προσαρμόστηκαν στην τακτική του αντάρτικου πόλεων. Ηλεκτρικό ρεύμα, καύσιμα και νερό δεν υπήρχαν. Εξαιτίας της απεργίας οι χώροι εστίασης, τα καταστήματα, τα ξενοδοχεία έκλεισαν. Οι συγκοινωνίες και οι εργασίες στις αποβάθρες διακόπηκαν. Στα λιμάνια, κυρίως στον Πειραιά, δεν διακινούνταν ούτε οι βασικές προμήθειες, όπως τρόφιμα και φαρμακευτικά είδη. Ο πληθυσμός της Αθήνας λιμοκτονούσε. Ακόμα και τις ώρες όμως που επιτρεπόταν η κυκλοφορία, τα πυρά των ελεύθερων σκοπευτών προκαλούσαν πολλούς θανάτους.⁶³⁸

Την Παρασκευή 8 Δεκεμβρίου 1944, ο Σεφέρης με τον αδελφό του Άγγελο επιχείρησαν να βρουν τροφή. «Δεν βρήκα[ν] να αγοράσου[ν] τίποτα άλλο παρά λίγα γλυκά».⁶³⁹ Λίγες ημέρες μετέπειτα, στις 17 του μήνα, «από μια εβδομάδα χωρίς νερό, το ψωμί ανύπαρχτο, οι μπακάληδες αδειανοί». «Οι όλμοι ή οι οβίδες των 75» που στόχευαν τη «Μπρετάνια», το κυβερνητικό αρχηγείο, «σκότωσαν τρεις τέσσερεις ανθρώπους» την ώρα που επιτρεπόταν ο ανεφοδιασμός των πολιτών. Οι νεκροί συσσωρεύονταν άταφοι. Παραχώνονταν πρόχειρα στον «Βασιλικό Κήπο» στον οποίο κυριαρχούσε πλέον η πνιγερή μυρωδιά του θανάτου. Η προσέγγιση του Νεκροταφείου ήταν αδύνατη.⁶⁴⁰ Γιατί στις 11 Δεκεμβρίου 1944 «το κράτος των Αθηνών είναι ακόμα πολύ περιορισμένο: Από το Κολωνάκι στην Ομόνοια (διασταύρωση Ασκληπιού-Σκουφά κατέχεται από ελασίτες). Πατησίων ως το Μουσείο, οδός Πειραιώς μόνο η αρχή».⁶⁴¹ Η υπόλοιπη πρωτεύουσα, όπως και το μεγαλύτερο μέρος της Ελλάδας, ελεγχόταν από το ΚΚΕ και το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ.

Το διάστημα από τις 8 μέχρι τις 12 Δεκεμβρίου οι επιθέσεις του ΕΑΜ ενισχύθηκαν, γιατί μαχητές του τακτικού ΕΛΑΣ προστέθηκαν σε αυτούς του εφεδρικού. Επίσης ναρκοθετήθηκαν κύριες οδοί και οι μονάδες πυροβολικού έφεραν βαρέα όπλα. Οι Βρετανικές δυνάμεις συμπύχθηκαν στο κέντρο της πόλης. Βρίσκονταν στην ουσία υπό πολιορκία. Έπρεπε να αντιμετωπίσουν όχι μόνο τις επιθέσεις που διαρκούσαν όλο το εικοσιτετράωρο, αλλά και τους ελεύθερους σκοπευτές, πολλοί από

⁶³⁸ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 203.

⁶³⁹ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ'*, Παρασκευή, 8 Δεκέμβρη [1944], ό. π., σ. 374.

⁶⁴⁰ Ο. π., Κυριακή, 17 Δεκέμβρη [1944], σ. 377.

⁶⁴¹ Ο. π., Δευτέρα, 11 Δεκέμβρη [1944], σ. 376.

τους οποίους ήταν ντυμένοι με πολιτικά ρούχα, αλλά και τις ενέδρες στην άγνωστη σε αυτούς πόλη.⁶⁴² Ο Σεφέρης στις 10 Δεκεμβρίου απέδωσε ευσύνοπτα το εύρος της βίαιης συμπλοκής: «Από τις 05.30' μεγάλο κακό τριγύρω στο σπίτι: κανόνια πολυβόλα, από τη μεριά της Ακρόπολης και από τη μεριά του Μακρυγιάννη. [...] το μέτωπο ήταν Αναφιώτικα – Μακρυγιάννη - Νεκροταφείο».⁶⁴³

Ο ΕΛΑΣ υπερτερούσε αριθμητικά. Διατηρούσε μια σταθερά επιθετική γραμμή: Χρησιμοποιούσε δυνάμεις πεζικού κατά κύματα και κτυπούσε εναλλάξ τις βρετανικές δυνάμεις και με τους ελεύθερους σκοπευτές. Παράλληλα, οδοί και κτίρια πλήττονταν, γιατί οι μάχες που διεξάγονταν δεν ήταν συμβατικές, σε ένα ευρύ πεδίο, αλλά εξελίσσονταν στον πολεοδομικό ιστό μιας μεγάλης πόλης. Ως αποτέλεσμα, πολλοί άμαχοι έχασαν τη ζωή τους, όπως για παράδειγμα «ένας πατέρας και δυο παιδάκια από όλμο στην οδό Αδριανού».⁶⁴⁴ Ο Σεφέρης το νεκρό κορμί που μεταφέρθηκε σε καροτσάκι περνώντας δίπλα του, το ερμήνευσε ως «αδιαφόρετο θάνατο», ανώφελο δηλαδή, ο οποίος όμως επιβεβαίωνε τον «υστερισμό της αυτοκαταστροφής σε όλη τη χώρα».⁶⁴⁵ Στις 18 Δεκεμβρίου ο Σεφέρης απέδωσε την κορύφωση της εμφύλιας συμπλοκής ως εξής:

«Νυχτώνει, κρότοι της μάχης που άρχισε στις 4.30'. Πολυβόλο, όπως χτυπάς ένα χάρακα πάνω σε τραπέζι με ρυθμό μετρονόμου. Πιο πίσω άλλα βόλια σα να αδειάζεις ένα σακούλι όσπρια σε μπρούτζινο σινί και βαρύτεροι βρόντοι σα να καρφώνουν ή να ρίχνουν σε ένα αμπάρι μεγάλες αδειανές κάσες. Αεροπλάνα στριφογυρνούν στον αέρα, βουτούν και αδειάζουν τα πολυβόλα τους. Αρχίζει η τρίτη εβδομάδα του πολέμου».

Και όμως, ο Δεκέμβριος του 1944 είχε ημέρες «πεντάμορφες, γλυκύτατες, [...] αν μπορούσε κανείς να τις κοιτάξει». Γιατί παντού κυριαρχούσε η «φρίκη» που αμαύρωνε την ομορφιά και τη μετέβαλε σε τραγική ειρωνεία. Στις 20 Δεκεμβρίου 1944 «οι εχθροί» χρησιμοποιούσαν κανόνια τα οποία θα καταστρέφονταν από τις βρετανικές δυνάμεις, «με κάθε μέσο, της στεριάς, του αέρα, της θάλασσας». Έτσι, οι πληθυσμοί που διέμεναν σε απόσταση 500 μέτρων από αυτά, έπρεπε να εγκαταλείψουν τις εστίες τους, σαν να ήταν πρόσφυγες: «έξαλλοι άνθρωποι στους δρόμους με μπογαλάκια, με μωρά στα χέρια, γριές κοιτάζοντας πού θα τρυπώσουν». Όλα αυτά συνέβαιναν γιατί

⁶⁴² Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 193.

⁶⁴³ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ'*, Κυριακή, 10 Δεκέμβρη [1944], ό. π., σ. 375.

⁶⁴⁴ Ό. π., Δευτέρα, 18 Δεκέμβρη [1944], σ. 378.

⁶⁴⁵ Ό. π., Τρίτη, 12 Δεκέμβρη [1944], σ. 376.

«γιν[όταν] πόλεμος». Και όμως, η Απελευθέρωση από ένα σκληρό κατακτητή είχε γιορταστεί λίγες εβδομάδες νωρίτερα. Τώρα, ο νέος «εχθρός» ήταν ο ιδεολογικά ετερόδοξος Έλληνας.⁶⁴⁶

Την Κυριακή, την παραμονή των Χριστουγέννων, συμπληρωνόταν «η τρίτη εβδομάδα του πολέμου». Κατά τη διάρκειά της οι Βρετανοί ενισχύθηκαν με δύο μεραρχίες, μια ταξιαρχία και την 4^η Ινδική Μεραρχία. Παράλληλα, και ποικίλες άλλες μονάδες έφτασαν στον φαληρικό όρμο. Τις κυβερνητικές δυνάμεις συναποτελούσαν δηλαδή αρκετά βρετανικά τάγματα, μικρές μονάδες πεζικού, δόκιμοι αξιωματικοί και αστυφύλακες. Ο ΕΛΑΣ, αν και ήταν στην αρχή αριθμητικά υπέρτερος και πολεμούσε σε γνώριμο έδαφος, αδυνατούσε να μεταβεί από τον ανταρτοπόλεμο σε συμβατική μάχη. Αν υιοθετούσε την πρώτη τακτική θα προκαλούσε σημαντικές απώλειες στους αντιπάλους. Στη συγκυρία, η επιλογή της μετωπικής σύγκρουσης ήταν λανθασμένη, γιατί οι Βρετανοί είχαν πολλαπλασιάσει τις δυνάμεις τους.⁶⁴⁷

Εν τω μεταξύ, ορισμένοι από την κομμουνιστική ηγεσία επέμεναν σε ένα δραστικό μέτρο: το ΚΚΕ έπρεπε να συλλάβει ομήρους, με την αιτιολογία ότι με τον τρόπο αυτό οι αντίπαλοι τους δεν θα προέβαιναν σε αντίποινα εναντίον της Αριστεράς. Ο Γιάννης Ιωαννίδης στις *Αναμνήσεις*, στην καταγεγραμμένη μαρτυρία του, παραδέχτηκε ότι η ΟΠΛΑ, ήδη πριν από τα Δεκεμβριανά, είχε επισημάνει τα πρόσωπα εκείνα τα οποία «με την πρώτη ρήξη» έπρεπε να «εξουδετερωθούν», ώστε η κυβερνητική πλευρά με τους Βρετανούς «να μην έχει άνθρωπο να τους εξυπηρετήσει». Ο Ιωαννίδης μάλιστα αποκάλυψε ότι το σχέδιο της ομηρίας το είχε προσχεδιάσει με τον Γληνό, «προτού ακόμη βγούνε στο βουνό». Προέβλεπε τη σύλληψη «πέντε - έξι χιλιάδες ανθρώπους» σε Αθήνα και «αντίστοιχη αναλογία» σε Θεσσαλονίκη και σε άλλες μεγάλες πόλεις, «ξαφνικά, με μια έφοδο». Αυτοί θα «εξουδετερώνονταν», γιατί σύμφωνα με το υψηλόβαθμο κομματικό στέλεχος του ΚΚΕ,

«Όταν κάνεις εμφύλιο πόλεμο δεν τον κάνεις με συναισθηματισμό. Κάνεις εμφύλιο πόλεμο. Θα εξουδετερώσεις τον εχθρό με όλα τα μέσα. Πιο σκληρός πόλεμος από τον εμφύλιο δεν υπάρχει».⁶⁴⁸

Κατά τον Gerolymatos, η μοιραία απόφαση της ομηρίας ελήφθη στα μέσα Δεκεμβρίου 1944 σε μια συνάντηση υψηλόβαθμων στελεχών του ΚΚΕ, στο σπίτι του

⁶⁴⁶ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ'*, Τετάρτη, 20 Δεκέμβρη [1944], ό. π., σ. 378-379.

⁶⁴⁷ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 219.

⁶⁴⁸ Ιωαννίδης Γ. *Αναμνήσεις, Προβλήματα της πολιτικής του ΚΚΕ στην Εθνική Αντίσταση 1940-1945, το πρακτικό μιας συζήτησης*, Παπαπαναγιώτου Αλ. (επιμ.), Αθήνα, Θεμέλιο, 1979, σ. 289-291.

γραμματέα της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ, Μήτσου Παρτσαλίδη, υπό άκρα μυστικότητα. Μόνο λίγοι από τους παρευρισκόμενους διαφώνησαν με την εφαρμογή του. Ακολούθως, το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, η ΟΠΛΑ και η Λαϊκή Πολιτοφυλακή, τα όργανα του ΚΚΕ, έλαβαν την εντολή της υλοποίησης του σχεδίου. Οι φάλαγγες από ομήρους, αποτελούμενες από αδύναμους συχνά και ηλικιωμένους ανθρώπους, μετατρέπονταν για πολλούς σε πορείες εξόντωσης. Γιατί οι φρουροί σκότωναν με το όπλο ή το μαχαίρι, ή ξυλοκοπούσαν μέχρι θανάτου όσους αδυνατούσαν να ακολουθήσουν τους άλλους ομήρους.⁶⁴⁹

Ο Σεφέρης πληροφορήθηκε «φρικιαστικές σκηνές: [για] ομήρους [και] εκτελέσεις». Με την περιεκτική αναφορά στην ακραία βιαιότητα εστιάζει στην ουσιώδη είδηση. Ήταν παραμονή Χριστουγέννων και η φρίκη που βίωνε ερχόταν πάλι σε αντίστιξη με τη δυναμική της ζωής: «από την κάμαρή [τ]ου άκουσ[ε] θαμπά και απόμακρα φωνές παιδιών – τα κάλαντα».⁶⁵⁰ Πάντως, όταν το ΚΚΕ αποφάσισε να υλοποιήσει το μέτρο της ομηρίας αθώων ανθρώπων, η ήττα του ΕΛΑΣ διαφαινόταν ως κατάληξη στα Δεκεμβριανά. Ίσως με τέτοιες ακραίες και βίαιες πράξεις το κόμμα στόχευε στην εξόντωση των αντιπάλων του, για παράδειγμα των δωσίλογων. Ίσως πάλι επεδίωκε να εκδιώξει και να τιμωρήσει το παλαιό κατεστημένο, τους υπάρχοντες και τους μελλοντικούς ηγέτες του, όσο ακόμη διαρκούσε ο πόλεμος και διέθετε την ισχύ των όπλων.⁶⁵¹

Πρέπει να επισημανθεί λοιπόν ότι στο στόχαστρο της ΟΠΛΑ βρέθηκαν άνθρωποι οι οποίοι δεν ήταν δωσίλογοι. Ανήκαν σε ένα ευρύτερο πολιτικό φάσμα, από τη δεξιά έως την άκρα αριστερά. Ήταν απλώς αντίθετοι στις πολιτικές επιδιώξεις της κομματικής ηγεσίας του ΚΚΕ, το οποίο κατά το 1944 ήταν ένα μονολιθικό κόμμα σταλινικού τύπου και δεν ανεχόταν διαφοροποιήσεις από τις εκάστοτε πολιτικές επιλογές του. Άνθρωποι οι οποίοι θεωρούνταν σύντροφοι και συναγωνιστές μπορούσαν με ευκολία να μετατραπούν σε ταξικούς αντιπάλους. Εχθρός θεωρούνταν όποιος υποδεικνυόταν κάθε φορά από την ηγεσία του κόμματος. Ο Γαβρίλης Λαμπάτος αναφέρεται χαρακτηριστικά σε ένα «πανηγύρι» της βίας στο οποίο μετείχαν πολλά μέλη του κόμματος. Πρόσωπα που είχαν υπογράψει Δήλωση Μετανοίας κατά την

⁶⁴⁹ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 218-221.

⁶⁵⁰ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ΄*, Κυριακή, Παραμονή Χριστουγέννων, [24 Δεκέμβρη 1944], ό. π., σ. 380.

⁶⁵¹ Gerolymatos Andre, ό. π., σ. 215.

περίοδο του μεταξικού καθεστώτος, επεδίωκαν στη συγκυρία να αποκαταστήσουν τη φήμη τους και γίνονταν αδυσώπητοι μπροστά στον ταξικό εχθρό.⁶⁵²

Οι εκκαθαρίσεις της ΟΠΛΑ, εκτός των αντιπάλων, αφορούσαν και ιδεολογικά συγγενείς χώρους. Κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών το ΚΚΕ οργάνωσε μια συντονισμένη επιχείρηση ώστε να εξολοθρεύσει όλες τις αντίπαλες μαρξιστικές οργανώσεις. Δεκάδες μέλη της ετερόδοξης αρχειομαρξιστικής οργάνωσης, όπως και πολλοί τροτσκιστές, δολοφονήθηκαν εκείνες τις ημέρες από την ΟΠΛΑ. Οι αρχειομαρξιστές κατά τον Μεσοπόλεμο αποτελούσαν μια μυστική ομάδα ενταγμένη στο Σ.Ε.Κ.Ε (Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδας), το οποίο εξελίχθηκε στο Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας. Επειδή το τελευταίο απέβαλε το 1924 τους αρχειομαρξιστές, αυτοί συγκρότησαν δικό τους πολιτικό φορέα, ο οποίος -κατά διαστήματα- απαρτιζόταν από μέλη περισσότερα από αυτά του ΚΚΕ. Την περίοδο των Δεκεμβριανών, οι χασοτικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Αθήνα, εξασφάλισαν το προκάλυμμα ώστε το ΚΚΕ να ρυθμίσει εκκρεμή ιδεολογικά ζητήματα του παρελθόντος, εξολοθρεύοντας τον πλησιέστερο αντίπαλό του. Έτσι, όσοι αρχειομαρξιστές συνελήφθησαν από τον Δεκέμβρη του '44 έως και τον Ιανουάριο του '45 δολοφονήθηκαν από την ΟΠΛΑ.⁶⁵³

Μέσα σε αυτό το αιματηρό σκηνικό ακούγονταν δυσμενή σχόλια εις βάρος του Τσόρτσιλ. Τον μέμφονταν ως στυγνό αποικιοκράτη. Η διεθνής και εγχώρια κατακραυγή για τη στρατιωτική επέμβαση στην Αθήνα, ανάγκασε τον Βρετανό Πρωθυπουργό να μεταβεί αεροπορικώς στην Ελλάδα ανήμερα τα Χριστούγεννα. Τον συνόδευε ο υπουργός Εξωτερικών Άντονι Ήντεν. Θα πραγματοποιούνταν σύσκεψη στην οποία θα μετείχαν αντιπρόσωποι της κυβέρνησης Παπανδρέου, του ΕΑΜ, ΕΛΑΣ και του ΚΚΕ. Θέμα της αποτελούσε η εξεύρεση μιας λύσης, για να επιτευχθεί συμβιβασμός μεταξύ των δύο πλευρών.⁶⁵⁴ Ο Σεφέρης με ένα δηκτικό σχόλιο ερμήνευσε την καθυστερημένη αντίδραση της Βρετανίας, μετά από τρεις εβδομάδες αιματηρής εμφύλιας συμπλοκής στην Αθήνα:

«Μετά το βραδυνό φαγητό μαθαίνω για το τηλεφώνημα περί Churchill στον «Ajax» το πολεμικό. Η αυτοκρατορία μοιάζει να συγκινείται σοβαρά από τα

⁶⁵² Λαμπάτος Γ., «Από τις εκτελέσεις των δωσιλόγων στην ομηρία: διαστάσεις της αριστερής βίας τον Δεκέμβριο του 1944», *Δρόμοι του Δεκεμβρίου: Από τον Λίβανο στην Αθήνα, 1944*, Σφήκας Θ., Χασιώτης Λ., Μιχαηλίδης Ιάκ. (επιμ.), Αθήνα, Επίκεντρο, 2016, σ. 214-215.

⁶⁵³ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 215-216.

⁶⁵⁴ Ο. π., σ. 217-218.

ελληνικά πράγματα. Πρώτη φορά στην ιστορία μας τόσο σοβαρό δείγμα: Βάζει εμπρός το σώμα του πρωθυπουργού της».⁶⁵⁵

Ο Σεφέρης ήταν παρών στο υπουργείο Εξωτερικών το απόγευμα της 26^{ης} Δεκεμβρίου 1944. Νωρίτερα είχε λάβει σημείωμα από τον πρέσβη της Βρετανίας στην Αθήνα, τον Ρεξ Λήπερ, με το οποίο προσκαλούνταν «να συμμετάσχει σε Συνέδριο, όπου θα συζητηθή η παρούσα κατάσταση στην Ελλάδα». Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός θα προέδρευε, ενώ ο Τσόρτσιλ «θα απηύθυνε λόγον».⁶⁵⁶ Πράγματι, «παρόντες [θα ήταν] ακόμα ο Macneagh, ο Baelen, ο Ρορον – η Διεθνής Τροπή».⁶⁵⁷ Η σύνθεση των παρευρισκόμενων προμήνυε τον μελλοντικό συνασπισμό των Δυτικών χωρών απέναντι στη Σοβιετική Ένωση, αλλά και την ενεργή εμπλοκή των Ηνωμένων Πολιτειών στις ελληνικές υποθέσεις. Γιατί η σύγκρουση των Δεκεμβριανών δεν ήταν ένας τοπικός εμφύλιος πόλεμος, αλλά ένα διεθνές πολιτικό παιχνίδι κυριαρχίας.

Για τον λόγο αυτό, η εσπευσμένη μετάβαση του Τσόρτσιλ στην Αθήνα ερμηνεύτηκε από τον Σεφέρη ως κίνηση με μεγάλη «βαρύτητα». Ο Βρετανός Πρωθυπουργός είχε έρθει για να επικυρώσει εκ νέου την ισχυρή πολιτική του βούληση σε σχέση με την Ελλάδα, δηλαδή να παράσχει στήριξη στο θεσμό της μοναρχίας και στον αδύναμο Παπανδρέου, τουλάχιστον μέχρι να αποσοβηθεί η κρίση. Κατά συνέπεια, ο Τσόρτσιλ δεν ήταν διατεθειμένος «να κομίσει γη και ύδωρ» και να οδηγηθεί σε «συνδιαλλαγή με τους αντάρτες», όπως φοβόντουσαν πολλοί αξιωματούχοι που «μετρού[σαν] με τα ντόπια μέτρα» και δεν αντιλαμβάνονταν την αδιάλλακτη στάση που τηρούσαν οι Βρετανοί, όταν το διεθνές τους κύρος αμφισβητούνταν. Αν συμβιβάζονταν με την άλλη πλευρά, αυτό θα συνιστούσε μια ανεπίτρεπτη υποχώρηση. Αντιθέτως, έπρεπε με κάθε τρόπο, ακόμη και με τη βία, να αποδειχθούν οι νικητές των Δεκεμβριανών. Τέλος, σε κάποιους άλλους το «ταξίδι Churchill, ανήμερα Χριστούγεννα, μόνο για την Ελλάδα, [...] φαινόταν υπέρογκο». Ίσως αποτελούσε «έναν ενδιάμεσο σταθμό στον πηγαϊμό του κάπου αλλού, για να συναντήσει Ρούσβελτ και Στάλιν», ήταν η φήμη που είχε διαδοθεί.⁶⁵⁸

⁶⁵⁵ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ΄*, Δευτέρα, Χριστούγεννα, [25 Δεκέμβρη 1944], ό. π., σ. 380- 381.

⁶⁵⁶ Μπήτον Ρ., *Γιώργος Σεφέρης, Περιμένοντας τον άγγελο, Βιογραφία*, ό. π., σ. 386.

⁶⁵⁷ Ο Macneagh ήταν πρέσβης των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής στην Αθήνα, ο Baelen της Γαλλίας και ο Ρορον, ο Σοβιετικός αξιωματικός, ο επικεφαλής της αντιπροσωπείας που συναντήθηκε στα τέλη Ιουλίου 1944 με τους αντάρτες στα βουνά της Στερεάς Ελλάδας. Ο τελευταίος διέμενε στο ξενοδοχείο «Μεγάλη Βρετανία» κατά τα Δεκεμβριανά.

Gerolymatos Andre, ό. π., σ. 197.

⁶⁵⁸ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ΄*, Τρίτη, 26 Δεκέμβρη [1944], ό. π., σ. 381.

Η συνάντηση του Τσόρτσιλ, του Ήντεν, των αντιπροσώπων της κυβέρνησης Παπανδρέου, του ΕΑΜ, του ΕΛΑΣ, του ΚΚΕ, των δύο πρέσβων και του Ρορον πραγματοποιήθηκε στις 26 και 27 Δεκεμβρίου 1944 σε μια κρύα αίθουσα του υπουργείου Εξωτερικών, χωρίς ηλεκτρικό φωτισμό. Οι όροι που έθεσε η βρετανική πλευρά έδιναν έμφαση στην κατάπαυση του πυρός, με τον παράλληλο αφοπλισμό του ΕΛΑΣ, και στην αποχώρησή του από την Αθήνα και την Αττική. Αλλά οι «αντάρτες αδιάλλακτοι, κανένα αποτέλεσμα».⁶⁵⁹ Αρνούνταν να παραδεχθούν την ήττα τους και απέρριψαν τους βρετανικούς όρους, εμμένοντας στη συμμετοχή τους σε κυρίαρχο ρόλο, αν σχηματιστεί κυβέρνηση συνασπισμού. Είτε δεν εκτίμησαν αντικειμενικά τη στρατιωτική ενίσχυση των Βρετανών, είτε υπολόγισαν λανθασμένα ότι ο Τσόρτσιλ θα υποχωρούσε στις διεθνείς πιέσεις, ειδικότερα των Σοβιετικών και των Αμερικάνων, ώστε ο ΕΛΑΣ να παραμείνει αλώβητος και να ελέγχει την Αθήνα.⁶⁶⁰

Οι Έλληνες κομμουνιστές είχαν υπερεκτιμήσει τις δυνατότητες ή την προθυμία των συντρόφων άλλων χωρών της βαλκανικής. Πράγματι, ούτε οι Γιουγκοσλάβοι, ούτε οι Βούλγαροι έστειλαν βοήθεια. Και το κυριότερο, η Σοβιετική Ένωση αρνήθηκε να παράσχει οποιαδήποτε αρωγή στο ΚΚΕ και στον ΕΛΑΣ, ενώ συνιστούσε στη Βουλγαρία να μείνει αμέτοχη στον ελληνικό Εμφύλιο. Ούτε την ηθική στήριξη της Μόσχας δεν απέσπασαν οι κομμουνιστές, αν και την αιτήθηκαν. Ακόμα και η *Πράβδα* δεν είχε αποστείλει ανταποκριτές στην Αθήνα και τα σύντομα ρεπορτάζ βασίζονταν σε τηλεγραφήματα από το Λονδίνο ή τη Νέα Υόρκη, με τίτλους γενικόλογους όπως ο εξής: «Η κατάσταση στην Ελλάδα».⁶⁶¹

Η μη στήριξη του ΚΚΕ και του ΕΛΑΣ από τη Σοβιετική Ένωση κατά τα Δεκεμβριανά, σχετιζόταν με μια συμφωνία που είχε συναφθεί μεταξύ του Στάλιν και του Τσόρτσιλ στη Μόσχα στις 9 Οκτωβρίου 1944, τη Συμφωνία των Ποσοστών. Σε αυτή με ρεαλισμό ο Στάλιν είχε αποδεχθεί να έχει επιρροή επί της Ελλάδας μόνο κατά 10 % και να επιτρέψει σε μια ισχυρή ναυτική δύναμη, τη Βρετανία, να δράσει στην Ανατολική Μεσόγειο. Αντίθετα, θα αποκτούσε το 90% της επιρροής στη Ρουμανία και το 50% στη Γιουγκοσλαβία. Οι όροι της επίμαχης συμφωνίας ποτέ δεν ανακοινώθηκαν στους Έλληνες κομμουνιστές, οι οποίοι ματαιώς αποζητούσαν τη σοβιετική στήριξη. Λίγο αργότερα, στη Διάσκεψη της Γιάλτας τον Φεβρουάριο του 1945, ο Στάλιν

⁶⁵⁹ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ'*, Τετάρτη, 27 Δεκέμβρη [1944], ό. π., σ. 381.

⁶⁶⁰ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 218.

⁶⁶¹ Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν, Μια παγκόσμια ιστορία του ελληνικού κομμουνισμού*, ό. π., σ. 250-251.

επιβεβαίωσε την απόλυτη εμπιστοσύνη που έτρεφε για την πολιτική της Βρετανίας στην Ελλάδα και την πρόθεσή του να μην αναμειχθεί στη χώρα, προδικάζοντας με αυτό τον τρόπο την πλήρη εγκατάλειψη των συντρόφων του στον ελληνικό Εμφύλιο (1946-1949).⁶⁶²

Στις διαπραγματεύσεις της 27^{ης} Δεκεμβρίου 1944 το μόνο σημείο συμφωνίας ήταν η «Αντιβασιλεία»,⁶⁶³ δηλαδή ο ορισμός του Αρχιεπισκόπου στη θέση αυτή. Ο Δαμασκηνός αποτελούσε πρόσωπο ευρείας αποδοχής, κυρίως του Τσόρτσιλ και των Βρετανών. Ο Αρχιεπίσκοπος θα διατηρούσε τη νέα του ιδιότητα μέχρι τη διενέργεια δημοψηφίσματος που θα έκρινε το μέλλον της μοναρχίας. Ο Γεώργιος Β΄ όμως, ήταν ιδιαίτερα δύσπιστος στο να αποδεχθεί τον κληρικό στην «Αντιβασιλεία». Συνεπώς, ο Βρετανός Πρωθυπουργός μαζί με τον Ήντεν, όταν επέστρεψε στο Λονδίνο στις 29 Δεκεμβρίου 1944, ανέλαβε να μιλήσει στον εξόριστο μονάρχη. Τον έπεισε τελικά, αφού του διεμήνυσε εντόνως ότι η νέα κυβέρνηση θα αναγνωριζόταν ακόμη και χωρίς τη συγκατάθεσή του. Μετά την κατάρρευση των συνομιλιών πάντως, ο στρατηγός Χόκσγουορθ εξαπέλυσε στις 3 Ιανουαρίου 1945 επίθεση. Το ενισχυμένο με δυνάμεις στρατεύμά του απώθησε από την Αθήνα σε διάστημα δύο εβδομάδων τον ΕΛΑΣ. Στις 11 Ιανουαρίου 1945 ο ΕΛΑΣ ζήτησε από τον Σκόμπι εκχειρία. Ο ΕΛΑΣ εκκένωσε την Αθήνα, τη Βοιωτία και οπισθοχώρησε κατά σαράντα χιλιόμετρα από τη Θεσσαλονίκη, παίρνοντας μαζί του ως ομήρους εκατοντάδες επιφανείς Αθηναίους, πολλοί από τους οποίους χάθηκαν βάνανσα κατά τη διάρκεια της επώδυνης δοκιμασίας.⁶⁶⁴

Ο Σεφέρης έζησε τα Δεκεμβριανά, ευρισκόμενος στη ζώνη του πυρός, ως γεγονότα στα οποία το ακραίο μίσος εξελίχθηκε σε εμφύλιο σπαραγμό. Επί ένα μήνα παρατηρούσε την κλιμάκωση μιας φρίκης: «σκοτωμοί, πρόσφυγες, κρύο, κι αυτό το γαύγισμα του πολυβόλου».⁶⁶⁵ Η αδυναμία του να παρέμβει και να διασώσει ό,τι ήταν δυνατό, προσλαμβανόταν ως «φριχτό αίσθημα πως [ήταν] άχρηστος και μόνος ανάμεσα σε τρελούς και σε ψεύτες».⁶⁶⁶ Ως «τρελούς» ερμήνευε τους νέους που προτιμού[σαν] το όπλο από την ανθρωπιά» και στερούσαν ανήθικα το δώρο της ζωής. Από την άλλη «γέροι, ξεμωραμένοι σαράφηδες», αργυραμοιβοί, εμπλέκονταν σε ένα πολιτικό παιχνίδι που έφτανε στα άκρα.

⁶⁶² Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν*, ό. π., σ. 242 και 254.

⁶⁶³ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ΄*, Τετάρτη, 27 Δεκέμβρη [1944], ό. π., σ. 381.

⁶⁶⁴ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 218-221.

⁶⁶⁵ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ΄*, Σάββατο, 30 Δεκέμβρη [1944], ό. π., σ. 382.

⁶⁶⁶ Ο. π., Τετάρτη, 20 Δεκέμβρη [1944], σ. 379.

Ο Σεφέρης, «όλες αυτές τις μέρες, [της] ελεεινής μονοτονίας της ωμότητας, του σαδιστικού πείσματος, της καταστροφής», οδηγήθηκε στην πλήρη μόνωση. Ήταν μια μόνωση απελπισίας, γιατί η κοινή λογική είχε διαρραγεί. Οι άνθρωποι είχαν μεταβληθεί σε «ρομπότ του μίσους και της καταστροφής ή ρομπότ της κατεργαριάς». Για τον λόγο αυτό, ο Σεφέρης από την Κυριακή 17 Δεκεμβρίου 1944 αρνείται «να «σημειώσ[ει], όπως άλλοτε, τα καθημερινά περιστατικά που δείχνουν ως πού μπορεί να φτάσει ο ξεπεσμός».⁶⁶⁷ Μέχρι το τέλος των Δεκεμβριανών οι καταγραφές στο ημερολόγιο θυμίζουν τηλεγραφήματα ή δεν εστιάζουν στον φονικό πόλεμο. Την Παρασκευή 12 Γενάρη 1945 ο Σεφέρης περιέγραψε τη «λαβωμένη πολιτεία». Ο Εμφύλιος είχε αφήσει μόνο απομεινάρια ζωής:

«Χθες, έκανα ένα γύρο στη λαβωμένη πολιτεία: Αθηνάς, Πειραιώς, Γ' Σεπτεμβρίου, Αγίου Κωνσταντίνου, Πλατεία Κάνιγγος. Χαλάσματα, χαλάσματα, σπίτια τιναγμένα, συμπαραλιασμένα, [...]. Κατοικίες ανοιγμένες σαν τα σπασμένα καρύδια, αφήνοντας να φαίνονται από μέσα τα ίχνη της ζωής που γύρευε να προστατευτεί, να φτιάξει μια ιδιαίτερη ατμόσφαιρα».⁶⁶⁸

Αποστασιοποίηση

Το 1945 ξεκίνησε με τις μάχες των Δεκεμβριανών να μαίνονται. Στις 3 Ιανουαρίου η Πρωθυπουργία ανατέθηκε στον Νικόλαο Πλαστήρα, ο οποίος κλήθηκε, ως πρόσωπο ευρείας αποδοχής, από τον Αρχιεπίσκοπο και Αντιβασιλέα Δαμασκηνό να σχηματίσει κυβέρνηση μετά την αποπομπή του Γεωργίου Παπανδρέου. Στη νέα κυβέρνηση συμμετείχαν προσωπικότητες από όλες τις πολιτικές δυνάμεις εκτός από τους κομμουνιστές. Στο υπουργείο Εξωτερικών τοποθετήθηκε ο βενιζελικός στο παρελθόν Ιωάννης Σοφιανόπουλος, ο οποίος ανέλαβε όλες τις υπηρεσίες του υπουργείου Τύπου και Πληροφοριών με υφυπουργό τον Γεώργιο Μελά. Οι δύο συνεργάτες ήταν «ασυνάρτητοι ο ένας με τον άλλον»:⁶⁶⁹ «ο ένας τραβάει ανατολή και ο άλλος δύση». Με αυτή την τραγελαφική κατάσταση ως δεδομένη, ο Σεφέρης όφειλε υπηρεσιακά να συντονιστεί. Στις 15 Ιανουαρίου 1945 μάλιστα, ο Σοφιανόπουλος τοποθέτησε τον υφιστάμενό του στην Υπηρεσία Τύπου, «ένα χαώδη στάβλο».⁶⁷⁰

⁶⁶⁷ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ'*, Κυριακή, 17 Δεκέμβρη [1944], ό. π., σ. 377.

⁶⁶⁸ Σεφέρης Γ., *Μέρες Ε', 1 Γενάρη 1945 – 19 Απρίλη 1951*, φιλολογική επιμέλεια Ε. Χ. Κάσδαγλης, Αθήνα, Ίκαρος 1977, Παρασκευή, 12 Γενάρη [1945], σ. 11.

⁶⁶⁹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β', 1945-1947, 1949, 1952*, επιμέλεια Αλέξανδρος Ξύδης, Αθήνα, Ίκαρος, 1985, Κυριακή, 14 Γενάρη [1945], σ. 15.

⁶⁷⁰ Ο. π.

Ο Σεφέρης ερμήνευσε με μια γλαφυρή παρομοίωση την απουσία κάθε υποδομής στο υπουργείο Εξωτερικών. «Όλα έπρεπε να γίνουν από την αρχή». Εκτός αυτού, η ανταγωνιστική συμπεριφορά και η έλλειψη παντελούς συνεννόησης μεταξύ του υπουργού και του υφυπουργού του, οδηγούσε σε ένα «εξευτελιστικό αίσθημα της σπατάλης των ανθρώπων»: «Ατελείωτες ώρες ορθοστασίας [...] χωρίς αποτέλεσμα». Η γραφειοκρατία κυριαρχούσε, όπως στο παρελθόν. Κανένα κείμενο δεν μπορούσε να φέρει την υπογραφή του Σεφεριάδη, αν και ήταν επιφορτισμένος με την ευθύνη της σύνταξής τους. Και το κυριότερο: «είχαν μαζευτεί τα πειναλέα κοράκια κοιτάζοντας ποιος θα πρωταρπάξει κάτι», καιροσκόποι δηλαδή που απέβλεπαν στυγνά μόνο στο προσωπικό όφελος. Σε αυτούς προστέθηκαν και οι ραδιούργοι. Οι δημοσιογράφοι Μπονάρους του *Φωτός* και ο Δασκαλάκης συνέχιζαν τις κακεντρεχείς επιθέσεις τους προς τον Σεφέρη. Σε τέτοια ψεύδη βασιζόμενος ο Μελάς οδηγούνταν σε «άθλια και γελοία ξεσπάσματα» προς τον υφιστάμενό του, ώστε ο τελευταίος να αιτηθεί μετάθεσης, η οποία δεν έγινε δεκτή, γιατί «δε βρίσκουν [...] αντικαταστάτη».⁶⁷¹

«Οι φωνές του Μελά, σχεδόν ουρλιάσματα» και η μανία του εναντίον του Σοφιανόπουλου βασίζονταν στον υποτιθέμενο παραγκωνισμό από τον προϊστάμενό του. Ο Σεφέρης προσέλαβε την χαώδη κατάσταση, την απουσία της λογικής και του μέτρου στο υπουργείο Εξωτερικών ως συνθήκη εγκλεισμού σε «Ψυχιατρείο». Επειδή δεν διαγραφόταν καμία προοπτική μετάθεσης, το ανελαστικό αυτό δεδομένο προκαλούσε στο Σεφέρη την αίσθηση ότι ήταν «το θύμα μιας ανεπανόρθωτης ιατρικής πλάνης».⁶⁷² Η προσωπική ματαίωση προέκυπτε από τη συναναστροφή με ανθρώπους ιδιοτελείς και μια ανώφελη εργασία την οποία απέδωσε ως εξής: «Ποτέ στη ζωή μου δεν ξόδεψα τόσες ώρες και τόσο κόπο για να έχω το βράδυ το συναίσθημα ότι στριφογύρισα όλη τη μέρα στο κενό».⁶⁷³

Η ανακωχή στα Δεκεμβριανά επήλθε στις 10 Ιανουαρίου 1945. Ένα μήνα αργότερα, στις 12 Φεβρουαρίου, υπογράφηκε η Συμφωνία της Βάρκιζας με την οποία τέθηκαν οι όροι της ειρηνικής μετάβασης στο νέο πολιτικό καθεστώς. Όλες οι πλευρές συμφώνησαν ότι θα προκηρύσσονταν νέες βουλευτικές εκλογές και ότι θα γινόταν δημοψήφισμα που θα έκρινε το μέλλον της μοναρχίας. Ο ΕΛΑΣ θα διαλυόταν, όπως συμφώνησε και η κομμουνιστική ηγεσία. Εξασφαλιζόταν εκτεταμένη αμνηστία των «πολιτικών αδικημάτων» που διαπράχθηκαν κατά τις μάχες του Δεκεμβρίου, με

⁶⁷¹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Τετάρτη, 21 Φεβρουαρίου [1945], ό. π., σ. 15-16.

⁶⁷² Ό. π., Τρίτη, 13 Μάρτη [1945], σ. 16.

⁶⁷³ Ό. π., Δευτέρα, 12 Μάρτη [1945], σ. 16.

εξαίρεση τα αδικήματα κοινού δικαίου κατά της ζωής και της περιουσίας. Θα προσάγονταν επίσης στη δικαιοσύνη οι συνεργάτες των Γερμανών και θα γινόταν εκκαθάριση σε αυτούς στις δημόσιες υπηρεσίες και στα σώματα ασφάλειας. Και ενώ η συμφωνία επήλθε σε σύντομο χρονικό διάστημα, παρόλα αυτά, η εφαρμογή της αποδείχτηκε αδύνατη.⁶⁷⁴

Ο Σεφέρης κατέγραψε μόνο το γεγονός της υπογραφής της Συμφωνίας της Βάρκιζας. Τις ημέρες που η κυβερνητική πλευρά διαπραγματευόταν με το ΕΑΜ τους όρους, «είχαν παραλύσει τα πάντα στο Υπουργείο». Εκτός από αυτή τη λεπτομέρεια καμιά άλλη ημερολογιακή καταγραφή για το ΕΑΜ ή το ΚΚΕ δεν θα υπάρξει στη συνέχεια, ακόμη και όταν ξεσπάσει ο Εμφύλιος Πόλεμος (1946-1949). Την ωμότητα της βίας θα την αποδώσει πλέον υπαινικτικά και ποιητικά. Για παράδειγμα, η σύνθεση «*Κίχλη*» γεννήθηκε από το βίωμα της αιματηρής εμφύλιας συμπλοκής των Δεκεμβριανών.⁶⁷⁵ Σε προσωπικό επίπεδο όμως είχε «πάρ[ει] την απόφαση να κάν[ει] ό,τι μπορ[εί] για να τερματίσ[ει] την κατάσταση που βαστά εφτά χρόνια τώρα - την κατάσταση που ένιωθ[ε] δεμένος, υποχρεωμένος από τον πόλεμο».⁶⁷⁶

Ο Σεφέρης, αμέσως μετά τα Δεκεμβριανά, οδηγήθηκε σταδιακά σε μία ιδεολογική διαφοροποίηση. Με αφορμή την αιματηρή φρίκη που βίωσε στις βέβηλες συμπλοκές της Αθήνας, προσέλαβε την τραγική πραγματικότητα του πολέμου ως αναπόφευκτο δεινό που επιδρούσε καταλυτικά πάνω του και τον απομυζούσε για επτά ολόκληρα χρόνια: από το 1937, όταν τοποθετήθηκε στο υπουργείο Τύπου και μάλιστα του Εξωτερικού, μέχρι τον Απρίλιο του 1945 και τη συγκεκριμένη ημερολογιακή καταγραφή. Αυτή τη μέγιστη δυσχέρεια την απέδωσε με μια παραστατική παρομοίωση: ήταν σαν να «είχαν ενωθεί με τη σάρκα [του] τα «σχοινιά» του πολέμου, τα οποία, αν δεν τα έβγαζε από πάνω του θα τον οδηγούσαν σε ασφυξία».⁶⁷⁷

Αυτή η οριακότητα στη οποία βρέθηκε ο Σεφέρης τον Απρίλιο του 1945 ερμηνεύει τις επιλογές που σχετίζονται με την Πολιτική. Στη δεδομένη συγκυρία δεν ήθελε να ταυτιστεί «έμπρακτα» με αυτή, να εμπλακεί δηλαδή περισσότερο στις διεργασίες και να συγχρωτιστεί ενεργά με πρόσωπα που κατείχαν ρόλο εξουσίας. Εκτιμούσε ότι οι πολιτικοί έφεραν το μέγιστο μερίδιο ευθύνης για το ότι η Ελλάδα έμοιαζε, αυτή τη χρονική στιγμή, «μ' έναν άρρωστο καταδικασμένο απ' τους γιατρούς,

⁶⁷⁴ Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν*, ό. π., σ. 250.

⁶⁷⁵ Μπήτον Ρ., *Γιώργος Σεφέρης, Περιμένοντας τον άγγελο*, ό. π., σ. 381.

⁶⁷⁶ Σεφέρης Γ., *Μέρες Ε'*, Δευτέρα, τ' Αι- Γιώργη [1945], σ. 14.

⁶⁷⁷ Ο. π.

αφησμένο στο έλεος του Θεού».⁶⁷⁸ Επομένως, από εδώ και στο εξής θα εκτελούσε μόνο ό,τι καθόριζαν οι υπαλληλικές του υποχρεώσεις και τίποτα άλλο εκτός από αυτό: «θα δουλεύ[ει] για το μόνο πράγμα που μπορεί να κάνει [ο ίδιος], που εξαρτάται από [εκείνον]».⁶⁷⁹ Η αποστασιοποίηση σε σχέση με πρόσωπα και συνθήκες, όπως ο πόλεμος, ήταν επομένως η προσδοκώμενη επιθυμία χάριν της νηφαλιότητας. Το αίσθημα της ξενότητας επανήλθε δυναμικά.

Παράλληλα, το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, αν και τον μέμφονταν ακόμη ως αριστερό οι συντηρητικοί συνεργάτες του, ο Σεφέρης δεν συντασσόταν πλέον με τη «λαοκρατία» του ΕΑΜ. Απέρριπτε τον απολυταρχισμό του σοβιετικού κομμουνισμού και την απόλυτη ταύτιση με τη σκληρή κομματική γραμμή που επέβαλε. Τέλος, εμμέσως πλην σαφώς, κατηγορούσε το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και το ΚΚΕ για το ότι έφεραν μεγάλο φορτίο ευθύνης για τα Δεκεμβριανά. Οι νέες αποστάσεις που άρχισε να τηρεί προς την Αριστερά, αν και παρέμεναν πάντα σε λανθάνουσα κατάσταση, δυσaráεστησαν τους λογοτεχνικούς κύκλους της. Πολλοί μάλιστα από τους δημιουργούς της καταφέρθηκαν με σκληρότητα εναντίον του Σεφέρη.

Πιο συγκεκριμένα, αμείλικτη ήταν η επίθεση του Μιχάλη Λαμπίρη προς τη σεφερική ποίηση. Σε κριτική για το *Ημερολόγιο καταστροφάτος, β'*, δημοσιευμένη το 1946 στο επίσημο κομματικό έντυπο του ΚΚΕ, τον *Ριζοσπάστη*, ο Λαμπίρης χαρακτήρισε ως «ποιητή της παρακμής» τον Σεφέρη. Το ύφος του κριτικού ήταν επιθετικά ειρωνικό και απορριπτικό και κατέληγε στη συνολική καταδίκη της ποιητικής συλλογής, χωρίς επαρκή αιτιολόγηση. Ο χαρακτηρισμός «ποιητής της παρακμής» παγιώθηκε. Το 1947, σε ανώνυμο σχόλιο του *Ριζοσπάστη*, η βράβευση του Σεφέρη, και όχι του αριστερού Σικελιανού με το «έπαθλο Παλαμά», αποδόθηκε ως «κομματική υπόθεση». Ο Γιώργος Κοτζιούλας, ποιητής και αγωνιστής του ΕΑΜ, το 1950, με στόμφο αναφέρθηκε στη «φασλοκρατία» της «οργανωμένης κομπανίας», δηλαδή του κύκλου των λογοτεχνών μεταξύ των οποίων ο «γαλαζοαίματος» Σεφέρης είχε κυριαρχική παρουσία. Τέλος, επίσης επικριτικοί προς την ποιητική ή το πρόσωπο του Σεφέρη ήταν και ο Βάσος Βαρίκας, ο Γιώργης Λαμπρινός και ο Μάρκος Αυγέρης.⁶⁸⁰

⁶⁷⁸ Σεφέρης Γ., *Μέρες Ε'*, Σάββατο 7 Απρίλη [1945], ό. π., σ. 14.

⁶⁷⁹ Ό. π., Δευτέρα, τ' Αι- Γιώργη [1945], σ. 14.

⁶⁸⁰ Κοκόλης Ξ. Α., «Το έργο του Σεφέρη και η αριστερή κριτική, 1930 - 1950. Επιλογή κειμένων και σχόλια» στο Δασκαλόπουλος Δ. (επιμέλεια), *Εισαγωγή στην ποίηση του Σεφέρη. Επιλογή κριτικών κειμένων*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, ⁶2013, σ. 251-266.

Κατά τα Δεκεμβριανά, ο Σεφέρης ερμήνευσε ως «αίσθημα πολιτικής απομόνωσης»⁶⁸¹ τη βούλησή του να μην ταχθεί ούτε με το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, ούτε με την κυβερνητική παράταξη που υποστηριζόταν από τους Βρετανούς. Τότε και οι δυο πλευρές εξέφραζαν τα άκρα, ενώ η ηθική του Σεφέρη υπηρετούσε πάντα τη μεσότητα της Δημοκρατίας και απέρριπτε τις αυταρχικές μεθόδους, στις οποίες συχνά κατέφευγε το ΚΚΕ. Η μόνη εναλλακτική πολιτική στη «σοβιετική Ρωσία» ήταν η «Βρετανική Αυτοκρατορία», η φιλελεύθερη Δύση. Μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας, η Βρετανία επιβεβαίωσε την ισχύ της στην Ελλάδα και συνέχισε την επεμβατική πολιτική της. Και μπορεί ο Σεφέρης να είχε σταθεί επικριτικός απέναντι στην φιλοβασιλική πολιτική του Foreign Office, όταν βρισκόταν στη Μέση Ανατολή, αλλά τα δεδομένα τώρα είχαν μεταβληθεί. Οι Βρετανοί θα αποτελούσαν τους εγγυητές της φιλελεύθερης πολιτικής στην Ελλάδα και ο Σεφέρης ως κρατικός υπάλληλος θα συνεργαζόταν με αυτούς.

Ο Δαμασκηνός στην Αντιβασιλεία

Στις 27 Δεκεμβρίου 1944 ορίστηκε ο Δαμασκηνός ως Αντιβασιλέας. Στις 30 του μηνός, με «τηλεγράφημα από το Λονδίνο», ο δύσπιστος Γεώργιος Β΄ επικύρωσε την τοποθέτησή του. Ο Σεφέρης γνώρισε τον Αρχιεπίσκοπο λίγο καιρό μετά την επάνοδό του στην Ελλάδα. Στενή συνεργασία με τον ιερέα κατά τη διάρκεια της Κατοχής είχε η αδελφή του, Ιωάννα Τσάτσου. Ως εθελόντρια η τελευταία γνώριζε τον Δαμασκηνό από το 1943. Διέθετε μάλιστα και δικό της γραφείο στην Αρχιεπισκοπή. Έτσι, την ίδια ημέρα που ανακοινώθηκε η Αντιβασιλεία, ο Σεφέρης, συνοδευόμενος από την αδελφή του, επισκέφτηκε τον Δαμασκηνό στο σπίτι του στο Ψυχικό. Τον βρήκαν «πλαγιασμένο στο κρεβάτι του». Υπέφερε από στηθάγχη.⁶⁸²

Το ύψος του νέου Αντιβασιλέα προκάλεσε αρχικά ιδιαίτερη εντύπωση στο Σεφέρη. Ήταν «υπερβολικά μεγάλος για τη στενή κάμαρα». «Τα μάτια του έλαμπαν», ήταν ζωηρά και «είχε κέφι». Η συσσωρευμένη δυναμική του Δαμασκηνού, η θετική ενέργεια που ανέδιδε, ερμηνεύτηκαν ως προτερήματα. Το χαρακτηριστικό όμως που ο Σεφέρης προσέλαβε ως «δύναμη» ήταν η ακατέργαστη λογική που διέθετε, «μια στερεή φρονιμάδα χωρικού», ενός γνήσιου λαϊκού ανθρώπου δηλαδή.⁶⁸³ Αυτή η ιδιότητα τον διαφοροποιούσε απόλυτα από τους περισσότερους πολιτικούς, οι οποίοι συγκαταλέγονταν μεν στην «ηγετική τάξη», αλλά διακρίνονταν από «βλακεία»,

⁶⁸¹ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ΄*, Τρίτη, 19 Δεκέμβρη [1944], ό. π., σ. 378.

⁶⁸² Μπήτον Ρ., *Γιώργος Σεφέρης, Περιμένοντας τον άγγελο*, ό. π., σ. 386-387.

⁶⁸³ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ΄*, Σάββατο, 30 Δεκέμβρη [1944], ό. π., σ. 382-383.

«εγωπάθεια», «γενική αναπηρία».⁶⁸⁴ Η διαφορά στο ήθος μεταξύ του ιερωμένου Δαμασκηνού και των πολιτικών – συνεργατών του Σεφέρη βιώθηκε ως αντίστιξη ισχυρή από τον τελευταίο, ο οποίος από τις 24 Μαΐου 1945 και μέχρι τις 28 Σεπτεμβρίου 1946 ανέλαβε «Διευθυντής του Πολιτικού Γραφείου του Αντιβασιλέως».

Ο Δαμασκηνός ήταν επίσης «δημοκρατικός, όχι φανατικός, μαινόμενος». Η ηπιότητα του χαρακτήρα ερμηνεύτηκε ως «πλεονέκτημα», ιδιαίτερα σε μια περίοδο κατά την οποία τα πολιτικά πάθη ήταν ακραία εξαιτίας των Δεκεμβριανών.⁶⁸⁵ Ο Σεφέρης ταυτίστηκε με τον Δαμασκηνό και ως προς τις πολιτικές θέσεις και ως προς τη μετριοπάθεια με την οποία τις εκδήλωνε. Επίσης, η αντιστασιακή του δράση κατά την Κατοχή και το κοινωνικό του έργο ως Αρχιεπισκόπου, τον καθιστούσαν προσωπικότητα με διευρυμένο κύρος. Τα παραπάνω συγκροτούσαν για τον Σεφέρη κριτήρια που αναδείκνυαν τον πραγματικό ηγέτη. Για αυτόν τον λόγο ανέλαβε στη συνέχεια Διευθυντής του Πολιτικού του Γραφείου. Δίπλα στον Δαμασκηνό, ως Αρχηγό του Κράτους, ο Σεφέρης θα επιτελούσε τον ρόλο του, επιδιώκοντας να επιδράσει με πολύ μεγαλύτερη ισχύ στα γεγονότα, με κριτήριο την ηθική και το δίκαιο.

Ο Δαμασκηνός είχε γεννηθεί στη Δορβιτσά Ναυπακτίας το 1891, με το κοσμικό όνομα Δημήτριος Παπανδρέου. Η οικογένεια του ήταν φτωχή και τα παιδικά χρόνια δύσκολα. Παρόλα αυτά, σπούδασε Θεολογία και στη Νομική Σχολή Αθηνών. Σε ηλικία μόλις 31 ετών εκλέχθηκε Μητροπολίτης Κορινθίας, περιοχή στην οποία με προσήλωση άσκησε το έργο του, ιδιαίτερα μετά τους καταστροφικούς σεισμούς του Απριλίου 1928. Το 1938 ο Δαμασκηνός διεκδίκησε τον αρχιεπισκοπικό τίτλο, ανταγωνιζόμενος τον Χρύσανθο, πρώην Μητροπολίτη Τραπεζούντος και εκλεκτό του καθεστώτος Μεταξά. Αν και στην ψηφοφορία ο Δαμασκηνός έλαβε 31 ψήφους και ο αντίπαλός του 30, η εκλογή του ακυρώθηκε από το Συμβούλιο της Επικρατείας, μετά από την ασφυκτική πίεση του καθεστώτος. Στη συνέχεια εκτοπίστηκε στη μονή Φανερωμένης, στη Σαλαμίνα, με φρουρά που του απαγόρευε την οποιαδήποτε μετακίνηση.⁶⁸⁶

Όταν οι Γερμανοί επέβαλαν την Κατοχή στην Ελλάδα, τοποθέτησαν στην Πρωθυπουργία τον στρατηγό Τσολάκογλου. Ο Χρύσανθος αρνήθηκε να ορκίσει τη νέα Κυβέρνηση και ήταν ανένδοτος. Με Νομοθετικό Διάταγμα στις 17 Ιουνίου 1941, η Μείζων Ιερά Σύνοδος κήρυξε άκυρες τις πράξεις της Μικράς Συνόδου, που ήταν υπέρ

⁶⁸⁴ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Δευτέρα, 1 Οκτώβρη [1945], ό. π., σ. 16.

⁶⁸⁵ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ΄*, ό. π., σ. 382-383.

⁶⁸⁶ Βενέζης Ηλ., *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οι χρόνοι της δουλείας*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2008, σ. 9-10.

του Χρύσανθου, και αποκατέστησε τον Δαμασκηνό στον αρχιεπισκοπικό θρόνο.⁶⁸⁷ Από τη θέση αυτή επεδίωξε με κάθε τρόπο να συνδράμει τον χειμαζόμενο λαό που αντιμετώπισε ακραίο επισιτιστικό πρόβλημα.⁶⁸⁸ Παράλληλα, έκανε συνεχείς εκκλήσεις προς τις αρχές ώστε να περιοριστεί η βανανυσότητα των Βουλγάρων, συμμάχων της Γερμανίας, προς τους ελληνικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας και της Θράκης.⁶⁸⁹

Σταδιακά, η βανανυσότητα αυτή απετέλεσε χαρακτηριστικό των κατοχικών δυνάμεων σε όλη τη χώρα. Στις 19 Ιουνίου 1942 ο Δαμασκηνός δεν δίστασε να στηλιτεύσει στον πληρεξούσιο του Ράιχ, τον Άλτενμπουργκ, την άδικη εκτέλεση αθώων από τις αρχές, ως αντίποινα για πράξεις δολιοφθοράς. Πίστευε πως οι Έλληνες θα είχαν καλύτερη μεταχείριση από τους Γερμανούς και ότι θα προστατεύονταν από τις αυθαιρεσίες των Ιταλών. Οι δυνάμεις του Ράιχ όμως, απεργάζονταν σχέδια ακραίας βιαιότητας: όταν ανακοινώθηκε ότι οι Έλληνες θα στρατολογούνταν ως εργάτες στη Γερμανία, ο Αρχιεπίσκοπος απείλησε τον Άλτενμπουργκ ότι θα προκαλούσε με κωδωνοκρουσίες τη μαζική αντίδραση του ποιμνίου του.⁶⁹⁰

Ο Δαμασκηνός ήταν ο μόνος ανώτατος κληρικός σε όλη την κατεχόμενη Ευρώπη ο οποίος εναντιώθηκε με σθένος στο να μην σταλούν σε καταναγκαστική εργασία οι Έλληνες και ο μόνος που καταδίκασε επίσημα την εξόντωση των Εβραίων. Πράγματι, κατά την Κατοχή ο Αρχιεπίσκοπος και άλλα μέλη της ελλαδικής εκκλησίας επιχείρησαν να σώσουν από την εξολόθρευση όσο το δυνατόν περισσότερους Έλληνες Εβραίους μπορούσαν: τους χορηγούσαν πιστοποιητικά βάπτισης και, σε συνεργασία με τον Άγγελο Έβερτ, αρχηγό της αστυνομίας στην Αθήνα, πλαστές ταυτότητες στις οποίες αναγραφόταν το θρήσκευμα «Χριστιανοί Ορθόδοξοι». Επίσης, εφημέριοι ή επίσκοποι έκρυβαν όχι μόνο τους διωκόμενους ανθρώπους, αλλά και τα ιερά κειμήλια του Ιουδαϊσμού σε εκκλησίες.⁶⁹¹

Εκτός από την προσπάθεια να ανακουφίσει τον χειμαζόμενο από την Κατοχή ελληνικό λαό, ο Δαμασκηνός ανέπτυξε πολύ σύντομα πολιτική δράση. Δεν περιορίστηκε δηλαδή στα ιερατικά του καθήκοντα, αλλά ανέπτυξε αντιστασιακή δραστηριότητα εναντίον του κατακτητή. Συγκεκριμένα, στις αρχές του 1943 ο Αρχιεπίσκοπος ήρθε σε επαφή με τον αξιωματικό Ιωάννη Τσιγάντε, ο οποίος είχε σταλεί από τη Μέση Ανατολή κατόπιν συνεννόησης του SOE με τον Κανελλόπουλο.

⁶⁸⁷ Βενέζης Ηλ., *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, ό. π., σ. 13.

⁶⁸⁸ Ό. π., σ. 72-144.

⁶⁸⁹ Ό. π., «Οι Βούλγαροι στην Ελλάδα», σ. 25-68.

⁶⁹⁰ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 95.

⁶⁹¹ Ό. π.

Επιζητούσε τη συνένωση όλων των αντιστασιακών μονάδων και του ΕΑΜ και την υπαγωγή τους σε ενιαία Διοίκηση. Η τελευταία θα εκφραζόταν από ένα Εθνικό Συμβούλιο με επικεφαλής τον Δαμασκηνό. Το σχέδιο όμως δεν υλοποιήθηκε, γιατί στις 14 Ιανουαρίου 1943 ο Τσιγάντες δολοφονήθηκε στο κρησφύγετό του από τους Ιταλούς.⁶⁹²

Στις 28 Οκτωβρίου 1943 πάντως, οι Βρετανοί αναγνωρίζοντας το κύρος και τις ικανότητες του Δαμασκηνού, διατύπωσαν για πρώτη φορά στον Πρωθυπουργό της εξόριστης κυβέρνησης την πρόταση να συσταθεί Αντιβασιλεία με τον Αρχιεπίσκοπο επικεφαλής. Οι Άγγλοι, όπως αποκάλυψε ο Τσουδερός στον Ηλία Βενέζη, βιογράφο του Δαμασκηνού, είχαν πεισθεί ότι ο Γεώργιος Β΄ δεν θα μπορούσε να επιστρέψει στην απελευθερωμένη Ελλάδα, προτού διενεργηθεί δημοψήφισμα για το καθεστωτικό. Συγχρόνως, στη Διάσκεψη της Τεχεράνης (28 Νοεμβρίου 1943) αποφασίστηκε μεταξύ Τσόρτσιλ, Στάλιν και Ρούσβελτ ότι οι Σύμμαχοι δε θα πραγματοποιούσαν απόβαση στην Ελλάδα. Στην περίπτωση αυτή, όσες βρετανικές δυνάμεις παρέμεναν ήταν ανεπαρκείς να ανακαταλάβουν τη χώρα κατά την αποχώρηση των Γερμανών.⁶⁹³

Ο Τσόρτσιλ, στα *Πολεμικά Απομνημονεύματά* του, θεωρούσε αναγκαία μια προσωρινή Αντιβασιλεία, «προς πρόληψιν της αναρχίας», με επικεφαλής μια προσωπικότητα που «επρόβαλεν υπεράνω των κομματικών παθών».⁶⁹⁴ Ο Δαμασκηνός διέθετε αυτά τα χαρακτηριστικά. Ήταν «δημοκρατικός, όχι φανατικός, μαινόμενος», κατά την ερμηνεία του Σεφέρη. Ένα τέτοιο συμβιβαστικό ηγέτη ήθελαν και οι Βρετανοί. Οι τελευταίοι, παρά τον φόβο τους για την Αριστερά, ήταν υποχρεωμένοι να αποδεχτούν τον ΕΛΑΣ και να βρουν λύση για τον εμφύλιο που μαινόταν μεταξύ των ανταρτών εκείνο το χρονικό διάστημα. Ήταν αναγκαίο να συσταθεί μια νέα συμμαχία υπό τον Δαμασκηνό εναντίον του ΚΚΕ. Σε αυτή θα μετείχε και η εξόριστη κυβέρνηση, ανανεωμένη με νέα πρόσωπα ώστε να ενισχυθεί το κύρος της, αλλά και μετριοπαθείς πολιτικοί από την Ελλάδα.⁶⁹⁵ Στην πρόταση της Αντιβασιλείας όμως, αντέδρασε έντονα ο Γεώργιος Β΄. Στο τέλος συμφώνησε απλώς να εμπιστευτεί την εκπροσώπησή του στον Δαμασκηνό και σε μία μικρή επιτροπή. Αυτό ακριβώς ήταν το θέμα που συζητήθηκε μεταξύ του Αρχιεπισκόπου και του συνταγματάρχη Εμμανουήλ

⁶⁹² Βενέζης Ηλ., *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, ό. π., σ. 280-281.

⁶⁹³ Ό. π., σ. 283.

⁶⁹⁴ Ό. π.

⁶⁹⁵ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 131.

Φραδέλλου, ο οποίος με το κωδικό όνομα «Μίλας» πήγε στην Αθήνα ως απεσταλμένος της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης στις αρχές του 1944.⁶⁹⁶

Ακόμα και λίγες ημέρες πριν από την επάνοδο της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας στην απελευθερωμένη χώρα, ο Γεώργιος Β΄ δεν είχε πειστεί ότι δεν μπορούσε να επιστρέψει μαζί της. Στις 8 Οκτωβρίου 1944 ο Παπανδρέου συνάντησε τον Τσόρτσιλ στη Νάπολη «πηγαίνοντας για Μόσχα». Το θέμα της συνομιλίας ήταν ο βασιλιάς. Αν και ο Βρετανός Πρωθυπουργός αρχικά υπέδειξε στον Παπανδρέου ως τετελεσμένο γεγονός την επιστροφή του μονάρχη μαζί με την ελληνική κυβέρνηση, ο Έλληνας Πρωθυπουργός είχε αντίθετη άποψη. Αν και φιλοβασιλικός στη δεδομένη συγκυρία, εξαιτίας της απόλυτης προσήλωσής του στον Τσόρτσιλ, πρότεινε να γίνει σαφές στα κυβερνητικά μέλη ότι ο Γεώργιος Β΄ θα γύριζε στην Ελλάδα μόνο μετά τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος με θετικό γι' αυτόν αποτέλεσμα. Διαφορετικά, όπως αποκάλυψε ο Πρωθυπουργός, οι υπουργοί του ΚΚΕ, του ΕΑΜ αλλά και οι Δημοκρατικοί Φιλελεύθεροι θα παραιτούνταν και οι κομμουνιστές θα συγκροτούσαν εκ νέου την ΠΕΕΑ.⁶⁹⁷

Το ακριβές περιεχόμενο της συζήτησης μεταξύ των δύο Πρωθυπουργών δεν κατέστη ευρύτερα γνωστό, γιατί θα προκαλούσε την οργή του δημοκρατικού κόσμου και άμεσα κυβερνητική κρίση. Και ο Σεφέρης με συντομία κατέγραψε το γεγονός: «αποφασίστηκε να μην οριστεί συμβούλιο αντιβασιλείας, αλλά να ασκείται από το Υπουργικό Συμβούλιο σύμφωνα με [το] Σύνταγμα του '11».⁶⁹⁸ Στο τέλος ο Παπανδρέου ζήτησε επιτακτικά από τον Τσόρτσιλ την αποστολή βρετανικών στρατευμάτων στην Ελλάδα για την προστασία της Κυβέρνησής του, θέμα στο οποίο ο Βρετανός Πρωθυπουργός συμφώνησε.⁶⁹⁹

Ως προς το καθεστωτικό ζήτημα πάντως, στη Νάπολη στις 11 Οκτωβρίου 1944, ο διάδοχος Παύλος υπέγραψε επ' ονόματι του Γεωργίου Β΄ συμφωνία στην οποία γινόταν σαφές ότι ο βασιλιάς θα ασκούσε την εξουσία του από το Λονδίνο. Οι Νόμοι και τα Διατάγματα θα εγκρίνονταν «κατόπιν τηλεγραφικής εντολής». Μόνο η ορκωμοσία των Υπουργών θα γινόταν «ενώπιον του Υπουργικού Συμβουλίου».⁷⁰⁰ Έτσι το θέμα της Αντιβασιλείας του Δαμασκηνού ατόνησε για ένα μικρό χρονικό διάστημα, κατά το οποίο ο μονάρχης, εμμέσως πλην σαφώς, με πλήρη μυστικότητα, επιτελούσε

⁶⁹⁶ Βενέζης Ηλ., *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, ό. π., σ. 284-286.

⁶⁹⁷ Ό. π., σ. 309-313.

⁶⁹⁸ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄*, Τρίτη, 10 Οκτώβρη [1944], ό. π., σ. 274.

⁶⁹⁹ Βενέζης Ηλ., ό. π., σ. 312.

⁷⁰⁰ Κείμενο συμφωνίας μεταξύ Παπανδρέου και διαδόχου Παύλου, Βενέζης Ηλ., ό. π., σ. 313.

τον ρόλο του. Τα αιματηρά Δεκεμβριανά όμως, θα πιστοποιούσαν την ανικανότητα του Παπανδρέου να διαχειριστεί την οξεία κατάσταση και θα επανέφεραν τον Δαμασκηνό στο προσκήνιο.

Σεφέρης και Δαμασκηνός

Ο Σεφέρης ανέλαβε «Διευθυντής του Πολιτικού Γραφείου του Αντιβασιλέως» στις 24 Μαΐου 1945. Το διάστημα, ήδη από τα Δεκεμβριανά και μέχρι τουλάχιστον την κατάργηση της Αντιβασιλείας (28 Σεπτεμβρίου 1946), χαρακτηρίστηκε από μια διαρκή και οξύτατη κυβερνητική κρίση, η οποία αποτυπώθηκε στις συνεχείς εναλλαγές των Πρωθυπουργών και των υπουργικών συμβουλίων. Για παράδειγμα, η σοβαρή και μη αναμενόμενη είδηση που αφορούσε στην παραίτηση του Πλαστήρα εξερράγη σαν «μπόμπα», κατά την ερμηνεία του Σεφέρη.⁷⁰¹ Ως αιτία θεωρήθηκε η δημοσίευση, στις 5 και στις 6 Απριλίου 1945 στη συντηρητική και φιλοβασιλική εφημερίδα *Ελληνικόν Αίμα*, μιας παλαιότερης επιστολής του Πρωθυπουργού, που είχε συνταχθεί στις 16. 07. 1941.

Στην επιστολή του στον πρέσβη της Ελλάδας στο Βισύ, Πέτρο Μεταξά, ο Πλαστήρας, από τη Νίκαια της Γαλλίας, μεμόταν ιδιαίτερα «την έκνομον και αντισυνταγματικήν διαταγήν» του Πρωθυπουργού Τσουδερού να μην ανανεώσει το διαβατήριό του. Με ύφος έντονο, θιγμένος από την αδικία, κατηγορούσε την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση για τις λανθασμένες πολιτικές επιλογές της. Ο Πλαστήρας εγκαλούσε τον Κορυζή για την αδυναμία του να «διευθετήσει» την ιταλοελληνική σύρραξη με τη μεσολάβηση της Γερμανίας. Θεωρούσε τους πολιτικούς υπεύθυνους για την Κατοχή που ακολούθησε, γεγονός το οποίο ίσως είχε διαφορετική εξέλιξη, αν διέθετε εκείνος διαβατήριο και βρισκόταν στην Αθήνα τον Απρίλιο του 1941. Η προέλευση της επιστολής του Πλαστήρα δεν επιβεβαιώθηκε με ακρίβεια. Ο Ξύδης διατύπωσε την πιθανότητα να προήλθε από τους Βρετανούς, οι οποίοι ήδη από τον Μάρτιο του 1945 εξέφραζαν τη δυσαρέσκειά τους για τον Πρωθυπουργό στην αλληλογραφία μεταξύ του Foreign Office και της αγγλικής Πρεσβείας. Όταν παραιτήθηκε με την κυβέρνησή του ο Πλαστήρας (07. 04. 1945), τον διαδέχθηκε στην Πρωθυπουργία ο Ναύαρχος Πέτρος Βούλγαρης (09. 04. 1945).⁷⁰²

⁷⁰¹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Σάββατο, 7 Απρίλη [1945], ό. π., σ. 17.

⁷⁰² Ο. π., Σημειώσεις 1945, σ. 195.

Ο Δαμασκηνός πάντως, ο «Παππούς» όπως τον αποκαλούσε ο Σεφέρης αν και είχαν περίπου δέκα χρόνια διαφορά, ήταν «persona grata» για τη νέα «Εργατική κυβέρνηση» στη Μεγάλη Βρετανία.⁷⁰³ Οι εκλογές στις 05. 07. 1945 είχαν αναδείξει ως πρώτο κόμμα αυτό των Εργατικών. Οι συντηρητικοί του Τσόρτσιλ είχαν ηττηθεί. Πρωθυπουργός ορκίστηκε στις 27. 07. 1945 ο Κλέμεντ Άτλη, με υπουργό Εξωτερικών τον Έρνεστ Μπέβιν. Ο Άτλη, λίγες ημέρες μετά την ορκωμοσία του, σε τηλεγράφημα προς τον Δαμασκηνό καθόρισε τους άξονες της εξωτερική πολιτικής σε σχέση με την Ελλάδα: προσδοκούσε να δει «την Συμφωνία της Βάρκιζας πλήρως εφαρμοσμένην». Συναινούσε, επομένως, στην επιλογή του Ναυάρχου Βούλγαρη ως Πρωθυπουργού, ώστε να μπορεί να επιβάλει «τον νόμον και την τάξιν καθ' άπασα την Ελλάδα» αλλά και τα μέτρα εκείνα που θα περιστέλλουν κάθε έκνομη δράση, «είτε από των άκρων δεξιών, είτε υπό των άκρων αριστερών».⁷⁰⁴

Η νέα Κυβέρνηση των Εργατικών στη Μεγάλη Βρετανία προκάλεσε ανακατατάξεις ευρύτερες. Στην Αγγλική Πρεσβεία «όλο το προσωπικό μετακινήθη[κε]»: «Caccia, Warner, Lancaster. Ο Rex (Leeper) ανέβαλε το ταξίδι του στην Ελλάδα».⁷⁰⁵ Ο Σεφέρης προσέλαβε ως «ασάφεια της αγγλικής πολιτικής» την όλη συνθήκη, μετά τις εκλογές και την ήττα του Τσόρτσιλ. Στο ελληνικό Κοινοβούλιο ξέσπασε μια ακόμα κρίση, με αφορμή «το λόγο του Σοφούλη στη Λέσχη των Φιλελευθέρων». Παρασυρμένος από τη φήμη που αναπαρήγαγε ο υπουργός Εξωτερικών Σοφιανόπουλος ότι οι «Εργατικοί θα ζητήσουν αντιπροσωπευτική» Κυβέρνηση για την Ελλάδα, με τη συμμετοχή όλων των κομμάτων, «αυτός βιάστηκε να γραφτεί πρώτος για Πρωθυπουργία». Το γεγονός προκάλεσε την πλήρη διάσπαση των βουλευτών: τα αντιβενιζελικά κόμματα, ο Παπανδρέου και ο Κανελλόπουλος υποστήριζαν τον Βούλγαρη. Οι δημοκρατικοί, Σοφούλης, Καφαντάρης, Τσουδερός, οδηγήθηκαν σε ρήξη. Οι Βρετανοί πάντως, με μήνυμα στήριξης προς τον Αντιβασιλέα «ανήμερα τις εκλογές», επέμειναν στη διατήρηση της υπηρεσιακής Κυβέρνησης.⁷⁰⁶

⁷⁰³ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, [Παρασκευή], 10 Αυγούστου [1945], ό. π., σ. 17.

⁷⁰⁴ Ό. π., Σημειώσεις 1945, σ. 196.

⁷⁰⁵ Ο γελοιογράφος και αρθρογράφος Όσπερτ Λάγκαστερ έφθασε τον Δεκέμβριο του 1944 στην Αθήνα για να αναλάβει το Γραφείο Τύπου της Βρετανικής Πρεσβείας για δύο έτη. Ο Στήβεν Ράνσιμαν, βυζαντινολόγος, τοποθετήθηκε ως νέος εκπρόσωπος του Βρετανικού Συμβουλίου. Ο Ρεξ Γουόρνερ, κλασικός φιλόλογος και λογοτέχνης, ανέλαβε ως Διευθυντής του Βρετανικού Συμβουλίου στην Αθήνα. Ο Γουόρνερ θα μεταφράσει στη συνέχεια έργα του Σεφέρη. Ο Κ. Μ. (Μόντι) Γούντχάουζ τοποθετήθηκε προσωρινά στη Βρετανική Πρεσβεία ενώ ο Χάρολντ Κάτσια εργαζόταν στο Foreign Office.

Μπήτον Ρ., *Γιώργος Σεφέρης, Περιμένοντας τον άγγελο*, ό. π., σ. 393.

⁷⁰⁶ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, [Παρασκευή], 10 Αυγούστου [1945], ό. π., σ. 17-18.

Έτσι, στις 11 Αυγούστου 1945 ορκίστηκε η δεύτερη Κυβέρνηση Βούλγαρη. Ο Ναύαρχος δεν διέθετε «πολιτικό αισθητήριο». Οι κυβερνητικές του δηλώσεις το επαλήθευσαν. Ήταν «μακροσκελέστατες και άτεχνες», εκτενείς, χωρίς συνεκτικότητα, με αποτέλεσμα να δυσαρεστήσουν τον «Παππού» και τον Σεφέρη. Παράλληλα, τέθηκε από τον Χάρολντ Κάτσια στον Δαμασκηνό το θέμα της χρονικής ακολουθίας των γεγονότων: θα προτασσόταν το δημοψήφισμα ή οι εκλογές;⁷⁰⁷ Γιατί, σύμφωνα με το τηλεγράφημα του νέου Βρετανού υπουργού Εξωτερικών Έρνεστ Μπέβιν, «οι ελληνικές εκλογές θα γίνουν υπό τον έλεγχο επιτροπής Άγγλων, Αμερικανών, Γάλλων». Απορία προκαλούσε η στάση των Σοβιετικών οι οποίοι, «μολονότι προσεκλήθησαν», δεν θα απέστελλαν αντιπρόσωπο, γιατί είχαν ως αρχή «να μην αναμειγνύονται στα εσωτερικά των κρατών».⁷⁰⁸ Πάντως, ο Αμερικανός πρέσβης στην Αθήνα Μακβή, σε έκθεσή του προς το Στέιτ Ντιπάρτμεντ στις 4 Ιουλίου 1945, σχολίασε με ευκρίνεια τη σοβιετική εξωτερική πολιτική ως «μία διαρκή κατάσταση ελπιδοφόρας αναμονής» προς τους ντόπιους κομμουνιστές που προσδοκούσαν μια «πιο συγκεκριμένη μελλοντική βοήθεια».⁷⁰⁹

Την Παρασκευή 17 Αυγούστου 1945, σε τηλεγράφημα του Μπέβιν, διατυπώθηκε επισήμως «η πρόσκληση να πάει ο Παππούς στο Λονδίνο». Το χρονικό διάστημα που θεωρήθηκε καταλληλότερο ήταν «περί την 1^η Σεπτεμβρίου» 1945, επειδή θα βρίσκονταν εκεί «ο Υπουργός Εξωτερικών της Αμερικής [Τζέιμς Μπερνς] και ο Μολότοφ». Παράλληλα, προσδιορίστηκαν με μεγαλύτερη σαφήνεια οι άξονες της βρετανικής εξωτερικής πολιτικής: Το δημοψήφισμα και οι εκλογές έπρεπε να διενεργηθούν «το ταχύτερο», υπό την προϋπόθεση ότι «θα εξασφαλιστεί η γνησιότητά τους». Η κυβέρνηση Βούλγαρη ήταν αναγκαίο να διατηρηθεί μέχρι τις εκλογές. Ως Πρωθυπουργός ο Ναύαρχος όφειλε να υλοποιήσει μέτρα και «να κάμει τις αναγκαίες υποχωρήσεις, ώστε να πάψουν οι αριστεροί την πολεμική τους».⁷¹⁰

Στις 29 Μαΐου 1945 ο Νίκος Ζαχαριάδης επέστρεψε στην Ελλάδα με ένα βρετανικό στρατιωτικό αεροσκάφος. Με την επάνοδό του από το Νταχάου, εγκαινίασε μια νέα «πολιτική» στενής προσέγγισης της Μόσχας και των συντρόφων από τα βαλκανικά κράτη. Στο πρόσωπο του ηγέτη τους οι Έλληνες κομμουνιστές στήριζαν εκ νέου το όραμα της «λαοκρατίας», το οποίο με την ήττα των Δεκεμβριανών και τη

⁷⁰⁷ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Σάββατο, 11 Αυγούστου [1945], ό. π., σ. 18.

⁷⁰⁸ Ό. π., Πέμπτη, 16 Αυγούστου [1945], σ. 19.

⁷⁰⁹ Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν*, ό. π., σ. 261.

⁷¹⁰ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Παρασκευή, 17 Αυγούστου [1945], ό. π., σ. 20.

Συνθήκη της Βάρκιζας είχε τραυματιστεί. Ο Ζαχαριάδης παρότρυνε με τη ρητορική του σε νέους αγώνες. Σε ομιλία του τόνισε ότι δεν θα συμβιβαζόταν με τίποτε άλλο παρά μόνο με τη νίκη. Στα τέλη Μαΐου 1945 εξέθεσε σε άρθρο του στον *Ριζοσπάστη* το δίλημμα για το ΚΚΕ με την αυτονόητη απάντηση: είτε την επιστροφή σε μια δικτατορία όπως του Μεταξά, είτε την εγκαθίδρυση μιας Λαϊκής Δημοκρατίας στην Ελλάδα.⁷¹¹

Κάποιοι άλλοι ηγέτες του ΚΚΕ έτρεφαν ακόμη την ελπίδα ότι θα μπορούσαν να συμμετάσχουν σε μια «πολιτικά αντιπροσωπευτική» κυβέρνηση στην οποία και οι τρεις πολιτικές τάσεις, η Δεξιά, το Κέντρο και η Αριστερά θα εκφράζονταν. Αυτή ήταν η πρόταση που ο Σιάντος εξέθεσε στον Γουντχάουζ τον Μάιο του 1945. Η συμμετοχή σε μια κυβέρνηση συνεργασίας φαινόταν ως μία εφικτή προοπτική, εξαιτίας της πολιτικής ρευστότητας την οποία οι Έλληνες κομμουνιστές θεωρούσαν επιτρεπτική για ριζικές αλλαγές. Από την άλλη πλευρά, τα αιματηρά Δεκεμβριανά ενίσχυσαν τον φόβο που το ΚΚΕ προκαλούσε, όχι μόνο στους ακραίους αντικομμουνιστές, στους φιλοβασιλικούς και στους εθνικόφρονες, αλλά και σε μετριοπαθείς πολίτες, οι οποίοι σε μη βίαιες συνθήκες είναι πιθανό να αποδέχονταν ριζικές μεταρρυθμίσεις για μια κοινωνία δημοκρατική.⁷¹²

Σε αυτό το πλαίσιο, το ερώτημα πότε θα διενεργούνταν οι εκλογές και κυρίως το δημοψήφισμα, το οποίο θα καθόριζε την επάνοδο του Γεωργίου Β' ή όχι, είχε τεθεί «με πολλήν οξύτητα στην Ελλάδα μεταξύ των κομμάτων». Ο Δαμασκηνός ήταν υποχρεωμένος να ζητήσει την παρέμβαση «της αγγλικής Κυβέρνησης», ώστε να εξασφαλιστεί «η ταχύτερη προσφυγή στη λαϊκή ετυμηγορία εν συνδυασμώ με την εξασφάλιση της τάξεως». Παράλληλα, ο Αντιβασιλέας προσδοκούσε η νέα Κυβέρνηση των Εργατικών να επιδείξει δημοσίως μια διαφορετική προσέγγιση, σε σχέση με αυτή του Τσόρτσιλ, απέναντι στον βασιλιά. Επιζητούσε να μη διατηρηθεί η απροκάλυπτη υποστήριξη του Γεωργίου Β', καθώς η προειλημμένη υποστήριξη των Βρετανών στον μονάρχη θα ακύρωνε τη δική του «αμερόληπτη» στάση, ιδιαίτερα με την προοπτική της άμεσης επίσκεψής του στο Λονδίνο.⁷¹³

Ο Δαμασκηνός αποδεικνυόταν πρόσωπο με ευρύτερη αποδοχή μεταξύ των πολιτικών. Για παράδειγμα, ο Γεώργιος Καφαντάρης, πρώην βουλευτής των Φιλελευθέρων και Πρωθυπουργός το 1924, τόνισε με έμφαση τα εξής: «Τίποτα δε με

⁷¹¹ Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν*, ό. π., σ. 258.

⁷¹² Ό. π., σ. 259.

⁷¹³ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Παρασκευή, 17 Αυγούστου [1945], ό. π., σ. 20.

συνδέει με τον Δεσπότη, απεναντίας. Αλλά είναι ο μόνος που θα μπορούσε να αντιπροσωπεύσει την Ελλάδα στις δύσκολες αυτές στιγμές». Ο Σεφέρης τόνισε με έμφαση στον Αρχιεπίσκοπο ότι έπρεπε να μεταβεί στο Λονδίνο «ως προσκαλεσμένος της Αγγλικής Κυβέρνησης», ο οποίος, με το κύρος του και τις εκεί επαφές, θα προωθούσε αυστηρά «τις εθνικές διεκδικήσεις». Ήταν αναγκαίο να μην «εμφανιστεί ως αρχηγός ελληνικής αντιπροσωπείας για τις εθνικές διεκδικήσεις». Οι τελευταίες ήταν σκόπιμο να τεθούν μόνο από «υπεύθυνους υπουργούς ή πολιτικούς», ικανούς να διαπραγματευτούν να τόσο κρίσιμο θέμα.⁷¹⁴

Ο Αντιβασιλέας στο Λονδίνο θα έθετε προς συζήτηση τον χρόνο διεξαγωγής των εκλογών και του δημοψηφίσματος. Η Κυβέρνηση θα διατηρούσε την υφιστάμενη σύνθεσή της, τουλάχιστον μέχρι την επιστροφή του στην Ελλάδα. Τέλος, κρίσιμο θέμα προς διευθέτηση θεωρούσε τη «συμμετοχή [της] αντιστάσεως εις [την] Κυβέρνησιν».⁷¹⁵ Κατά την εκτίμηση του Τσουδερού, ο Δαμασκηνός όφειλε να ζητήσει από τους Βρετανούς να ασκήσουν πίεση στον Γεώργιο Β΄ για να παραιτηθεί. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του πρώην Πρωθυπουργού, οι Άγγλοι θα μπορούσαν να φανούν πειστικοί, αλλά «δεν τους έρχεται να το κάνουν». Η πολιτική της νέας Κυβέρνησης των Εργατικών, μέχρι το χρονικό εκείνο όριο του Αυγούστου 1945, δεν είχε διαφοροποιηθεί από αυτή του Συντηρητικού Κόμματος.⁷¹⁶

Πάντως, ο νέος υπουργός Εξωτερικών της Βρετανίας γινόταν αποδέκτης πολλών αντιδράσεων. Ο Έρνεστ Μπέβιν «δεν [είχε] πίσω του το Εργατικό Κόμμα όσον αφορά τη στάση που κράτησε πάνω στο ελληνικό στις Κοινότητες». Αυτή ήταν η πληροφορία την οποία έμπιστο πρόσωπο αποκάλυψε στον Ρεξ Λήπερ. Πράγματι, για τον Μπέβιν, η ανάγκη διατήρησης του ελέγχου της Ελλάδας ήταν επιτακτική, γιατί συσχετιζόταν άμεσα με την ευρύτερη στρατηγική θέση της Βρετανίας στη Μέση Ανατολή. Ο Μπέβιν, όπως θα δούμε στη συνέχεια, συγκρούστηκε ακόμα και με τον Πρωθυπουργό Άτλη για το συγκεκριμένο θέμα.⁷¹⁷ Για να αρθεί η εσωκομματική αμφισβήτηση προς τον υπουργό Εξωτερικών, η βρετανική Πρεσβεία στην Αθήνα παρότρυνε τον Αντιβασιλέα να τον υποστηρίξει, δηλαδή «να κάνει ο Παππούς ό,τι μπορεί για να ενισχύσει θέση Bevin».⁷¹⁸

⁷¹⁴ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Σάββατο, 18 Αυγούστου [1945], ό. π., σ. 21.

⁷¹⁵ Ο. π., Παρασκευή, 24 Αυγούστου [1945], σ. 222-23.

⁷¹⁶ Ο. π., Δευτέρα, 27 Αυγούστου [1945], σ. 23.

⁷¹⁷ Σφήκας Θ., «Η πολιτική της βρετανικής Εργατικής Κυβέρνησης στην Ελλάδα (1946-1947)», *Μνήμων*, τ. 15, 1993, σ. 341-342.

⁷¹⁸ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Δευτέρα, 27 Αυγούστου [1945], ό. π., σ. 23- 24.

Παράλληλα, και μέχρι να μεταβεί στο Λονδίνο, ο Δαμασκηνός δεν θα πραγματοποιούσε αλλαγές στα υπουργεία. Θα εστίαζε στο «να κάνει παν το δυνατό για να αποδώσει η αμνηστία όσο μπορεί περισσότερο». Γιατί η τελευταία, ως όρος της Συμφωνίας της Βάρκιζας, παρέμενε ακόμη ανενεργή. Τέλος, θα πραγματοποιούσε μεταβολές στο Επιτελείο».⁷¹⁹

Με τον Δαμασκηνό στο Λονδίνο (6 Σεπτεμβρίου - 22 Σεπτεμβρίου 1945)

Την Πέμπτη 6 Σεπτεμβρίου 1945 ο Σεφέρης και η ελληνική αντιπροσωπεία έφτασαν στο Λονδίνο. Θα παρέμεναν εκεί μέχρι τις 22 του μήνα. Η αποστολή του υπουργείου Εξωτερικών δεν μετείχε. «Ματαιώθηκε από τους Άγγλους», εξαιτίας της αρνητικής εντύπωσης που είχε προκαλέσει σε αυτούς ο υπουργός Ιωάννης Πολίτης. Το πολύωρο ταξίδι πραγματοποιήθηκε με το ίδιο αεροπλάνο, «μ' ένα Halifax, το ίδιο καθώς λένε που πήγε τον Attlee στο Potsdam».⁷²⁰ «Ο Παππούς [ήταν] ακόμη άρρωστος με πυρετό». Ο Σεφέρης προσέλαβε την εικόνα ενός γίγαντα, ο οποίος έδινε την εντύπωση αδύναμου πλάσματος «μέσα στην κοιλιά του ιπτάμενου ζώου». Κατά την προσγείωση τηρήθηκε το τυπικό της υποδοχής της επίσημης ελληνικής αποστολής: «Ύμνος, επιθεώρηση φρουράς και τα ρέστα».⁷²¹

Το βράδυ της 6^{ης} Σεπτεμβρίου 1945, παρατέθηκε ανεπίσημο δείπνο στην ελληνική Πρεσβεία. Παρόντες μεταξύ άλλων και ο Γουντνχάουζ, ο Λήπερ και ο «εκτός πλαισίων» -σε σχέση με τα λοιπά πολιτικά πρόσωπα- επίσκοπος Εδέσσης. Ο Σεφέρης είχε συνομιλία με τον Rex, τον Λήπερ δηλαδή, τον οποίο προσφωνούσε πλέον με το μικρό του όνομα, λόγω οικειότητας. Στο παρελθόν, ως πρέσβης της Μεγάλης Βρετανίας στην Ελλάδα, αλλά κυρίως στη Μέση Ανατολή, ο Λήπερ παρουσιαζόταν συχνά άτεγκτος στην εφαρμογή της πολιτικής του Foreign Office. Στην παρούσα συγκυρία, ως θιασώτης του Εργατικού Κόμματος και κυρίως της πολιτικής του Μπέβιν, θεώρησε αναγκαία τη στήριξη του τελευταίου από τον Δαμασκηνό. Επαναλάμβανε μάλιστα με έμφαση ότι είχε επισημανθεί από τη βρετανική Πρεσβεία

⁷¹⁹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Δευτέρα, 27 Αυγούστου [1945], ό. π., σ. 23- 24.

⁷²⁰ Στο Πότσδαμ ο Άτλη είχε μεταβεί στις 17 Ιουλίου 1945 μαζί με τον Τσόρτσιλ, ο οποίος ήταν ακόμα Πρωθυπουργός, για να λάβει μέρος με τον Στάλιν και τον Τρούμαν στη Διάσκεψη. Στις 27 Ιουλίου ο Άτλη, αφού ορκίστηκε Πρωθυπουργός, ανέλαβε την ηγεσία της βρετανικής αντιπροσωπείας, ενώ ο Τσόρτσιλ επέστρεψε στη Βρετανία. Η Διάσκεψη διήρκεσε μέχρι την 1^η Αυγούστου 1945 και καθόρισε το μέλλον της μεταπολεμικής Γερμανίας, η οποία διαμελίστηκε σε ζώνες επιρροής μεταξύ των Συμμάχων.

Ο. π., Σημειώσεις 1945, σ. 198-199.

⁷²¹ Ο. π., Πέμπτη, 6 Σεπτέμβρη [1945], σ. 25.

στην Αθήνα, ότι δηλαδή «ο ίδιος ο Παππούς πρέπει να πολιτευτεί έτσι ώστε να έχει μαζί του όχι μόνο μέρος του Εργατικού Κόμματος, αλλά ολόκληρο το Κόμμα».⁷²²

Γιατί οι εσωκομματικές και ενδοκυβερνητικές αντιδράσεις στην Εργατική Κυβέρνηση ήταν εντονότερες στο πώς διαμόρφωνε και κυρίως πώς ασκούσε την πολιτική της σε σχέση με την Ελλάδα. Ακόμη και στο ίδιο το Υπουργικό Συμβούλιο υπήρχε μεγάλη διχογνωμία. Αρκετοί υπουργοί ζητούσαν την επέμβαση της Βρετανίας για την ομαλοποίηση της πολιτικής ζωής στην Ελλάδα, διαφωνώντας με τον Μπέβιν. Ο υπουργός Εξωτερικών οδηγήθηκε σταδιακά σε ρήξη ακόμα και με τον Πρωθυπουργό Άτλη. Ο τελευταίος ανέφερε την Ελλάδα ως δυσχερές παράδειγμα για τη βρετανική διπλωματία. Αμφέβαλε για τη στρατηγική σημασία της Μέσης Ανατολής. Δυσανασχετούσε με την απουσία σαφούς πολιτικής στην περιοχή από τις Η.Π.Α., από τις οποίες προσδοκούσε στήριξη οικονομική, διπλωματική και στρατιωτική. Πίστευε, τέλος, ότι τα κίνητρα της σοβιετικής εξωτερικής πολιτικής ήταν αμυντικά και όχι επεκτατικά. Έτσι, ο Άτλη συγκρότησε σχέδιο για την αποχώρηση της Βρετανίας από την Ανατολική Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή. Με απευθείας διαπραγματεύσεις με τον ίδιο τον Στάλιν προσδοκούσε στη δημιουργία μιας «ουδέτερης ζώνης» μεταξύ της Βρετανίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Στο τέλος όμως, ο Άτλη υποχώρησε στην αποφασιστικότητα τόσο του Μπέβιν, όσο και των βρετανικών Γενικών Επιτελείων που απειλούσαν με παραιτήσεις, αν η βρετανική πρωτοκαθεδρία ακυρωνόταν στην Ανατολική Μεσόγειο.⁷²³

Η Παρασκευή 7 Σεπτεμβρίου 1945 ήταν ημέρα πλήρης. Το «πρωί στου Παππού [Rex] Leeper, [Harold] Caccia, Monty [Woodhouse]». Το μεσημέρι ο Σεφέρης, σε μια προσωπική συζήτηση με τον Γουντχάουζ, του έθεσε ένα δίλημμα: Αν οι Βρετανοί επιθυμούσαν «να κάνουν κάτι πραγματικά για την Ελλάδα», ώστε να εξασφαλίσουν και την υποστήριξη της χώρας, η συγκεκριμένη ενέργεια έπρεπε να γίνει με «τέτοιο τρόπο ώστε να αποδώσει τα περισσότερα δυνατά ωφελήματα». Η Βρετανία δηλαδή, όφειλε να μην εστιάζει μόνο στα εσωτερικά προβλήματα της Ελλάδας, αλλά να την ενισχύσει «και εξωτερικά», στο διεθνές διπλωματικό πεδίο, αν υπήρχε «γνήσιο ενδιαφέρον» εκ μέρους της. Ο Σεφέρης τόνισε την πιεστική συνθήκη. Η δεδομένη στιγμή αποτελούσε την κατάλληλη ευκαιρία. Η νέα Κυβέρνηση των Εργατικών ήταν

⁷²² Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Πέμπτη, 6 Σεπτέμβρη [1945], ό. π., σ. 25.

⁷²³ Σφήκας Θ., «Η πολιτική της βρετανικής Εργατικής Κυβέρνησης στην Ελλάδα (1946-1947)», *Μνήμων*, τ. 15, 1993, σ. 341-342.

αναγκαίο να δείξει το πολιτικό της στίγμα, για να μην ταυτιστεί με τους Συντηρητικούς, και ο Μπέβιν, συγκυριακά, υπολόγιζε στη στήριξη του Δαμασκηνού.⁷²⁴

Ο Γουντχάουζ ως «ωφέλημα» για την Ελλάδα πρότεινε «τα Μάρμαρα του Ελγίνου». Ο Σεφέρης ερμήνευσε ως μη αποτελεσματική «μια τέτοια χειρονομία», γιατί «η προσοχή του κόσμου [ήταν] στραμμένη στις εθνικές διεκδικήσεις. Οι Έλληνες είχαν πολεμήσει στο πλευρό των Συμμάχων, υπέφεραν κατά τη γερμανική Κατοχή και μετά την Απελευθέρωση, η απόλυτη οικονομική καταστροφή και η πολιτική αστάθεια μαράζωναν τη χώρα. Ανέμεναν ως ηθική ανταμοιβή την εδαφική προσάρτηση ενός τόπου ελληνικού. Ο Σεφέρης μίλησε, χωρίς περιστροφές, για την Κύπρο στον Γουντχάουζ.⁷²⁵ Ο τελευταίος ήταν ενήμερος για εισήγηση προς τον Μπέβιν, σύμφωνα με την οποία θα αναγγελλόταν η απόφαση της βρετανικής Κυβέρνησης, ώστε να αποδοθεί η Κύπρος στην Ελλάδα, κατά την επίσκεψη του Δαμασκηνού στο Λονδίνο. Η εισήγηση είχε ετοιμαστεί από τον πρέσβη Λήπερ, με τη στήριξη του υπουργού του Εργατικού Κόμματος Φίλιπ Νόελ Μπαίηκερ και τη συμβολή του Γουντχάουζ. Επομένως, η διεκδίκηση της Κύπρου αποτέλεσε ζητούμενο στις διαπραγματεύσεις, τουλάχιστον κατά τις πρώτες ημέρες της αποστολής της Αντιβασιλείας.⁷²⁶

Το μεσημέρι της 7^{ης} Σεπτεμβρίου 1945 πραγματοποιήθηκε η «Α΄ συνάντησις Μακαριωτάτου με Bevin. F.O. Παρόντες: Leeper, Noel-Baker, Laskey, Caccia, Αγνίδης», ο πρέσβης της Ελλάδας στο Λονδίνο. Ο Σεφέρης κατέγραψε περιεκτικές σημειώσεις των όσων ο Δαμασκηνός συζήτησε με τον Βρετανό υπουργό Εξωτερικών σε τρεις βασικές θεματικές: το Δημοψήφισμα, τις Εκλογές και την Αμνηστία που καθόριζε η Συμφωνία της Βάρκιζας. Ως συνέχεια της κύριας συνάντησης με τον Μπέβιν, ακολούθησε και δεύτερη στο υπουργείο Εξωτερικών με συντονιστή τον Orme Sargent, στέλεχος του F.O., στην οποία ο Δαμασκηνός έθεσε τις εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας. Για τα Δωδεκάνησα η βρετανική πλευρά «δεν συζητ[ούσε] καν το θέμα». Η Βόρεια Ήπειρος αποτελούσε διεθνές θέμα, ενώ τα σύνορα με τη Βουλγαρία ήταν για τον Sargent «επίφοβα», λόγω της επικράτησης της Σοβιετικής Ένωσης στα κομμουνιστικά Βαλκάνια και της ασάφειας που χαρακτήριζε την εξωτερική της πολιτική. Από την πλευρά του ο Αντιβασιλέας δήλωσε με έμφαση ότι «άνευ [της Κύπρου] δεν επιστρέφει στις Αθήνας».⁷²⁷

⁷²⁴ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Παρασκευή, 7 Σεπτέμβρη [1945], ό. π., σ. 26.

⁷²⁵ Ό. π., Παρασκευή, 7 Σεπτέμβρη [1945], σ. 27.

⁷²⁶ Ό. π., Σημειώσεις 1945, σ. 199.

⁷²⁷ Ό. π., Παρασκευή, 7 Σεπτέμβρη [1945], σ. 27-28.

Ως προς το δημοψήφισμα, ο Αντιβασιλέας παρατήρησε τη μεταστροφή της κοινής γνώμης υπέρ του Γεωργίου σε ποσοστό 60-65%, «παροδικώς, λόγω αντιδράσεως κατά [των] κομμουνιστών», εξαιτίας του εμφύλιου σπαραγμού» των Δεκεμβριανών. Το δημοψήφισμα ήταν αδύνατο να διενεργηθεί στη συγκεκριμένη συγκυρία «από τεχνικής απόψεως». Παράλληλα, αν και οι βασιλικοί επιθυμούσαν άμεσα την πραγματοποίησή του, οι δημοκρατικοί μιλούσαν για «αναβολή 3-5 έτη». Ήταν επιβεβλημένο να μεσολαβήσει ικανός χρόνος, ώσπου να «καταπραυνθούν τα πάθη». Ο Γεώργιος Β΄ ήταν επιτακτική ανάγκη να υποχωρήσει και να δηλώσει εγγράφως στη Βρετανία και την Αμερική ότι «δια λόγους εθνικού συμφέροντος δέχεται αναβολήν». Σε περίπτωση που ο μονάρχης ήταν αρνητικός, ο Δαμασκηνός θα υπέβαλε την παραίτησή του. Οι εκλογές έπρεπε να γίνουν «όχι δια συντακτικήν, αλλά είτε δι' αναθεωρητικήν, είτε δια κανονικήν βουλήν», με αντιπροσώπους Βρετανούς και Αμερικάνους. Η αμνηστία θα δινόταν «βαθμιδόν» και όχι αμέσως.⁷²⁸

Το ζήτημα της Κύπρου δίχαζε τους Βρετανούς πολιτικούς και διπλωμάτες. Ακόμα και ο Γουντχάουζ έκρινε «το ζήτημα» ως «μη ώριμο». Ως «τέχνασμα» από την «αγγλική πλευρά» απέδωσε ο Σεφέρης την ασαφή θέση της Αγγλίας για την παραχώρηση της Κύπρου στην Ελλάδα.⁷²⁹ Ο Λήπερ «τσίνισε», όταν ο Δαμασκηνός του έθιξε το θέμα. «Τι θα πει ο Churchill; Πως θέλουμε να διαλύσουμε την Αυτοκρατορία;» ήταν η εκτίμησή του. Τη Δευτέρα 10 Σεπτεμβρίου 1945, σε δείπνο στην πρωθυπουργική κατοικία, στο νούμερο 10 της Downing Street, ο Άτλη ευχήθηκε στην Ελλάδα να αυτοκυβερνηθεί, ενώ ο Αντιβασιλέας εξέφρασε την ανάγκη «η Αγγλία να βοηθήσει». Πράγματι, οι φιλοφρονήσεις ήταν θερμές και από τις δύο πλευρές. Όταν έγινε «συζήτηση [του] Παππού με Attlee για Κύπρο», ο Άτλη δήλωσε αρχικά «απολύτως σύμφωνος». Στη συνέχεια όμως, όταν ο Άτλη ανέφερε στον Ήντεν, τον υπουργό Εξωτερικών του Τσόρτσιλ, το ενδεχόμενο της παραχώρησης της Κύπρου στην Ελλάδα, αυτός αντέδρασε.⁷³⁰

Το θέμα συζητήθηκε και από τον Μπέβιν. Ο Σεφέρης που καθόταν ακριβώς δίπλα του τόνισε, σε σχέση με τη βρετανική διπλωματία, ότι «χρειάζεται μια firm line» (σταθερή γραμμή), για να λάβει ως απάντηση το ρητορικό ερώτημα «Haven't been firm?» (Δεν υπήρξα εγώ σταθερός;) Πράγματι, η Βρετανία διατηρούσε, μετά την Απελευθέρωση και κυρίως μετά τα Δεκεμβριανά, ισχυρή στρατιωτική παρουσία και

⁷²⁸ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Παρασκευή, 7 Σεπτεμβρίου [1945], ό. π., σ. 27-28.

⁷²⁹ Ο. π., Σάββατο, 8 Σεπτεμβρίου – Canterbury- [1945], σ. 27-28.

⁷³⁰ Ο. π., Δευτέρα, 10 Σεπτεμβρίου [1945], σ. 29-30.

στήριζε την Αντιβασιλεία. Αλλά «οι Άγγλοι στρατιώτες κουρασμένοι [ήθελαν] να φύγουν από την Ελλάδα». Αυτό ήταν το σημαντικό, όπως το οικειοποιήθηκε ο Σεφέρης: Η νέα πολιτική ηγεσία, κυρίως ο Άτλη, «βιαζό[ταν] να αποσύρ[ει] τις αγγλικές δυνάμεις» και να απεμπλακεί οικονομικά και στρατιωτικά από τη χώρα, αφήνοντας παράλληλα πίσω της ένα χαοτικό πολιτικό κενό. Ο Μπέβιν του Εργατικού Κόμματος ωστόσο, συντασσόταν απόλυτα με τον προκάτοχό του Ήντεν των Συντηρητικών. Και οι δύο στήριζαν τη βρετανική πρωτοκαθεδρία στην Ανατολική Μεσόγειο και ακολουθούσαν κοινή εξωτερική πολιτική. «Στο επιδόρπιο ο Bevin σηκώνοντας το ποτήρι του στον Eden, απέναντί του» είπε: «Antony, this is for continuity», προδικάζοντας την ομαλή συνέχεια της δικής του γραμμής.⁷³¹

Η συνθήκη στην οποία ο Δαμασκηνός προωθούσε τις εθνικές διεκδικήσεις ήταν δυσχερής για την ελληνική αντιπροσωπεία. Οι συνομιλίες είχαν οδηγηθεί σε «ένα σημείο αποτελματώσεως», από την οποία ήταν αναγκαίο να βρεθεί διέξοδος, ώστε να προχωρήσουν οι διαπραγματεύσεις. Στη συγκυρία, ο ίδιος ο Σεφέρης τόνισε προς τον Αντιβασιλέα ότι ως προς την εξωτερική πολιτική έπρεπε να επιμείνει στο θέμα της Κύπρου, ενώ ως προς την εσωτερική όφειλε να στείλει τον πρέσβη Αγνίδη στο F. O., για να τονίσει την οριακότητα της κατάστασης στην Ελλάδα. Σε δεξίωση στο Admiralty, στο υπουργείο Ναυτικών, ο πολιτικός προϊστάμενος σε αυτό, Francis Noel Baker, απέδωσε τη στασιμότητα στις διαπραγματεύσεις στο γεγονός ότι ούτε ο Μακαριώτατος, ούτε ο Μπέβιν έχουν μιλήσει ανοιχτά, με τον τελευταίο να είναι «κακά πληροφορημένος».⁷³²

Η κακή πληροφόρηση του Μπέβιν σχετιζόταν με τον χρόνο διεξαγωγής του δημοψηφίσματος και κυρίως με το αν αυτό θα έπεται ή θα είναι προγενέστερο των εκλογών. Η σύγκυση προκλήθηκε, όταν ο υπουργός Εξωτερικών της Βρετανίας στις 20 Αυγούστου 1945 στη Βουλή των Κοινοτήτων έκανε δηλώσεις, στις οποίες τόνισε ότι το δημοψήφισμα έπρεπε να προηγηθεί των εθνικών εκλογών. Η Αντιβασιλεία όμως υποστήριζε το αντίθετο και το είχε επισημάνει στον εκπρόσωπο του F. O. στην Αθήνα Harold Caccia στις 18 Αυγούστου. Ήταν προφανές ότι οι αξιωματούχοι του F. O. ευθύνονταν για τη διαστρέβλωση των θέσεων του Δαμασκηνού προς τον Μπέβιν. Υπήρχε μάλιστα η πληροφορία ότι «ο Leeper επηρέασε τον Bevin». Ο Σεφέρης, για να

⁷³¹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Δευτέρα, 10 Σεπτεμβρίου [1945], ό. π., σ. 29-30.

⁷³² Ο. π., Τρίτη, 11 Σεπτεμβρίου [1945], σ. 30-31.

αποδώσει με ενάργεια τη διφορούμενη πολιτική στάση του ραδιούργου Λήπερ, την παρομοίασε με «καταπληκτική μηχανή» και την ερμήνευσε ως εξής:

«Καταλαβαίνω ότι στο F. O. (την υπηρεσία) παίζουν διαφορετικό παιχνίδι από τον Bevin (φιλοβασιλικό). Ο Rex κινείται ανάμεσα στα δύο και το μόνο που έχει καταφέρει για την ώρα είναι να κλονίσει την εμπιστοσύνη του Παππού».⁷³³

Ο Σεφέρης συγκρότησε λεκτικά το χαοτικό «περιβάλλον» του βρετανικού υπουργείου Εξωτερικών και απέδωσε τη διαφοροποίηση των «συμφερόντων» μεταξύ του υπουργού και των αξιωματούχων του F. O. Ο Μπέβιν, συγκεκριμένα, ταυτιζόταν με τον προκάτοχό του Ήντεν στην εξωτερική πολιτική της Μεγάλης Βρετανίας. Η κυρίαρχη θέση της Αγγλίας στην Ανατολική Μεσόγειο ήταν το ζητούμενο. Για να υλοποιηθεί απρόσκοπτα έπρεπε να διατηρηθεί η καθεστωτική σταθερότητα στην περιοχή. Η Ελλάδα, διαθέτοντας ως μονάρχη τον αγγλόφιλο Γεώργιο Β', διαφύλαττε το βρετανικό όραμα. Ο Μπέβιν υιοθέτησε ένα «φιλοβασιλικό παιχνίδι», κατά την ερμηνεία του Σεφέρη, ένα «παιχνίδι» που αιτιολογούσε την νωθρή στήριξη της Αντιβασιλείας εκ μέρους του υπουργού Εξωτερικών τον Σεπτέμβριο του 1945.

Στις συνομιλίες με τη βρετανική πλευρά, ο Δαμασκηνός βρισκόταν σε υποδεέστερη θέση, γιατί δεν γνώριζε την αγγλική γλώσσα. Ήταν «απομονωμένος». Η «συνομιλία Παππού με Attlee [ήταν] πολύ φτωχή» κατά το πρόγευμα στην ελληνική Πρεσβεία την Πέμπτη 13 Σεπτεμβρίου 1945. Ο Σεφέρης δεν μπορούσε να τον συνδράμει από τη θέση στην οποία βρισκόταν. Ο Αγνίδης είχε «αναλάβει τα καθήκοντα επίσημου διερμηνέως» και, αν και βρισκόταν δίπλα στον Δαμασκηνό, τον παραμελούσε και μιλούσε διαρκώς με άλλους.⁷³⁴

Ο Ιωάννης Γεωργάκης επίσης, συνεργάτης του Πολιτικού Γραφείου του Αρχιεπισκόπου, ήταν «εξαρτημένος από τον Rex [Λήπερ], λόγω απώτερων επιδιώξεων, πότε [έλεγε] το ένα πότε το άλλο, ανάλογα πού θα του το φυσήξουν». Η επιπολαιότητα του Αγνίδη και ο καιροσκοπισμός του Γεωργάκη επιβεβαίωναν το γεγονός ότι ο Αντιβασιλέας στερούνταν τους σώφρονες συνεργάτες, απαραίτητους σε κρίσιμες συζητήσεις για τα εθνικά θέματα. Επίσης, οι «διπλωματικές αράχνες», όσοι κινούνταν παρασκηνιακά δηλαδή, καταπονούσαν τον Δαμασκηνό.⁷³⁵ Ο Αρχιεπίσκοπος παρέμενε συχνά νωθρός, γιατί αδυνατούσε να κατανοήσει «τον ρυθμό της δουλειάς των ανθρώπων» και του Σεφέρη επίσης, ο οποίος ήταν τάχιστος, καθώς «πέντε

⁷³³ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Τετάρτη, 12 Σεπτέμβρη [1945], ό. π., σ. 32.

⁷³⁴ Ό. π., Πέμπτη, 13 Σεπτέμβρη [1945], σ. 33.

⁷³⁵ Ό. π., Τετάρτη, 12 Σεπτέμβρη [1945], σ. 32.

συνδιασκέψεις» βρίσκονταν ταυτόχρονα σε εξέλιξη στο Λονδίνο και ο πολιτικός «κόσμος [φαινόταν] πνιγμένος». «Το δράμα [ήταν] ότι [ο] Παππούς [ήταν] ολωσδιόλου ξένος από τον πυρετό μιας πόλης σαν το Λονδίνο».⁷³⁶

Παρόλα αυτά, το πρωί της 13^{ης} Σεπτεμβρίου 1945 ο Δαμασκηνός συναντήθηκε με τον Αμερικάνο υπουργό Εξωτερικών «τον [James] Byrnes, στην αμερικανική Πρεσβεία (10.30)». Ο υπουργός ήταν «εγκάρδιος» προς τον Αντιβασιλέα, έδειξε εκτίμηση στο πρόσωπό του και τον περιέβαλε με εμπιστοσύνη. Ο Byrnes θεωρούσε ότι μόνο ο Αρχιεπίσκοπος ήταν ικανός να διαχειριστεί την κρίσιμη κατάσταση στην Ελλάδα. Ο Αμερικάνος παραδέχτηκε ότι τα «ζητήματα» της χώρας ήταν τόσο «μπερδεμένα», ώστε να προτείνει να τη συνδράμει μόνο στις εξωτερικές και όχι στις εσωτερικές της υποθέσεις.⁷³⁷ Γιατί τον Σεπτέμβριο του 1945 το «πολιτικό ενδιαφέρον» των Ηνωμένων Πολιτειών ήταν ακόμη «μηδανινό» για την Ελλάδα. Μόλις είχαν αρχίσει «οι αγορές και οι τοποθετήσεις κεφαλαίων». Παρόλα αυτά, ο Σεφέρης διέβλεπε την παγκόσμια ισχύ που θα αποκτούσε η χώρα και την απέδωσε ως εξής: «Ο μεγαλύτερος καπιταλιστικός ιμπεριαλισμός, που είδε ο κόσμος, ανατέλλει».⁷³⁸

«Στις 19.00΄» της 13^{ης} Σεπτεμβρίου θα ακολουθούσε το «μεγάλο γεγονός» της ημέρας, δηλαδή η προγραμματισμένη συνάντηση του Δαμασκηνού με τον μονάρχη στο ξενοδοχείο «Claridge's». Το πρωί, ο Λήπερ διατύπωσε στον Σεφέρη μια απροσδόκητη πρόταση. Τον παρότρυνε να μεσολαβήσει «για να πείσ[ει] [τον] Παππού να τα σπάσει με τον Γεώργιο», προεξοφλώντας τη βρετανική υποστήριξη στον Αντιβασιλέα. Ακόμα κι αν αποστρεφόταν βαθιά τον θεσμό της βασιλείας από τα νεανικά του χρόνια, ο Σεφέρης απέρριψε το σχέδιο αυτό. Μια πιθανή σύγκρουση μεταξύ του Δαμασκηνού και του μονάρχη θα αναβίωνε το Εθνικό Σχίσμα του 1915 και θα προκαλούσε, κατ' αναλογία, το ακραίο μίσος μεταξύ των υποστηρικτών των δύο πλευρών. Κατά την ερμηνεία του Σεφέρη, δεν υπήρχε «περιθώριο» για μία τέτοια εξέλιξη, γιατί η πολιτική ζωή στην Ελλάδα ήταν ήδη πολωμένη, ιδιαίτερα μετά τα Δεκεμβριανά. Το συμβάν έληξε και το ερώτημα έμεινε εκκρεμές, όταν ο Σεφέρης διατύπωσε εύλογα το εξής: εάν υπήρχε ισχυρή βρετανική και διεθνής υποστήριξη προς τον Δαμασκηνό, τότε γιατί δεν υπάρχουν οι αντίστοιχες ενδείξεις πίεσης προς τον Γεώργιο Β΄, ώστε αυτός να εξαναγκαστεί σε παραίτηση;⁷³⁹

⁷³⁶ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Πέμπτη, 13 Σεπτέμβρη [1945], ό. π., σ. 33.

⁷³⁷ Ό. π.

⁷³⁸ Ό. π., Δευτέρα, 27 Αυγούστου [1945], σ. 24.

⁷³⁹ Ό. π., Πέμπτη, 13 Σεπτέμβρη [1945], σ. 35.

Η συνάντηση με τον Γεώργιο Β΄ είχε διάρκεια μεγαλύτερη των τριών ωρών. Όταν επέστρεψε ο Δαμασκηνός είχε κρατήσει σημειώσεις, τρεις σελίδες, τις οποίες διάβασε στον Σεφέρη. Ο μονάρχης, αφού τον ευχαρίστησε για τη «νομιμοφροσύνη» του, τόνισε την ανάγκη της αгаστής συνεργασίας με τον Αντιβασιλέα, ώστε να αμβλυνθούν τα κρίσιμα προβλήματα στην Ελλάδα. Η «εκκαθάρισις [η] οριστική» θα επερχόταν δια της «ετυμηγορίας [του] λαού», αφού αυτό όριζε η Συμφωνία της Βάρκιζας. Οποιαδήποτε παρέκκλιση από αυτή θα οδηγούσε «εις άλλον εμφύλιον πόλεμον». Κατά τον Γεώργιο Β΄, ήταν δύσκολο να «κρατηθεί υπηρεσιακή κυβέρνηση». Ο πολιτικός κόσμος απαιτούσε την διενέργεια εκλογών. Επίσης ούτε «αντιπροσωπευτική» κυβέρνηση ήταν δυνατό να σχηματιστεί, καθώς η «δεξιά» θα το απέρριπτε. Ήταν ανένδοτη στην προσχώρηση των βουλευτών της Αριστεράς, οπότε «νέος εμφύλιος πόλεμος» θα ξεσπούσε.⁷⁴⁰

Στη συνέχεια, ο Γεώργιος Β΄ έκανε επίκληση στο ήθος του Δαμασκηνού. Του απέδωσε τη μέγιστη ευθύνη για τις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα, αν «παραταθεί η εκκρεμότης». Η χαώδης συνθήκη θα έφθιρε και τον ίδιο τον Αντιβασιλέα, ο οποίος βρισκόταν στη συγκεκριμένη θέση, ως επιλογή των Βρετανών και μόνο. Του τόνισε ότι καμιά ελληνική κυβέρνηση δεν διέθετε κύρος. «Οι Ρώσοι και οι Αμερικάνοι την θεωρού[σαν] όργανον των Αγγλων». Επομένως, «το κύρος [της] λαϊκής θελήσεως» ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για να νομιμοποιήσει κάθε κυβερνητικό σχήμα. Αντίθετα, όσο διαρκούσε η ακυβερνησία, κατά τον μονάρχη, ελλόχευε ο κίνδυνος η Σοβιετική Ένωση να επεκταθεί και στην Ελλάδα, όπως στη Βουλγαρία και τη Ρουμανία. Οι χώρες αυτές, αφού κατελήφθησαν από τον Κόκκινο Στρατό, μετατράπηκαν σε Λαϊκές Δημοκρατίες.⁷⁴¹

Ο βασιλιάς τόνιζε ως επείγουσα την «προσφυγή εις τον λαόν έως το τέλος του έτους», του 1945. Το δημοψήφισμα, σύμφωνα με την εκτίμησή του, έπρεπε να προηγείται των εκλογών για να «παραμεριστεί το πολιτειακόν», ώστε στη συνέχεια να «συμφωνήσουν ευκολότερα τα κόμματα στη νέα Βουλή». Ο Γεώργιος Β΄ κατανοούσε

⁷⁴⁰ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Πέμπτη, 13 Σεπτεμβρίου [1945], ό. π., σ. 35-36.

⁷⁴¹ Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν*, ό. π., σ. 243.

Συγκυριακά, ο Μολότοφ, ο οποίος μετείχε κατά το διάστημα εκείνο σε Συνδιάσκεψη στο Λονδίνο των Υπουργών Εξωτερικών των πέντε πιο ισχυρών δυνάμεων παγκοσμίως (Η.Π.Α. Μ. Βρετανία, Ε.Σ.Σ.Δ, Κίνα και Γαλλία) απέδωσε υπόμνημα στο οποίο η Ελλάδα, επειδή ήταν «φασιστικό κράτος», ήταν αναγκαίο «να μπει στην ίδια μοίρα με τη Βουλγαρία, την Ουγγαρία και τη Ρουμανία». Για τον Σοβιετικό υπουργό Εξωτερικών η Ελληνική Κυβέρνηση καμιά διεκδίκηση δεν μπορούσε να προβάλει «γιατί δεν αντιπροσωπεύει τίποτα».

Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Κυριακή, 16 Σεπτεμβρίου [1945], ό. π., σ. 39 και Δευτέρα, 17 Σεπτεμβρίου [1945], ό. π., σ. 41.

ασφαλώς τη δυσκολία να διενεργηθεί το δημοψήφισμα «εν μέσω λαού τόσο ερεθισμένου» από τα πολιτικά πάθη, διαβεβαίωνε ωστόσο ότι «η Βασιλεία» θα συντελούσε στην ομαλή διεξαγωγή της διαδικασίας. Στη συνέχεια, ο μονάρχης τόνισε την ανάγκη να βρίσκεται σε πλήρη συμφωνία με τον Αντιβασιλέα, έναν άνδρα δηλαδή ο οποίος είχε αναδειχθεί ως «σημαίνον εθνικόν κεφάλαιον» σε ένα ιδιαίτερα κρίσιμο χρονικό διάστημα. Και αφού ο Δαμασκηνός αποτελούσε προσωπικότητα μεγάλου κύρους, όφειλε εμπράκτως να επιδείξει τις «δεξιότητες» που διέθετε και να αναλάβει την πρωτοβουλία για την υλοποίηση των προτάσεων του βασιλιά.⁷⁴²

Στο τέλος ο Γεώργιος Β΄ ρώτησε για τα «εθνικά ζητήματα». Ο Δαμασκηνός, όπως του απάντησε, είχε αναφερθεί στη Βόρεια Ήπειρο αλλά και στον κίνδυνο που μπορεί να προέλθει από τη Βουλγαρία. Αν και συζητήθηκε το θέμα της Κύπρου, παρόλα αυτά, η βρετανική πλευρά ήταν ανένδοτη. Ο Ήντεν παρατήρησε χαρακτηριστικά ότι δεν θα διέλυαν την αυτοκρατορία. Ο Μπέβιν θα ακολουθούσε την πολιτική που είχε εξαγγείλει στο Συνέδριο του Εργατικού Κόμματος στις 13. 12 1944, με την προσθήκη ότι «δε θα [έκανε] τίποτα χωρίς την έγκριση του Βασιλέως», προσθήκη η οποία επιβεβαίωνε τη στήριξη στο πρόσωπο του μονάρχη και την τήρηση μια ενιαίας γραμμής στην εξωτερική πολιτική με αυτή των Συντηρητικών.⁷⁴³

Ο Σεφέρης ήταν «γεμάτος αμφιβολίες», εξαιτίας της υποχωρητικότητας που επέδειξε ο Δαμασκηνός προς τον βασιλιά. Ο Αντιβασιλέας είχε μεταμορφωθεί σε χαρακτήρα «ανεξερεύνητο», με συμπεριφορά ακατανόητη. Ο δυναμισμός και η μαχητικότητά του είχαν καμφθεί εντελώς. Η απόλυτη υποταγή αποδόθηκε ως «πολιτική δεσπότη – ραγιά». Η πειθήνια αντίδραση του Δαμασκηνού προς τον μονάρχη ήταν αναιτιολόγητη και αποτέλεσε αφορμή ο Σεφέρης να αισθανθεί την πρώτη έντονη δυσφορία προς το πρόσωπο του Αντιβασιλέα. Μία από τις ερμηνείες που έδωσε ήταν ότι ίσως επρόκειτο για «ένα [ύστατο] τρόπο να εξαναγκάσει τους Άγγλους να επέμβουν στον Γεώργιο».⁷⁴⁴

Ίσως ο Αντιβασιλέας, με την ήπια στάση του, ήθελε να υποδείξει στους Βρετανούς ότι ο ίδιος θα πολιτευόταν χωρίς εντάσεις. Αν ο βασιλιάς επέστρεφε στην Ελλάδα, το μισητό πρόσωπό του, για παράδειγμα στους κομμουνιστές, θα όξυνε τα πολιτικά πάθη. Η παρούσα συγκυρία ήταν η κρισιμότερη, ακόμη και για την αποπομπή του μονάρχη. Συγκεκριμένα, η νέα Κυβέρνηση των Εργατικών δεν ήταν συντηρητική,

⁷⁴² Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Πέμπτη, 13 Σεπτεμβρίου [1945], ό. π., σ. 36-37.

⁷⁴³ Ό. π., σ. 36.

⁷⁴⁴ Ό. π., σ. 37.

όπως η προηγούμενη. Θα μπορούσε επομένως, αν ήθελε, να αντιταχθεί στον θεσμό της βασιλείας και να προωθήσει, αντί του δημοψηφίσματος, τις ελεύθερες εκλογές.

Στη συνάντηση του Δαμασκηνού με τον μονάρχη, οι κύκλοι του τελευταίου επιχειρούσαν να «εκθέσουν τον Παππού» και να τον παρουσιάσουν ως «συνεργαζόμενο με τον Βασιλέα». Σε αυτή την περίπτωση, ο Αντιβασιλέας δεν αποτελούσε πλέον τον υπερκομματικό πολιτικό ηγέτη. Υπήρχε επομένως ο κίνδυνος ο «βασιλικός» Δαμασκηνός και τους «δημοκρατικούς [να] τους χάσει» και τους υποστηρικτές του Γεωργίου Β'.⁷⁴⁵ Οι πρώτοι θα τον απέρριπταν, γιατί αποστρέφονταν τον θεσμό της βασιλείας και απεχθάνονταν το πρόσωπο του Γεωργίου ειδικότερα, με τη συμβολή του οποίου επιβλήθηκε το καθεστώς Μεταξά κατά τον Μεσοπόλεμο. Οι φιλομοναρχικοί πάλι, ποτέ δεν αποδέχτηκαν τον Αντιβασιλέα, γιατί τον θεωρούσαν βρετανικό υποκατάστατο. Δεν λησμονούσαν ότι ο Γεώργιος Β' υποχώρησε τον Δεκέμβριο του 1944 μόνο, όταν ο Τσόρτσιλ είχε με εκείνον «ένα μεγάλο τσάκωμα για το θέμα της Αντιβασιλείας».⁷⁴⁶ Οι μοναρχικοί αδημονώντας να επιστρέψει στον θρόνο και να αποκατασταθεί το γόητρο του βασιλιά, απαιτούσαν την άμεση διενέργεια του δημοψηφίσματος, αφού «60 – 65 %» ήταν «παροδικώς» υπέρ του Γεωργίου Β', «λόγω αντιδράσεως κατά κομμουνιστών».

Αν ο Δαμασκηνός έδινε τη λανθασμένη εντύπωση ότι συνεργαζόταν με τον βασιλιά, το κύρος του θα είχε τρωθεί στους διπλωματικούς κύκλους στο Λονδίνο αλλά και σε σχέση με τον Μπέβιν. Στον τελευταίο είχε συστηθεί ως υπερκομματικός ηγέτης, ικανός να προβάλει τις ελληνικές θέσεις. Επομένως, οποιαδήποτε συσχέτιση με τον μονάρχη στερούσε τη διαπραγματευτική του ισχύ. Πράγματι, ο υπουργός Εξωτερικών εξέφρασε δυσaresκεια για τη στάση που υιοθέτησε «ο Παππούς κατά τη συνάντησή του με [τον] Γεώργιο». Τη Δευτέρα 17 Σεπτεμβρίου 1945 ο Μπέβιν άφησε τον Δαμασκηνό να περιμένει «δέκα λεπτά στο F. Ο». Μπορεί το διάστημα της αναμονής να ήταν βραχύ, ήταν όμως «προστυχιά», κατά την απόδοση του Σεφέρη, κίνηση μικροπρέπειας προς ένα ιερωμένο Αντιβασιλέα.⁷⁴⁷

Πάντως, «το παλάτι» διέθετε επαρκέστατους πληροφοριοδότες, πολλοί από τους οποίους «ανήκουν στις αγγλικές υπηρεσίες». Έτσι, ο Γεώργιος Β' εστίασε στο θέμα της «ευθύνης» που έπρεπε ο Δαμασκηνός άμεσα να αναλάβει. Οφείλε να δραστηριοποιηθεί, ώστε η χώρα να βγει από το πολιτικό τέλμα. Ο μονάρχης

⁷⁴⁵ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Πέμπτη, 13 Σεπτεμβρίου [1945], ό. π., σ. 37.

⁷⁴⁶ Ό. π., Τρίτη, 19 Φεβρουαρίου [1952], σ. 128.

⁷⁴⁷ Ό. π., Δευτέρα, 17 Σεπτεμβρίου [1944], σ. 39-40.

αναφέρθηκε μονομερώς και στον κίνδυνο να ξεσπάσει ένας εμφύλιος «που θα γινότανε τούτη τη φορά λόγω της δεξιάς».

«Είναι φυσικό να αποσιωπά τον άλλο εμφύλιο που αισθανόμαστε να κρέμεται διαρκώς πάνω απ' το κεφάλι μας στην Ελλάδα – τον πόλεμο σαν εκείνον του περασμένου Δεκέμβρη που πρέπει, πρέπει να κάνουμε ό,τι μπορούμε για να τον αποφύγουμε, και που ένα δημοψήφισμα για το καθεστωτικό θα έφερνε πολύ κοντά μας, παροξύνοντας τα πάθη και δίνοντας στους κομμουνιστές για συμμάχους ένα σημαντικό πλήθος οπαδών που δεν είναι καθόλου κομμουνιστές, αλλά μόνο δημοκρατικοί».⁷⁴⁸

Πράγματι, η φιλομοναρχική Δεξιά βρισκόταν μετά τα Δεκεμβριανά σε μια τροχιά ανόρθωσης. Είχε αποκαταστήσει τη χαμένη της αυτοπεποίθηση και επεδίωκε να κυριαρχήσει. Στο «δημοψήφισμα για το καθεστωτικό» υπήρχε μεγάλη πιθανότητα να υπερισχύσει. Αν συνέβαινε αυτό άμεσα, θα αναμοχλεύονταν τάχιστα και «τα πάθη». Οι κομμουνιστές που ισορροπούσαν «σε μια λεπτή γραμμή ανάμεσα στην επαναστατική δράση και τη νόμιμη πολιτική πίεση» θα εγείρονταν.⁷⁴⁹ Πολλοί «δημοκρατικοί», αρνητές του βασιλιά, θα τους ακολουθούσαν. Ο εμφύλιος θα ξέσπαγε πιο γρήγορα.

Πάντως, μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας, από τον Φεβρουάριο του 1945 και μέχρι τις Εκλογές της 31^{ης} Μαρτίου 1946, εξαπολύθηκε προς το ΚΚΕ σφοδρό κύμα αδυσώπητων διώξεων με σκοπό την πολιτική εξόντωσή του. Ήταν η περίοδος της Λευκής Τρομοκρατίας.⁷⁵⁰ Η βία που ασκήθηκε προσέλαβε ανεξέλεγκτες διαστάσεις. Την ασκούσαν ακροδεξιές ένοπλες ομάδες, όπως η οργάνωση «Χ», παρακρατικές συμμορίες δωσίλογων, τα μέλη των Ταγμάτων Ασφαλείας, η Εθνοφυλακή, η Χωροφυλακή και ο στρατός. Η μαζικότητα και η έντασή της ανάγκασε πολλά μέλη του ΕΑΜ και μαχητές του ΕΛΑΣ να ανεβούν πάλι στο βουνό, ή να κρύβονται, ενώ οι οικογένειές τους μετανάστευσαν στα αστικά κέντρα, για να χαθούν στην ανωνυμία της πόλης. Μάλιστα, πολλοί υποστηρικτές του ΕΑΜ δεν ήταν κομμουνιστές, ούτε καν αριστεροί. Έγιναν, μετά από τις διώξεις την περίοδο της Λευκής Τρομοκρατίας.⁷⁵¹

Ο Σεφέρης δεν κατέγραψε κανένα περιστατικό βίαιης εμπλοκής σχετικό με τα παραπάνω. Ειδικότερα στο *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'* επιχείρησε να ερμηνεύσει μόνο τα

⁷⁴⁸ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Πέμπτη, 13 Σεπτεμβρίου [1945], ό. π., σ. 37.

⁷⁴⁹ Gerolymatos Andre, *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, ό. π., σ. 245.

⁷⁵⁰ Ό. π., σ. 245-247.

⁷⁵¹ Μπάλλα Νάση, «Η Λευκή Τρομοκρατία 1945-1946», *Ελλάδα 20^{ος} αιώνας, 1940-1950, τ. Α'*, Αθήνα, *Η Καθημερινή*, 2017, σ. 113-117.

πολιτικά πρόσωπα και γεγονότα, εκθέτοντας όχι μόνο το προφανές, αλλά το λανθάνον: Η βρετανική πολιτική υλοποιούνταν σαν μια σειρά από «monkey - tricks», με τεχνάσματα. Αποτέλεσμα αυτού ήταν η ελληνική εξωτερική πολιτική να επαφίεται σε «εμπειρικούς» πολιτευτές, οι οποίοι, χωρίς ειδική γνώση και με βάση τα συμφέροντα τους και μόνο, καθόριζαν το μέλλον της Ελλάδας.⁷⁵² Για παράδειγμα, αποκαλύφθηκε ότι ο Μπέβιν ανυπομονούσε να αποσύρει τον στρατό του από τη χώρα, χωρίς να γίνεται σαφές τίποτα για τη διάδοχη κατάσταση. Επίσης, κατ' επανάληψη λεγόταν από τον Λήπερ και τους υποστηρικτές του, όπως ο Αγνίδης και ο Γεωργάκης, ότι ο Δαμασκηνός «δεν τα πήγε καλά στην πρώτη συνάντηση» με τον Βρετανό υπουργό Εξωτερικών. Ίσως ήταν και αυτό ένα «κόλπο». Γιατί ο Σεφέρης την υποτίμηση του Δαμασκηνού ως συνομιλητή του Μπέβιν την απέδωσε ως μια απόπειρα χειραγώγησης του Αντιβασιλέα, «για να είναι πιο πειθήνιος στην επόμενη συνάντηση και κυρίως για να μην πραγματοποιήσει την παραίτησή του».⁷⁵³

Στο θέμα της Κύπρου ωστόσο, ήδη από τη Δευτέρα 17 Σεπτεμβρίου 1945 η απόφαση είχε ληφθεί: θα διατηρούσε το προηγούμενο status quo και θα παρέμενε υπό βρετανική κυριαρχία. Ο Μπέβιν απλώς ανακοίνωσε στον Αντιβασιλέα ότι δε μπορούσε να επέμβει καθόλου στο ζήτημα, ακόμα και αν ο Δαμασκηνός υπέβαλε την παραίτησή του. Ο υπουργός Εξωτερικών ήταν δεσμευμένος από την επίμονη στάση του υπουργού των Αποικιών και των αρχηγών των Γενικών Επιτελείων, οι οποίοι ήταν ανένδοτοι στην παραχώρηση της Κύπρου στην Ελλάδα και προφασίζονταν ως κόλλημα και το ζήτημα των βρετανικών βάσεων στο νησί.⁷⁵⁴ Σε σχέση με τις εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας, μόνο η μελλοντική «διευθέτησις του Δωδεκανησιακού» αναφέρθηκε και αυτή με την προϋπόθεση ότι οι επεκτατικές διαθέσεις της Σοβιετικής Ένωσης στα συγκεκριμένα νησιά θα είχαν από τους Συμμάχους περιοριστεί.⁷⁵⁵

Ο Σεφέρης βίωνε άμεσα τις διπλωματικές εξελίξεις ως Διευθυντής του πολιτικού Γραφείου του Δαμασκηνού. Αν και δεν ήταν παρών στις συναντήσεις του

⁷⁵² Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Πέμπτη, 13 Σεπτέμβρη [1945], ό. π., σ. 38.

⁷⁵³ Ο. π., Σάββατο 15 Σεπτέμβρη [1945], σ. 38.

⁷⁵⁴ Ο. π., Δευτέρα, 17 Σεπτέμβρη [1945], σ. 40-42.

⁷⁵⁵ Τον Μάιο του 1945 οι γερμανικές αρχές υπέγραψαν την άνευ όρων παράδοση των Δωδεκανήσων, τα οποία βρέθηκαν υπό τη διοίκηση των Βρετανών. Τα νησιά αποδόθηκαν τελικά στην Ελλάδα μετά τη συνδιάσκεψη Ειρήνης των Παρισίων (26 Ιουλίου - 15 Οκτωβρίου 1946). Στις 10 Φεβρουαρίου 1947 υπογράφηκε η Συνθήκη Ειρήνης στο Παρίσι με την Ιταλία η οποία παραχωρούσε επισήμως τα Δωδεκάνησα στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τη συνθήκη τα νησιά έπρεπε να είναι αποστρατικοποιημένα, γεγονός το οποίο αποδίδεται σε σοβιετικές πιέσεις. Η επίσημη τελετή ενσωμάτωσης έγινε στη Ρόδο στις 7 Μαρτίου 1948.

Κούμας Μ., «Η ενσωμάτωση των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα», *Ελλάδα 20^{ος} αιώνας, 1940-1950, τ. Α'*, Αθήνα, *Η Καθημερινή*, 2017, σ. 143-144.

Αντιβασιλέα με τον βασιλιά ή τον Μπέβιν (εκτός αυτής που έγινε την Τρίτη 18 Σεπτεμβρίου 1945) είχε πληρέστατη ενημέρωση γι' αυτές. Κατανοούσε ότι λίγα εθνικά ζητήματα μπορούσαν να θιγούν, πόσο μάλιστα να διευθετηθούν, στο σύντομο χρονικό διάστημα παραμονής της ελληνικής αντιπροσωπείας στο Λονδίνο. Ήταν δυνατόν όμως, να γίνουν ενέργειες που θα επιβεβαίωναν την βρετανική καλοπιστία σε σχέση με το ελληνικό αίτημα διεκδίκησης της Κύπρου, όπως «ένα ταξίδι του Παππού» στο νησί. Αντίθετα, η «στάση των Άγγλων» ήταν «άθλια». Με παλινωδίες, ενώ αρχικά έδειχναν διατεθειμένοι να υποχωρήσουν στο Κυπριακό, επέλεξαν να διατηρήσουν αλώβητη την Αυτοκρατορία.⁷⁵⁶

«Όλα έγιναν μονοκόμματα και χωρίς κανέναν που να έχει την όρεξη να βοηθήσει, εκτός από εμένα, που δεν έχω αμφιβολία θα κατηγορούμαι πίσω απ' τη ράχη μου ότι βάρυνα μ' αυτό τις διαπραγματεύσεις. Οι μισοί ήταν υπερβολικά απορροφημένοι από τα εσωτερικά και οι άλλοι δε θέλαν να ενισχυθεί το κύρος του Αντιβασιλέως πάνω σ' ένα τέτοιο εθνικό ζήτημα».⁷⁵⁷

Ως «μονοκόμματα» ερμηνεύτηκε από τον Σεφέρη η προώθηση των ελληνικών υποθέσεων στο Λονδίνο, χωρίς ουσιαστική μέριμνα και ευαισθησία, τόσο από τη βρετανική διπλωματία, όσο και από μέλη της ελληνικής αντιπροσωπείας. Ο ίδιος, αντίθετα, είχε την πεποίθηση ότι είχε φτάσει η κρίσιμη ώρα να προβληθεί το κυπριακό. Η προσάρτηση της νήσου θα αποτελούσε έμπρακτη αναγνώριση εκ μέρους των Συμμάχων της προσφοράς της Ελλάδας στον Πόλεμο. Αντιθέτως, τα «εσωτερικά» ζητήματα υπερτερούσαν των εξωτερικών. Αφενός, η Βρετανία έπρεπε να κρατηθεί αλώβητη, να μη διαμελιστεί, ώστε να διατηρηθεί το γόητρο της Αυτοκρατορίας. Αφετέρου, αν οι διαπραγματεύσεις εξασφάλιζαν την προσάρτηση της Κύπρου, ο Δαμασκηνός θα γινόταν αντικείμενο φθόνου λόγω του εθνικού κύρους που θα αποκτούσε. Στη συγκυρία, η αποτυχία των συζητήσεων ήταν μάλλον ανακουφιστική για συγκεκριμένα πολιτικά πρόσωπα, τα οποία εύκολα απέδιδαν μομφή στον Σεφέρη για αστοχία στο κυπριακό, ώστε να εκβάλουν από πάνω τους κάθε υπόνοια ευθύνης.

Μια εκδοχή, για την αποτυχία των σχετικών με την Κύπρο διαπραγματεύσεων, έδωσε και ο Χάρολντ Μακμίλαν. Ο συντηρητικός πολιτικός είχε συνοδεύσει τον Τσόρτσιλ στην Αθήνα, ενώ τα Δεκεμβριανά μαίνονταν. Γνώριζε τον Δαμασκηνό από τότε και τον διέκρινε για το ήθος του. Αυτή η ιδιαίτερη ποιότητα του Αντιβασιλέα τον

⁷⁵⁶ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Δευτέρα, 17 Σεπτέμβρη [1945], ό. π., σ. 40.

⁷⁵⁷ Ο. π.

καθιστούσε και στην προκειμένη περίπτωση «απαραίτητο» για την προώθηση των ελληνικών εθνικών θεμάτων. Όμως, σύμφωνα με τον Μακμίλαν, «στην Αγγλία μπορεί να γίνονται σκληρές διαμάχες πάνω στα εσωτερικά προβλήματα, αλλά η εξωτερική πολιτική δεν είναι κομματική», παραμένει δηλαδή αμετάβλητη.⁷⁵⁸

Ο Μακμίλαν επεσήμανε ως ανασταλτικό παράγοντα για την προώθηση των ελληνικών θέσεων το γεγονός ότι το ταξίδι του Δαμασκηνού στο Λονδίνο ατυχώς συνέπεσε χρονικά με τη Συνδιάσκεψη, δηλαδή το μόνιμο συμβούλιο των υπουργών Εξωτερικών των πέντε πιο ισχυρών δυνάμεων παγκοσμίως. Εκεί βρέθηκαν «δυο κόσμοι που μάχονται», ανέφερε ο Μακμίλαν: αφενός, η Βρετανία, η Γαλλία και οι Η.Π.Α. του καπιταλιστικού συστήματος, αφετέρου, οι «Λαϊκές Δημοκρατίες» της Σοβιετικής Ένωσης και της Κίνας. Στη Συνδιάσκεψη έγινε ορατός, ίσως για πρώτη φορά τόσο έντονα, ο διαχωρισμός της υφελίου σε σφαίρες επιρροής. Για τον λόγο αυτό, οι ελληνικές υποθέσεις θεωρήθηκαν ήσσονος σημασίας. Ο Δαμασκηνός, πράγματι, συνάντησε τους υπουργούς Εξωτερικών της Βρετανίας, της Γαλλίας και των Η.Π.Α., για να κάνει απλώς μία νύξη για τα εθνικά θέματα. Αντιθέτως, ο Αντιβασιλέας δεν είχε καμιά επαφή με τους υπουργούς της Κίνας και της Σοβιετικής Ένωσης. Ο Μολότοφ εξάλλου θεωρούσε την Ελλάδα «φασιστικό κράτος», εφόσον δεν είχε κομμουνιστικό καθεστώς.⁷⁵⁹

Στις 17 Σεπτεμβρίου 1945, μετά από συζήτηση με τον Μπέβιν, εγκρίθηκε το τελικό σχέδιο και συντάχθηκε η κοινή Δήλωση της Βρετανίας, της Γαλλίας και των Η.Π.Α. Σύμφωνα με αυτή, και οι τρεις Κυβερνήσεις συμφωνούσαν στο ότι έπρεπε να γίνουν εκλογές στην Ελλάδα «για αναθεωρητική Συνέλευση όσο γίνεται πιο γρήγορα». Επιθυμητό θα ήταν αυτές να διενεργηθούν «πριν το τέλος του χρόνου» (1945). Από τις εκλογές «θα σχηματιστεί κυβέρνηση βασισμένη σε λαϊκή και κοινοβουλευτική υποστήριξη». Μόνο όταν εξασφαλιστεί η πολιτική σταθερότητα, «σε εύθετο χρόνο» θα ήταν δυνατόν «να οργανωθεί ελεύθερο και γνήσιο δημοψήφισμα», για να επιλυθεί το καθεστωτικό ζήτημα στη χώρα. Τέλος, και οι τρεις Κυβερνήσεις έτρεφαν την ελπίδα ότι όλα τα κόμματα στην Ελλάδα «θα συνεργαστούν», ώστε να υλοποιήσουν τα παραπάνω, τα οποία προοιωνίζαν «την ομαλή και δημοκρατική εξέλιξη» της χώρας. Ο Αντιβασιλέας θα επέβλεπε την εφαρμογή τους.⁷⁶⁰

⁷⁵⁸ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Δευτέρα, 17 Σεπτεμβρίου [1945], ό. π., σ. 41.

⁷⁵⁹ Ό. π.

⁷⁶⁰ Ό. π., σ. 42.

Ο Αντιβασιλέας στην Πρωθυπουργία

Η περίοδος, μετά το ταξίδι του Δαμασκηνού στο Λονδίνο και μέχρι τουλάχιστον τη διεξαγωγή των Εκλογών τον Μάρτιο του 1946, χαρακτηρίστηκε από έντονη πολιτική ρευστότητα και συνεχείς κυβερνητικές αλλαγές. Στις 24 Σεπτεμβρίου 1945 οι πρέσβεις της Βρετανίας Leeper, των Ηνωμένων Πολιτειών Mac Veagh και ο επιτετραμμένος της Γαλλίας De la Sabliere, επιχειρούσαν να πείσουν τον Αντιβασιλέα να δράσει και να αλλάξει την Κυβέρνηση Βούλγαρη.⁷⁶¹ Ο Ναύαρχος οδηγούνταν «ολοένα πιο δεξιά»,⁷⁶² αφού φαινόταν να αποδέχεται τις φιλοβασιλικές θέσεις του Σπυρίδωνος Μαρκεζίνη.⁷⁶³

Ο Λήπερ, πιο συγκεκριμένα, κατηγορούσε την υφιστάμενη Κυβέρνηση για πλήρη αποτυχία. Αποκαλούσε τον Βούλγαρη «νωθρό» (slack).⁷⁶⁴ Στην Κυβέρνησή του υπήρχαν συντηρητικοί πολιτικοί, ευεπίφοροι στην επιρροή της Δεξιάς, όπως ο «ανεπαρκής» Πέτρος Γουναράκης, ο οποίος τοποθετήθηκε στις 30 Αυγούστου 1945 ως υπουργός των Εσωτερικών.⁷⁶⁵ Επίσης «Επί του Τύπου και Πληροφοριών» υφυπουργός διετέλεσε ο Βασίλειος Δενδραμής, «ο χειρότερος απ' όλους [τους] Υπουργούς Τύπου», κατά την ερμηνεία του Σεφέρη.⁷⁶⁶ Αυτή η επίδραση έπρεπε άμεσα να σταματήσει, κατά τον Βρετανό πρέσβη. Οι επικείμενες ελληνικές εκλογές έπρεπε να διενεργηθούν από μια νέα κυβέρνηση, με την επιρροή της Αριστεράς να κυριαρχεί, χωρίς τη δεξιά πλειοψηφία. Με την προοπτική αυτή ταυτίζονταν και οι Αμερικανοί και απέρριπταν τη «συνεργασία [των] κομμάτων», τη γραμμή που εξ αρχής ο Δαμασκηνός είχε υιοθετήσει.⁷⁶⁷ Ο Λήπερ μάλιστα, τόνιζε ότι ο Αντιβασιλέας είχε απωλέσει την επαφή με την επικρατούσα συνθήκη στην υπηρεσιακή Κυβέρνηση, δεν διαπίστωνε την

⁷⁶¹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Δευτέρα, 24 Σεπτέμβρη [1945], ό. π., σ. 44.

⁷⁶² Ο. π., Τρίτη, 25 Σεπτέμβρη [1945], σ. 44.

⁷⁶³ Ριζάς Σωτ., *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2011, σ. 228.

⁷⁶⁴ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Πέμπτη, 27 Σεπτέμβρη [1945], ό. π., σ. 46.

⁷⁶⁵ Ο Πέτρος Γουναράκης (1893 - 1976) ήταν γιος του Νικόλαου Γουναράκη, πρώην υπουργού. Σπούδασε νομικά και οικονομικές επιστήμες στη Γενεύη και έπειτα σε γαλλικά και γερμανικά πανεπιστήμια. Σταδιοδρόμησε ως δικηγόρος στην Αθήνα. Κατά το διάστημα 1946-1952 διετέλεσε υποδιοικητής της Εθνικής Τράπεζας. Υπήρξε μεταξύ άλλων γενικός γραμματέας της Υπατης Αρμοστείας Σμύρνης από το 1919 ως το 1922 και πρόεδρος της ΔΕΗ από το 1956 έως το 1962. Υπηρέτησε ως υπουργός Εσωτερικών στις κυβερνήσεις Βούλγαρη και του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού από τις 30 Αυγούστου 1945 ως την 1^η Νοεμβρίου 1945.

<https://el.wikipedia>. (τελευταία ανάκτηση στις 17. 01. 2024).

⁷⁶⁶ Ο Βασίλειος Δενδραμής (1883 - 1956) ήταν Έλληνας διπλωμάτης και πολιτικός. Ασχολήθηκε πρώτα με τη δημοσιογραφία και έπειτα ακολούθησε διπλωματική σταδιοδρομία, ως ακόλουθος του Υπουργείου Εξωτερικών στη Σμύρνη, στο Βουκουρέστι, στην Κωνσταντινούπολη, επιτετραμμένος στη Βέρνη το 1924-27 και αλλού. Υπηρέτησε ως υφυπουργός Τύπου και Πληροφοριών στις κυβερνήσεις Βούλγαρη και του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού από τις 18 Αυγούστου 1945 έως την 1^η Νοεμβρίου 1945. Το 1948 ανέλαβε πληρεξούσιος υπουργός - πρεσβευτής της Ελλάδας στις ΗΠΑ και αντιπρόσωπος στα Ηνωμένα Έθνη. Πέθανε στην Αθήνα. <https://www.greekhistoryrepository.gr/archive/item/8174?dv=1> (τελευταία ανάκτηση στις 17. 01. 2024).

⁷⁶⁷ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Τρίτη, 25 Σεπτέμβρη [1945], ό. π., σ. 44.

αυξανόμενη επιρροή της Δεξιάς σε αυτή, ενώ παράλληλα ενισχυόταν η φοβία του για τον κομμουνισμό και έτεινε να είναι αυταρχικός, δεν μετέβαλε δηλαδή την άποψη του για αλλαγή της Κυβέρνησης προς το παρόν.⁷⁶⁸

Η προηγούμενη κριτική του Λήπερ προς τον Δαμασκηνό ήταν υπερβολική. Ο Βρετανός είχε θέσει ως επιτακτικό αίτημα την αντικατάσταση της Κυβέρνησης στο σύνολό της, αλλά συμβιβάστηκε με την αλλαγή δύο προσώπων, στο υπουργείο Εσωτερικών και Τύπου. Δεχόταν πιέσεις από τον Μπέβιν, τον υπουργό Εξωτερικών των Εργατικών, να κινηθεί ταχέως και να δράσει συντονισμένα, ώστε να απαλλαγεί ο Άτλη από τη μομφή ότι υποστήριζε στην Ελλάδα μια μη εκλεγμένη και συντηρητική Κυβέρνηση. Για να αρθεί η συγκεκριμένη κατηγορία, έπρεπε να προωθηθεί εκτεταμένη αμνήστευση των φυλακισμένων Αριστερών.⁷⁶⁹ Γιατί ο Μπέβιν, πιεζόμενος από την αριστερή πτέρυγα των Εργατικών, στο τηλεγράφημά του προειδοποιούσε ότι «αν δεν αδειάσουν οι φυλακές, θα αναγκαστεί να επικρίνει [την] Ελληνική Κυβέρνηση στις Κοινότητες».⁷⁷⁰

Πράγματι, η αμνηστία των Αριστερών αποτελούσε θέμα για το οποίο η Κυβέρνηση Βούλγαρη αδρανούσε χαρακτηριστικά, αν και συνιστούσε πρωταρχικό όρο της Συμφωνίας της Βάρκιζας. Ο Γουντχάουζ, ως εκπρόσωπος της βρετανικής Πρεσβείας, είχε επισκεφτεί την Πέμπτη 27 Σεπτέμβρη 1945 τις φυλακές, συνοδευόμενος από τον υπουργό Δικαιοσύνης Βασίλειο Κυριακόπουλο. Στη έκθεσή του προς το Foreign Office, ο Γουντχάουζ έγραψε: «από τους 200 [κρατούμενους], 2 μόνο πραγματικοί», δηλαδή ποινικοί. «Οι άλλοι “ηθικοί” αυτουργοί», δηλαδή διωκόμενοι για τις πολιτικές τους πεποιθήσεις. «Η φυλακή οργανωμένο σχολείο κουκουέδων, διοικούμενο από μία επιτροπή». Οι έγκλειστοι δηλαδή υποστηρικτές του κομμουνιστικού κόμματος, αριθμητικά υπέρτεροι, είχαν αναλάβει συντονισμένα την κατήχηση των μελών τους. Μια ιεραρχικά ανώτερη επιτροπή αναλάμβανε, με μεθοδικότητα, να καταναίμει τις υποχρεώσεις μεταξύ των φυλακισμένων και να εξασφαλίσει την ευταξία.⁷⁷¹

Η έκθεση του Γουντχάουζ για τις ελληνικές φυλακές και την αμνηστία που παρέμενε για τους Αριστερούς ανενεργή, συντάχθηκε κατά την περίοδο της Λευκής Τρομοκρατίας. Οι πολιτικές δυνάμεις του αντικομμουνιστικού στρατοπέδου, εκτός από

⁷⁶⁸ Ριζάς Σωτ., *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, ό. π., σ. 228.

⁷⁶⁹ Ό. π.

⁷⁷⁰ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Πέμπτη, 27 Σεπτέμβρη [1945], ό. π., σ. 46.

⁷⁷¹ Ό. π.

τη βία που εφάρμοσαν, επιχείρησαν να πατάξουν το ΚΚΕ και το ΕΑΜ με την άσκηση δικαστικών διώξεων σε μαζική κλίμακα. Τα αδικήματα αφορούσαν σε πολιτική δραστηριότητα αλλά και σε εγκλήματα, είτε υποτιθέμενα, είτε πραγματικά, που εκτελέστηκαν κατά το διάστημα της Κατοχής μεταξύ του ΕΑΜ και των άλλων αντιστασιακών οργανώσεων. Τα ασαφή κατηγορητήρια, οι δίκες που γίνονταν σε καθεστώς εκφοβισμού, οδήγησαν συνακόλουθα σε καταδίκες και φυλακίσεις πολλών αθώων πολιτών.⁷⁷²

Τον Σεπτέμβριο του 1945, η κυβερνητική κρίση διογκωνόταν με επίκεντρο το πρόσωπο του Πρωθυπουργού και τις φιλοβασιλικές του θέσεις. Εξαιτίας αυτού, ο Λήπερ φοβόταν μια «βασιλική πλειοψηφία». Και ενώ στη Μέση Ανατολή ο Βούλγαρης «ήταν απολύτως δημοκρατικός», κατά τη μαρτυρία του Σεφέρη, τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή είχε μεταβάλει τις πολιτικές του ιδέες. Η σχέση του με τον Μποδοσάκη Αθανασιάδη, όπως επεσήμανε ο Βρετανός πρέσβης, ενίσχυσε περαιτέρω τον συντηρητισμό του Βούλγαρη. Ο μεγαλοεπιχειρηματίας, αν και κατά τον Μεσοπόλεμο ήταν βενιζελικός και είχε διατηρήσει τις πεποιθήσεις του αυτές και στη Μέση Ανατολή, μετά τα Δεκεμβριανά στράφηκε προς τη μοναρχία.⁷⁷³ Ο Σεφέρης, προσλαμβάνοντας συνολικά την πολιτική συνθήκη, απέδωσε ως «δράμα» τη διάσπαση των δημοκρατικών, από τους οποίους «κανείς [...] δε μπορ[ούσε] να νιώσει τίποτα» για την συντηρητική πολιτική του Βούλγαρη.⁷⁷⁴

Οι δημοκρατικοί, ήδη από το πρώτο τρίμηνο του 1945, βρίσκονταν σε περιδίνηση. Ζυμώσεις στο εσωτερικό των κομμάτων του κεντρώου χώρου είχαν ως αποτέλεσμα τη διάσπασή τους. Δεν αποτελούσαν, συνεπώς, ένα ισχυρό και ενιαίο μέτωπο, ικανό να αντιπαρατεθεί στις φιλομοναρχικές δυνάμεις. Τρεις ευρείες τάσεις διακρίνονταν μεταξύ τους: Μια ευρεία τάση, υπό τον Παπανδρέου και τον Κανελλόπουλο, προσδιοριζόταν ως σοσιαλδημοκρατική και παρέμενε επί της αρχής δημοκρατική. Ήταν ιδιαίτερα αντικομμουνιστική. Επειδή δεν επιθυμούσε να αποξενώσει τους βασιλόφρονες, δεν έθιγε αρχικά το πολιτειακό ζήτημα. Η αμβλυμένη αντίθεση προς το στέμμα οδήγησε στις αρχές του 1946 σε συνεργασία με τον Σοφοκλή Βενιζέλο. Οι τρεις άνδρες (Παπανδρέου, Κανελλόπουλος και Βενιζέλος) συγκρότησαν την Εθνική Πολιτική Ένωση, η οποία μετείχε στις Εκλογές της 31^{ης} Μαρτίου 1946 και

⁷⁷² Μπάλτα Νάση, «Η Λευκή Τρομοκρατία 1945-1946», ό. π., σ. 113-117.

⁷⁷³ Ριζάς Σωτ., *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, ό. π., σ. 140-141.

⁷⁷⁴ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Πέμπτη, 27 Σεπτέμβρη [1945], ό. π., σ. 46.

έλαβε ποσοστό 19,28 %. Ο συνασπισμός τους, ωστόσο, εντάχθηκε στη Δεξιά, τόσο από τους Φιλελεύθερους, όσο και από την Αριστερή πτέρυγα του Κέντρου.⁷⁷⁵

Το δεύτερο ρεύμα, το οποίο ήταν κατά παράδοση δημοκρατικό και φιλελεύθερο, εκφράστηκε κυρίως από το Κόμμα των Φιλελευθέρων και τον Θεμιστοκλή Σοφούλη. Σε αυτόν αντιπαρατέθηκε με οξύτητα ο Βενιζέλος, γιατί υιοθετούσε, κατά την εκτίμησή του, ασαφή στάση προς τους κομμουνιστές. Πράγματι, οι Φιλελεύθεροι προωθούσαν την πολιτική της συμφιλίωσης σε σχέση με την Αριστερά. Αυτό, όπως και η σταθερή επιλογή της αβασίλευτης δημοκρατίας ως επίλυση του πολιτειακού, θεωρούνταν τα διακριτά στοιχεία με τη Δεξιά. Ο στρατηγός Νικόλαος Πλαστήρας, επίσης, κινούνταν σε αυτόν τον ευρύ δημοκρατικό χώρο, όπως και ο Εμμανουήλ Τσουδερός. Ο Πρωθυπουργός της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης επεδίωκε πλέον να διαφοροποιηθεί από τη φιλοβασιλική πολιτική που είχε ακολουθήσει στη Μέση Ανατολή. Τέλος, ο Γεώργιος Καφαντάρης, αρχηγός του Προοδευτικού Κόμματος, ακολουθούσε το ρεύμα αυτό. Και ο Πλαστήρας, αλλά και ο Τσουδερός με τον Καφαντάρη, δεν μετείχαν στις Εκλογές του Μαρτίου 1946, καθώς οι συνθήκες διεξαγωγής τους ευνοούσαν τη Δεξιά και τους φιλομοναρχικούς κύκλους. Αντιθέτως, το Κόμμα των Φιλελευθέρων συντεταγμένο έλαβε μέρος και απέσπασε ποσοστό 14,39 %.⁷⁷⁶

Η τρίτη τάση που διαγραφόταν στον δημοκρατικό χώρο ήταν η Αριστερά του Κέντρου. Ο Γεώργιος Καρτάλης αποτελούσε τον κυριότερο εκπρόσωπό της. Μετά τα Δεκεμβριανά, ηγήθηκε *de facto* της πολιτικής ομάδας που συσπειρώθηκε γύρω από την εφημερίδα *Ελευθερία*. Την ομάδα αποτελούσαν νέοι, με αντιστασιακή δράση και αντιμοναρχική θεώρηση. Ιδεολογικά, το ρεύμα αυτό έτεινε αρχικά προς τον δημοκρατικό σοσιαλισμό του Εργατικού Κόμματος της Βρετανίας. Γι' αυτό διέθετε και την αγγλική υποστήριξη, μετά την εκλογική επικράτηση του Εργατικού Κόμματος στη Βρετανία, τον Ιούλιο του 1945. Όταν σχηματίστηκε στις 22 Νοεμβρίου 1945 κυβέρνηση υπό τον Θεμιστοκλή Σοφούλη, η συγκεκριμένη πολιτική ομάδα μετείχε με έξι υπουργούς και υφυπουργούς. Ο Καρτάλης ανέλαβε υπουργός Εφοδιασμού. Παιραιτήθηκε στις 11 Μαρτίου 1946, αιτιολογώντας τη στάση του ως ενεργή διαμαρτυρία στην παρωδία των επικείμενων Εκλογών, στις οποίες δεν έλαβε μέρος.⁷⁷⁷

⁷⁷⁵ Ριζάς Σωτ., *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, ό. π., σ. 113.

⁷⁷⁶ Ό. π.

⁷⁷⁷ Νικολακόπουλος Ηλίας, «Γεώργιος Καρτάλης: Ο πολιτικός που αδικήθηκε από την εποχή του», εφ. *Τα Νέα*, 15. 1. 2000.

Ο Σεφέρης τις ευρύτερες πολιτικές εξελίξεις δεν τις περιέλαβε στο *Ημερολόγιο Β΄*, γιατί σε αυτό κατέγραψε αυστηρά μόνο όσα διαδραματίζονταν στην Αντιβασιλεία. Παρέθετε, για παράδειγμα, λεπτομέρειες οι οποίες σχετίζονταν με τη διαχείριση των ελληνικών θεμάτων από τη βρετανική Πρεσβεία. Συγκεκριμένα, τον Οκτώβριο του 1945 ο Βρετανός πρέσβης, υποστηρικτής των Εργατικών στην πατρίδα του, μεθόδευε επίμονα την κυβερνητική αλλαγή. Συναντούσε συνεχώς τον Γραμματέα του Πολιτικού Γραφείου του Αρχιεπισκόπου, για να συζητήσουν τις πολιτικές κινήσεις του Αντιβασιλέα. Ο «τόνος» του προς τον Σεφεριάδη ήταν «πολύ πιο έντονος από τον τόνο που χρησιμοποι[ούσε] μιλώντας [στον] Παππού», για να δηλώσει emphaticά την κρισιμότητα του θέματος: Ο Βούλγαρης έπρεπε τάχιστα να αντικατασταθεί, γιατί θα οδηγούσε και τον ίδιο τον Δαμασκηνό σε πτώση. Κατά τον Λήπερ, ο Αντιβασιλέας αποδείχτηκε νωθρός, χωρίς σθένος να επιλύσει άμεσα την κυβερνητική κρίση. Επομένως, ο Γραμματέας του όφειλε να ασκήσει τη μέγιστη πειθώ, για να προωθήσει την επείγουσα αντικατάσταση του Βούλγαρη, με τη οποία και εκείνος φαινόταν ότι συμφωνούσε.⁷⁷⁸

Ο Λήπερ επιπλέον πρότεινε, ως διέξοδο για την κυβερνητική κρίση, να ασκήσει ο Δαμασκηνός πίεση προς τα κόμματα. Έπρεπε να καλέσει τα δύο μεγαλύτερα, τους Λαϊκούς και τους Φιλελεύθερους, «χωρίς τα άλλα, για να κερδίζει καιρό» και να απαιτήσει συνεννόηση μεταξύ τους. Αν δεν το επετύγχανε, η μόνη εφικτή μεθόδευση ήταν «η κυβέρνηση πολιτικών προσωπικοτήτων, με πρόεδρο τον Τσουδερό».⁷⁷⁹ Αν αυτό υλοποιούνταν και υπήρχε η στοιχειώδης πολιτική σταθερότητα, ίσως η «οικονομική ανωμαλία» αμβλύνονταν. Γιατί το φθινόπωρο του 1945 η οικονομική καχεξία και η δημοσιονομική ασφυξία της χώρας ήταν το δεδομένο. Οι υπάλληλοι, οι αξιωματικοί και οι εργάτες είχαν μεταβληθεί σε ανθρώπινα ναυάγια, εξουθενωμένοι από την οικονομική δυσπραγία και την ανυπαρξία αγοραστικής δύναμης. Στη συνθήκη αυτή, ακόμη και οι απεργίες δεν είχαν νόημα, γιατί η οποιαδήποτε αύξηση μισθού εξανεμιζόνταν από τον πληθωρισμό.⁷⁸⁰

Ο Δαμασκηνός όμως, αρνούνταν να συγκροτήσει κυβέρνηση «μη υπηρεσιακή». Τη θεωρούσε «κυβέρνηση μονόπλευρη», όχι αντιπροσωπευτική.⁷⁸¹ Ίσως και να μην τολμούσε, για να μην κατηγορηθεί για μεροληψία, αν υπερτερούσε

⁷⁷⁸ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Δευτέρα, 1 Οκτώβρη [1945], ό. π., σ. 49.

⁷⁷⁹ Ό. π., Σάββατο, 29 Σεπτεμβρίου [1945], σ. 47.

⁷⁸⁰ Ριζάς Σωτ., *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, ό. π., σ. 207.

⁷⁸¹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Σάββατο, 29 Σεπτεμβρίου [1945], ό. π., σ. 48.

αριθμητικά ένα κόμμα έναντι των άλλων. Η φράση που επαναλάμβανε χαρακτηριστικά ήταν ότι βρισκόταν «υπεράνω των κομμάτων».⁷⁸² Μάλιστα, σε συνάντηση την 1^η Οκτωβρίου 1945 με τον Σπυρίδωνα Μαркеζίνη, τον νομικό σύμβουλο του Γεωργίου Β΄ στην Αθήνα, ο Αντιβασιλέας είχε ταχθεί υπέρ της ένωσης των αστικών κομμάτων, για να συγκροτηθεί κυβέρνηση. Οι έδρες θα κατανέμονταν με βάση τις εκλογές του 1936. Απώτερος σκοπός η αναβολή του δημοψηφίσματος, αφού με αυτή τη ρύθμιση δεν θα υπήρχε βασιλική πλειοψηφία στη νέα Βουλή.⁷⁸³

Στην απόφαση του Δαμασκηνού για «μη υπηρεσιακή» κυβέρνηση, ο Σεφέρης διαφοροποιήθηκε. Μία «κυβέρνηση πολιτικών δεν θα είναι αναγκαστικά μονόπλευρη», ήταν η δική του ερμηνεία, αν σε αυτή εκπροσωπούνταν οι περισσότερες παρατάξεις. Έξαλλου, ο Αντιβασιλέας θα είχε «το δίκιο με το μέρος του», αν αναλάμβανε τη συγκεκριμένη πρωτοβουλία, σε περίπτωση που η συνεννόηση μεταξύ των κομμάτων αποτύγχανε.⁷⁸⁴ Η δυσχέρεια όμως να μεταπειστεί ο Δαμασκηνός προέκυπτε εξαιτίας της

«ψυχολογία[ς του] Παππού: αδύνατο να δεχτεί αντίρρηση όταν πεισμώνει. Κλείνεται στο καμπούκι του και είτε παύει να σε βλέπει είτε θολώνει τα νερά με αστεία, μοναστηρίσια αστεία. Η αρχή, τι είναι η αρχή γι' αυτόν; Το αξίωμα. Ένα σεβασμό και μια ευλάβεια προς την αρχή, το αξίωμα: Γεώρ[γιος] Β΄. Ακατανοησία του ξένου κόσμου, κοινωνικά, όχι ψυχολογικά, ψυχολογικά καταλαβαίνει περισσότερο απ' όλους. Αλλά σου λέει στο Λονδίνο “Δεν καταλαβαίνω τι κάνεις όλη μέρα!”, ενώ δεν μπορείς να σταθείς πια στα πόδια σου. Και όταν του λες, σου λέει, “αυτά είναι ασήμαντα!” ή είναι μια τέτοια χειρονομία. Σημαντικοί ίσως μόνο Atlee και Bevin. Συνήθειες διοίκησης μοναστηριού. Ένας υπηρέτης μπορεί να προκαλέσει σημαντικότερα ζητήματα. Εξυπνάδα χωρικού γερή και καλή, αλλά κάποτε βαριά».⁷⁸⁵

Ο Δαμασκηνός λοιπόν, ορισμένες φορές, επιδείκνυε ένα ακατέργαστο και χωρίς λεπτότητα χαρακτήρα. Όταν πείσμωνε, για παράδειγμα, αδυνατούσε να διατηρήσει τη λογική του σκέψη. Κλεινόταν στον εαυτό του και φαινόταν αδιάλλακτος. Η «εξυπνάδα [του] χωρικού» ήταν βοηθητική στο να επιλύσει πρακτικά ζητήματα. Αποτελούσε όμως τροχοπέδη στην πρόσληψη του σύνθετου τρόπου με τον οποίο

⁷⁸² Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Κυριακή, 7 Οκτώβρη [1945], ό. π., σ. 51.

⁷⁸³ Ριζάς Σωτ., *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, ό. π., σ. 237.

⁷⁸⁴ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Σάββατο, 29 Σεπτέμβρη [1945], ό. π., σ. 48.

⁷⁸⁵ Ο. π., Δευτέρα, 1 Οκτώβρη [1945], σ. 50.

λειτουργούσε η ευρύτερη κοινωνία. Ο Αντιβασιλέας είχε γαλουχηθεί με συντηρητικές αρχές. Η οικογένειά του, του είχε εμφυσήσει τον «σεβασμό και μια ευλάβεια προς την αρχή», είτε αυτή ήταν εκκλησιαστική, είτε πολιτική. Στην αναφορά προς τον Γεώργιο Β΄ λανθάνει η μνεία του Σεφέρη για το αξίωμα του βασιλιά που ευλαβείται ο Δαμασκηνός, αδυνατούσε επομένως να αγνοήσει. Παράλληλα, η σταδιοδρομία του ως ιερωμένου τον απομόνωνσε από την κοσμική πραγματικότητα. Μερικές φορές μάλιστα, έτρεφε την ψευδαίσθηση ότι ο πολιτικός κόσμος ακολουθούσε το ρυθμό της μοναστηριακής ζωής. Αυτό συνιστούσε μείζον πρόβλημα. Γιατί ο Δαμασκηνός, ως αρχηγός του Κράτους, όφειλε να συμπλέει με τις ταχύτατες εξελίξεις, για να υλοποιήσει την πολιτική του: τις Εκλογές και το Δημοψήφισμα για το πολιτειακό, στη συγκυρία της ακραίας πόλωσης.

Όταν ο Βούλγαρης ανακοίνωσε στις 4 Οκτωβρίου 1945 ως ημερομηνία των εκλογών την 20^η Ιανουαρίου 1946, «ο Σοφούλης και οι άλλοι δημοκρατικοί [αποφάσισαν να] απόσχουν. Η κρίση [παρέμενε] ανοιχτή».⁷⁸⁶ Τα κόμματα του Κέντρου θεωρούσαν ότι δεν υπήρχε η δυνατότητα της αδιάβλητης διεξαγωγής των εκλογών, παρά μόνο αν μια κυβέρνηση των δημοκρατικών δυνάμεων τις διενεργούσε. Προς αυτή την κατεύθυνση, της συγκρότησης μιας κυβέρνησης της Κεντροαριστεράς (left center) προσανατολιζόταν και ο Λήπερ και την υποστήριζε με ένταση.⁷⁸⁷ Ο Βρετανός πρέσβης ανέμενε στη νέα σύνοδο της Βουλής των Κοινοτήτων τη δριμεία επίθεση εναντίον της κυβέρνησης από την Αριστερά των Εργατικών, επικεντρωμένη στον Μπέβιν, ο οποίος ανεχόταν τον συντηρητικό Πρωθυπουργό Βούλγαρη.⁷⁸⁸ Αν ο Λήπερ παρείχε ως αποδεικτικό στοιχείο την αλλαγή της πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα, η επίθεση της Αριστεράς των Εργατικών δεν θα διέθετε πλέον αντικειμενική βάση.

Ο Λήπερ ταυτιζόταν με τον πρέσβη των Η.Π.Α. Μακβή: το μείζον πρόβλημα στην Ελλάδα ήταν η αδυναμία της συνεννόησης των κομμάτων. Τη δυσχέρεια αυτή αύξανε και η επικρατούσα άποψη ότι η Βρετανία υποστήριζε την επάνοδο του Γεωργίου Β΄. Ήταν επομένως αναγκαίο να αποσαφηνιστεί η μεταστροφή της βρετανικής πολιτικής, η οποία, στη δεδομένη συγκυρία, παρείχε στήριξη στους δημοκρατικούς. Ο Δαμασκηνός παρέμενε ακόμη επιφυλακτικός στο να συγκροτηθεί μια κυβέρνηση της Κεντροαριστεράς στη χώρα, εξαιτίας της σταθερής υποστήριξης του βασιλιά, εκ μέρους της Βρετανίας. «Ο μη προσδιορισμός της αναβολής του

⁷⁸⁶ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Σάββατο, 6 Οκτώβρη [1945], ό. π., σ. 51.

⁷⁸⁷ Ό. π., Κυριακή, 7 Οκτώβρη [1945], σ. 51.

⁷⁸⁸ Ριζάς Σωτ., *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, ό. π., σ. 229.

δημοψηφίσματος» και «οι γρήγορες εκλογές», που είχε προκηρύξει η φιλοβασιλική κυβέρνηση Βούλγαρη το επιβεβαίωσαν.⁷⁸⁹ Αν οι εκλογές διενεργούνταν στις 20 Ιανουαρίου 1946, η μοναρχική παράταξη, η οποία μετά τα Δεκεμβριανά ενισχυόταν συνεχώς, θα υπερείχε συντριπτικά. Επομένως, αν οι Βρετανοί Εργατικοί απεύχονταν την ταχεία επάνοδο του Γεωργίου Β΄, οι εκλογές έπρεπε να μετατεθούν για τόσο χρόνο, όσο χρειαζόνταν οι δημοκρατικοί να ανακάμψουν.

Μετά την παραίτηση του Βούλγαρη στις 8 Οκτωβρίου 1945, η πλήρης ασυνεννοησία μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων να συγκροτήσουν κυβέρνηση εξανάγκασε τον Δαμασκηνό, στις 17 Οκτωβρίου, να ηγηθεί ο ίδιος ενός νέου κυβερνητικού σχήματος. Τα γεγονότα είχαν συντελεστεί ως εξής: ο Σοφοκλής Βενιζέλος, αν και στέλεχος στο Κόμμα των Φιλελευθέρων, εποφθαλμιούσε την ηγετική θέση του Σοφούλη. Διαφώνησε με την απόφαση του κόμματος να απόσχει από τις εκλογές και προωθούσε τη συνεργασία μεταξύ των Φιλελευθέρων και των Λαϊκών. Προσέγγισε και τον διάδοχο Παύλο, στον οποίο ανέφερε την προσωπική του εκτίμηση, ότι δηλαδή η βασιλεία είχε αυξήσει το ποσοστό της σε 65% στο εκλογικό σώμα. Στην παρούσα συγκυρία όμως, ο ίδιος δεν ήταν δυνατόν να ταχθεί ανοιχτά υπέρ της μοναρχίας, γιατί οι Φιλελεύθεροι δεν θα τον ακολουθούσαν. Ο Βενιζέλος θα προωθούσε τη συνεργασία μεταξύ των δύο κομμάτων, αποσιωπώντας το φλέγον θέμα του πολιτειακού.⁷⁹⁰

Η απόπειρα του Βενιζέλου για τον σχηματισμό κυβέρνησης συνεργασίας μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων δεν τελεσφόρησε και ο ίδιος κατέθεσε τελικά στον Δαμασκηνό την εντολή που είχε λάβει.⁷⁹¹ Τις χασματικές διαφορές μεταξύ των Λαϊκών και των Φιλελευθέρων εξέθεσε ο Αντιβασιλέας, σε επιστολή του προς τον Μπέβιν στις 18 Οκτωβρίου 1945. Οι βασιλόφρονες ζητούσαν «υπηρεσιακήν Κυβέρνησιν», «εκλογάς κατά την ορισθείσαν ημερομηνίαν» και «πλειοψηφικόν σύστημα», με το οποίο «η παράταξις των βασιλοφρόνων θα έφερε εις την μέλλουσαν Βουλήν ισχυράν πλειοψηφίαν». Οι δημοκρατικοί, αντιθέτως, επιθυμούσαν «δημοκρατικήν πολιτικήν Κυβέρνησιν άνευ των κομμουνιστών», αναβολή των εκλογών για την άνοιξη και αναλογικό σύστημα. Η εφαρμογή του τελευταίου θα έφερε στη νέα Βουλή

⁷⁸⁹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Κυριακή, 7 Οκτώβρη [1945], ό. π., σ. 52.

⁷⁹⁰ Ριζάς Σωτ., *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, ό. π., σ. 229-230.

⁷⁹¹ Ό. π., σ. 238.

«υπερεκατόν βουλευτάς» του Κομμουνιστικού Κόμματος, οι οποίοι «θα καθίστων προβληματική την εύρυθμον λειτουργίαν των κοινοβουλευτικών θεσμών».⁷⁹²

Λίγες ημέρες νωρίτερα, στις 16 Οκτωβρίου 1945, με την ακυβερνησία ως πιθανή εξέλιξη, ο Διευθυντής του Πολιτικού Γραφείου του Δαμασκηνού ανέλαβε πρωτοβουλία. Αφού είχε εξασφαλιστεί η στήριξη της Βρετανίας σε «κάθε κυβέρνηση που θα κάνει [ο] Παππούς», ο Σεφεριάδης υπέδειξε στον Λήπερ τον Δαμασκηνό ως Πρωθυπουργό. Με την πρόταση ο Βρετανός πρέσβης συμφώνησε αμέσως και με ενθουσιασμό. Μόνο ο Αντιβασιλέας παρουσίασε στην αρχή κάποιες αντιρρήσεις, οι οποίες υποχώρησαν, όταν ο συνεργάτης του, του εξέθεσε τη δική του ερμηνεία: αναλαμβάνοντας τη θέση αυτή της βεβαρημένης ευθύνης, ο Δαμασκηνός θα φαινόταν «άντρας», δηλαδή άτομο με πυγμή και αποφασιστικότητα. Ο Σεφέρης έκανε επίκληση στο ήθος του συνομιλητή του και πρόβαλε την Αξία της ανδρικής Τιμής, για να τον κινητοποιήσει, να τον ανασύρει από την αδράνεια στην οποία σταδιακά βυθιζόταν.⁷⁹³

Γιατί ο Δαμασκηνός διέθετε ευφυΐα, πυγμή, αποφασιστικότητα, τόλμη. Ήταν μαχητικός και θαρραλέος,⁷⁹⁴ όπως επιβεβαίωνε η δράση του κατά την Κατοχή, ενώ οι πολιτικές του πεποιθήσεις ήταν δημοκρατικές. Τις ιδιότητες αυτές ο Σεφέρης τις προσλάμβανε ως προτερήματα της ηγετικής προσωπικότητας. Σταδιακά όμως, το «κρίαρι» μεταβαλλόταν σε «αρνί».⁷⁹⁵ Επεδείκνυε συχνά «την ίδια έλλειψη νεύρου». Όταν ο «Γέρος» απέφευγε να απαντήσει, έλεγε «στο τέλος μισόλογα».⁷⁹⁶ Επικεντρωνόταν σε μια κυριαρχική σκέψη και απέκοπτε κάθε δίοδο επικοινωνίας με τους συνεργάτες του. Για παράδειγμα, όταν αναζητούσε τον «αμερόληπτο» πολιτικό ο οποίος θα τον αντικαθιστούσε στην Πρωθυπουργία, «ο γέροντας στεκ[όταν] προγκισμένος με τα δυό του πόδια μπροστά, χωρίς ευκινησία, χωρίς φαντασία, δε συζητ[ούσε] πια ούτε ερευν[ούσε]», σαν να ανέμενε απλώς τη σωτήρια ένδειξη από τον Μπέβιν “sesame ouvre-toi” (σουσάμι άνοιξε) για να ενεργοποιηθεί.⁷⁹⁷

Ο Σεφέρης με μια αλληγορία παραμυθιού ερμήνευσε μια προσδοκία: ο Δαμασκηνός έτρεφε την ελπίδα ότι θα ακούσει από τον υπουργό Εξωτερικών μια απολύτως συγκεκριμένη και σαφή δήλωση αποδοχής της πολιτικής του με τη διαβεβαίωση, συγχρόνως, ότι αποσύρεται η στήριξη της Βρετανίας προς τον Γεώργιο

⁷⁹² Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Επιστολή του Δαμασκηνού προς τον Μπέβιν, 18 Οκτωβρίου 1945, Σημειώσεις 1945, σ. 208-209.

⁷⁹³ Ο. π., Τρίτη, 16 Οκτώβρη [1945], σ. 54.

⁷⁹⁴ Ο. π., Πέμπτη, 22 Νοέμβρη [1945], σ. 68.

⁷⁹⁵ Ο. π., Τρίτη, 13 Οκτώβρη [1945], σ. 57.

⁷⁹⁶ Ο. π., Παρασκευή, 26 Οκτώβρη [1945], σ. 58.

⁷⁹⁷ Ο. π., Σάββατο, 20 Οκτώβρη [1945], σ. 55.

Β'. Η παραπάνω μεταφορική έκφραση, όμως, ποτέ δεν ειπώθηκε. Και ο Αντιβασιλέας άρχισε να απομακρύνεται ιδεολογικά και ψυχικά από τον Σεφέρη. Μεταβλήθηκε σε ξένο. Δεν ήταν πια ο συμπαθής και αγαπητός «Παππούς», αλλά ο «Γέρος». Την Άνοιξη του 1946 ο Δαμασκηνός καταγραφόταν στα *Ημερολόγια* απλώς ως «Αντιβασιλέας».

Ο Δαμασκηνός αποδείχτηκε ολέθρια αναποφάσιτος. Συγκεκριμένα, στις 20 Οκτωβρίου 1945 «επέμενε σε σαφή δήλωση του Bevin προτού σχηματίσει κυβέρνηση». Και ενώ στη Βουλή των Κοινοτήτων είχε δοθεί «ένα καθαρό σημείο», ότι έπρεπε δηλαδή το νέο σχήμα να αποτελείται από πολιτικούς της Κεντροαριστεράς, ο Αντιβασιλέας βρισκόταν σε δίλημμα. Θέλοντας να ικανοποιήσει την πλειοψηφία, δηλαδή τους μοναρχικούς, οι οποίοι τη συγκεκριμένη περίοδο ήταν ενισχυμένοι έναντι των δημοκρατικών, δίσταζε να προωθήσει άμεσα τη συγκρότηση της κυβέρνησης της Κεντροαριστεράς και μιλούσε ακόμη για «υπηρεσιακή». Χαρακτήριζε τον εαυτό του «μασκαρά», αν έδινε ως «ανώτατος άρχων» «δημοκρατική λύση».⁷⁹⁸ Ίσως φοβόταν να υλοποιήσει ένα τέτοιο εγχείρημα, γιατί «ο πόλεμος έβγαλε τον τόπο πιο αντιδραστικό από ποτέ».⁷⁹⁹ Ίσως δεν κατανοούσε πόσο ακραίος ήταν ο «διχασμός», ο οποίος τον υποχρέωνε να επιλέξει πολιτική πλευρά και όχι παθητικά να αναμένει μια λύση εξ ουρανού.⁸⁰⁰

Χαρακτηριστικό ήταν το άρθρο του *Βήματος*, στις 16 Οκτωβρίου 1945, το οποίο αναφερόταν σε «ψυχολογικόν εκβιασμόν» που ασκούνταν στον Αντιβασιλέα. Πρόσθετε ότι ο Δαμασκηνός τελούσε υπό την επίδραση «πολιτικών, στρατιωτικών και παραστρατιωτικών παραγόντων και οργανώσεων». Αλλά και ο βασιλικός κύκλος διέθετε «αυξημένη αυτοπεποίθηση» έναντι του Αρχιεπισκόπου, σύμφωνα με επιστολή του Μαркеζίνη προς τον διάδοχο Παύλο.⁸⁰¹ Εκτός της επιρροής που δεχόταν ο Δαμασκηνός από φιλοβασιλικούς πολιτικούς και στρατιωτικούς κύκλους, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος επέδρασε καταλυτικά στη συντηρητική τροπή του Αντιβασιλέα. Ο «Κωστάκης», μάλιστα, τον επισκεπτόταν συχνότατα και τον επηρέαζε στη δεδομένη στιγμή, προκειμένου να αποκτήσουν τον έλεγχο των εξελίξεων οι λεγόμενοι «εθνικόφρονες δημοκρατικοί». Οι τελευταίοι ήταν αντίθετοι στον κομμουνισμό. Θεωρούσαν ότι η διάκριση σε κόμματα ήταν ψευδής και ότι την Πολιτική κινούσαν οι δύο αντιτιθέμενες παρατάξεις: οι δημοκρατικοί, πολλοί από τους

⁷⁹⁸ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Κυριακή, 28 Οκτώβρη [1945], ό. π., σ. 59.

⁷⁹⁹ Ό. π., Σάββατο, 20 Οκτώβρη [1945], σ. 55.

⁸⁰⁰ Ό. π., Κυριακή, 28 Οκτώβρη [1945], σ. 59.

⁸⁰¹ Ριζάς Σωτ., *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, ό. π., σ. 230.

οποίους είχαν παρασυρθεί από την Αριστερά, και οι βασιλόφρονες, οι οποίοι έφριτταν μπροστά στον κομμουνιστικό κίνδυνο.⁸⁰²

Ο Σεφέρης έδωσε μια σαφή ερμηνεία για την ιδεολογική μεταστροφή του «Κωστάκη», ότι «σπρώχτηκε στο βασιλισμό από τον πανικό της εποχής». Ο Τσάτσος δηλαδή, είχε υπερεκτιμήσει τις δυνατότητες της Αριστεράς και από φόβο για την κυριαρχία της υλοποιούσε μια πολιτική που ευνοούσε όχι μόνο τη Δεξιά αλλά και το στέμμα. Είχε ήδη διατελέσει υπουργός Εσωτερικών στην φιλομοναρχική Κυβέρνηση Βούλγαρη και, στη συγκυρία, επηρέαζε και τον Δαμασκηνό. Ο Σεφέρης εξέφρασε τη δυσφορία του στη συντηρητική μεταβολή του «Κωστάκη» και στην επίδραση που ασκούσε στον Αντιβασιλέα, αλλά στο εξής θα σιωπήσει: «δε λέ[ει] τίποτα ή [απαντούσε] μονοσύλλαβα», όχι γιατί στερούνταν επιχειρημάτων, αλλά γιατί «μήνες, εβδομάδες έχ[ει] πει ό,τι είχ[ε] να πει. Ο γέροντας ακούει τα μισά ή δεν ακούει τίποτα...αναλόγως».⁸⁰³

Από την Κυριακή 28 Οκτωβρίου 1945 ο Σεφέρης δεν μιλούσε πια. Καμία πρόταση δεν μπορούσε να υποβάλει προς τον Αντιβασιλέα, γιατί δεν άκουγε τίποτα. Τη συγκεκριμένη συμπεριφορά ο ίδιος την προσέλαβε ως επιπολαιότητα, αφού «οι συμβουλές είναι καλές για όποιον είναι ώριμος να τις δεχθεί».⁸⁰⁴ Εν τω μεταξύ, το κυβερνητικό αδιέξοδο επιτεινόταν. Ο Βενιζέλος επεδίωκε να εξασφαλίσει κυβέρνηση συνεργασίας των δύο μεγάλων κομμάτων. Προσέβλεπε στην πρωθυπουργική θέση, χωρίς να θίγει το φλέγον θέμα της ημερομηνίας διεξαγωγής των εκλογών. Αν δεσμευόταν για τον Ιανουάριο του 1946, οι Φιλελεύθεροι, από τους οποίους δεν είχε ακόμη αποχωρήσει, θα στρέφονταν εναντίον του.⁸⁰⁵ Ακολούθως, ο «μπερδεμένος» Βενιζέλος που «χάνεται σε σαχλαμάρες» και όχι σε ζητήματα καίρια, προσέγγισε τους Λαϊκούς, χωρίς αποτέλεσμα.⁸⁰⁶ Η όλη συνθήκη έμοιαζε ανώφελη, με τέλος προδιαγεγραμμένο:

«Σκέπτομαι ακόμη πως όλες αυτές οι συζητήσεις, από τότε που έπεσε ο Βούλγαρης, είναι ολότελα μάταιες και πως ίσως το απλούστερο από όλα είναι να γίνουν οι εκλογές το Γενάρη και να 'ρθει ο Γεώργιος μετά μια βδομάδα ("ένα και ένα κάνουν δυο – το Γενάρη θα 'ναι δω", τραγουδούν έξω από το παράθυρό μου».

⁸⁰² Ριζάς Σωτ., *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, ό. π., σ. 240.

⁸⁰³ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Τετάρτη, 24 Οκτώβρη [1945], ό. π., σ. 57-58.

⁸⁰⁴ Ό. π., Κυριακή, 28 Οκτώβρη [1945], σ. 59.

⁸⁰⁵ Ριζάς Σωτ., ό. π., σ. 238.

⁸⁰⁶ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Τετάρτη, 31 Οκτώβρη [1945], ό. π., σ. 61.

Το «απλούστερο», δηλαδή να διενεργηθούν οι εκλογές τον Ιανουάριο του 1946, για τον αντιβασιλικό στα φρονήματα Σεφέρη, αποτελούσε χείριστη αλλά ρεαλιστική προοπτική. Αν οι φιλομοναρχικοί υπερίσχυαν σε ψήφους, θα μεθόδευαν ακολούθως την τάχιστα επάνοδο του Γεωργίου Β΄ στην Ελλάδα. Βιώνοντας ως πρωταγωνιστής τα γεγονότα, ο Σεφέρης διέβλεπε τη δυναμική τους: οι «μάταιες συζητήσεις» και οι παλινωδίες των διαφωνούντων πολιτικών, η διαλυτική απραξία του Δαμασκηνού και το μικροκομματικό συμφέρον, του Βενιζέλου για παράδειγμα, οδηγούσαν τη χώρα στην ακυβερνησία και στη επιλογή, για πολλούς, του βασιλιά ως σωτήρα. Αυτό το πολιτικό και οικονομικό χάος, χωρίς το ενδεχόμενο να αμβλυνθεί, προσέλαβε ως τραγική αίσθηση τον Οκτώβριο του 1945 ο Σεφέρης ως εξής:

«Αποκαρδιωμένος όπως πάντα ύστερα από κάτι τέτοια, μολονότι τα είδα τόσες και τόσες φορές, όπου η βλακεία, η εγωπάθεια, η μωρία και η γενική αναπηρία της ηγετικής τάξης στη σημερινή Ελλάδα σε φέρνει στην ανάγκη να ξεράσεις. Γιατί; Γιατί είμαι δεμένος μ' αυτό τον τόπο και μολονότι δεν έχω καμιά απολύτως φιλοδοξία για πολιτική δράση, μου φαίνεται σαν ένα είδος ακρωτηριασμού να πω ξαφνικά να σας χέσω και να αποξενωθώ από όλα αυτά. Γιατί είμαι βέβαιος πως τούτοι οι ελεεινοί δεν αντιπροσωπεύουν την ζωντανή Ελλάδα, δεν αντιπροσωπεύουν τίποτε και υπάρχουν άγνωστοι, πολλοί που δεν ξέρουν, αλλά που αξίζουν, που σε φωνάζουν».⁸⁰⁷

Ο Σεφέρης εκφράστηκε με την απόλυτη φρίκη για τη σύγχρονή του «ηγετική τάξη», η οποία με τα λάθη, τις παραλείψεις, τη «γενική αναπηρία» του πνεύματός της, οδηγούσε τη χώρα στην προδιαγεγραμμένη καταστροφή και στον διχασμό. Ο ίδιος δεν επεδίωξε ποτέ να αναλάβει «πολιτική δράση». Οι πολιτικοί του προκαλούσαν αποστροφή για δύο κυρίως λόγους: ήταν επικεντρωμένοι στην προσωπική τους προβολή, χωρίς την αίσθηση του συλλογικού και προκαλούσαν εντύπωση, όχι γιατί είχαν ποιότητα, αλλά γιατί εμπλέκονταν στο παιχνίδι της μικροπολιτικής. Ο Σεφέρης αντίθετα, εργάστηκε «όσο μπορούσε πιο ανώνυμα».⁸⁰⁸ Με διακριτικότητα και προσήλωση στο έργο του, υπηρέτησε όχι για χάρη των «ελεεινών» της «ηγετικής τάξης», αλλά για χάρη ελάχιστων αφανών μονάδων «που αξίζουν, που σε φωνάζουν».

⁸⁰⁷ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Δευτέρα, 1 Οκτώβρη [1945], ό. π., σ. 49.

⁸⁰⁸ Ο. π., Κυριακή, 28 Οκτώβρη [1945], σ. 60.

Προς τις Εκλογές

Την 1^η Νοεμβρίου 1945 ο Δαμασκηνός διόρισε ως Πρωθυπουργό τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, μετά από την υπόδειξη του Τσάτσου. Ο Σεφέρης «δεν ανακατεύτηκε[ε] διόλου». Το ίδιο έπραξε και για τον Βενιζέλο. Η τοποθέτηση του Κανελλόπουλου προκάλεσε την οξύτατη αντίδραση του Κέντρου. Πιο συγκεκριμένα, η *Ελευθερία* και ο Καρτάλης επιτέθηκαν στον Αντιβασιλέα και επέκριναν την ηχηρή απουσία του.⁸⁰⁹ Πράγματι, η αντιμετώπιση του θέματος από τον Δαμασκηνό προκαλούσε απορία, τη στιγμή μάλιστα που η βρετανική Εργατική κυβέρνηση είχε αποφασίσει να στηρίξει μια «δημοκρατική κυβερνητική λύση» στην Ελλάδα. Συνεπώς, η επιλογή του Κανελλόπουλου, εκτός του ότι έκλινε προς τα Δεξιά, ήταν ακατάλληλη γιατί ο νέος Πρωθυπουργός δεν έδειχνε ικανός να επιτύχει την οικονομική σταθεροποίηση.⁸¹⁰

Ο Τσαλδάρης και ο Εξηντάρης εξέφραζαν την ελπίδα των Φιλελευθέρων, ότι δηλαδή η κυβέρνηση των Εργατικών θα απέτρεπε την επιστροφή του Γεωργίου Β΄ στη χώρα. Παράλληλα, υπήρχε ο κίνδυνος ο απρόβλεπτος, πλέον, Δαμασκηνός να συγκροτήσει «καμιά υπηρεσιακή ή κάτι τέτοιο [και] να τραβήξει αμέσως στις εκλογές με πλειοψηφικό». Αυτό ερμηνεύτηκε από τον Σεφέρη ως «η αρχή του τέλους», καθώς θα επιτάχυνε τις εξελίξεις, ώστε το Λαϊκό Κόμμα να ανέλθει στην εξουσία.⁸¹¹ Το τελευταίο, τον Νοέμβριο του 1945, παρουσιαζόταν ισχυρότερο από τους Φιλελεύθερους που είχαν διασπαστεί. Καθώς είχε επίγνωση της ισχύος του, είχε δεχθεί την πρόταξη των εκλογών και όχι του δημοψηφίσματος. Επέμενε στο πλειοψηφικό σύστημα για τη διεξαγωγή τους και τόνιζε ότι οι εκλογικοί κατάλογοι ήταν αδιάβλητοι. Αφού η τάξη είχε αποκατασταθεί, σύμφωνα με τις εκθέσεις της Βρετανικής Αστυνομικής Αποστολής (British Police Mission), οι εκλογές έπρεπε άμεσα να διενεργηθούν από μια «εξωπολιτική κυβέρνηση».⁸¹²

Τη Δευτέρα 12 Νοεμβρίου 1945 ο υφυπουργός Εξωτερικών, Hector Mc Neal, έφτασε στην Αθήνα. Θα παρέμενε μέχρι το Σάββατο 24 Νοεμβρίου. Θα πραγματοποιούσε συνομιλίες με όλα τα κόμματα, με θέμα την εξεύρεση λύσεων πρωτίστως για την οικονομική κρίση.⁸¹³ Λίγες ημέρες αργότερα «τα σχέδια του Rex

⁸⁰⁹ Την Παρασκευή 2 Νοεμβρίου 1945, το κύριο άρθρο της *Ελευθερίας* είχε τίτλο «Ο Αντιβασιλεύς». Δυο στήλες λευκές. Έπειτα στο τέλος: «Τι κρίμα».

Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Παρασκευή, 2 Νοέμβρη [1945], ό. π., σ. 63-64.

⁸¹⁰ Ριζάς Σωτ., *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, ό. π., σ. 243.

⁸¹¹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Κυριακή, 4 Νοέμβρη [1945], ό. π., σ. 64.

⁸¹² Ριζάς Σωτ., ό. π., σ. 243.

⁸¹³ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Κυριακή, 11 Νοέμβρη [1945], ό. π., σ. 65.

[Λήπερ] εκδηλώνονται». ⁸¹⁴ Συγκεκριμένα, ο Βρετανός πρέσβης εξέθεσε στον Δαμασκηνό ένα σχέδιο προδιαγεγραμμένης δράσης, αν επιθυμούσε τη σωτηρία της Ελλάδας, πολιτικά και δημοσιονομικά. Το σχέδιο έπρεπε να αποσιωπηθεί και να μη γνωστοποιηθεί στα Κόμματα, από τα οποία θα υπήρχαν αντιδράσεις για το μέγεθος της νέας βρετανικής εμπλοκής στις ελληνικές υποθέσεις. Η συνομιλία μεταξύ του Λήπερ και του Αντιβασιλέα πραγματοποιήθηκε στις 16 Νοεμβρίου 1945. Μόνο ο Σεφεριάδης ήταν παρών ως μεταφραστής και πρακτικογράφος. ⁸¹⁵

Για τη βρετανική πλευρά, ο Κανελλόπουλος ως Πρωθυπουργός δεν διέθετε ούτε το «κύρος, μήτε την δύναμιν» να διευθετήσει την ακραία οικονομική κρίση. Το πρόβλημα ήταν κυρίως «πολιτικόν και ψυχολογικόν» και, με αυτό ως δεδομένο, ο Αντιβασιλέας όφειλε να δράσει συντονισμένα και τάχιστα: έπρεπε να συγκαλέσει σε σύσκεψη τους αρχηγούς των κομμάτων και να τους εκθέσει τον έσχατο κίνδυνο στον οποίο βρισκόταν η Ελλάδα, και στο εσωτερικό και στο εξωτερικό.

Για να σωθεί η χώρα, ήταν αναγκαίο να παραμεριστεί το καθεστωτικό και να εξασφαλιστεί η σύμπνοια μεταξύ των κομμάτων. Αυτό προϋπέθετε την αναβολή του δημοψηφίσματος για τρία έτη, έως την Άνοιξη του 1948. Οι εκλογές θα πραγματοποιούνταν νωρίτερα. Ο Δαμασκηνός έπρεπε να συγκροτήσει κυβέρνηση «ευρυτάτου συνασπισμού», υπό την ηγεσία του «πρεσβύτερου πολιτικού άνδρα», δηλαδή του Σοφούλη. Οι κομμουνιστές θα μετείχαν στην κυβέρνηση με την προϋπόθεση ότι θα αποκήρυτταν «πανηγυρικός και δημοσία τα εγκλήματα» του Δεκεμβρίου. Αν ο Δαμασκηνός υλοποιούσε το βρετανικό σχέδιο, ο Μπέβιν θα ήταν απολύτως ικανοποιημένος. Η Αγγλία, αν και ήταν οικονομικά κατεστραμμένη, θα κατέβαλε κάθε δυνατή βοήθεια, επικουρούμενη από τον ισχυρό εταίρο της, την Αμερική, η οποία υποστήριζε τη βρετανική πολιτική στην Ελλάδα.

Ο υφυπουργός Εξωτερικών της Μεγάλης Βρετανίας, Hector Mc Neal, επέβαλε δυναμικά την Κυβέρνηση του Κέντρου με τη συμμετοχή της Κεντροαριστεράς. Και ενώ ο Σοφούλης έλαβε την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης, ο Δαμασκηνός ήταν «μαινόμενος», γιατί θεωρούσε ότι το Κόμμα των Φιλελευθέρων «έκανε μαγειρέματα» και ότι τον «εξηπάτησαν». Δεν κατανοούσε δηλαδή ότι οι Βρετανοί επέβαλαν μια

⁸¹⁴ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Παρασκευή, 16 Νοέμβρη [1945], ό. π., σ. 66.

⁸¹⁵ «Συνομιλία μεταξύ του Μακαριωτάτου και του Πρεσβευτού της Μεγάλης Βρετανίας της Παρασκευής 16 Νοεμβρίου 1945. Ό. π., Επίμετρο, σ. 137-141.

κεντρώα κυβέρνηση στην Ελλάδα, για να περιοριστούν οι αντιδράσεις της Αριστεράς των Εργατικών εναντίον του Μπέβιν. Με μια κοντόφθαλμη οπτική, εστίαζε σε μεμονωμένα πρόσωπα. Επέμενε να συμπεριληφθούν στην κυβέρνηση ο Παπανδρέου, ο Κανελλόπουλος και ο Βενιζέλος, ενώ απέρριπτε τον Σοφιανόπουλο ως υπουργό Εξωτερικών. Ο Παπανδρέου, όμως, ήταν ανεπιθύμητος από συγκεκριμένα κυβερνητικά μέλη, ο Βενιζέλος αντιπαθής στη βρετανική Πρεσβεία και ο Κανελλόπουλος μόλις είχε ολοκληρώσει μια σύντομη αλλά αποτυχημένη πρωθυπουργική θητεία.⁸¹⁶

Ο Δαμασκηνός υπέβαλε την παραίτησή του, χωρίς να προκαλέσει καμία εντύπωση στον Mc Neal, ο οποίος απάντησε μονολεκτικά «Good». Οι Βρετανοί δεν επιθυμούσαν να δείξουν ότι «σκοτίζονταν πάρα πολύ για την παραίτησή του».⁸¹⁷ Ο υφυπουργός Εξωτερικών αλλά και ο Λήπερ υπέθεταν ότι ο Αντιβασιλέας άφησε εκκρεμές το θέμα της παραίτησης, προκειμένου να μην εκτεθεί στους βασιλόφρονες για τον διορισμό μιας κυβέρνησης του Κέντρου.⁸¹⁸ Η παραίτηση θα ανακαλούνταν τελικά στις 25 Νοεμβρίου 1945. Ο πρέσβης των Ηνωμένων Πολιτειών Μακβή, ανέλαβε να επουλώσει το ψυχικό πλήγμα του Δαμασκηνού και να αποκαταστήσει τη σχέση μεταξύ του βρετανικού παράγοντα και της Αντιβασιλείας.⁸¹⁹

Ο Σεφέρης προσέλαβε ως άκαιρη την υποβολή της παραίτησης του Δαμασκηνού. Ο τελευταίος, έπρεπε να απειλήσει με αποχώρηση από τη θέση του, μόνο όταν οι Βρετανοί δεν διευθετούσαν το ακραίο οικονομικό πρόβλημα της Ελλάδας. Σε όλα τα άλλα θέματα, ο Αντιβασιλέας όφειλε να ενεργήσει εγκαίρως και με σύνεση. Κύρια επιδίωξή του έπρεπε να αποτελεί, πολύ νωρίτερα από το ταξίδι του στο Λονδίνο, η εξασφάλιση εκ μέρους της Βρετανίας οποιασδήποτε εγγύησης ικανής να διευθετήσει την πολιτική αστάθεια στη χώρα. Γιατί οι σύμμαχοί μας οι Άγγλοι, «δεν εννοούσαν να έχουν καβγάδες με τους Ρώσους για το χατήρι μας». Δεν ήταν διατεθειμένοι να κάνουν υποχωρήσεις, για την Ελλάδα μόνο.

«Ο Μακαριώτατος έπρεπε να συμβιβαστεί σε όλα τα άλλα εκτός από το οικονομικό και να εξαρτήσει την παραίτηση από την βοήθεια που θα μας έδιναν σ' αυτό το κεφάλαιο και όχι από την συμμετοχή του Παπανδρέου. Η προσωπική μου θλίψη είναι ότι άκουσε άλλους, με γλυκύτερη γλώσσα, περισσότερο από

⁸¹⁶ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Πέμπτη, 22 Νοέμβρη [1945], ό. π., σ. 68-69.

⁸¹⁷ Ό. π., σ. 69.

⁸¹⁸ Ριζάς Σωτ., *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, ό. π., σ. 246.

⁸¹⁹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Κυριακή, 25 Νοέμβρη [1945], ό. π., σ. 72-73.

εμένα. Γιατί δεν έπαψα να του τα λέω. Την Δευτέρα είχαμε πολιτική συνομιλία. Την Τετάρτη έναν καβγά».⁸²⁰

Ο Δαμασκηνός επιτελούσε τον ρόλο του ανώτατου Άρχοντα και ο ίδιος διακήρυττε ότι ήταν υπερκομματικός. Στην πράξη, όμως, και προσωπικές εμμονές τον διέκριναν, για παράδειγμα με τον Παπανδρέου τη δεδομένη στιγμή, και εύκολα επηρεαζόταν από συγκεκριμένα πρόσωπα που είχαν κερδίσει την εμπιστοσύνη του, γιατί διέθεταν «γλυκύτερη γλώσσα» από του Σεφέρη. Στην καταγραφή λανθάνει μομφή προς τον Τσάτσο, ο οποίος μεθοδικά επεδίωκε να υποβάλει τη δική του συντηρητική ιδεολογία στον Αντιβασιλέα. Ο Γιάννης Γεωργάκης, επίσης, ο πρώην διευθυντής του Πολιτικού Γραφείου του Δαμασκηνού, ως «ανταμοιβή των κόπων του» ορκίστηκε Υπουργός – Διοικητής Ιονίων Νήσων στις 5 Δεκεμβρίου 1945.⁸²¹ Συχνά, πάλι, ο Αντιβασιλέας έχανε την ψυχραιμία του. Κάποιες φορές «μαίνεται, [...] τον κουρδίζουν άλλοι και τους ακούει».⁸²² Σε αυτή τη συνθήκη, ο ίδιος αδυνατούσε να αρθρώσει επιχειρήματα λογικά, αλλά και να εισακούσει την οποιαδήποτε αιτιολογημένη παρέμβαση του γραμματέα του Σεφεριάδη.

Τον Δαμασκηνό βέβαια ταλάνιζε ως σκέψη η «κατάντια» της Ελλάδας. Στο τέλος του 1945 η οικονομική κατάσταση ήταν τόσο σαθρή, ώστε ο Λήπερ να την παρομοιάζει με «μαχαίρι» που έφτασε στο «κόκκαλο». Ο πληθωρισμός βρισκόταν εκτός ελέγχου. Για παράδειγμα, την Παρασκευή 30 Νοεμβρίου 1945 «η λίρα [αντιστοιχούσε σε] 73.000» δραχμές.⁸²³ Ο Βρετανός πρέσβης θεωρούσε «βαριά την κληρονομιά της Κυβέρνησης» και απέδιδε ευθύνες στον Αντιβασιλέα και την «αναβλητικότητα» του. Και επειδή η δημοσιονομική σταθεροποίηση ήταν αδύνατο να επιτευχθεί μόνο με την ελληνική προσπάθεια, η κυβέρνηση του Κέντρου διαπραγματεύτηκε μια συμφωνία οικονομικής βοήθειας με τη Βρετανία.⁸²⁴ Για τον λόγο αυτό, στις 29 Δεκεμβρίου 1945, μετέβησαν στο Λονδίνο ο Αντιπρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου» και υπουργός «Επί του Συντονισμού», Τσουδερός, συνοδευόμενος από τους υπουργούς «Επί του Εφοδιασμού», Καρτάλη και Εμπορικής Ναυτιλίας, Πελτέκη.⁸²⁵

⁸²⁰ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Πέμπτη, 22 Νοέμβρη [1945], ό. π., σ. 68.

⁸²¹ Ό. π., Τετάρτη, 5 Δεκέμβρη [1945], σ. 75.

⁸²² Ό. π., Σάββατο 29 Δεκέμβρη [1945], σ. 77.

⁸²³ Ό. π., Παρασκευή, 30 Νοέμβρη [1945], σ. 74.

⁸²⁴ Ριζάς Σωτ., *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, ό. π., σ. 207.

⁸²⁵ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Σάββατο 29 Δεκέμβρη [1945], ό. π., σ. 77.

Πράγματι, στις 24 Ιανουαρίου 1946 υπογράφηκε η Συμφωνία του Λονδίνου. Οι Βρετανοί θα παρείχαν δάνειο ύψους δέκα εκατομμυρίων στερλινών για τη νομισματική σταθεροποίηση. Παράλληλα, εγκρίθηκε δάνειο 25 εκατομμυρίων δολαρίων από την αμερικανική Τράπεζα Εισαγωγών - Εξαγωγών. Η δραχμή θα ήταν ελεύθερα μετατρέψιμη, ώστε να πραγματοποιηθούν εισαγωγές, ενώ με την απελευθέρωση των καταθέσεων των Ελλήνων εφοπλιστών στη Βρετανία θα γίνονταν επενδύσεις σε πλοία. Η ελληνική κυβέρνηση έτρεφε την ελπίδα ότι θα τιθάσευε τον πληθωρισμό και ότι θα σταθεροποιούσε την οικονομία. Ο Λήπερ ήταν ιδιαίτερα «ευχαριστημένος» την επομένη της Συμφωνίας.⁸²⁶ Από τους Λαϊκούς η τελευταία, αν και αποτελούσε «την μόνη σανίδα σωτηρίας», θεωρήθηκε εξ αρχής μια βραχυπρόθεσμη λύση. Ήταν γνωστό ότι η βρετανική οικονομία έπασχε, επομένως οι δυνατότητες που παρείχε στην Ελλάδα ήταν περιορισμένες ή ανύπαρκτες.⁸²⁷

Την Τετάρτη 9 Ιανουαρίου 1946 η συμφωνία των Λαϊκών και του Σοφοκλή Βενιζέλου προκάλεσε τη σφοδρή αντίδραση της πλειοψηφίας του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Το *Βήμα* υποστήριζε ότι οι Λαϊκοί απέβλεπαν στην ανατροπή της κυβέρνησης και ορισμένοι «ψιθύριζαν» ότι αυτή έπεσε. Τελικά, ο «Σοφούλης αποκήρυξε τον Σοφοκλή». Η συγκεκριμένη εφημερίδα χαρακτήρισε αγαθή την πρόθεση συνεργασίας του Βενιζέλου με τη Δεξιά, στην προσπάθειά του να συνενώσει το μη αριστερό πολιτικό φάσμα.⁸²⁸ Ο Σεφέρης, αντίθετα, ερμήνευσε την κίνηση αυτή ως εντελώς ατυχή: «φαίνεται ότι χειρίστηκε τόσο άσχημα το ζήτημα που και εκείνοι που ήθελαν να τον βοηθήσουν, αποτραβήχτηκαν».⁸²⁹

Η συνεργασία του Βενιζέλου με τον Τσαλδάρη θα κρινόταν από το εκλογικό σύστημα με το οποίο θα διενεργούνταν οι εκλογές. Και οι δύο προωθούσαν το πλειοψηφικό. Στις 17 Ιανουαρίου 1946 θα επιχειρούσαν από κοινού, με διάβημα προς τον Αντιβασιλέα, να το καθιερώσουν. Επικαλούμενοι «αναρχικάς εκδηλώσεις», επέμεναν στην αντικατάσταση της κυβέρνησης Σοφούλη.⁸³⁰ Ο Δαμασκηνός «τους παρέπεμψε στην Κυβέρνηση» και πρόσθεσε εμπιστευτικά προς τον Σεφέρη ότι ήταν αποφασισμένος να μην υπογράψει κανένα εκλογικό νόμο, μη αποδεκτό από τα εξωκυβερνητικά κόμματα. Για τον Λήπερ ελλόχευε ο κίνδυνος να καταστραφούν όλα,

⁸²⁶ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Παρασκευή 25 Γενάρη [1946], ό. π., σ. 83.

⁸²⁷ Ριζάς Σωτ., *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, ό. π., σ. 207-208.

⁸²⁸ Ό. π., σ. 253.

⁸²⁹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Τετάρτη, 9 Γενάρη [1946], ό. π., σ. 81.

⁸³⁰ Ριζάς Σωτ., ό. π., σ. 254.

αν η κυβέρνηση κινηθεί «κατ' ελάχιστο δεξιά», γιατί η εφαρμογή του πλειοψηφικού προδίκασε την κυριαρχία της συντηρητικής παράταξης.⁸³¹

Ο Δαμασκηνός, πάντως, δεν είχε επιδείξει ποτέ με σαφήνεια ποιο από τα δύο εκλογικά συστήματα προέκρινε, το πλειοψηφικό ή το αναλογικό. Την Πέμπτη 31 Ιανουαρίου 1946 επαναλάμβανε τις απειλές για παραίτηση, «αν εφαρμοστεί το πλειοψηφικό», ενώ την ίδια ημέρα εξέθετε τις αντιρρήσεις του για το αναλογικό. Ο Λήπερ, ο οποίος επιχείρησε να τον πείσει για το δεύτερο, οδηγήθηκε σε αδιέξοδο. Ο Σεφέρης τον είχε προϊδεάσει. Ο πρέσβης έπρεπε να εκθέσει τα επιχειρήματά του στον Αντιβασιλέα «χωρίς περιστροφές και υπονοούμενα». Ως «άνθρωπος του λαού», ο Δαμασκηνός μόνο μια «καθαρή γλώσσα» κατανοούσε» και όχι αυτή του διπλωμάτη Λήπερ. Ο τελευταίος, αντιμετώπισε τον άκαμπτο χαρακτήρα του Αντιβασιλέα που «δεν άκουγε». Στο τέλος, διαπίστωσε με πικρία ότι ο Δαμασκηνός αποτελούσε «δημόσιο κίνδυνο», γιατί δεν διέθετε τη διαλλακτικότητα που όφειλε ένας Αρχηγός Κράτους να επιδεικνύει.⁸³²

Οι Βρετανοί, ωστόσο, από το τέλος του Δεκεμβρίου 1945, είχαν αποφασίσει να εφαρμοστεί στην Ελλάδα το εκλογικό σύστημα που ίσχυε κατά τις εκλογές του 1936, δηλαδή η απλή αναλογική. Ο Μπέβιν είχε διατυπώσει με ευθύτητα ότι, αν προκρινόταν το πλειοψηφικό, στις εκλογές θα επικρατούσε με συντριπτικό ποσοστό η Δεξιά. Αυτό θα προκαλούσε εντονότατη κριτική εις βάρος της κυβέρνησης του Εργατικού Κόμματος. Αφού λοιπόν ήταν δεδομένη η νίκη της συντηρητικής παράταξης στην Ελλάδα, το ζητούμενο ήταν να μετριαστεί αυτή στο Κοινοβούλιο. Με το αναλογικό σύστημα δηλαδή, περιορίζονταν αριθμητικά οι βουλευτές της Δεξιάς και η Αριστερά εξέλεγε πολλούς αντιπροσώπους.⁸³³ Έτσι, στις 19 Ιανουαρίου 1946 υπογράφηκε από τον Αντιβασιλέα διάταγμα για τη διεξαγωγή των Εκλογών στις 31 Μαρτίου 1946.

Συγκυριακά, το ελληνικό ζήτημα τέθηκε εκ νέου στο διεθνές πλαίσιο. Στο τέλος του Δεκεμβρίου 1945, στο περιθώριο της Συνόδου του Συμβουλίου υπουργών Εξωτερικών, ο Στάλιν μετέφερε στον Μπέβιν τη θέση του, ότι δηλαδή οι βρετανικές στρατιωτικές δυνάμεις έπρεπε να αποχωρήσουν από την Ελλάδα. Ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών διευκρίνισε ότι αυτό θα γινόταν μόνο μετά τη διεξαγωγή των ελληνικών εκλογών και την πολιτική και οικονομική σταθεροποίηση της χώρας. Στις 21 Ιανουαρίου 1946 ακολούθησε η προσφυγή των Σοβιετικών στο Συμβούλιο

⁸³¹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Τετάρτη, 9 Γενάρη [1946], ό. π., σ. 82.

⁸³² Ό. π., Πέμπτη, 31 Γενάρη [1946], σ. 83-84.

⁸³³ Ριζάς Σωτ., *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, ό. π., σ. 254.

Ασφαλείας.⁸³⁴ Μετά από πολυήμερες, έντονες συζητήσεις και δύο μακρές αγορεύσεις του Μπέβιν, ο Βισίνσκι, ο Σοβιετικός εκπρόσωπος, απέσυρε στις 7 Φεβρουαρίου 1946 την αξίωση αποχώρησης των βρετανικών στρατευμάτων από την Ελλάδα. Το Συμβούλιο Ασφαλείας αποφάσισε ότι το θέμα είχε λήξει.⁸³⁵

Ο Μπέβιν ήταν «ευχαριστημένος, που τίθεται το ζήτημα έτσι υπό όρους που του συμφέρουν». Πράγματι, ο υπουργός Εξωτερικών επιβεβαίωσε, με αφορμή την προσφυγή των Σοβιετικών στο Συμβούλιο Ασφαλείας, τη στήριξη που έλαβε από την Αμερική. Η διοίκηση Τρούμαν θορυβήθηκε εξαιτίας της επιθετικής συμπεριφοράς της Σοβιετικής Ένωσης προς τη διαιρεμένη Γερμανία, της επεκτατικής τακτικής της προς το Ιράν, αλλά και των πιέσεων προς την Τουρκία. Τα προηγούμενα ως δεδομένα συνέτειναν στο να διαμορφώσουν οι ΗΠΑ σταδιακά μια νέα πολιτική, που έμεινε γνωστή με τον όρο «ανάσχεση» (Containment). Εκδοχή της τελευταίας αποτελούσε ο όρος «Σιδηρούν Παραπέτασμα», ο οποίος αναφέρθηκε σε λόγο του Τσόρτσιλ, στο Μιζούρι, παρόντος του Τρούμαν. Ο Βρετανός περιέγραψε με ζοφερό τρόπο πώς η κυριαρχία της Σοβιετικής Ένωσης στις Λαϊκές Δημοκρατίες της Ανατολικής Ευρώπης είχε χωρίσει, όχι μόνο τη Γηραιά Ήπειρο, αλλά και όλη την υφήλιο, σε δύο εχθρικά, ένοπλα στρατόπεδα.⁸³⁶

Στην Αθήνα ο υπουργός Εξωτερικών Σοφιανόπουλος, ο οποίος κράτησε αποστάσεις από την πολιτική της Βρετανίας, πιάστηκε «στη φάκα».⁸³⁷ Η εσπευσμένη αναχώρησή του από το Λονδίνο⁸³⁸ θεωρήθηκε «λιποταξία» από τον δεξιό τύπο. Έτσι, στις 21 Ιανουαρίου 1946 η κυβέρνηση Σοφούλη τον αντικατέστησε. Η τελευταία, και σύμφωνα με την αρθρογραφία της *Ελευθερίας*, αποτελούνταν από πρόσωπα χωρίς συνοχή μεταξύ τους, κατάλληλα για την προπολεμική περίοδο μόνο, ανίκανα να ελέγξουν τον διεφθαρμένο κρατικό μηχανισμό. Παράλληλα, ανεχόταν τα φαινόμενα βίας της Λευκής Τρομοκρατίας, γεγονός που υπονόμει το κύρος της, ενόψει των εκλογών. Κατά συνέπεια, η Κυβέρνηση του Κέντρου επικρινόταν εντόνως για την αδυναμία της να διενεργήσει αμερόληπτη εκλογική διαδικασία, αφού παρουσιαζόταν ανίσχυρη να επιβάλει την τάξη και να εξασφαλίσει την ασφάλεια των ψηφοφόρων.⁸³⁹

⁸³⁴ Ριζάς Σωτ., *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, ό. π., σ. 255.

⁸³⁵ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Σημειώσεις 1946, ό. π., σ. 218-219.

⁸³⁶ Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν, Μια παγκόσμια ιστορία του ελληνικού κομμουνισμού*, ό. π., σ. 264-265.

⁸³⁷ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Παρασκευή 25 Γενάρη [1946], ό. π., σ. 83.

⁸³⁸ Ο Σοφιανόπουλος με τον Εξηγτάρη βρίσκονταν στο Λονδίνο για να μετάσχουν στη Γενική Συνέλευση του Ο.Η.Ε. και να παρακολουθήσουν και τις συζητήσεις στο Συμβούλιο Ασφαλείας που συνερχόταν εκεί τότε.

⁸³⁹ Ριζάς Σωτ., ό. π., σ. 253 και 257.

Την αίσθηση της γενικευμένης πολιτικής ασάφειας ο Σεφέρης την ερμήνευσε ως «σύγχυση των ιδεών, που κυριαρχούσε στην αρχή ή στις παραμονές του πολέμου», μια «σύγχυση» η οποία όμως επανήλθε και χειροτέρευε στη συνθήκη της ακραίας πόλωσης.⁸⁴⁰

Οι διεθνείς εξελίξεις, η κατοχύρωση των Λαϊκών Δημοκρατιών στην Ευρώπη υπό τον απόλυτο έλεγχο της Σοβιετικής Ένωσης, αλλά και η τρομοκρατία που εκδηλώνονταν προς τους κομμουνιστές, συνέτειναν ώστε το ΚΚΕ να αποφασίσει στις 12 Φεβρουαρίου 1946, στη 2^η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής, να απόσχει από τις Εκλογές της 31^{ης} Μαρτίου 1946. Αν και υπήρχε η σύσταση στον Παρτσαλίδη από τον Μπαράνοφ, υψηλό στέλεχος του ΚΚΣΕ, για συμμετοχή στις εκλογές σε συνδυασμό με μαζική αυτοάμυνα, ο Ζαχαριάδης διαφοροποιήθηκε. Φαίνεται ότι ο τελευταίος δεν υιοθετούσε την άποψη να εκπροσωπηθεί το κόμμα στη Βουλή.⁸⁴¹

Ο Ζαχαριάδης ήταν προσηλωμένος στην λενινιστική παράδοση του εμφυλίου πολέμου. Επίσης, τον διέκρινε καχυποψία για τις προγενέστερες ελληνικές Κυβερνήσεις, για τους κρατικούς φορείς, για τον θεσμό της Δικαιοσύνης. Ο ίδιος είχε διωχθεί από το καθεστώς Μεταξά και είχε πικρή εμπειρία από κατασταλτικούς μηχανισμούς, όπως η Αστυνομία. Μετά τη Βάρκιζα και μέχρι τις αρχές του 1946, οι μηχανισμοί αυτοί είχαν πραγματοποιήσει μαζικές συλλήψεις και φυλακίσεις μελών και φίλων του ΚΚΕ. Αν το κόμμα εισερχόταν στη Βουλή θα είχε μεγάλη εκπροσώπηση. Το Κοινοβούλιο όμως δεν εξασφάλιζε για τον Ζαχαριάδη τις συνθήκες της επιθυμητής δράσης, την ενίσχυση του μαζικού αγώνα και της μαζικής αυτοάμυνας. Όλα τα παραπάνω συνέτειναν, ώστε πολλοί κομμουνιστές να θεωρούν ως μοναδική διέξοδο την ένοπλη εξέγερση, η οποία είχε γίνει αναπόσπαστο τμήμα της πολιτικής τους κουλτούρας, με την ηρωική πορεία του ΕΛΑΣ στα χρόνια της Κατοχής.⁸⁴²

Την Κυριακή 31 Μαρτίου 1946 η συντομότερη καταγραφή του Σεφέρη στο *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'* αφορούσε στις Εκλογές και στην επίσκεψη του νέου πρέσβη της Μεγάλης Βρετανίας, Clifford Norton, προς αντικατάσταση του Λήπερ.

«Εκλογές. Πρώτη επίσκεψη Norton το απόγευμα στο Χαλάνδρι».⁸⁴³

⁸⁴⁰ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Παρασκευή 25 Γενάρη [1946], ό. π., σ. 83.

⁸⁴¹ Μαραντζίδης Ν., *Στη σκιά του Στάλιν, Μια παγκόσμια ιστορία του ελληνικού κομμουνισμού*, ό. π., σ. 266.

⁸⁴² Ό. π., σ. 266.

⁸⁴³ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Κυριακή, 31 [Μάρτη 1946], ό. π., σ. 86.

Το τέλος της Αντιβασιλείας

Στις Εκλογές της 31^{ης} Μαρτίου η Ηνωμένη Παράταξις Εθνικοφρόνων, ο συνασπισμός που είχε συγκροτήσει το Λαϊκό Κόμμα, συγκέντρωσε το 51, 1 % των ψήφων και 206 έδρες στη Βουλή, επί συνόλου 354. Στον Κεντρώο χώρο, η Εθνική Πολιτική Ένωση (ΕΠΕ) του Βενιζέλου, Κανελλόπουλου και Παπανδρέου, έλαβε ποσοστό 19,3 % και 68 έδρες. Το Κόμμα των Φιλελευθέρων απέμεινε μόνο με το 14 % των ψήφων και 48 έδρες. Η αποχή του ΚΚΕ συγκλίνει στην εκδοχή του 25 %. Το αποτέλεσμα των Εκλογών ανέδειξε, κατά συνέπεια, μια Βουλή με μειωμένη νομιμοποίηση. Για την Αριστερά αποτέλεσε στρατηγική ήττα, γιατί με την αποχή της επιτάχυνε τις εξελίξεις. Αν μετείχε, ο συνασπισμός των Λαϊκών δεν θα κατείχε την απόλυτη πλειοψηφία και το δημοψήφισμα θα πραγματοποιούνταν την Άνοιξη του 1948.⁸⁴⁴

Οι Βρετανοί είχαν πράγματι προτείνει αναβολή του δημοψηφίσματος μέχρι το 1948, αλλά το εκλογικό αποτέλεσμα στην Ελλάδα δημιούργησε νέα δεδομένα. Ο Δαμασκηνός, από τις 15 Μαρτίου 1946, είχε πληροφορήσει «το Λονδίνο» ότι «θα στείλει την παραίτησή του μόλις ορκιστεί η νέα Κυβέρνηση».⁸⁴⁵ Και ενώ εκκρεμούσε μια σαφής απάντηση στον Αντιβασιλέα, στις 2 Απριλίου ο σερ Orme Sargent, ο μόνιμος υπουργός Εξωτερικών, συνάντησε τον Γεώργιο Β΄ και του μετέφερε την παράκληση του Μπέβιν να μη γίνει αμέσως δεκτή η παραίτηση αυτή. Στη ερώτηση του βασιλιά για τη μεταστροφή της βρετανικής στάσης προς το πρόσωπό του, ο μονάρχης έλαβε την απάντηση ότι εκείνος πλέον αποτελούσε τον ρυθμιστή των εξελίξεων, μετά τη συντριπτική νίκη της Δεξιάς στις Εκλογές.⁸⁴⁶

Στις 4 Απριλίου 1946 ακολούθησε η συνάντηση του Μπέβιν με τον Γεώργιο Β΄, στην οποία καθορίστηκαν οι προσεχείς ενέργειες: ο Δαμασκηνός ήταν αναγκαίο να παραμείνει στην Αντιβασιλεία για μικρό χρονικό διάστημα, γιατί στην Ελλάδα «μεγάλα ζητήματα διακυβεύονται». Κρινόταν το «μέλλον» της. Τα «μέτρα ανασυγκροτήσεως» ήταν επιτακτική ανάγκη να υλοποιηθούν. Μια ενδεχόμενη παραίτηση του Δαμασκηνού θα προκαλούσε «μεγίστην διαταραχήν» «κατά την κρίσιμον αυτήν περίστασιν».⁸⁴⁷ Παράλληλα, έπρεπε να συσταθεί μια κυβέρνηση συνασπισμού, πρόταση στην οποία και οι ΗΠΑ συναινούσαν αλλά και ο μονάρχης, ο

⁸⁴⁴ Ριζάς Σωτ., *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, ό. π., σ. 271-274.

⁸⁴⁵ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Δευτέρα, 8 Απρίλη [1946], ό. π., σ. 87.

⁸⁴⁶ Ριζάς Σωτ., ό. π., σ. 275.

⁸⁴⁷ Μήνυμα προς την Α. Μακαριότητα, τον Αντιβασιλέα εκ μέρους του Υπουργού των Εξωτερικών κ. Μπέβιν, 10 Απριλίου 1946.

Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Σημειώσεις 1946, ό. π., σ. 221-222.

οποίος ενδιαφερόταν για μία διευρυμένη νομιμοποίηση της εξουσίας του. Τελικά, την Πέμπτη 4 Απριλίου 1946 «το βράδυ [τελέστηκε] ορκωμοσία [της] νέας Κυβέρνησης υπό τον [Παναγιώτη] Πουλίτσα», πρόεδρο του Συμβουλίου Επικρατείας. Συμμετείχαν σε αυτή η Ηνωμένη Παράταξις Εθνικοφρόνων και η Εθνική Πολιτική Ένωση (ΕΠΕ).⁸⁴⁸

Τηρώντας την προτροπή του Γεωργίου Β΄, διατυπωμένη στις 7 Απριλίου 1946, ο Δαμασκηνός παρέμεινε «προσωρινώς» στην Αντιβασιλεία, «μέχρι πλήρους συγκροτήσεως της κυβερνήσεως και αποκαταστάσεως του κυβερνητικού ρυθμού». Ενώ στην αρχή ήταν «αποφασισμένος [να] φύγει», επισήμως δεν είχε λάβει καμία απάντηση από «το Λονδίνο, που μοιάζει να κοιμάται».⁸⁴⁹ Πράγματι, ο υπουργός Εξωτερικών της Βρετανίας συνάντησε τον μονάρχη, αλλά για τον ακριβή χρόνο αποχώρησης του Δαμασκηνού από την Αντιβασιλεία δε δόθηκε κάποια διευκρίνιση. Για το θέμα του δημοψηφίσματος επίσης, δεν ανακοινώθηκε κάτι σχετικό. Ο Μπέβιν επιφυλάχθηκε να το συζητήσει με τον Αμερικανό ομόλογό του και έδωσε ένα ασαφές χρονικό στίγμα στον βασιλιά, ότι δηλαδή αυτό μπορεί να διενεργηθεί «προ του χειμῶνος».⁸⁵⁰

Ο Μπέβιν εκδήλωσε τελικά την υποστήριξή του στον Αντιβασιλέα με το μήνυμα της 10^{ης} Απριλίου 1946, το οποίο δεν ήταν δυνατόν να δημοσιευθεί αμέσως, γιατί έπρεπε πρώτα με επιμέλεια να μεταφραστεί. Την Τρίτη 16 Απριλίου η βρετανική Πρεσβεία συναίνεσε στη δημοσιοποίησή του.⁸⁵¹ Παράλληλα, ο Δαμασκηνός δεχόταν τη σφοδρή επίθεση του Τύπου, ειδικότερα των συντηρητικών εφημερίδων [*Ελληνικόν*] *Αίμα* και *Εστία*. «*Η Βραδυνή* τραβ[ούσε] το ίσο». Αν το δημοψήφισμα δεν διεξαγόταν άμεσα, μέχρι τον Ιούνιο του 1946, τότε τα φιλοβασιλικά έντυπα «θ' ανοίξουν εξοντωτικό αγώνα κατά [του] Παππού», με σκοπό «να τον ρίξουν από την Αντιβασιλεία και από τον αρχιεπισκοπικό θρόνο».⁸⁵² Ο Δαμασκηνός έπρεπε να αμυνθεί όχι μόνο στην κακόπιστη κριτική των φιλομοναρχικών εφημερίδων, αλλά και στους Λαϊκούς, οι οποίοι οργανώνονταν «για να αποδοκιμάσουν τον Αντιβασιλέα στη Βουλή είτε με φωνές, είτε με ψήφισμα».⁸⁵³

Ο Σεφέρης εξέθεσε στη βρετανική Πρεσβεία τη συντονισμένη και εις βάρος του Δαμασκηνού επίθεση. Οι Λαϊκοί, ειδικότερα, εστίαζαν μόνο στο θέμα της

⁸⁴⁸ Ριζάς Σωτ., *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, ό. π., σ. 275.

⁸⁴⁹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Δευτέρα, 8 Απρίλη [1946], ό. π., σ. 88.

⁸⁵⁰ Ριζάς Σωτ., ό. π., σ. 275.

⁸⁵¹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Τρίτη, 16 Απρίλη [1946], ό. π., σ. 91.

⁸⁵² Ό. π., Σάββατο, 13 Απρίλη [1946], σ. 89.

⁸⁵³ Ό. π., Δευτέρα, 15 Απρίλη [1946], σ. 90.

«επαναφοράς» του βασιλιά. Ο «Κωστάκης», ο Τσάτσος, «κουρδισμένος όπως πάντα», διατύπωνε με έμφαση ότι ο Δαμασκηνός όφειλε άμεσα να παραιτηθεί, «για να μην εξευτελιστεί στη Βουλή», αν ο Γεώργιος Β΄ δεν ανακοίνωνε «μια ορισμένη ημερομηνία» κατάργησης της Αντιβασιλείας. Ο Σεφέρης αποκάλυψε στον επιτετραμμένο της Πρεσβείας, τον Daniel William Lascelles ή απλώς Dan, το ενδεχόμενο να εκδιωχθεί βιαίως ο Δαμασκηνός, τόσο από την πολιτική θέση που κατείχε, όσο και από τον αρχιεπισκοπικό θρόνο, και ζήτησε την παρέμβαση των Βρετανών. Θέλοντας να προστατεύσει τον Αντιβασιλέα πρότεινε «σε μια φιλική κουβέντα» με τον Lascelles το εξής:

«εκείνο που χρειάζεται είναι να ιδούμε καθαρά τα πράγματα και να προετοιμάσουμε τις θέσεις μας για κάθε ενδεχόμενο. Αν δεν μπορούμε να κρατήσουμε τον Αντιβασιλέα, [...] καλύτερα είναι να ιδούμε σε ποια στιγμή θα τον συμβουλέψουμε να φύγει. Προτιμότερο αυτό, παρά να τον ρίξουν».⁸⁵⁴

Ο Σεφέρης, ερμηνεύοντας ως ιδιαίτερα κρίσιμη τη συγκυρία για τον Δαμασκηνό, τον κίνδυνο δηλαδή να εκδιωχθεί από την Αντιβασιλεία και την κεφαλή της Εκκλησίας με τρόπο βλαπτικό για το κύρος του, πρότεινε στον Lascelles σύμπραξη. Απέβλεπε στη συγκρότηση ενός συγκεκριμένου πλάνου δράσης, ώστε και ο ίδιος ο Σεφέρης, αλλά και η Πρεσβεία, να είναι προετοιμασμένοι για κάθε ενδεχόμενο, κυρίως για την κατάλληλη ώρα που θα πρότειναν στον Δαμασκηνό μια έντιμη αποχώρηση από τη θέση του. Έτσι, την επομένη, για να προφυλάξει ίσως τον Αντιβασιλέα, ο νέος πρέσβης στην Αθήνα, Norton, του πρότεινε να μην εμφανιστεί στη Βουλή. Οι Βρετανοί προτιμούσαν να «ενεργήσουν προς το παρόν δια της Κυβερνήσεως, όχι διά του Γεωργίου», καθώς οι σχέσεις με τον βασιλιά δεν ήταν καλές και δεν επεδίωκαν για την ώρα να τις βελτιώσουν.⁸⁵⁵

Την Τετάρτη 17 Απριλίου 1946 εκδηλώθηκε η κυβερνητική κρίση: «Οι τρεις της ΕΠΕ αποχώρησαν». Κύρια διαφωνία μεταξύ των εταίρων συνιστούσε η επίσπευση του δημοψηφίσματος που απαιτούσαν οι Λαϊκοί και όχι η Εθνική Πολιτική Ένωση. Ήδη από την αρχή της η συνεργασία δεν υπήρξε ευδόκιμη: «Ο Παπανδρέου κάνει νερά, νιώθει να φυσά άλλος αγέρας και αλλάζει [τα] πανιά του. Οι άλλοι δύο [Κανελλόπουλος και Βενιζέλος], θερμοί και αδέξιοι».⁸⁵⁶ Κατά συνέπεια, στις 18 Απριλίου 1946 το Λαϊκό Κόμμα συγκρότησε Κυβέρνηση με Πρωθυπουργό τον

⁸⁵⁴ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Δευτέρα, 15 Απρίλη [1946], ό. π., σ. 91.

⁸⁵⁵ Ο. π., Τρίτη, 16 Απρίλη [1946], σ. 92.

⁸⁵⁶ Ο. π., Δευτέρα, 8 Απρίλη [1946], σ. 88.

Κωνσταντίνο Τσαλδάρη, ο οποίος τρεις ημέρες νωρίτερα είχε εκλεγεί αρχηγός των Λαϊκών. Το κυβερνητικό κόμμα, πάντως, αντιμετώπιζε προβλήματα συνοχής και ο Τσαλδάρης ειδικότερα την αμφισβήτηση του Μαυρομιχάλη και του Μαρκεζίνη.⁸⁵⁷ Ο Lascelles, ερμηνεύοντας την πολιτική παρουσία των Λαϊκών, τη χαρακτήρισε «απελπιστική». Οι βουλευτές του είχαν την εντύπωση ότι, επειδή «είναι οι εκλεκτοί του λαού, [...], πρέπει να κάνουν του κεφαλιού τους», με χαρακτηριστικό παράδειγμα μεταξύ αυτών τον υπουργό Μαυρομιχάλη που «δεν κρατούσε υποσχέσεις».⁸⁵⁸ Ο Σεφέρης, στον ίδιο τόνο με τον Lascelles, απέδωσε το πλήρες αδιέξοδο με μια εκφραστική αναλογία: «όπως και την πρώτη φορά με τον κ. Πουλίτσα, δεν υπάρχει φως. Το ρεύμα έχει κοπεί».⁸⁵⁹

Τη βρετανική πολιτική στην Ελλάδα χαρακτήριζε, εν τω μεταξύ, η στασιμότητα. Προτεραιότητα αυτής αποτελούσε η προώθηση μόνο τεχνικών ζητημάτων στον οικονομικό και στρατιωτικό τομέα και η «ανασυγκρότηση» της χώρας. Σε σχέση με το δημοψήφισμα επικρατούσε ασάφεια.⁸⁶⁰ Εξαιτίας αυτού, στην ελληνική Βουλή τα πνεύματα ήταν τόσο οξυμμένα, ώστε στις 20 Απριλίου 1946 το Κοινοβούλιο ανέβαλε τη λειτουργία του για μία εβδομάδα.⁸⁶¹ Ο Τσαλδάρης ζητούσε τη μεσολάβηση του Αντιβασιλέα στον Norton, ώστε οι Βρετανοί να προωθήσουν την «επίσπευση του δημοψηφίσματος».⁸⁶² Ο νέος Πρωθυπουργός επισκέφτηκε, μάλιστα, τον Δαμασκηνό στο Χαλάνδρι, όπου διέμενε, για να του ασκήσει πίεση σε σχέση με την εκκρεμότητα αυτή. Ο Σεφέρης απουσίαζε λόγω ασθένειας. Την επομένη, 3 Μαΐου 1946, η συντηρητική εφημερίδα *Βραδυνή* ανέφερε στο κεντρικό άρθρο της ότι επίκειται «ο ταχύτερος τερματισμός του πολιτειακού», «όπως διεμήνυσεν εις τους συμμάχους» ο Αντιβασιλέας.⁸⁶³

Στη συνάντηση του Σεφέρη με τον Norton, στις 4 Μαΐου 1946, ο πρέσβης του αποκάλυψε ότι το δημοψήφισμα θα πραγματοποιούνταν όχι το Φθινόπωρο του 1948, αλλά το προσεχές. Ήταν μια μη αναμενόμενη εξέλιξη. Ουσιαστικά, αποτελούσε μεταστροφή της βρετανικής πολιτικής. Αν το δημοψήφισμα αναβαλλόταν, οι δημοκρατικές δυνάμεις θα διέθεταν επαρκή χρόνο για ανασυγκρότηση. Ωστόσο, τα αποτελέσματα των εκλογών, με την αποχή της Αριστεράς, είχαν πείσει τον Μπέβιν ότι

⁸⁵⁷ Ριζάς Σωτ., *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, ό. π., σ. 275-276.

⁸⁵⁸ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Τετάρτη, 17 Απρίλη [1946], ό. π., σ. 92-93.

⁸⁵⁹ Ό. π., Πέμπτη, 18 Απρίλη [1946], σ. 94.

⁸⁶⁰ Ό. π., Πέμπτη, 18 Απρίλη [1946], σ. 93.

⁸⁶¹ Ό. π., Σάββατο, 20 Απρίλη [1946], σ. 95.

⁸⁶² Ό. π., Δευτέρα, 29 Απρίλη [1946], σ. 95.

⁸⁶³ Ό. π., Παρασκευή, 3 Μάη [1946], σ. 96.

ένα αδιάβλητο δημοψήφισμα θα κατέληγε εναντίον του βασιλιά, την ισχύ του οποίου αναγνώριζε. Αν όμως το δημοψήφισμα επισπευδόταν, η συντηρητική κυβέρνηση των Λαϊκών δεν θα επέτρεπε την ελεύθερη διεξαγωγή του. Ο βασιλιάς έπρεπε με μεγάλο ποσοστό να επανέλθει στην Ελλάδα, για να μην αμφισβητηθεί ούτε στο ελάχιστο η νομιμοποίηση της εξουσίας του.⁸⁶⁴ Για τον Σεφέρη, η τραγική συγκυρία ερμηνεύτηκε ως ανάλογη αυτής του Μεσοπολέμου, όταν ο Κονδύλης με ένα νόθο δημοψήφισμα επανέφερε τη μοναρχία και ενθρόνισε τον Γεώργιο Β'.⁸⁶⁵

Ο Μπέβιν είχε μεταβάλει την πολιτική του προς την Ελλάδα. Τον Ιούνιο του 1946, στο Συμβούλιο των υπουργών Εξωτερικών των Συμμάχων, ήθελε να κατοχυρώσει μέχρι τον προσεχή Σεπτέμβριο την αποχώρηση των βρετανικών στρατευμάτων από τη χώρα. Πράγματι, η Βρετανία βρισκόταν σε δυσχερή οικονομική κατάσταση και αδυνατούσε να στηρίξει πλέον την Ελλάδα, την οποία αντιμετώπιζε «σαν μια απελπισμένη περίπτωση». Οι Άγγλοι ήταν πια «fed up» (μπουχτισμένοι) με την Ελλάδα, η οποία δεν αποτελούσε πλέον «βιώσιμη κατάσταση» και εκδήλωναν πλέον χωρίς περιστροφές την επιθυμία τους για απεμπλοκή από αυτή. Επομένως, αν γινόταν ένα «μαγειρεμένο δημοψήφισμα»,⁸⁶⁶ όπως ανέφερε ο Σεφέρης στον Lascelles, τον Μπέβιν καθόλου δεν τον απασχολούσε, γιατί στο εξής αυτό που ανέμενε, χωρίς να το εκφράσει ακόμη, ήταν η ανάληψη της ευθύνης για την Ελλάδα από τις Ηνωμένες Πολιτείες.⁸⁶⁷

Την Κυριακή 1^η Σεπτεμβρίου 1946, διενεργήθηκε το Δημοψήφισμα. Ο Σεφέρης ανέμενε «δύομιση ώρες [στην] ουρά» για να ψηφίσει στη Νομική Σχολή. Επικρατούσε «ησυχία» και «όλοι [ήταν] μουντοί».⁸⁶⁸ Το αποτέλεσμα ήταν αναμενόμενο, όπως και η επιστροφή του μονάρχη. Ήδη από τον Αύγουστο, οι Εργατικοί της Βρετανίας «έχουν παραδεχθεί την επιστροφή του Γεωργίου κιάλας σαν τετελεσμένο γεγονός». Στο μόνο που μπορούσαν να παρέμβουν ήταν να έχει ο βασιλιάς «έντονες οδηγίες από το Λονδίνο» και να σχηματιστεί μια «κυβέρνηση συνασπισμού» με «πολιτική μετριοπαθή και φιλελεύθερη».⁸⁶⁹ Ο Δαμασκηνός, επίσης, συντασσόταν με τον σχηματισμό μιας «οικουμενικής Κυβέρνησης», ικανής να κατευνάσει τον πολιτικό φανατισμό και με υπουργούς στα κρίσιμα υπουργεία Τύπου και Παιδείας που σκέπτονταν την αποστολή

⁸⁶⁴ Ριζάς Σωτ., *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, ό. π., σ. 277.

⁸⁶⁵ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Σάββατο, 4 Μάη [1946], ό. π., σ. 97.

⁸⁶⁶ Ό. π., Παρασκευή, 10 Μάη [1946], σ. 97.

⁸⁶⁷ Ριζάς Σωτ., ό. π., σ. 278.

⁸⁶⁸ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Κυριακή, 1 Σεπτέμβρη [1946], ό. π., σ. 104.

⁸⁶⁹ Ό. π., Παρασκευή, 23 Αυγούστου [1946], σ. 103.

τους «εθνικά» και όχι κομματικά. Ο ίδιος είχε πάρει την απόφαση να επιστρέψει στην Αρχιεπισκοπή.⁸⁷⁰

Το αποτέλεσμα του Δημοψηφίσματος απέδωσε ποσοστό 68,3 % υπέρ της επανόδου του μονάρχη. Η υπεροχή της φιλοβασιλικής παράταξης ήταν βέβαια διακριτή και υπολογιζόταν στο 50 με 55 %. Τη μεγάλη διαφορά προκάλεσε η «αθέμιτη» επιρροή που ασκήθηκε υπέρ του Γεωργίου Β', όπως συμπέραναν οι παρατηρητές. Μεταξύ αυτών ήταν και η βρετανική κοινοβουλευτική αντιπροσωπεία η οποία επισκέφτηκε την Ελλάδα λίγες ημέρες πριν το δημοψήφισμα. Στην έκθεση που κατέθεσε γινόταν σαφές ότι η κυβέρνηση Τσαλδάρη είχε χρησιμοποιήσει τον κρατικό μηχανισμό για να μειώσει την επιρροή της Αριστεράς, προκαλώντας κλίμα τρομοκρατίας, ιδιαίτερα στην ύπαιθρο, την οποία πολλοί εγκατέλειπαν για να κρυφτούν στα αστικά κέντρα.⁸⁷¹

Αποτέλεσμα των παραπάνω ήταν η επιστροφή του Γεωργίου Β' στο στρατιωτικό αεροδρόμιο της Ελευσίνας, στις 27 Σεπτεμβρίου 1946. Θα διανυκτέρευε σε αντιτορπιλικό στο Φάληρο. Εκεί συναντήθηκε με τον Δαμασκηνό. Η μεταξύ τους συζήτηση ήταν «εγκάρδια». Ο Αντιβασιλέας ήταν «ευχαριστημένος». «Ήθελε να πέσει στα μαλακά και το πέτυχε».⁸⁷² Δεν επεδίωκε συγκρούσεις με τον μονάρχη ούτε τώρα, που ήταν ο ανώτατος άρχοντας της χώρας, ούτε στο παρελθόν. Το ότι επιδείκνυε σεβασμό στον θεσμό της μοναρχίας και όχι ειδικά προς τον Γεώργιο Β', είχε επιβεβαιωθεί τον Σεπτέμβριο του 1945 στο Λονδίνο. Τότε, στη συνάντηση του βασιλιά με τον Δαμασκηνό, ο τελευταίος υιοθέτησε υποχωρητική στάση, αναγνωρίζοντας το κύρος του βασιλικού θεσμού. Αφού καταργήθηκε η Αντιβασιλεία στις 28 Σεπτεμβρίου 1946, ο Αρχιεπίσκοπος επέστρεψε στα εκκλησιαστικά του καθήκοντα. Αυτά θα επιτελούσε μόνο στο εξής. Έτσι, όταν ζητήθηκε από τον Norton να τοποθετηθεί για την «εσωτερική κατάσταση» της χώρας και την αμνηστία ειδικότερα, ο Δαμασκηνός «απέφυγε να απαντήσει».⁸⁷³

Το Σάββατο 28 Σεπτεμβρίου 1946 ο μονάρχης ανέβηκε στην Αθήνα μέσα σε ένα κλίμα πανηγυρικό, με βολές κανονιών και τις «καμπάνες [να] χτυπούν». Ο Σεφέρης βρισκόταν «μπρος σε μια καινούρια στροφή της ζωής [του]». Με την κατάργηση της Αντιβασιλείας, βίωνε πάλι την αίσθηση της επαγγελματικής ασάφειας πρωτίστως. Ήταν «χαώδες άγνωστο» επίσης το πολιτικό σκηνικό που διαμορφωνόταν μετά το

⁸⁷⁰ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Δευτέρα, 2 Σεπτέμβρη [1946], ό. π., σ. 103.

⁸⁷¹ Ριζάς Σωτ., *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, ό. π., σ. 288 & 291.

⁸⁷² Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Παρασκευή, 27 Σεπτέμβρη [1946], ό. π., σ. 107-108.

⁸⁷³ Ο. π., Κυριακή, 29 Σεπτέμβρη [1946], σ. 111.

δημοψήφισμα και την επιστροφή του Γεωργίου Β'.⁸⁷⁴ Τον Ιούνιο, για παράδειγμα, ενώ η βασιλόφρονη Δεξιά βρισκόταν σε άνοδο, ο Σεφέρης πληροφορήθηκε ότι παρεμποδίστηκε η επόμενη τακτική προαγωγή του εξαιτίας του Αλέξη Κύρου, ενός προσώπου με το οποίο βρισκόταν πάντα σε πολιτική αντιπαλότητα. Είναι χαρακτηριστικό ότι, λίγο πριν ξεσπάσει ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, ο Κύρου υποστήριζε τον Άξονα. Το καλοκαίρι του 1946 ήταν μέλος του βασιλικού-δεξιού κυκλώματος που ήλεγχε το υπουργείο Εξωτερικών.⁸⁷⁵ Το ότι ο Σεφέρης το συγκεκριμένο διάστημα υπηρετούσε στην Αντιβασιλεία, όπως και η θητεία του στη Μέση Ανατολή, αποτελούσαν, κατά τον Ξύδη, στοιχεία επιβαρυντικά για την προαγωγή του και όχι επιχειρήματα υπέρ αυτής.⁸⁷⁶

Τους δεκαέξι μήνες που εργάστηκε ο Σεφέρης δίπλα στον Δαμασκηνό, οι ώρες που αφιέρωνε στην υπηρεσία ήταν ατελείωτες. Ο ίδιος δε μετανιώνει για τις συμβουλές που έδωσε, γιατί καμία δεν αποδείχτηκε λανθασμένη: «τις γραμμές που έβλεπ[ε] τότε, θα ήταν καλό για τον τόπο, αν τις είχαν ακολουθήσει». Παρά τις δύσκολες συνθήκες, «δεν έκαν[ε] κανένα αξιόλογο λάθος». Αν και «οι φανατικοί εχθροί της Αντιβασιλείας» ήταν πολλοί, τίποτα προσωπικό δεν εντόπισαν για να του προσάψουν, ούτε δέχτηκε την επίθεση του Τύπου. Ήταν ζήτημα αρχής να μην επιδιώκει ή να μη δέχεται χάρες. Ακόμη κι όταν κρινόταν η προαγωγή του, δεν κατέφυγε στην παρέμβαση του Δαμασκηνού.⁸⁷⁷

Την Τρίτη 1^η Οκτωβρίου 1946 ο Σεφέρης ρύθμισε τις τελευταίες εκκρεμότητες στην Αντιβασιλεία και αποχαιρέτησε τον Μακαριότατο. Ήταν «ενθουσιασμένος», γιατί την προηγούμενη είχε λάβει από τον Γεώργιο Β', ως τιμητική διάκριση, τον Μεγαλόσταυρο του Σωτήρος. Όλα είχαν τελειώσει «ήσυχα και γλυκά» για εκείνον, χωρίς εντάσεις, όπως άρμοζε σε ένα πρόσωπο της ιεροσύνης. «Είχε την ευκαιρία να γίνει ένας μεγάλος άνθρωπος» ήταν η ερμηνεία του Σεφέρη.⁸⁷⁸

Πράγματι, ο Δαμασκηνός κυβέρνησε τη χώρα για δεκαέξι δύσκολους μήνες, ενώ η πόλωση μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς έφτασε σε κορύφωση. Επί των ημερών του εκδηλώθηκαν τα Δεκεμβριανά, διενεργήθηκαν εκλογές και ρυθμίστηκε το πολιτειακό θέμα. Ο Αντιβασιλέας θεωρούσε ότι μεθόδευε τη σωτηρία της πατρίδας, σε

⁸⁷⁴ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Κυριακή, 11 Αυγούστου [1946], ό. π., σ. 103.

⁸⁷⁵ Ο. π., Τετάρτη, 19 Ιούνη [1946], σ. 98.

⁸⁷⁶ Ο. π., Σημειώσεις 1946, σ. 98.

⁸⁷⁷ Ο. π., Σάββατο, 28 Σεπτέμβρη [1946], σ. 223-224.

⁸⁷⁸ Ο. π., Τρίτη, 1 Οκτώβρη [1946], σ. 112.

κάθε περίπτωση. Έστω κι αν «είχε την ευκαιρία να γίνει ένας μεγάλος» πολιτικός ηγέτης, ο Δαμασκηνός υλοποίησε ό,τι καλύτερο μπορούσε στις συγκεκριμένες συνθήκες, βάσει και των ικανοτήτων που διέθετε. Ούτε πιο μαχητικός μπορούσε να γίνει, ούτε με μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση να δράσει. Επίσης, η ιεροσύνη τον είχε αποξενώσει από την κοσμική πραγματικότητα και συχνά τον προσεταιρίζονταν σύμβουλοι ακατάλληλοι. Αλλά πάντοτε, ο Αντιβασιλέας ενεργούσε με κριτήριο την ισχυρή χριστιανική Ηθική της συμφιλίωσης, της ομόνοιας, για τη σωτηρία του ποιμνίου του, κινούμενος χωρίς δόλο. Σε αυτό ακριβώς ταυτίστηκε ο Σεφέρης με τον Δαμασκηνό και επέδειξε συγκατάβαση στα λάθη τα πολιτικά, στην ολιγωρία και στην ατολμία του.

Συμπεράσματα

Από το 1926 μέχρι το 1964, ο Σεφέρης υπηρέτησε στον διπλωματικό κλάδο για βιοπορισμό. Σχεδόν ταυτόχρονα με την έναρξη της επαγγελματικής του δραστηριότητας, οδηγήθηκε στην ημερολογιακή γραφή, διαδεδομένη ενασχόληση κατά τον Μεσοπόλεμο. Το διασπασμένο υποκείμενο, μετά τον Α΄ Παγκόσμιο, συγκρότησε λεκτικά την ύπαρξή του μέσα από την αποσπασματική ή ελλειπτική γραφή. Για τον Σεφέρη, πιο συγκεκριμένα, το ημερολόγιο δεν αποτελούσε πάρεργο. Κάλυπτε την ανάγκη της αυτοαναφορικότητας. Συνιστούσε, ταυτόχρονα, βοηθητικό στοιχείο ανάκλησης της μνήμης, ειδικότερα αυτής που σχετιζόταν με τη λογοτεχνική γραφή. Οι *Μέρες Α΄* έως *Θ΄* περιέχουν ποιητικά σχεδιάσματα αλλά και βιοματικές καταγραφές.

Παράλληλα με τις εγγραφές στις *Μέρες*, ο Σεφέρης κρατούσε σημειώσεις για ένα «πολιτικό ημερολόγιο», ήδη από το 1935. Υιοθέτησε στην ουσία μια διχοτομική διαδικασία, απολύτως ελεγχόμενη από τον ίδιο, η οποία διαφοροποιούσε τον ποιητή από τον κρατικό υπάλληλο, διαδικασία που τήρησε σε όλη του τη ζωή. Στα *Πολιτικά Ημερολόγια (Α΄ και Β΄)* η θεματική αφορούσε στα ιστορικά γεγονότα και πρόσωπα, με τα οποία ο διπλωμάτης συσχετίστηκε. Οι εγγραφές πύκνωναν, όταν προσλάμβανε ως κρίσιμη την ιστορική συγκυρία και έκρινε αναγκαίο να διασώσει το προσωπικό του βίωμα ως μαρτυρία, για παράδειγμα τα γεγονότα στη Μέση Ανατολή ή στην Αντιβασιλεία.

Τη μεταίχμιακή συνθήκη του Μεσοπολέμου ο Σεφέρης ερμήνευσε στο «Χειρόγραφο Σεπ. '41». Το κείμενο συντέθηκε στην Πρετόρια και προσιδιάζει σε αυτοβιογραφική εξομολόγηση. Από αυτή προκύπτει ο παραλογισμός συγκεκριμένων

πολιτικών προσώπων της περιόδου, τα οποία, με τις παραλείψεις τους, οδήγησαν την εξασθενημένη Δημοκρατία σε υποχώρηση, για να επιβληθεί στη συνέχεια το καθεστώς του Μεταξά. Στο «Χειρόγραφο Σεπ. '41» ο Σεφέρης, ενώ στο παρελθόν προσλάμβανε ως ηγετική φυσιογνωμία τον Ελευθέριο Βενιζέλο, κατέγραψε την απογοήτευσή του για τις ύστατες πολιτικές επιλογές του. Ο θάνατός του τον συγκλόνισε, τον άφησε μετέωρο, χωρίς κόμμα. Στη συνέχεια, η εγκαθίδρυση του μεταξικού καθεστώτος γέννησε την ισχυρή αίσθηση της ξενότητας. Ζούσε σε ένα περιβάλλον ετερόδοξων ανθρώπων.

Γιατί τα άτομα με τα οποία συναναστρεφόταν ο Σεφέρης ήταν οι κρατικοί υπάλληλοι ενός καθεστώτος ασυμβίβαστου ιδεολογικά με τη δική του φιλελεύθερη, βενιζελική και αντιμοναρχική οπτική. Συγκυριακά, εξαιτίας της μεταξικής λογοκρισίας, αλλά και της επαγγελματικής του ιδιότητας, ήταν αδύνατο να εκθέσει τις πολιτικές του θέσεις. Η επιλογή της κομματικής ουδετερότητας, ήδη από το 1938, δεν συνιστούσε μια πρόσκαιρη διαφοροποίηση, λόγω των συνθηκών. Αντιθέτως, αποτελούσε μέχρι το τέλος της ζωής του τη δική του ερμηνεία, την καταδίκη δηλαδή, ενός σαθρού συστήματος πολιτικών και Πολιτικής.

Ο Σεφέρης δεν άνηκε σε κανένα κόμμα. Η αποστασιοποίηση αυτή ήταν μια προσωπική δίοδος σωτηρίας. Ήταν «αποκαρδιωμένος» από τη «βλακεία, την εγωπάθεια, τη μωρία και τη γενική αναπηρία της ηγετικής τάξης» στην Ελλάδα, σε σημείο έσχατης απέχθειας. Στη συγκεκριμένη εγγραφή στο *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, τη Δευτέρα 1^η Οκτώβρη 1945, απέδωσε με ενάργεια πώς ο ίδιος προσλάμβανε την ηγετική τάξη το 1945, την περίοδο της Αντιβασιλείας. Ήδη, όμως, από το τέλος της δεκαετίας του '30, πολύ συχνά βίωνε ως μέγιστο πρόβλημα για τη χώρα την πνευματική ανικανότητα, τις μικρότητες, τα πάθη, τον καιροσκοπισμό του εκάστοτε πολιτικού προσωπικού. Μετά τον Ελευθέριο Βενιζέλο, κανένας δεν διέθετε κύρος ή πυγμή, ώστε να αναδειχθεί σε ηγέτη.

Εκτός από πνευματικό έλλειμμα, οι σύγχρονοι πολιτικοί του Σεφέρη επέδειξαν και ηθική μικρότητα. Συχνά αντέδρασαν με ιδιοτέλεια, για να κερδίσουν προσωπικά οφέλη. Ο Τσουδερός, για να παραμείνει στην Πρωθυπουργία στη Μέση Ανατολή, έγινε πιστός φιλοβασιλικός. Μετά το 1944, οι δημοκρατικές του πεποιθήσεις αποκαταστάθηκαν. Ο Κανελλόπουλος εμφανίστηκε ως ο «από μηχανής θεός», για να αποδειχθεί στη συνέχεια η κενότητα των υποσχέσεών του. Ο πειθήνιος στη βρετανική πολιτική Παπανδρέου θα εξασφάλιζε την ομαλή πολιτική μετάβαση στη χώρα μετά την Απελευθέρωση. Τα Δεκεμβριανά, ωστόσο, τον αποκαθήλωσαν με δραματικό τρόπο. Στο Κόμμα των Φιλελευθέρων, «ο γυμνασιόπαις» Σοφοκλής Βενιζέλος βρισκόταν σε

αντιπαλότητα με τον γηραιό Σοφούλη για την ηγεσία στο κόμμα, θέμα γοήτρου και όχι ουσίας.

Έτσι, οι δυνάμεις που προσδιορίζονταν ως δημοκρατικές και τις οποίες δυνητικά θα στήριζε ιδεολογικά ο Σεφέρης, ήδη από τη μεταξική περίοδο και εξαιτίας της απουσίας κοινοβουλευτικού βίου, είχαν περιορίσει αισθητά τη δράση τους. Στάθηκε αδύνατο σε αυτές να συγκροτήσουν την πολιτική τους ταυτότητα και να κάνουν διακριτό τον ρόλο τους. Στην Κατοχή, λόγω της μαζικής επικράτησης του ΕΑΜ, συρρικνώθηκαν περισσότερο. Μετά την Απελευθέρωση, οδηγήθηκαν σε πολυδιάσπαση. Το συντηρητικό Λαϊκό Κόμμα, αντίθετα, εκμεταλλεύτηκε δυναμικά τη συγκυρία και την εκκρεμότητα του πολιτειακού ζητήματος και ενισχύθηκε σε ψηφοφόρους.

Η συγκυρία ταυτιζόταν με τον νέο κύκλο του εμφυλίου που άνοιξε με τα Δεκεμβριανά και την ταυτόχρονη έναρξη της θητείας του Δαμασκηνού στην Αντιβασιλεία. Στα Δεκεμβριανά, η ακραία αιματηρή σύγκρουση, η ομηρία και οι μαζικές εκτελέσεις από τον ΕΛΑΣ και την ΟΠΛΑ των ιδεολογικά εχθρών, μετέβαλε πολλούς δημοκράτες σε υποστηρικτές του συντηρητικού κόμματος, ακόμα και σε φιλοβασιλικούς. Ο μονάρχης συνδέθηκε με την ευταξία, την πρόοδο, μεταβλήθηκε σε «σωτήρα» από τον κίνδυνο των Κομμουνιστών.

Για τον Σεφέρη, επίσης, η ώρα ήταν μεταίχμιακή: μετά τα Δεκεμβριανά, η φρίκη που βίωσε ερμηνεύτηκε ως άρνηση να καταγράψει στο εξής οτιδήποτε αφορούσε στον εμφύλιο σπαραγμό. Κράτησε αποστάσεις. Για το διάστημα 1946-1949, ειδικότερα, καμιά προσωπική μαρτυρία δεν διέσωσε. Σε αυτό συντέλεσε και το γεγονός ότι από το τέλος του 1947 μετατέθηκε στην Πρεσβεία της Άγκυρας. Η πολιτική του ταυτότητα ήταν δημοκρατική. Κανένα, εντούτοις, κόμμα δεν τον εξέφραζε. Τήρησε την ουδετερότητα. Για τον λόγο αυτό, υπέστη την επίθεση και της Αριστεράς και της Δεξιάς. Η πρώτη τον μεμφόταν -μέχρι τη Μεταπολίτευση- ως συστημικό συνεργάτη των κυβερνήσεων που ακολούθησαν, η δεύτερη τον κατηγορούσε ως «πολύ φιλελεύθερο».⁸⁷⁹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα της δίωξης προς αυτόν ήταν το γεγονός ότι, τον Ιούνιο του 1946, παρεμποδίστηκε η τακτική προαγωγή του εξαιτίας του Αλέξη Κύρου, μέλους του βασιλικού-δεξιού κυκλώματος που ήλεγχε τότε το υπουργείο Εξωτερικών.⁸⁸⁰

⁸⁷⁹ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Δευτέρα, 30 Σεπτέμβρη [1946], ό. π., σ. 111.

⁸⁸⁰ Ο. π., Τετάρτη, 19 Ιούνη [1946], σ. 98.

Η θητεία του δίπλα στον Δαμασκηνό αποτέλεσε την ύστατη παρέμβαση του Σεφέρη να συνδράμει από μια θέση ευθύνης στην άμβλυνση των προβλημάτων που ταλάνιζαν τη χώρα. Οι συνεχείς κυβερνητικές κρίσεις, η οικονομική καχεξία, η κλιμακούμενη πόλωση των δύο άκρων μετά τα Δεκεμβριανά, αλλά και η ασταθής πολιτική της Βρετανίας σε σχέση με την Ελλάδα, συνέθεταν μια δυσχερή πραγματικότητα. Παρόλα αυτά, ο Σεφέρης προσέλαβε ως χρέος του το να παρέμβει, με κάθε δύναμη που διέθετε, νοητική και σωματική. Στην αρχή, εμπιστεύτηκε τις ικανότητες του Αντιβασιλέα. Στη συνέχεια, αν και αποδείχτηκε αδύναμος για τις περιστάσεις, δεν εγκατέλειψε την προσπάθεια να τον συμβουλευεί, ακόμα και αν συγκρουόταν μαζί του. Συχνά μεσολαβούσε μεταξύ αυτού και της Βρετανικής Πρεσβείας, ιδιαίτερα προς το τέλος της θητείας του άτολμου Δαμασκηνού, επιδιώκοντας να τον προστατεύσει.

Ο Σεφέρης είχε την ιδιαιτερότητα ως χαρακτήρας σε ό,τι εμπλεκόταν, με απόλυτη επιμέλεια και αδιάλειπτη φροντίδα να το επιτελεί, ακόμη κι αν ήταν μια επιβεβλημένη υπηρεσιακή εργασία. Και προς τον Δαμασκηνό επέδειξε προσήλωση. Τον υπηρέτησε με συνέπεια, με μεθοδικότητα, με παρρησία. Ομοίως θα υπηρετούσε και οποιονδήποτε πολιτικό διέθετε την ισχύ και την τόλμη να διαφοροποιηθεί από τη «γενική αναπηρία της ηγετικής τάξης» στην Ελλάδα. Στο παρελθόν, όταν εμφανίστηκε το 1942 στη Μέση Ανατολή ως ανανεωτής ο Κανελλόπουλος, ο Σεφέρης είχε εκδηλώσει αρχικά την αμέριστη υποστήριξη στο πρόσωπό του. Διαψεύστηκε στη συνέχεια. Ομοίως, πάντα αναγνώριζε την ευφυΐα και τις ικανότητες του Καρτάλη, με τον οποίον ταυτιζόταν και ιδεολογικά, αλλά συχνά ο τελευταίος γινόταν έρμαιο των παθών και του ασταθούς χαρακτήρα του.

Ο Σεφέρης, αντίθετα, επέμενε να επιδειξεί το μέγιστο των δυνατοτήτων του, σε οποιαδήποτε συνθήκη. Ερμήνευε τη συγκεκριμένη στάση ζωής ως «χρέος». Όταν βρισκόταν στην Πρετόρια, σε μια μη επιθυμητή μετάθεση, η αίσθηση της ξενότητας επανήλθε δριμεία. Ήταν πάλι πρόσφυγας και η νοσταλγία για την πατρίδα τον κατέκλυζε. Διατηρούσε όμως τη νηφαλιότητα και τη λογική σκέψη, με τις οποίες απέδωσε λεκτικά τη συνθήκη στην οποία έζησε ως υπάλληλος του κράτους:

«Τι έμεινε από τη δοκιμασία των τελευταίων χρόνων, όπου προσπαθούσα, μέσα σε μια κακοτοπιά γεμάτη τσακάλια και ψοφίμια, να κάνω ό,τι μπορούσα σύμφωνα με τη συνείδησή μου. Τι έμεινε; Η ικανοποίηση πως έκανα το χρέος μου όχι ολόκληρο, αλλά 50 ή 30 τα εκατό. Κανείς δεν μπορεί να κάνει ολόκληρο το χρέος του μέσα σ' ένα κόσμο που αρνιέται. Η μοίρα με τοποθέτησε μέσα

στον κόσμο της άρνησης. Καλύτερα όλα αυτά να λείπουν. Είμαι ο ξένος. Δεν είμαι τίποτε· δεν έχω τίποτε. Ίσως καλύτερα έτσι.

Μπρος, θα ξαναρχίσουμε πάλι από την αρχή. Ας αφήσουμε τους νεκρούς.»⁸⁸¹

Ως «κακοτοπιά γεμάτη τσακάλια και ψοφίμια» ο Σεφέρης προσλαμβάνει το σύνολο των εξωγενών παραγόντων που δυσχέραναν την πορεία του: τα ισχυρά πρόσωπα ή γεγονότα που καθόρισαν τη συνέχεια, την εξέλιξη, όχι μόνο τη δική του, αλλά και όλων των απλών ανθρώπων. Όσο κι αν προβάλλει αντίσταση το άτομο, η Ιστορία τον παρασύρει με τρόπο απρόβλεπτο και ανεξέλεγκτο, η ύπαρξη -ως μονάδα- καθίσταται άβουλη στη δυναμική των ιστορικών γεγονότων. Τότε, από τη «μοίρα [τοποθετημένος ο άνθρωπος] μέσα στον κόσμο της άρνησης» έχει το ηθικό χρέος να διασώσει τον εαυτό του. Η παραίτηση δεν αρμόζει στη δυναμική φύση του. Οφείλει με ρεαλισμό να επαναπροσδιορίσει την πορεία του και να προσβλέπει στην εκπλήρωση των εφικτών στόχων κάθε φορά. Σαν τους «ήρωες» που προχωρούν στα σκοτεινά».⁸⁸²

Ο Σεφέρης παρέθεσε ως ημερολογιακή καταγραφή όποια θεώρησε ως κρίσιμη ιστορική στιγμή, δηλαδή αυτή κατά την οποία η μοίρα του έθνους, από πολλές απόψεις, διακυβευόταν. Συχνά την μετέπλασε και ποιητικά. Συγχρόνως, ήρθε σε άμεσο συσχετισμό με πολιτικά πρόσωπα τα οποία επιτέλεσαν πρωταγωνιστικό ρόλο και καθόρισαν τις μελλοντικές εξελίξεις, για μια μακρά χρονική περίοδο: από τον Μεσοπόλεμο μέχρι την έναρξη του Εμφυλίου το 1946. Στον επίλογο, λοιπόν, εγείρεται πιεστικό το ερώτημα, αν αποτελεί αντικειμενικό και αξιόπιστο ιστορικό ο ημερολογιογράφος Σεφέρης, ή αν, αντίθετα, οικειοποιείται τον ρόλο ενός ναρκισσευόμενου, υπερόπτη και πικρόχολου κριτή.

Η απάντηση στο ζητούμενο είναι σύνθετη, καθώς ορίζουμε εξ αρχής ότι απόλυτη αντικειμενικότητα στην ημερολογιακή γραφή δεν υφίσταται. Η πολιτική ιδεολογία, η κοινωνική θέση, η επαγγελματική ιδιότητα και η διανοητική συνθήκη του γράφοντος, αποτελούν παραμέτρους που εντείνουν την υποκειμενικότητα. Αυτή ενισχύεται από την ιδιαίτερη οπτική του συγγραφέα, η οποία καθορίζει και την προσωπική ερμηνεία. Επιβεβαίωση της τελευταίας αποτελεί και το γεγονός ότι ο ημερολογιογράφος επιλέγει συγκεκριμένες στιγμές και πρόσωπα για να τα διασώσει κειμενικά, στο διηνεκές. Ο Σεφέρης, συγκεκριμένα, άλλοτε αποσιωπά, άλλοτε καταθέτει αναλυτικά τη σκέψη του. Η «διαχείριση» αυτή δίνει έμφαση σε

⁸⁸¹ Σεφέρης Γ., *Μέρες Δ'*, Σάββατο, 27 Σεπτεμβρίου [1941], ό. π., σ. 139.

⁸⁸² Σεφέρης Γ., *Ποιήματα*, «Τελευταίος Σταθμός», στ. 95, ό. π. σ. 212-215.

συγκεκριμένα γεγονότα τα οποία βιώθηκαν ως καίρια και κρίσιμα να ιστορηθούν. Τα πρόσωπα, αντιστοίχως, δρουν στο δεδομένο ιστορικό πεδίο το οποίο, όπως και ο συγγραφέας, διαμορφώνουν. Το συγκεκριμένο πλαίσιο δεν υφίσταται ως κάτι προϋπάρχον, αλλά ορίζεται από τις ενέργειες τις οποίες τα άτομα επιτελούν εντός αυτού. Ομοίως, αναδεικνύεται και ο χαρακτήρας τους από την ηθική ποιότητα των ενεργούμενων πράξεων και η προσωπικότητά τους επίσης.

Ο Σεφέρης, λοιπόν, επιδιώκει να φανεί αντικειμενικός σε αυτό το επιλεγμένο υλικό καταγραφής. Ο ίδιος τρέφει την πεποίθηση ότι είναι. Θεωρεί τη λογική του σκέψη επαρκή. Το ότι διαχωρίζει το *Πολιτικό Ημερολόγιο (Α' & Β')* από τις *Μέρες (Α' έως Η')* επιβεβαιώνει την πρόθεση του να διακριθεί το ιστορικό γεγονός από τη λογοτεχνία, ο κρατικός υπάλληλος από τον ποιητή. Χάριν της «αντικειμενικότητας», στα *Πολιτικά Ημερολόγια*, κυρίως, ο συγγραφέας συχνά διασταυρώνει τις πηγές του, για να επαληθεύσει τα γραφόμενα. Άλλοτε παραθέτει αυτούσια κείμενα, για παράδειγμα τον Απρίλιο του 1944 τις press conference των Βρετανών,⁸⁸³ ή αποσπάσματα εφημερίδων,⁸⁸⁴ προς επικύρωση των όσων αναφέρει. Κάποιες φορές καταφεύγει στο παρελθόν, ώστε να ερμηνεύσει το παρόν. Λόγου χάρη, το Δημοψήφισμα του 1946, κατ' αναλογία, κρίνεται με αυτό του 1935 και επιβεβαιώνεται η διαλυτική παρουσία του βασιλιά Γεωργίου Β', μέσα στο σαθρό πολιτικό σκηνικό.⁸⁸⁵

Ο Σεφέρης, συνεπώς, ως ημερολογιογράφος αποτιμά τη δράση των προσώπων υπό το πρίσμα της δικής του θεώρησης, και της πολιτικής. Η προσήλωσή του στον βενιζελισμό, κατά το παρελθόν, μετασχηματίζεται σε μια διευρυμένη υποστήριξη του Κεντρώου χώρου. Παρόλα αυτά, εφ' όρου ζωής, ιδεολογική ταύτιση με συγκεκριμένο κόμμα δεν παρατηρείται. Επίσης, στον Σεφέρη το προσωπικό βίωμα του πρόσφυγα αναδύεται πάντα κυρίαρχο ως προϋπόθεση για την ερμηνεία της Ιστορίας. Για παράδειγμα, απορρίπτει συνολικά και a priori τον θεσμό της βασιλείας. Οδηγείται σε μια γενίκευση, η οποία εδράζεται στη μομφή προς τον γερμανόφιλο Κωνσταντίνο Α', τον κύριο υπαίτιο της Καταστροφής του 1922, κατά την πεποίθησή του. Εντούτοις, αν και η πολιτική ιδεολογία και το βίωμα συνιστούν ένα δεδομένο ερμηνευτικό πλαίσιο, δεν αναιρούν το κύρος της μαρτυρίας του. Γιατί ο Σεφέρης ταυτιζόταν ως χαρακτήρας με το μέτρο και σχεδόν πάντα δεν αντιδρούσε καθ' υπερβολή.

⁸⁸³ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Κυριακή, 23 Απρίλη [1944], ό. π., σ. 204-205.

⁸⁸⁴ Ό. π., Τρίτη, 25 Απρίλη [1944], σ. 208.

⁸⁸⁵ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Β'*, Σάββατο, 4 Μάη [1946], ό. π., σ. 97.

Η ενασχόληση με την Πολιτική, επίσης, δεν αποτελούσε σκοπό ζωής για εκείνον. Από βιοποριστική ανάγκη έγινε κρατικός υπάλληλος. Στην υπηρεσία του εργαζόταν με απόλυτη προσήλωση και με μετριοπάθεια, «sine ira et studio, δίχως μίσος ή πάθος, κατά τον Μαξ Βέμπερ. Ο συγχρωτισμός, όμως, με τους πολιτικούς στις οριακές στιγμές της Ιστορίας, ήταν η συνθήκη ώστε ο Σεφέρης να συνειδητοποιήσει τη «βλακεία, την εγωπάθεια, τη μωρία και τη γενική αναπηρία της ηγετικής τάξης» στην εποχή του. Τότε μόνο ασκούσε δριμεία κριτική, η οποία αφορούσε σε όλες τις ιδεολογικές εκφάνσεις: στη συντηρητική - βασιλόφρονα Δεξιά, στο κατακερματισμένο Κέντρο, στην Αριστερά με «τα λαγούμια» της.⁸⁸⁶

Ο Σεφέρης, στην περίπτωση αυτή, δυνητικά οικειοποιήθηκε τον ρόλο του «χρήσιμου διδασκάλου», σύμφωνα με τον Βέμπερ. Στον όρο «επιστήμη» συμπεριέλαβε αυτόν της Ιστορίας. Εξέθεσε στα *Ημερολόγια* «τα δυσάρεστα γεγονότα», τον πόλεμο και τις πολιτικές δολοπλοκίες, ώστε «οι ακροατές» του «να [τα] αναγνωρίζουν». Παράλληλα, εξέφρασε την προσωπική του ερμηνεία, την πολιτική του «γνώμη». Το τελευταίο συνιστούσε μια «διανοητική προσφορά», η άσκηση του πνεύματος δηλαδή, για να διακριθεί το λανθάνον από το προφανές. Αποτελούσε, όμως, και «ηθική προσφορά», για το ευφυές ακροατήριο, το ικανό να διακρίνει την ποιότητα της Ηθικής των προσώπων. Για τον Βέμπερ,

«δεν έχει λοιπόν η προσφορά της επιστήμης κανένα νόημα για κείνον, για τον οποίο τα γεγονότα καθ' εαυτά είναι αδιάφορα και τον ενδιαφέρει μόνο η πρακτική άποψη; Ίσως ναι. Πρώτα-πρώτα, ο χρήσιμος διδάσκαλος έχει ως πρώτο καθήκον να διδάξει τους μαθητές του ν' αναγνωρίζουν τα δυσάρεστα γεγονότα, εννοώ τα γεγονότα που είναι δυσάρεστα για κάθε κομματική γνώμη του. Και τέτοια εξαιρετικά δυσάρεστα γεγονότα υπάρχουν για κάθε κομματική γνώμη -π.χ. και για τη δική μου. Πιστεύω ότι ο ακαδημαϊκός δάσκαλος που εξαναγκάζει τους ακροατές του να συνηθίζουν να αναγνωρίζουν τα δυσάρεστα γεγονότα, κατορθώνει κάτι περισσότερο από μια διανοητική προσφορά. Θα ήμουν υπερβολικός αν χρησιμοποιούσα την έκφραση “ηθική προσφορά”, μολονότι ίσως να ηχήσει κάπως παθητικά για ένα απλό και αυτονόητο πράγμα».⁸⁸⁷

⁸⁸⁶ Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, Κυριακή, 9 Απρίλη [1944], ό. π., σ. 186.

⁸⁸⁷ Βέμπερ Μαξ, *Η επιστήμη ως επάγγελμα*, Συκουτρής Ιωάν. (μτφ.), Αθήνα, Έξοδος, 2022, σ. 118-119.

Ο Σεφέρης καταδίκασε όσους πολιτικούς προώθησαν ιδιοτελή κίνητρα, απεμπόλησαν την ευθύνη προς το σύνολο και απώλεσαν την αίσθηση του μέτρου. Ο Μεταξάς, συγκεκριμένα, συγκρότησε ένα προσωποπαγές, ανελεύθερο καθεστώς με ανάξιους συνεργάτες, το οποίο αποδομήθηκε τάχιστα και δραματικά μετά τον θάνατό του, με τον συνεχιζόμενο πόλεμο και την Κατοχή. Ο Τσουδερός και ο Παπανδρέου απέβλεπαν στη διατήρησή τους στον πρωθυπουργικό θώκο, υποκύπτοντας δουλικά στην βρετανική, φιλομοναρχική πολιτική. Ο Κανελλόπουλος αποδείχτηκε επικίνδυνα επιπόλαιος, ενώ ο Σοφοκλής Βενιζέλος ολέθριο κακέκτυπο του πατέρα του. Ο γηραιός Σοφούλης και το Κόμμα των Φιλελευθέρων, γνώρισε τη συντριβή από τους ακραία συντηρητικούς του Λαϊκού Κόμματος στις Εκλογές του 1946. Το Κομμουνιστικό Κόμμα, επίσης, υπόλογο για τις μαζικές δολοφονίες των Δεκεμβριανών, προσηλωμένο στη σταλινική του παράδοση, απείχε από αυτές και επέτρεψε ουσιαστικά την κατίσχυση της βασιλόφρονος παράταξης.

Τα συγκεκριμένα ιστορικά πρόσωπα, κόμματα και θεσμοί, δεν ανέλαβαν πλήρως τις ευθύνες των πράξεων τους απέναντι στο εκλογικό σώμα και στους πολίτες. Η αρχομανία κατακυριεύσε τους πάντες, ώστε ο Εμφύλιος (1946-1949) να είναι αναπόδραστη συνθήκη. Κατά τον Μαξ Βέμπερ, πρόσωπα, κόμματα και θεσμοί,

«δεν ήταν στο ύψος του καθήκοντος, δεν ήταν έτοιμοι να δουν τον κόσμο έτσι όπως πραγματικά είναι, αυτός και η καθημερινότητά του. Νόμιζ[αν] ότι ασκούν τη μύχια κλίση, το κάλεσμα της πολιτικής. Στην πράξη, στην ουσία, όμως, το κάλεσμα αυτό, με τη βαθύτερη έννοια του όρου, δεν υπήρχε μέσα τους».

Στην καταληκτική παράγραφο, στο έργο η *Πολιτική ως επάγγελμα*, ο Βέμπερ περιέγραψε την πολιτική ως εξής:

«Η πολιτική είναι ένα δυνατό και αργό τρύπημα σε σκληρές σανίδες, με πάθος και συγχρόνως με προοπτική. Είναι απόλυτα σωστό – και όλη η ιστορική πείρα το επικυρώνει – ότι ο άνθρωπος δεν θα πετύχαινε το εφικτό, εάν δεν πάσχιζε να πραγματοποιήσει το ανέφικτο. Αλλά για να το κάνει αυτό ένας άνθρωπος, πρέπει να είναι ηγέτης, και όχι μόνον ηγέτης, αλλά και ήρωας – με την ακριβή έννοια της λέξης. Και ακόμη εκείνοι, που δεν είναι ούτε ηγέτες ούτε ήρωες, πρέπει να οπλιστούν με τέτοια ψυχική στερεότητα, που να αψηφούν ακόμη και το θρυμμάτισμα όλων των ελπίδων τους. Χωρίς αυτή την ψυχική στερεότητα δεν θα μπορούν να κατορθώσουν ούτε αυτό που είναι σήμερα δυνατό. Μόνον εκείνος προορίζεται για την πολιτική, που είναι

σίγουρος ότι δεν θα απογοητευτεί, όταν κατά την άποψή του, ο κόσμος είναι πάρα πολύ ηλίθιος και πάρα πολύ χυδαίος γι' αυτό που θέλει να του προσφέρει. Μόνο όποιος, αντιμετωπίζοντας όλα αυτά, μπορεί να πει “παρόλα αυτά”, “προορίζεται” για την πολιτική». ⁸⁸⁸

Ο Σεφέρης μεταβλήθηκε, επομένως, σε άτεγκτο κριτή των σύγχρονών του πολιτικών, γιατί όλοι τους κινήθηκαν από τα συμφέροντα της μικροπολιτικής. Κανένας από αυτούς δεν είχε όραμα, δεν αναδείχθηκε σε «ηγέτη». Κανένας δεν μεταμορφώθηκε σε «ήρωα», σε προσωπικότητα ικανή, ώστε «να πραγματοποιήσει το ανέφικτο» και να συγκρουστεί με την καθεστηκυία τάξη. Αντίθετα, υποτάχθηκαν, για παράδειγμα οι ελληνικές κυβερνήσεις στη βρετανική πολιτική, ενώ το Κομμουνιστικό Κόμμα στη σκληρή γραμμή της Σοβιετικής Ένωσης. Χωρίς «ψυχική στερεότητα», με διάθεση μόνο εξουσιαστική, οι παραπάνω πολιτικοί ή κόμματα, δεν είχαν το σθένος να πολεμήσουν για έναν «χυδαίο κόσμο», ίσως γιατί και οι ίδιοι με χυδαιότητα, χωρίς ειλικρινές ενδιαφέρον, μεταχειρίστηκαν τους πολίτες.

Συνεπώς, την ιστορική μαρτυρία του Σεφέρη, ως καταγραφή των *Ημερολογίων*, ως αντικειμενική και αξιόπιστη την εκλαμβάνουμε, γιατί προέρχεται από έναν συντάκτη που διακρίνεται για την ειλικρινή του πρόθεση να καταγράψει «τη δική του αλήθεια». Ο ίδιος, μετά το 1947, θα επικεντρωθεί στην ποίηση, κυρίως, και στα ημερολόγια που την ανασυνθέτουν ως διαδικασία και είναι πιο προσωπικά, δηλαδή στις *Μέρες*. Θα επιδοθεί, τέλος, σε έναν σκληρό αγώνα, για να αναδειχθεί ως ισχυρό ποιητικό πρότυπο.

⁸⁸⁸ Βέμπερ Μαξ, *Η Πολιτική ως επάγγελμα*, Κυπραίος Μ. (μτφ.), Αθήνα, Παπαζήσης, 1987, σ. 100.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αθανασιάδη Γ. (1994). *Η πρώτη πράξη της ελληνικής τραγωδίας*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Βενέζης Ηλ. (2008). *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, Οι χρόνοι της δουλείας*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Βέμπερ Μ. (1987). *Η Πολιτική ως επάγγελμα*, Κυπραίος Μ. (μτφ.), Αθήνα, Παπαζήσης.
- Βέμπερ Μ. (2022). *Η επιστήμη ως επάγγελμα*, Συκουτρής Ιωάν. (μτφ.), Αθήνα, Έξοδος.
- Γαραντούδης, Ε. & Καγιαλής, Τ. (2012). *Ο Σεφέρης για νέους αναγνώστες*, Αθήνα, Ίκαρος.
- Gerolymatos A. (2019). *Εμφύλιος, Ελλάδα 1933-1949, Ένας διεθνής Πόλεμος*, Αθήνα, Διόπτρα.
- Διβάνη Λ. (1991). Ο ρόλος του Τύπου και της λογοκρισίας στην προώθηση της πολιτικής της Μ. Βρετανίας τον καιρό του πολέμου, *Μνήμων*, τ. 13, Αθήνα, σ. 215-230.
- Δημηρούλης, Δ. (2019). *Η ανάγνωση του Σεφέρη*, Αθήνα, Gutenberg,
- Κανελλόπουλος Π. (1985). *Η Ζωή μου*, Αθήνα, Γιαλλελής.
- Κανελλόπουλος Π. (2003). *Ημερολόγιο Κατοχής, 31 Μαρτίου 1942 - 4 Ιανουαρίου 1945*, Αθήνα, Εστία.
- Καστοριάδης Κ. (1995). Σκέψεις πάνω στην «ανάπτυξη» και την «ορθολογικότητα», *Χώροι του Ανθρώπου*, μτφ. Ζ. Σαρίκας, Ύψιλον, Αθήνα.
- Κατσικώστας Δ. (2015). *Ο ελληνικός στρατός στην εξορία, 1941-1944*, Αθήνα, Αλφειός.
- Κοκόλης Ξ. Α. (2013). «Το έργο του Σεφέρη και η αριστερή κριτική, 1930-1950. Επιλογή κειμένων και σχόλια» στο Δασκαλόπουλος Δ. (επιμέλεια), *Εισαγωγή στην ποίηση του Σεφέρη, Επιλογή κριτικών κειμένων*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, σ. 251-166.
- Κούμας Μ. (2017). *Η ενσωμάτωση των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα, Ελλάδα 20^{ος} αιώνας, 1940-1950, Α' τ.*, Αθήνα, *Η Καθημερινή*.
- Λαμπάτος Γ. (2016) Από τις εκτελέσεις των δωσιλόγων στην ομηρία: διαστάσεις της αριστερής βίας τον Δεκέμβριο του 1944, *Δρόμοι του Δεκεμβρίου: Από τον Λίβανο στην Αθήνα, 1944*, Σφήκας Θ., Χασιώτης Λ., Μιχαηλίδης Ι. (επιμ.), Αθήνα, Επίκεντρο.

- Μαζάουερ Μ. (1994). *Στην Ελλάδα του Χίτλερ: Η εμπειρία της κατοχής*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Μυλωνάκη Ι. (2017). Τα ημερολόγια του Γιώργου Σεφέρη και η ημερολογιακή γραφή στην Ευρώπη, *Σύγκριση*, 18, 28–46. Ανακτήθηκε από: <https://doi.org/10.12681/comparison.10317>.
- Μαραντζίδης Ν. (2003). *Στη σκιά του Στάλιν, Μια παγκόσμια ιστορία του ελληνικού κομμουνισμού*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Μπάλτα Ν. (2017). Η Λευκή Τρομοκρατία 1945-1946, Ελλάδα 20^{ος} αιώνας, 1940-1950, Α' τ., Αθήνα, *Η Καθημερινή*.
- Μπήτον Ρ. (2003). *Γιώργος Σεφέρης, Περιμένοντας τον άγγελο, Βιογραφία*, Αθήνα, Ωκεανίδα.
- Μπογιατζής Β. (2011). «Γενιά του Τριάντα»: παλιγγενετικός μοντερνισμός στα πλαίσια της νεωτερικότητας; Σκέψεις και μεθοδολογικές σημειώσεις με αφορμή τον μύθο της γενιάς του Τριάντα του Δ. Τζιόβα, *Νέα Εστία*, τχ. 1848.
- Μπογιατζής Β. (2012). «Τρόποι οικειοποίησης της τεχνολογίας και του επιστημονικού ιδεώδους», *Μετέωρος μοντερνισμός, Τεχνολογία, ιδεολογία της επιστήμης και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, Αθήνα, Ευρασία.
- Νικολακόπουλος Η. (2000). Γεώργιος Καρτάλης: Ο πολιτικός που αδικήθηκε από την εποχή του, *Τα Νέα*. 15. 01. 2000. Ανακτήθηκε από: <https://www.tanea.gr/2000/01/15/greece/afierwma-o-ellinikos-20os-aiwnas-ta-proswpa-78/>
- Παπαδόπουλος Β. (2019). *Διπλωματία και Ποίηση, Η περίπτωση του Γιώργου Σεφέρη*, Αθήνα Ίκαρος.
- Παπαθανασίου Ι. (2010). Αριστερά και δικτατορία, Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά 1936-1941, Αθήνα, *Τα Νέα*.
- Ιωαννίδης Γ. (1979). *Αναμνήσεις, Προβλήματα της πολιτικής του ΚΚΕ στην Εθνική Αντίσταση 1940-1945, το πρακτικό μιας συζήτησης*, Παπαπαναγιώτου Αλ. (επιμ.), Αθήνα, Θεμέλιο.
- Παπαστράτης Π. (2007). Οι κυβερνήσεις εξορίας: Ένα ευρωπαϊκό φαινόμενο, στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, 1940-1945, Κατοχή – Αντίσταση*, τ. Γ1, Αθήνα, Βιβλιόραμα.
- Πλουμίδης Σ. (2010). Το καθεστώς Μεταξά, Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά 1936-1941, Αθήνα, *Τα Νέα*.
- Ριζάς Σ. (2011). *Απ' την Απελευθέρωση στον Εμφύλιο*, Αθήνα, Καστανιώτης.

- Σαμουήλ Α. (2008). Η αναζήτηση του «εγώ» στο ημερολόγιο του ποιητή, *Το Βήμα*, Ανακτήθηκε από: <https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/i-anazitisi-toy-egw-sto-imerologio-toy-poiiti/>
- Σεφέρης Γ. (1976). *Τετράδιο γυμνασμάτων Β΄*, Αθήνα, Ίκαρος.
- Σεφέρης Γ. (1977). *Μέρες Γ΄, 16 Απρίλη 1934 – 14 Δεκεμβρίου 1940*, Αθήνα, Ίκαρος.
- Σεφέρης Γ. (1977). *Μέρες Δ΄, 1 Γενάρη 1941 – 31 Δεκέμβρη 1944*, Αθήνα, Ίκαρος.
- Σεφέρης Γ. (1977). *Μέρες Ε΄, 1 Γενάρη 1945 – 19 Απρίλη 1951*, φιλολογική επιμέλεια Ε.Χ. Κάσδαγλης, Αθήνα, Ίκαρος (το 1973, κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Ίκαρος με τον τίτλο *Μέρες του 1945-1951*. Αργότερα εντάχθηκε κανονικά στη σειρά των *Ημερολογίων*).
- Σεφέρης Γ. (1984). *Δοκίμες Α΄*, Αθήνα, Ίκαρος.
- Σεφέρης Γ. (1985). *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄, 1945-1947, 1949, 1952*, επιμέλεια Αλέξανδρος Ξύδης, Αθήνα, Ίκαρος.
- Σεφέρης Γ. (1986). *Μέρες ΣΤ΄, 20 Απρίλη 1951 – 4 Αυγούστου 1956*, φιλολογική επιμέλεια Παναγιώτης Μέρμηγκας, Αθήνα, Ίκαρος.
- Σεφέρης Γ. (1990). *Σεφέρης-Μαλάνος, Αλληλογραφία (1935-1963)*, επιμ. Δασκαλόπουλος Δ., Αθήνα, Ολκός.
- Σεφέρης Γ. (1990). *Μέρες Ζ΄, 1 Οκτώβρη 1956 – 27 Δεκεμβρίου 1960*, επιμέλεια Θεανώ Ν. Μιχαηλίδου, Αθήνα, Ίκαρος.
- Σεφέρης Γ. (1992). *Δοκίμες, Τόμος Γ΄, Παραλειπόμενα (1932-1971)*, Αθήνα, Ίκαρος, «Χειρόγραφο Σεπ. '41», σ. 17-55.
- Σεφέρης Γ. (1992). *Πολιτικό Ημερολόγιο Α΄, 1935-1944*, Αθήνα, Ίκαρος.
- Σεφέρης Γ. (1992). *Ποιήματα*, Αθήνα, Ίκαρος.
- Σεφέρης Γ. (2018). *Μέρες Η΄, 2 Γενάρη 1961 - 16 Δεκέμβρη 1963*, επιμέλεια Κατερίνα Κρίκου-Davis, Αθήνα, Ίκαρος.
- Σεφέρης Γ. (2019). *Μέρες Θ΄, 1 Φεβρουαρίου 1964 – 11 Μάη 1971*, επιμέλεια Κατερίνα Κρίκου-Davis, Αθήνα, Ίκαρος.
- Tooze Ad. (2022). *Πολιτική Οικονομία μιας Κατάρρευσης, Οι Χρηματοπιστωτικές Κρίσεις που Αλλάξαν τον Κόσμο*, Π.Ε.Κ. (Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης).
- Σφήκας Θ. (1993). «Η πολιτική της βρετανικής Εργατικής Κυβέρνησης στην Ελλάδα (1946-1947)», *Μνήμων*, τ. 15.
- Τσάτσου Ι. (2000). *Ο αδελφός μου Γιώργος Σεφέρης*, Αθήνα, Εστία.

Ξενόγλωσση

- Bogiatzis B. (2022). From the “nobleman’s sword” to the “flag of the fascist Ideals.” The Formation and the Development of Ioannis Metaxas Intellectual Weltanschauung (1897-1941)», *Fasism 11, journal of comparative fascist studies*.
- Griffin R. (2007). *Modernism and Fascism, The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, New York.
- Kallis A. (2010). Neither Fascist nor Authoritarian: The 4th of August Regime in Greece (1936-1941) and the Dynamics of Fascistisation in the 1930s Europe. *East Central Europe* 37.
- Kallis A. (2022). International Fascism and the Allure of the ‘Third Way’ in Interwar Greece”, *Fascism 11, Journal of comparative fascist studies*.
- Papari A. (2022). Ideological Forerunners of Metaxa’s regime, *Fasism 11, journal of comparative fascist studies*.
- Pelt M. (2002). The Establishment and Development of the Metaxas Dictatorship in the Context of Fascism and Nasism, 1936-41, *International Fascism, 1919-1945*, eds. Gert Sorensen and Robert Mallet, London, Routledge, 143-172.
- Skinner Q. (2008). *Θεωρήσεις της πολιτικής. Σχετικά με τη μέθοδο*, μτφ. Καράμπερας Γ., Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Stamos Y. (2022). What’s in a name? The Third Hellenic Civilisation, *Fasism 11, journal of comparative fascist studies*.
- Wagner P. (1994). *A Sociology of Modernity, Liberty and Discipline*, Routledge London and New York.

Επίμετρο

I. ANTAPTEΣ ΣΤΗ Μ.Α.⁸⁸⁹

Στο σαρκαστικό ποίημα «Αντάρτες στη Μ.Α.», ο Σεφέρης υπονοεί τα ιστορικά πρόσωπα: αναφέρει τον Πέτρο Ρούσο ως Ρούκο, τον Ανδρέα Τζήμα ως Ντύμα, τον Πυρομάγλου ως Πύρο, τον Κώστα Δεσποτόπουλο ως Δεσπότη και τον Ηλία Τσιριμώκο ως Τζίρο. Η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση του Καΐρου αιφνιδιάστηκε και παρέμεινε άπρακτη κατά το διάστημα παραμονής των ανταρτών στη Μέση Ανατολή.

ANTAPTEΣ ΣΤΗ Μ.Α.

(αφήγηση για τα παιδιά)

Ήσυχοι ήμασταν, ας πούμε,
εδώ που λαχε να ζούμε
μες στη ζέστη την ογρή
μες στη Μέση Ανατολή.

Φούσκωνε και το ποτάμι,
φούσκωναν και τα μυαλά
κι ήμασταν σαν το καλάμι
Στην παχιά ακροποταμιά.

στ. 5

όταν ήρθανε οι αντάρτες
με πιστόλες και με χάρτες
να ταράζουν τη ζωή μας.

στ. 10

Ήρθε ο Ρούκος ήρθε ο Ντύμας,
ο Καρτάλης με τον Πύρο,
κι ο Δεσπότης με τον Τζίρο,
και τους βάλαν στ' αψηλά
με χαφιέδες και δροσιά
να θυμούνται τα βουνά.

στ. 15

«Τι γυρεύουν; Τι γυρεύουν;»

⁸⁸⁹ Σεφέρης Γ., «Τα Περιστέρια», *Τετράδιο γυμνασμάτων*, Β', Αθήνα, Ίκαρος, 1976, σ. 79-81.

Φώναζαν στις παρoικίες.
 «Τι γυρεύουν; Τι γυρεύουν;» στ. 20
 φώναζαν στις νταχαμπίες.
 «Ποιος τους έφερε δω-πέρα
 Να μας πάρουν τον αέρα;»
 «Μην τους φέραν οι Συμμάχοι;»
 «Αλλ' αυτοί μας αγαπούν στ. 25
 και δε θέλουν την αμάχη
 στους λαούς που πολεμούν
 για να ζήσει η ανθρωπότη
 Έξω απ' της σκλαβιάς τα σκότη».
 «Μην τους φέραν οι Αραπάδες στ. 30
 Για να πάρουνε μπαξίσι;»
 «Αδερφέ μου, οι Ελληνάδες
 που γλεντούν σε κάθε κρίση,
 αυτοί πάλι βρήκαν κάτι
 να μας κόψουν το ραχάτι». στ. 35

Κίτρινος και σιωπηλός
 όταν τον ρωτήσουν κάτι,
 μ' ένα νεκρωμένο μάτι
 τους κοιτάει και τους ρωτά:
 «Που τα βρήκατε όλα αυτά; στ. 40
 τι 'ναι αυτός ο λουκουμάς;
 άρτζι μπούρτζι και λουλάς,
 πράσινα άλoγα και θειάφι,
 δεν τ' αφήγετε στο ράφι
 με μια τρύπια κατσαρόλα, στ. 45
 μ' ένα πράσο, με μια φόλα
 μολονότι ορθόν θα ήτονα
 να ρωτήστε και το γείτονα,
 να ρωτήστε το χασάπη,
 να ρωτήστε τον αράπη στ. 50
 που πουλάει ζεστά σουδάνια

καλοχώνευτα και σπάνια».

Οι αντάρτες σαν τον είδαν
πήγε να τους φύγει η βίδα.

Μέρα-νύχτα συζητούσαν, στ. 55
μέρα-νύχτα πολεμούσαν
για να βρούνε κάποια λύση
στης Ανατολής την κρίση
που ήταν πια μασκαραλίκι.

Μα οι Εγγλέζοι που τους θρέφαν στ. 60
χωρίς να πλερώνουν νοίκι,
έπαψαν να παίζουν πρέφα
και σα να μοιράζαν κόλλυβα
τους εμάζεψαν αθόρυβα
και τους στείλανε ξανά στ. 65
στα ψηλά τους τα βουνά.

«Τα Περιστέρια» 05.09.1943 - 24.10.1943

II. ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΣ ΣΤΑΘΜΟΣ ⁸⁹⁰

Λίγες οι νύχτες με φεγγάρι που μ' αρέσαν.
Τ' αλφαβητάρι των άστρων που συλλαβίζεις
όπως το φέρει ο κόπος της τελειωμένης μέρας
και βγάζεις άλλα νοήματα κι άλλες ελπίδες,
πιο καθαρά μπορείς να το διαβάσεις. στ. 5
Τώρα που κάθομαι άνεργος και λογαριάζω
λίγα φεγγάρια απόμειναν στη μνήμη,
νησιά, χρώμα θλιμμένης Παναγιάς, αργά στη χάση
ή φεγγαρόφωτα σε πολιτείες του βοριά ρίχνοντας κάποτε
σε ταραγμένους δρόμους ποταμούς και μέλη ανθρώπων στ. 10

⁸⁹⁰ Σεφέρης Γ., *Ημερολόγιο καταστρώματος, Β΄, Ποιήματα*, Αθήνα, Ίκαρος, ¹⁷1992, σ. 212-215.

βαριά μια νάρκη.

Κι όμως χτες βράδυ εδώ, σε τούτη τη στερνή μας σκάλα
όπου προσμένουμε την ώρα της επιστροφής μας να χαράξει
σαν ένα χρέος παλιό, μονέδα που έμεινε για χρόνια

στην κάσα ενός φιλάργυρου, και τέλος στ. 15

ήρθε η στιγμή της πλερωμής κι ακούγονται
νομίσματα να πέφτουν πάνω στο τραπέζι,
σε τούτο το τυρρηνικό χωριό, πίσω από τη θάλασσα του Σαλέρνο
πίσω από τα λιμάνια του γυρισμού, στην άκρη
μιας φθινοπωρινής μπόρας, το φεγγάρι στ. 20
ξεπέρασε τα σύννεφα, και γίναν
τα σπίτια στην αντίπερα πλαγιά από σμάλτο.

Σιωπές αγαπημένες της σελήνης.

Είναι κι αυτός ένας ειρμός της σκέψης, ένας τρόπος

ν' αρχίσεις να μιλάς για πράγματα που ομολογείς στ. 25

δύσκολα, σε ώρες όπου δεν βαστάς, σε φίλο
που ξέφυγε κρυφά και φέρνει

μαντάτα από το σπίτι κι από τους συντρόφους,

και βιάζεσαι ν' ανοίξεις την καρδιά σου

μη σε προλάβει η ξενιτιά και τον αλλάξει. στ. 30

Ερχόμαστε απ' την Αραπιά, την Αίγυπτο την Παλαιστίνη τη Συρία,
το κρατίδιο

της Κομμαγηνής που 'σβησε σαν το μικρό λυχνάρι

πολλές φορές γυρίζει στο μυαλό μας,

και πολιτείες μεγάλες που έζησαν χιλιάδες χρόνια στ. 35

κι έπειτα απόμειναν τόπος βοσκής για τις γκαμούζες

χωράφια για ζαχαροκάλαμα και καλαμπόκια.

Ερχόμαστε απ' την άμμο της έρημος απ' τις θάλασσες του Πρωτέα,
ψυχές μαραγκιασμένες από δημόσιες αμαρτίες,

καθένας κι ένα αξίωμα σαν το πουλί μες στο κλουβί του. στ. 40

Το βροχερό φθινόπωρο σ' αυτή τη γούβα

κακοφορμίζει την πληγή του καθενός μας

ή αυτό που θα 'λεγες αλλιώς, νέμεση μοίρα

ή μοναχά κακές συνήθειες, δόλο και απάτη,
ή ακόμη ιδιοτέλεια να καρπωθείς το αίμα των άλλων. στ. 45

Εύκολα τρίβεται ο άνθρωπος μες στους πολέμους,
ο άνθρωπος είναι μαλακός, ένα δεμάτι χόρτο,
χείλια και δάχτυλα που λαχταρούν ένα άσπρο στήθος
μάτια που μισοκλείουν στο λαμπύρισμα της μέρας
και πόδια που θα τρέχανε, κι ας είναι τόσο κουρασμένα, στ. 50
στο παραμικρό σφύριγμα του κέρδους.

Ο άνθρωπος είναι μαλακός και διψασμένος σαν το χόρτο,
άπληστος σαν το χόρτο, ρίζες τα νεύρα του κι απλώνουν,
σαν έρθει ο θέρος
προτιμά να σφυρίζουν τα δρεπάνια στ' άλλο χωράφι, στ. 55
σαν έρθει ο θέρος

άλλοι φωνάζουνε για να ξορκίσουν το δαιμονικό
άλλοι μπερδεύονται μες στ' αγαθά τους, άλλοι ρητορεύουν.
Αλλα τα ξόρκια τ' αγαθά τις ρητορείες,
σαν είναι οι ζωντανοί μακριά, τι θα τα κάνεις; στ. 60
Μήπως ο άνθρωπος είναι άλλο πράγμα;
Μην είναι αυτό που μεταδίνει τη ζωή;
Καιρός του σπείρειν, καιρός του θερίζειν.

Πάλι τα ίδια και τα ίδια, θα μου πεις, φίλε.
Όμως τη σκέψη του πρόσφυγα τη σκέψη του αιχμαλώτου τη σκέψη στ. 65
του ανθρώπου σαν κατάντησε κι αυτόςπραμάτεια
δοκίμασε να την αλλάξεις, δεν μπορείς.

Ίσως και να 'θελε να μείνει βασιλιάς ανθρωποφάγων
ξοδεύοντας δυνάμεις που κανείς δεν αγοράζει,
να σεργιανά μέσα σε κάμπους αγαπάνθων στ. 70
ν' ακούει τα τουμπελέκια κάτω από το δέντρο του μπαμπού,
καθώς χορεύουν οι αυλικοί με τερατώδεις προσωπίδες.

Όμως ο τόπος που τον πελεκούν και που τον καίνε σαν το πεύκο, και τον βλέπεις
είτε στο σκοτεινό βαγόνι, χωρίς νερό, σπασμένα τζάμια, νύχτες και νύχτες
είτε στο πυρωμένο πλοίο που θα βουλιάξει καθώς το δείχνουν οι στατιστικές, στ. 75
ετούτα ρίζωσαν μες στο μυαλό και δεν αλλάζουν

ετούτα φύτεψαν εικόνες ίδιες με τα δέντρα εκείνα
που ρίχνουν τα κλωνάρια τους μες στα παρθένα δάση
κι αυτά καρφώνονται στο χώμα και ξαναφυτρώνουν,
ρίχνουν κλωνάρια και ξαναφυτρώνουν δρασκελώντας
λεύγες και λεύγες,

στ. 80

ένα παρθένο δάσος σκοτωμένων φίλων το μυαλό μας.

Κι α[ν] σου μιλώ με παραμύθια και παραβολές

είναι γιατί τ' ακούς γλυκότερα, κι η φρίκη

δεν κουβεντιάζεται γιατί είναι ζωντανή

στ. 85

γιατί είναι αμίλητη και προχωράει,

στάζει τη μέρα, στάζει στον ύπνο

μνησιπήμων πόνος.

Να μιλήσω για ήρωες να μιλήσω για ήρωες: Ο Μιχάλης

που έφυγε μ' ανοιχτές πληγές από το νοσοκομείο

στ. 90

ίσως μιλούσε για ήρωες όταν, τη νύχτα εκείνη

που έσερνε το ποδάρι του μες στη συσκοτισμένη πολιτεία,

ούρλιαζε ψηλαφώντας τον πόνο μας. «Στα σκοτεινά

πηγαίνουμε, στα σκοτεινά προχωρούμε...»

Οι ήρωες προχωρούν στα σκοτεινά.

στ. 95

Λίγες οι νύχτες με φεγγάρι που μ' αρέσουν

Cava dei Tirreni, 5 Οκτωβρίου '44

III. ΤΟ ΑΠΟΜΕΣΗΜΕΡΟ ΕΝΟΣ ΦΑΥΛΟΥ ⁸⁹¹

Με διαφορά δύο ημερών από το ποίημα «Τελευταίος σταθμός», στην Cava dei Tirreni
επίσης, γράφτηκε το σατιρικό «Το απομεσήμερο ενός Φαύλου». Ο τίτλος αποτελεί

⁸⁹¹ Τα σατιρικά ποιήματα αυτής της περιόδου θα εκδοθούν μετά τον θάνατό του, ενταγμένα στην ενότητα «Περιστατικά». Σεφέρης Γ., *Τετράδιο γυμνασμάτων*, Β', ό. π., σ. 84-85.

λογοπαίγνιο ποιήματος του Μαλαρμέ, «το απομεσήμερο ενός φαύνου», το οποίο διασκευάστηκε από τον Ντεμπισί σε πρελούδιο.

Τράβα αγωγιάτη, καρότσα τράβα,
τράβα να φτάσουμε γοργά στην Κάβα!
Φύσα βαπόρι, βόα μηχανή,
να 'ρθούμε πρώτοι εμείς!-οι στερνοί.

Τα στερνοπαίδια και τ' αποσπόρια στ. 5
και τ' αποβράσματα και τ' αποφόρια
μιας μάχης που ήτανε γι' άλλα κορμιά
για μάτια αλλιώςτικα κι άλλη καρδιά.

Πολιτικάντηδες, караβανάδες,
ψιλικαντζήδες, κολλυβιστάδες,⁸⁹² στ. 10
μούργοι, μουνούχοι και θηλυκά-
τράβα αγωγιάτη! Βάρα αμαζά!

Φτωχή Πατρίδα, στα μάγουλά σου
μαχαίρια γράφουνε το γολγοθά σου,
μάνα λιοντόκαρδη, μάνα ορφανή, στ. 15
κοίτα αν αντέχεις τέτοια πομπή:

το ματσαράγκα,⁸⁹³ το φαταούλα
με μπογαλάκια και με μπαούλα
τη χύτρα που έβραζε κάθε βρωμιά
λες και την άδειασαν όλη μεμιά στ. 20

σ' αυτούς ανάμεσα τους ήπιους λόγους
όπου μας κλείσανε σαν υποτρόφους⁸⁹⁴

⁸⁹² Κολλυβιστής: αργυραμοιβός

⁸⁹³ Ματσαράγκας: απατεώνας

⁸⁹⁴ [...] σαν υποτρόφους: Το απόγευμα της 1^{ης} Οκτωβρίου 1944 ο Σεφέρης παρατηρώντας Έλληνες υπουργούς και στρατιωτικούς να φορούν τα ίδια ακριβώς ρούχα που προμηθεύτηκαν από τη ΝΑΑΦΙ, κατέγραψε πως έμοιαζαν με «οικοτρόφους ενός ορφανοτροφείου που φόρεσαν καινούργια χειμωνιάτικα».

Σεφέρης Γ., *Πολιτικό Ημερολόγιο Α'*, ό. π., σ. 269 και *Μέρες Δ'*, ό. π., σ. 362.

ενός αδιάντροπου φρενοβλαβή
που στο βραχνά του παραμιλεί.

Δες το σελέμη,⁸⁹⁵ δες και το φάντη⁸⁹⁶ στ. 25
πως θυμιατίζουνε τον ιεροφάντη⁸⁹⁷
που ρητορεύεται λειτουργικά
μπρος στα πιστά του μηρυκαστικά.

Μαυραγορίτες από τα Νάφια⁸⁹⁸
της προσφυγιάς μας άθλια σινάφια, στ. 30
γύφτοι ξετσιπώτοι κι αρπαχτικοί,
λένε, πατρίδα, πως πάνε εκεί

στα χώματά σου τα λαβωμένα
γιατί μαράζωσαν, τάχα, στα ξένα
και δεν μπορούνε χωρίς εσέ- στ. 35
οι φαύλοι: τρέχουνε για το λουφέ.⁸⁹⁹

Cava dei Tirreni, 7.10.1944

⁸⁹⁵ Σελέμης: παράσιτο

⁸⁹⁶ Φάντης: βαλές, τραπουλόχαρτο

⁸⁹⁷ Ο ιεροφάντης ρητορεύεται: βγάζει λόγους ενεργοποιώντας όλες τις σωματικές και πνευματικές του δυνάμεις με σκοπό την προσωπική ικανοποίηση, ηδονή ή ωφέλεια και όχι το κοινό όφελος.

⁸⁹⁸ Νάφια: NAAFI (Navy, Army and Air Force Institute) καντίνες ή πρατήρια για μέλη των ενόπλων δυνάμεων· λειτούργησαν κι ως βασικές πηγές μαύρης αγοράς στα κατεχόμενα εδάφη ή στις απελευθερωμένες περιοχές.

⁸⁹⁹ Λουφές: κέρδος χωρίς κόπο.

Γαραντούδης, Ε. & Καγιαλής, Τ., *Ο Σεφέρης για νέους αναγνώστες*. Αθήνα, Ίκαρος, ³2012, σ. 351-353.